

گونئییلی - قوزئییلی مسئله لریمیز

نصیب نصیبلی

کۆچورن: آیدین موغانلی

نصیب نصیبلی
کۆچورن: آیدین موغانلی

گونئیلی - قوزئیلی مسئله لریمیز

پروفیسور دوکتور نصیب نصیبی

حاضر لایان: آیدین موغانلی

گوئیلی - قوزئیلی مسئله لریمیز

اتک یازی سیرا کتابلاری

ص ۳۲۱

موضوع: تاریخ

گوئیلی - قوزئیلی مسئله لریمیز

پروفیسور دوکتور نصیب نصیبی

حاضر لایان: آیدین موغانلی

اتک یازی سیرا کتابلاری

www.etekyazi.com

بو توپلودا يئر آلميش يازى لار ميللى تاريخيميزين اورتا عصرلر دؤورونون اؤنملى مسئلهلر، گونئى و قوزئى آذربايجانين ياخين كئچميشينده و اينديسينده حل ائدىلمه ميش پروبلملر حاقيندادير. آذربايجانين بؤلونمه سى و بوتؤو آذربايجان مؤوضوعلاريندا مؤليفين بير نچه علمى آراشديرماسى اوخوجونون ديققينه تقديم ائديليب. تورك دونياسيندا اينتقراسيا [بيرلشمه] پروبلملر آراشديريلير. مسئلهلرين قويولوش طرزى كئچميشده كى و اينديكى ميللى پروبلملر يميز اطرافيندا وطنداشى دوشونمه يه دعوته يؤنلميشدير.

ایچینده کی لر

- آذربایجان دا تورک وارلیغی، سیاسی-ایدئولوژی طرفی ۱۱
- غفلت دن چیخماغا جهدلر ۱۱
- ایران دا «آذری» کونستپتی ۱۹
- سوونت لرین «آذربایجانلی» کونستپتی ۲۰
- گونئی ده تورکچولر آراسیندا ایکی جریان ۲۱
- سون سؤز ۲۵
- سلطان ماحمود، شعوبیه و شاهنامه** ۲۶
- شعوبیه حرکتی ۲۷
- شاهنامه نین اورتایا چیخماسی ۳۰
- سونوج ۳۲
- میتلشمه سورجینده شیعه لیگین یئری** ۳۵
- آروپادا میتلشمه سورجی و مذهب لر ۳۶
- اون بشینجی یوزایلده دینی-سیاسی دوروم ۴۰
- شیعه تئوکراتیک [دینی] دؤولتی ۴۹
- صفوی دؤولتی نین فارسلاشماسی و سونراسی ۶۰
- شیعه رادیکالیزمین یومشالتماق ساحه سینده اوغورسوز جهدلر ۶۶
- سونوج ۷۳
- صفوی معماسی ۷۵
- آذربایجانین بؤلونمه سی: عثمانلی نین سوسقونلوغو ۹۳
- پان ایرانیزمین یارانماسی و تورکلوک ۹۸
- تورکچولوگو موزله آذربایجانچیلیغیمیز ۱۱۲
- تورکچولوک نه دیر؟ ۱۱۳
- آذربایجانچیلیق نه دیر؟ ۱۲۱
- تورکچولوک نه دئییل دیر؟ ۱۲۷

- ۱۳۱ وطنمیز آذربایجان، میلتیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه دیر.
- ۱۳۳ احمد آغا اوغلو ایران حاقیندا
- ۱۴۲ رسول زاده نین چاغداش «نظامی» سی
- ۱۴۶ رسول زاده نین چاغداش «ایران تورک لری»
- ۱۵۱ گونئی تاریخینده فداکارلیق و غفلت دؤورو
- ۱۵۱ مشروطه یه صرف اولونموش میلی انژی
- ۱۶۴ ۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیان: نه یه خاطر؟ مقصد میلمی، «عموم میلمی»؟
- ۱۸۲ مرکز لشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی
- ۱۹۰ تبریزی علی نین هارایی
- ۱۹۲ نییه بو گونه قالدیق؟
- ۱۹۴ میلی تاریخ کونستپتی
- ۱۹۵ میلت نه دیر؟
- ۱۹۷ سیاسی فداکارلیق، میلی بیگانه لیک
- ۱۹۸ سون سؤز یئرینه
- ۱۹۹ علی رضا نابدی لیلین یانلیش لاری
- ۲۰۰ دوزگون تاریخ شعورو پروبلمی
- ۲۰۲ میلتچیلیک، تورکچولوک، تورک بیرلیگینه یاناشمادا پروبلم لر
- ۲۰۳ بس اساس پروبلم نه دیر؟
- ۲۰۴ سونوج
- ۲۰۴ وارلیق مکتبی
- ۲۰۵ تورکچو تاریخی کنچمیش کونستپتی
- ۲۰۹ گله جگه یۆنه لیک ایدئیالار
- ۲۱۱ سون سؤز
- ۲۱۱ دوکتور زهتابی نین چوروتمه سی
- ۲۱۲ هخامنیش لردن اؤنجه کی تاریخ
- ۲۱۳ هخامنیش حاکیمیتی نین کاراکتری

- ۲۱۴..... پارت‌لارین اتنیک منسوبیتی
- ۲۱۵..... ساسانی لرین «مودنل دؤولتی»
- ۲۱۵..... سون سۆز
- ۲۱۶..... حسن راشیدی نین سوروشدورماسی**
- ۲۱۸..... ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا تاریخ نه و اخت باشلانیر؟
- ۲۱۹..... فارس لار بو جوغرافیایا نه و اخت و نجه یئرلشمیشلر؟
- ۲۲۰..... تورکلر ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاددیرلارمی؟
- ۲۲۱..... بس تورک سولاله‌لری نین فارسلیغا خیدمت‌لری؟
- ۲۲۲..... ایکی آذربایجانین بیرلیگی نه‌دن اینکار اندیلیر؟
- ۲۲۳..... سون سۆز یئرینه
- ۲۲۴..... ناصر پورپیرازین ضربه‌سی**
- ۲۲۵..... هخامنیش لردن اؤنجه کی مدنیت‌لر
- ۲۲۶..... پارس لارین کیملیگی
- ۲۲۷..... یهودی لرین رولو
- ۲۲۸..... هئرووتا اینامسزلیق
- ۲۲۸..... هخامنیش حاکیمیتی نین کاراکتری
- ۲۳۰..... گونئی ده میلی حرکات: سوال لار و وظیفه‌لر**
- ۲۳۲..... بیر میلت اولاراق بونا قادیریکمی؟
- ۲۳۴..... میلی حرکاتدا هانسی جریان لار وار، هانسی داها افئکتلی دیر؟
- ۲۳۴..... بیرینجی آخیم - ایستیقلاچیلیق
- ۲۳۶..... ایکینجی آخیم - فندثرالچیلیق
- ۲۳۹..... اوچونجو آخیم - مدنی موختاریتچیلیک
- ۲۴۰..... «بوتؤو ایرانچی لار»ین دلیل لری نه‌دیر؟
- ۲۴۲..... بو گون میلی قوه‌لر نه ائتمه‌لی دیرلر؟
- ۲۴۴..... سونوج
- ۲۴۵..... میلی حرکاتین دئموقرافیگ ایمپئراتیولری (طلب‌لری)**

۲۵۱ میلی حرکتین سوسیال-اقتصادی ایمپراتیولری (طلبلری)
۲۵۶ جومهوریتی قوران لار و اونلارین وارثلری
۲۵۹ سوونتلرین یئنی سیاسی ائلیت پروژهسی
۲۶۱ چاغداش آذربایجانین میلی ائلیت پروبلمی
۲۶۶ نتیجه
۲۶۷ توپچوباشی نین سوال لاری
۲۶۷ اساس مسئلهلر
۲۶۸ تورک دؤولتچیلیگی مسئلهلری
۲۷۰ آذربایجان - تورکییه: نهره دن نهره یه؟
۲۷۱ قوزئی آذربایجانلا ایلشکی لر
۲۷۱ آنورمال دورومون باشلیجا نهدنی، منجه، بو:.....
۲۷۴ گونئی آذربایجان قونوسو
۲۷۶ عموم-تورک انتقراسیاسیندا [ائتلافیندا] اورتاق تاریخ شعورونون یئری
۲۷۸ سونوج
۲۷۹ قاراباغ پروبلمینده گئرچکچی یاناشما
۲۷۹ گوج نیسبیتی نظریه سی نهدیر؟
۲۸۰ قاراباغ پروبلمی نین یارانما سببلری
۲۸۱ قاراباغ پروبلمینده مونسیتده خاریجی عامل لرین رولو
۲۸۲ سونوج
۲۸۳ بعضی تکلیفلر
۲۸۵ میلی مجلس پارلامنت دیرمی؟
۲۸۶ پارلامنتین میسیاسی
۲۸۶ م-ین صلاحیتلری محدود دور
۲۸۸ م-ین ایش پوستدورونداکی [جایگاهینداکی] چاتیشمازلیق لار
۲۹۰ نییه بئله دیر؟
۲۹۱ پارلامنت اولماغین شرطلری

- رسول زاده نين يوبيلئىي ۲۹۲
- كىم دىر رسول زاده؟ ۲۹۳
- اونا بور جلويوق، هم ده احتياجىمىز وار ۲۹۵
- نتيجه يثرينه ۲۹۷
- تاريخ شعوروموز و ايروان ۲۹۷
- ايروان طلبى نه گتيرير، نه گؤتورور؟ ۲۹۸
- ايروانى طلب ائتمگين ايکينجى منفى طرفينه كئچك ۲۹۹
- يانليش تاريخ كونسپسيامىز ۳۰۰
- م-ين گؤزله نيلن «ايروان قرارى» نه وئرر؟ ۳۰۱
- بس نه اولسون؟ ۳۰۱
- نتيجه يثرينه ۳۰۳
- گونئى قافازدا دئموكراتيا، اتنيك پروبلملر و كونفدراسيا: ۳۰۳
- آب بؤلگه يه ياخينلاشير ۳۰۷
- تاريخى تجرويه نه دئيرر؟ ۳۰۹
- بيرينجى مرحله ۳۱۱
- ايکينجى مرحله ۳۱۲
- اوچونجو مرحله ۳۱۲
- نتيجه ۳۱۳
- گونئى آذربايجان دا ميلى حركاتين كئچميشى ايله ايندى سى ۳۱۴

آذربایجاندا تورک وارلیغی، سیاسی-ایدئولوژی طرفی

«ایرانین فارسلاشماسی»، «ئرمینیستانین اثرمنیلشمهسی»، یا دا «بریتانیانین اینگیلیسلاشمهسی»، یعنی بو اۆلکهلرده اویغون حاکیم اتنوسلارین مسکونلاشماسی مسئله سی محدود سایدا علمی-آکادئمیک آراشدیرمالارین مؤوضوعسو اولموش دور. حال بوکی بو تیپ علمی-آکادئمیک پروبلمین - آذربایجاندا تورک وارلیغی - سرحدلری گئنیشلندیریلیمیش، اوندان اون ایل لردیر سیاسی-ایدئولوژی مقصدلرله ایستیفاده اندیلیمیش، چئشیدلی کونسئپت لر اویدورولموش دور. آذربایجانلا باغلی بئله بیر اؤزونه مخصوص دورومون یارانماسی نین بیرینجی نهدنی تورک دوشمن لری نین تورک لری بو جوغرافیادا «یاد»، «گلمه» اتنوس اعلان ائتمکله اونلاری ضعیف سالماق دیرسا، ایکینجی نهدن تورک لری ن اؤز لری نین بو مسئله ده غفلت ائتمهسی دیر. مسئله نین بیرینجی طرفی آز-چوخ بللی اولدوغوندان دیقتیمیزی اونون ایکینجی طرفینه یۆنلده جه ییک.

غفلت دن چیخماغا جه دل

آیری-آیری بوی لارین، اؤز لیکله حاکیم سولاله لری ن بوی لاری نین بورادا یئرلشمه سی حاقیندا آیری-آیری قایناق لاردا داغینیق بیلگی لری ن اولماسینا باخما یاراق، اورتا یوز ایل لرده تورک مؤآلیف لری نین قلمه آلدیق لاری کیتاب لاردا آذربایجاندا تورک وارلیغی مسئله سی سیستملی اله آلینم امیش دیر. اودور کی، بو مسئله نی آراشدیران شخص لر یونان، بیزانس، ئرمنی، عرب، فارس و ب. قایناق لارا مراجعت ائتمک مجبوریتینده دیر.

آذربایجانین قوزئی حیصه سینی حرب یولو ایله، قان تۆکه رک فتح ائتمیش روسیا، بورادا موستملکه ایداره چیلیگی سیستمی قوردو. روس حاکیمیتی بورانی داها یاخشی ایداره ائتمک اوچون ضبط ائدیگی خانلیق لارین تاریخینی یازماق اوچون یئرلی مأمور و آیدین لارا سفاریش لر وئردی. اون دوققوزونجو یوز ایلین بیرینجی یاری سیندا آیری-آیری خانلیق لارین یاخین تاریخی حاقیندا بیر نجه اثر اورتایا چیخدی. بو تاریخ اثر لری داخلی، اتنیک حیاتین

طلب‌لریندن دوغمامیشدی. اودور کی، بیزی ماراقلاندیران مؤوضوع حاقیندا بو کیتاب‌لاردا
اویغون بؤلوم‌لر یوخدور.

دؤورون تکجه تاریخچی‌لری آراسیندا دئییل، بوتون ساوادلی زومره‌سی آراسیندا هم ده
شاعیر، فیلولوق، فیلسوف کیمی مشهور اولان عاباسقولو آغا قودسی (عاباسقولو آغا باکیخانوو،
۱۸۴۶-۱۷۹۴) فرقله‌نیر. اونون «گولوستانی-ایرم» اثری اورتا یوزایل‌لره خاص اولان
«ناغیلچیلیق»دان (تحکیه اصولوندان) آرتیق یئنی آکادئمیک آراشدیرمایا کئچیدی گؤستریر.
اثر ۱۸۴۲-۱۸۴۱-جی ایل‌لرده فارسجا یازیلیمیش، سونرا اؤزونون ده بیرباشا ایشتیراکی ایله
«قافقازین شرق حیصه‌سی نین تاریخی» آدی ایله روسجا یا ترجمه ائدیلیمیش دیر. اثرین اؤن
سؤزنده عاباسقولو آغا قودسی تاریخ علمی قارشسی سیندا دوران وظیفه حاقیندا قیمتلی فیکیر
سؤیله‌ییر. او یازیر کی، «کئچمیشی بیلمه‌دن، بوگونله یاشاماق - یولسوز صحرا یا گیریب،
بورادا مقصدسیز دولاشماق دیر.» مؤلیفه گۆره، تاریخچی بؤیوک مسؤولیت داشیییر. اودور
کی، او، «اؤز دینداش‌لارینا و وطنینه طرف‌سیز یاناشاراق، اینسانلیغی بیر عائله، یئر کوره‌سینی
ایسه عمومی وطنی بیلهرک» بو اثرینی عرصه‌یه گتیرمیش دیر.^۱

عاباسقولو آغا قودسی اثری نین گیریشینده شیروان و داغیستانین جوغرافیا و اتنوقرافیسی
حاقیندا ایلك دفعه اولاراق گئنیش علمی آنالیز وئریر. بو آنالیز عرب، فارس، عثمانلی، بیزانس،
روس، اثرمنی قایناق‌لارینا اساسلانیر. مؤلیفه گۆره، «دریندین اطرافی، تاباسارانین بؤیوک
حیصه‌سی، قوبا، شکی، باکی و شیروان اوئزدرلی نین شرق حیصه‌سی و سالیانین اهالی‌سی
فارس، عرب، تورک، مونقول و تاتارلارین تۆرمه‌لریندن عبارت دیر.»^۲ مؤلیف، بیان ائتدیگی
«غرضسزلیک پرنسیپینه» اویغون اولاراق بیر سیرا منبع نین (مثلاً، بیزانس) غرضلی
معلومات‌لارینی (هون‌لار، آتتیا حاقیندا) شرح‌سیز تکرار ائدیر.

اون دوققوزونجو یوزایلین بیرینجی یاری‌سی قوزئی آذربایجانین ان سئچکین فیکیر آدم
لاریندان بییری، یا بیرینجی‌سی اولان عاباسقولو آغا قودسی (باکیخانوو) اؤزونون اساس
اثرینده، «گولوستانی-ایرم» ن باشلانغیجیندا قويدوغو مقصده - «دینداش‌لارینین»
اؤزونودرکینده، اونلارین گئچک تاریخ شعورونون یارانماسیندا تکان وئریمیجی رول اوینایا
بیلمه‌دی. عاباسقولو قودسی نین «وطن» آنالیزی شیروان-دریند-داغیستان‌لا

^۱ - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам*, редакция, комментарии,
примечания и указатели З. М. Бунятова, Баку: ЭЛМ, ۱۹۹۱, с. ۹-۱۰.

^۲ - یئننه اورادا، ص. ۲۱.

محدودلاشدى، «مىلت» آنلايشى ايسه فورمالاشمادى. اونون (و ديگرلىرىنىن) تارىخ كونسىپتى يالنىز جوغرافىايا دايالى ايدى.

دئىيلن محدوديت روسيانين علم مركزلرينده چالشميش ميرزه كاظمىبى، ميرزه جعفر توپچوباشوو كيمى علم آداملارينا دا عايددير. اونلار روس شرقشوناسلىغى ساحهسىنده گوركملى مؤوق قازانميش، حتى آروپا آكادئمىيالارنىن عضو بئله سئچىلمه يه نايىل اولموشدولار. اونلار بۇلگه اۆلكه لرىنىن تارىخى، بوراداكى دىل لىر، بورانين فلسفى-دىنىي فېكرى حاقىندا دىرلى اثرلر يازميش، روس شرقشوناسلىغينا اؤنملى تۇحفه لىر وئرميش لىر. آما اتنىك-مىلى شعورون گؤستىرىجى سى اولان مؤوضوع لار اونلارنىن يارادىجىلىغىندان كئاردا قالمىش دىر.

آذربايجاندا ادبىيات، فلسفى و ائستىتىك فېكىر ساحهسىنده يئنى مرحله اولان ميرزه فتحلى آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) يارادىجىلىغىندا نئجه بىزى ماراقلاندىران مؤوضوع-آذربايجاندا تورك وارلىغى- حاقىندا نەلر وار؟ سؤزى اوزاتمادان تأسفله گؤسترمه يه مجبوروق: آذربايجان فېكىر حياتينا گتىردىكى يئنىلىكلره باخمايلاق، ميرزه فتحلى آخوندزاده سونرالار فارس مىلتچىلىگىنىن، توركلوگو رد ائدن مورتجع پان ايرانىزمين يارانماسىندا موهم رول اوينادى. اون دوققوزونجو يوزايلىن سونلارنىندان باشلايلاق بو جريانين داشىيىجىلارى پان-ايرانىزمى عرصه يه گتىرركن آخوندزاده نين اثرلرىندن، خصوصيله «كمال الدوله مکتوبلارى»ندان گئنىش اىستىفاده ائتدىلر.

آخوندزاده بوتون فلسفى-پولىسيستىك اثرلرىنده وطنىنى ايران سايبىر، اؤزونو «يرانلى»، «ايران مىلتى نين عضو»، فارس حساب ائدىر.^۱ ايرانىن مؤوجود وضعىتىنه قارشى ساسانى

۱- «كولونل ميرزه فتحلى آخوندزاده نين اؤزو طرفىندن يازىلميش بيوقرافىاسى، يعنى ترجمه يى-حالى» باشلىقلى يازىدا ميرزه فتحلى گؤستىردى: «منيم آتام ميرزه محمدتقى حاجى احمد اوغولونون اولو بايالارى فارس قبيله لرىندن اولموش دور.» (Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵). ۱۸۴۵-جى ایلده يازىلمىش شهادتنامه ده ايسه اونون نسلى نين «توركمن طايفالارىندان» اولدوغو بىلدىرىلر. (يئنه اورادا، ص. ۲۲۲). ۱۸۵۸-جى ایلده تهراندكى دؤولت آداملارىندان بىرى حسين نىظام الدوله يه يازدىغى مکتوبوندا تورك بويوندان اولدوغونو خصوصى گؤستىردى: «ئشيتمىشم كى، جنابىنيز مقدم ائلىندىنسىنيز. من ده آتا و آنا طرفدن مقدم.» (يئنه اورادا، ص. ۳۹). زردوشتى لرىن تهرانددا ياشايان رهبرى مانوكچى صاحبه ۱۸۷۱-جى ایلده يازدىغى مکتوبدا آخوندزاده گؤستىردى: «قوى بوتون ايرانلى لار بىر حقيقتى باشا دوشهرك دئسنىلر كى، بىز پارس لارنىن اؤولادىيىق، ايران بىزىم وطنىمىزدىر... من اؤزوم ظاهراً تورك اولسام دا، اصلىم پارس لار نسليندن دىر. اولو بابام حاجى احمد رشتدن گلىب، آذربايجاندا وطن تاپمىش دىر.» (يئنه اورادا، ص. ۱۴۲). فيرودىن بى كؤچرلى ميرزه فتحلى نين ائتنىك منسوبىتىنه دقت

دؤورو ایرانین «مؤحتشملیگی»نی قویور. کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبو «ائی ایران، هانی سنین او شوؤکتین و سعادتین کی، کیومرث و جمشید و گوستاسیب و نوشیروان و خوسرو پرویز اعصاریندا وار ایدی؟»^۱ نیداسی ایله باشلانیر و بوتون اثر بویو بو فیکیر دفعه لرله، موختلیف فورمالاردا تکرار ائدیلیلر.^۲ قدیم ایران تاریخی کیمی ایرانین قدیم ساکین لری ده ایدئاللاشدیریلیر: «اینکار ائدیله بیلمز کی، پارسی لر و زردوشتی لر و ایرانین بوتون فارس دیلی موسلمان لاری فطرتاً حُسنِ اخلاقدا و حرکت لرینده بوتون میلت لرین قاباقجیل لاری دیر. اونلارین خوش نفسلیگینده، خوش اخلاقلیغیندا، اطاعت کارلیغیندا، ایخلاص کارلیغیندا و پادشاه پرستلیگینده بو دلیل کافی دیر کی، بو سایلان صیفت لرین واسطه سی ایله عرب لرین غلبه دؤورونده دئسپوت پادشاهلارین الینه دوشموش، بو گونه قدر پادشاهلارین و اونلارین موروث سیز عامل لرینین جوربه جور جؤور و سیتم لرینه قاتلاشیب صبر ائتمیش لر و قطعاً دونیانین او بیر میلت لری کیمی آزادلیق فیکرینده دئییل دیرلر.»^۳ آخوندزاده تورک حاکیمیتینه قارشی یؤنلمیش ایسماییلی لر حرکتینی وصف ائدیر.^۴ او، تهراندان چاپ ائدیلن «میلت» قزئتینین مونسئ سینه یازدیغی مکتوبدا ماراقلی بیر تئزیس ایره لی سورور: «ایسلامیت دن قاباقکی ایران قؤومونون علامتی جمشید تاختی، ایستخر قلاسی کیمی قدیم پادشاهلارین آثاری دیر. ایسلامیت دن سونراکی ان مشهور آثاردان بیر ایسه صفویه پادشاهلاری دیر کی، اثنی عشریلیک مذهبینه ایراندا رواج وئریب، اونون موختلیف طایفالارینی واحد بیر میلت حالیندا نیظاما سالمیشلار و ایرانین آیریجا، مستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموشلار.»^۵ تصادفی دئییل دیر کی، آخوندزاده فارس لارین آنا کیتابی اولان «شاهنامه»نی و اونون مؤلفی فیردوسی نی بوتون ادبی اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت دیر فقط فیردوسی نین اشعاریندان کی، میثلی هئچ بیر بشره ایسلام میلتیندن بو زامانا قدر مقدور اولماییب دیر.»^۶

چکمیش، اونون ترجمه بی-حالینا اقتباساً «فارس طایفاسیندان» اولدوغونو بیلدیرمیش دیر. (Firudin Bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, I cild, s. ۳۹۸).

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰.

^۲ - مثلاً، باخین: یئنه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۹، ۱۲۴، ۳۰-۲۰.

^۳ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۲۹.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۳۰۱، ۸۹-۸۵.

^۵ - یئنه اوردا، ص. ۱۵۸.

^۶ - یئنه اوردا، ص. ۳۱.

«کمال الدوله مکتوب لاری» اساساً عرب لره، قیسماً ده تورک لره قارشى نیفرت روحوندا یازیلیمیش دیر. او حساب ائدییر کی، وطنی ایرانین گئریده قالماسی نین اساس گوناھکاری عرب ایشغالی، ایسلامین قبول ائدیلمه سی دیر. بو فیکری دفعه لره اثرلینده تکرار ائدییر.^۱ اثرین بیر یئرینده ایده ائدییلیر: «اگر عرب لر ظهور ائتمه سه یدیلر، آفریقا و آسیا مسلط اولماسایدیلر، بو اولکه لرین علم لرینی قرآن خاطرینه و اؤز دیل لری خاطرینه یئله وئرمه سه یدیلر، بو گون بو اولکه لرین خالق لاری سیویلیزاسیون و معرفتلی خالق لار سیراسیندا اولار و یئر اوزونون خوشبخت لریندن حساب ائدیلدیلر.»^۲

آخوندزاده ایران تاریخینده تورک لرین و تورک سولاله لرینین رولونو دا منفی قیمتلندیریر، ایرانین بدبختلیگی نین ایکینجی سببکاری کیمی اونلاری گؤرور، آما عرب لره نیسبتاً اونلارا نیفرتینی آچیق شکیلده ایفاده ائتمکدن چکینیر. فارس لاری نظره آلاق ایران اهلی نین باشینا گتیریلن لری صادالایان و حاضرکی وضعیتیندن شیکایت ائدن آخوندزاده، کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبوندا یازیر: «سنین خالقیندان ایکی یوز مینه قریب ذوکورن و اوناسین عیال و اطفال لاری ایله تورکمان لارین (اوخو: قاجارلارین - ن.ن.) الینده مشقت اسیرلیکده گرفتار اولوب، همیشه ناله و افغان ایله روزیگارلارینی باشا آپاریلار و بیر کس اونلارین دادینا یئتیشمیر و اونلاری خلاص ائتمک خیالینا دوشمور.»^۳ یئنه همین مکتوبدا آخوندزاده، «دونیانین وضعیتیندن، مملکتی ایداره و تربیه ائتمک قایدالاریندان، عدالت، موروث، رعیت پرورلیک و وطن پرورلیکدن خبری اولمایان» قاجار سولاله سیندن اولان پادشاهی «جمشیده تایی توماغین» مومکون اولمادیغینی بیلدیریر.^۴ مکتوب لاری نین بیرینده میرزه فتحعلی «چینگیز خان دان توموش صفوی لره قدر پادشاه لارین لیاقتی نین» اولمادیغینی بیلدیریر، سلجوقلولاری نادان آدلاندیریر.^۵ اوزونو «ایران میلتی نین بیر عضوو» حساب ائدن آخوندزاده نین عثمانلی یا دا مونساییتی چوخ پیس دیر. عثمانلی تورک لرینی

۱ - مثلاً باخین: یئنه اورادا، ص. ۲۳۸، ۱۲۵-۱۲۴، ۱۱۰، ۹۹، ۵۸، ۳۰ چاغداش ایران مؤلف لریندن ناصر پورپیرار تام عکس فیکیرده دیر. باخین:

<http://www.gunaz.tv/aze/1/articleCat/1/articleID/2331-PROF-PURPIRARIN-ZERBESI-1.html/inner/>

۲ - یئنه اورادا، ص. ۱۲۷.

۳ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۳-۲۴.

۴ - یئنه اورادا، ص. ۳۶.

۵ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۱۲۳; Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۸۸.

«طبیعتلری اوزره تنبل اولان و نه اولویه، نه ده دیری یه های وئرن» ساییر. ^۱ میرزه فتحعلی عثمانلی داکی تورکجه ایله «زاقافقازیدا یاشایان تاتارلارین دیلی»نی، تعجّوب لودور کی، «کۆکوندن فرقلی» دیل لر ساییر. ^۲ آذربایجان تورکجه سینی «آذربایجان دیلی» آدلاندیران و ایلك دفعه اونو دووریه یه بوراخان دا اولای بیلسین کی، آخوندزاده دیر. ^۳ آخوندزاده نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله («زاقافقازیدا یاشایان تاتارلارین دیلی») یاناشماسی دا سوال لار دوغورور: «تاتارلار ایندی یه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات دان محروم دورلار و بو دیلده اوخوماق اوچون اوریزینال اثرلره تصادف ائدیلمیر؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثرلر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل لردن ترجمه ائدیلمیش، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیلده یازیلیمیش دیر. بئله لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجمه لر اساسیندا تاتار دیلی نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیرنیلمه سی مومکون اولمادیغی کیمی، همین اثرلره اساسلانا راق، بو دیلین قراماتیک قایدا و قانون لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون دئییل دیر.» ^۴ آخوندزاده نین تورکجه پوئزییا مونا سسیتی ده یانلیش دیر: «تورک آراسیندا دخی بو زامانا قدر موقدّیمیندن شاعیر اولمایب دیر. فضولی شاعیر دئییل و خیالاتیندا اصلا تأثیر یوخدور؛ آنجاق ناظمی -اوستاد دیر.» ^۵

حسن بی زردابی و «اکینچی یازارلاری ایله میلی فیکرین یارانماسی مرحله سی باشلاییر. زردابی اؤزو تورک اوغلو تورک دور. «اکینچی» میلی فیکری دوغرو یولا یؤنلدیرسه ده میلی اؤزونوردک مسئله سیننه، بو سیرادان اتنوگنز مسئله سیننه باش وورماغا ماجال تاپمیر. بو ایشی یئنی آیدین نسیل، اؤزللیکله علی بی حسین زاده باشلادیر. بو باخیمدان علی بی حسین زاده نین «تورک لر کیم دیر و کیم لردن عبارت دیر؟» باشلیق لی سککیز حیصّه دن عبارت

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰۸.

^۲ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۳۰.

^۳ - یئنه اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۳۰.

^۵ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۵۲.

بعضی مؤلفلر سونرالار درام اثرلرینی یئرلی دیلده یازدیغی اوچون میرزه فتحعلینی یانلیش اولاراق گؤرکملی تورکچولر سیراسیندا گؤستریرلر. یوسف آکچورا اونو تورکچو سایسا دا فیکرینده قطعیتلی دئییل: «آخوندزاده میرزه فتحعلی، دیلده فعلاً تورکچولوک انتمیش اولویور؛ فقط میرزه نین تورک میلتیچیلیگی ایله ایلیگی دوشونجه و گؤروش لرینه دایر منیم الیمده جدی بیلیگی لر یوخدور... میرزا فتحعلی، آچیقدان آچیغا تورک میلتیچیلیگی یایمیش دئییل دیر. آنجاق کومندی لر یله، حرفلرین اصلاحی دردلی له بو غایه یه دوغرو یوروموشدور.»

-Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, ۱۹۷۸, s. ۶۶, ۸۷.

مقاله‌سی دیقّتی چکیر. مؤلّف تورک‌لرین کئچمیشی حاقّیندا تصوّرلرین یانلیش اولدوغونو، بو یانلیشلیغین یابانچى یازى لاردان قاینالاندىغینی بیلدیریر. او، تورکجه مطبوعاتدا بئله «تورک و تاتارلارین مدارى-اقتخاری بولونان چینگیزلره و تیمورلارا دایر ناروا سؤزلره راست گلین» فیکیرلرین فرقینه وارماغا چاغیریر. علی بیّه گؤره، تاریخی کئچمیشله باغلی مسئله لرله ایندی دئییل، «بیر نچه عصر اولدن» مشغول اولماق لازیم ایدی و اونو گله‌جه‌یه ساخلاماق دوغرو دئییل‌دیر. او دا حقیقت‌دیر کی، میّی تاریخ مسئله‌سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل‌دیر»، بو پروبلمین حلّی اوچون «دارالفنونون لار، مجلس لار، جمعیت لار مؤوجود اولمالی.» علی بی حسین زاده مقاله‌سی نین سونراکی حیصّه‌لرینده اسکی تورک‌لرین «صحنه-تاریخیه‌یه میلاد عیسی‌دان ۲۰۰۰ ایل اول چيخدیغینی»، «باپکال جیواریندا اورخون و یئنی سئی نهرلری سواحیلینده و آلتای اتک‌لرینده یاشامیش» اولدوقلارینی قئید ائده‌رک، آن‌تروپولوژی باخیمدان تورک‌لرین چئشیدلی تأثیرلره معروض قالدیغینی اطرافلی ایضاح ائدیر.

آذربایجان فیکیر حیاتینا یؤن وئرمیش باشقا بؤیوگوموز - ممد امین رسول‌زاده‌نین اتنوگنزله باغلی خصوصی بیر اثری یوخدور. بو مسئله حاقّیندا فیکیرلرینه ۱۹۲۸-جی ایلده چاپ اولونموش «قافقازیا تورک‌لری» اثرینده راست گلیریک. میّی فیکرین بؤیوک اؤندری یازیر کی، قدیم قافقازین اسکی اهالی‌سی نین اتنیک منسوبیتی حاقّیندا ایکی جریان واردیر. بیرینجی‌سی، «توران نظریه‌سی» سومئرلری، آککادلاری، میدیا و هیتتیت‌لری تورک‌دیلی ساییر. ایکینجی نظریه‌نین مؤلّفی نیکولای ماررا گؤره، بورادا قدیم دؤورده یافئی دئییلن پوستقیل بیر ایرق (اتنوس آنلامیندا) یاشاییرمیش.^۱ بو پروبلمین هله ده قارانلیق قالدیغینی بیلدیرن رسول‌زاده، «بو مسئله‌نی دؤورو قدیم متخصص‌لرینه ترک ائتمک» تکلیفینی وئردیکدن سونرا او دؤور اوچون موباحیثه یاراتمایان میلادین بئشینجی یوزایلین «اورتالاریندا تورک قؤوم‌لری نین شمال استپ‌لریندن قافقازیا^۲ یا گئرچک ایران اوزرینه سالدیرمالاری» حادئه‌سیندن سونراکی سورجی ایضاح ائدیر.^۲

آذربایجان فیکیر تاریخینده اتنوگنز مسئله‌لری ایلک دفعه ۱۹۲۰-جی ایلده محمد حسن ولیلی-باهارلی نین «آذربایجان: جوغرافی، طبیعی، اتنوگرافیک و اقتصادی ملاحظات» ادلی

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, hazırlayanlar Dr. Yavuz Akpınar və b. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳-۴.

^۲ - یئنه اورد، ص. ۴.

کیتابیندا آیرینتیلی عکسینی تاپدی.^۱ آذربایجان رسپوبلیکاسیندا مسکون اولان بوتون میلت و اتنیک قروپلارین سای، یئرلشمهسی، تاریخی حاقیندا قیمتلی بیلگی لرین یئر آلدیغی بو کیتابدا تورکلرین بو جوغرافیادا یئرلشمهسی حاقیندا گئیش بیلگی وار. مؤلیفه گۆره، بورادا گۆرونن ایلک تورک بویو (طایفاسی) میلاددان اؤنجه ۶۳۳-جو ایله بورادا مسکون اولموش کیممئر-کنلتلره هوجوم ائدیپ، اونلاری قووان ایسکیفلر اولموشلار. بو ایسکیفلرین کؤچری حیصهسی دؤورون تاریخی لری طرفیندن تورک منشالی سایلیردی. باهارلی بو بارهده چئشیدلی قاینالاردان بیلگی وئریر. آنتیک مؤلیفلرین بو عمومی لشدیرلمیش آد آلتیندا قئید ائتدیگی بوی سونرالار فرقلی آدلارلار - بولقار، خزر، آلان، آوار و ب. - تاریخی قاینالاردا یئر آلدیلار. اثرمنی مؤلیفلری خورئنلی و وآنندین بولقارلارین میلاددان اؤنجه ۱۱۴-۱۴۹-جو ایللر آراسیندا «جنوبی قافقازبانی بورودوکلری» نی یازیرلار.^۲ خورئنلی خزرلرین آذربایجاندا ایلک دفعه گۆرونمهسینی میلاددان اؤنجه ۱۹۳-جو ایله عاید ائدیر. میلاددان سونرا دا اونلار بورالاردا گۆرونموشلر. میلادین ۳۵۰-جی ایلینده ایسه اونلار آذربایجاندا «اوتورماغا باشلادیلار». باهارلی آذربایجاندا تورکلوگون سوی کؤکونده ایشتیراک ائتمیش خزرلرین بیر بؤلومو سایدیغی قازاخلار (قاسوخلار)، هونلار، ساییرلر (ساوارلار)، کنگرلیلر، شاملی، قاراملی، آیدین، ایمیرلی، دوگر، افشارلار، باهارلی، زوالقدرلر، پادارلار، خلیللی و باشقا بویلارین تاریخی حاقیندا بیلگی وئریر.^۳ آیریجا اونو دا آرتیراق کی، ماساگئتلرین اتنیک منسوبیتی حاقیندا ضد فیکیرلرین اولماسینی گؤسترن مؤلیف اونلاری تورک سویلو ساییر.

باهارلی نین آذربایجان تورک اتنوقرافیاسینا گئیردیگی بو اؤنملی ایدئیلار سونراکی ایلرده ده کئچرلی اولموش، آذربایجان تاریخی حاقیندا چاپ ائدیلمیش

^۱ - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, *Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Müləhizat*, Bakı, ۱۹۲۰, ۳۰۶ s.

بو کیتابین روسجا ترجمهسی ۱۹۲۱-جی ایله چیخدی. کیتابین روسجا واریانتیندان ترجمه ایله ۱۹۹۳-جو ایله یئنی دن چاپ ائدیلدی.

-İqtisadçı Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, *Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۳, ۱۹۲ s.

^۲ - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, *Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Müləhizat*, s. ۵۰.

^۳ - یئنه اوردا، ص. ۸۰-۵۳.

کیتابلارین اتنیک تاریخ بؤلومونده یئر آلمیش دیر.^۱ بو دوروم قوزئی آذربایجاندا میلّتین فیزیکی و معنوی وارلیغی نین بؤیوک تئورور اولان ۱۹۳۷-جی ایله دک داوام ائندی.

ائله بو آرادا، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-جو ایل لرده تورکییه، تورکچولوک ایدئالی نین گئنیش یاییلماسی و گئرجکلشمه سی، ایران ایسه تام ترسینه تورکلویه قارشی ایدئولوژی-سیاسی باسقی نین آرتماسی سورجینی یاشاماقدایدی. هله سرحدلره آیری دوشمه دیگی بو اؤلکه لرده کی سیاسی-ایدئولوژی سورج قوزئی (سووت) آذربایجانینا دا تاثیر ائتمکده ایدی. پروسئس لرین گئدیسی گؤستردی کی، سووت رژیمی ایراندا تورکلویه قارشی یؤنلمیش ایدئولوژی باسقی تجروبه سیندن یارارلانماغی اویغون گؤرموش دور.

ایراندا «آذری» کونسئپتی

بللی دیر کی، پان-ایرانیزمین آذربایجانا باخیشی نین فورمالاشماسیندا تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی نین «آذری، یا زبان باستان آذربایگان» ادلی کیتابی نین موهم رولو اولدو.^۲ بو کیتابدا کسروی فارس شووینیزمی ایدئولارینی اساسلانديرماق اوچون ایتخاری سئچدیگی بعضی عرب منبع لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه لر چیخارمیش دیر.^۳ بو کیتابین آنا ایدئولاسی آشاغیداکی لاردیر: ایرانین باشقا ایالت لری کیمی آذربایجانین دا قدیم اوتوختون اهالی سی آری لر اولموش دور؛ آذربایجان اهالی سی ایران دیل لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش دیر؛ ایرانین بو بؤلگه سینده تورک طایفالاری نین سلجوقلورلا باشلانان یوروش لری نتیجه سینده تورک دیلی زورلا ۷۰ ایل عرضینده یئرلی اهالی یه قبول ائتدیریلیب. بو تئز یسین مقصدی آذربایجان تورک لرینده اؤز کؤکلری ایله باغلی شو بهه، آشاغیلیق کومپلکسی [عقدّه حقارت] یاراتماق، آذربایجان اهالی سینین فارسلاشدیرماق «گرک لیگینی» اساسلانديرماق اولموش دور.

۱ - مثلاً، باخین:

-Rəşid İsmayilov, *Azərbaycan tarixi*, Bakı, ۱۹۲۲, s. ۱۳-۲۲; H. H. Ансеров, *Тюрки Советского Азербайджана*, Баку, ۱۹۳۰, с. ۱۶-۲۱.

۲ - [سید احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

۳ - کسروی نین یانلیش آراشدیرما متودو و نتیجه لری حاقیندا، مثلاً، باخین: سید آقا عون آلهی، ایران بورژوا عالیم لری نین اثرلرینده آذربایجان دیلی تاریخی نین ساختالاشدیریلماسی و م. آذری، آذربایجان دیلی حاقیندا عرب دیلی منع لرده وئر یلن معلومات لارین بعضی ایران عالیم لری طرفیندن ساختالاشدیریلماسی،

-Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s. ۱۰۵۸-۱۰۶۸, ۱۶۸.

مراقلی دیر کی، ایراندا تورک لری اتنیک وارلیغیندان قوپاردیب، «اصیل ایرانلی» یاماق سیاستی ایله پارائل اولراق سووت آذربایجانیندا دا کاراکتر باخمیندان عینی سیاست یورودولدو.

سووت لری «آذربایجانلی» کونسئتی

۱۹۳۷-جی ایله ایستالینین امری ایله اتنوسون (تورک لری) و اونون دیلی نین (تورکجه نین) آدی دییشدیریلدی. تورک لر اؤز لری آرتیق «آذربایجانلی» آدلاندیرمالی، دانیشدیق لاری دیلی ده «آذربایجان دیلی، آذربایجانجا» سایمالی ایدیلر. تکجه «تورک» آدی یاساقلانمیردی، یعنی بو، مئخانیککی آد دییشمه دئییلدی. هم ده تورک لری اؤز کئچمیشیندن قوپارتماق، اونلاری بوراداکی «یئرلی» اتنوس لارلا قاریشدیریب، اونلارین ایچینده اریتمک، یئنی بیر خلیته [قاریشیم] دوزلتمک لازیم ایدی. بو یئنی خلیته اؤز آتا-بابالارینی اسکی و اورتا چاغ لار تورک یوردلاریندا دئییل، میدیادا آختارمالی ایدیلر.^۱ باشقا سؤزله، یئنیجه یارانمیش بو «آذربایجانلی لار» کئچمیش لری عموماً تورک تاریخینده دئییل، محدود بیر جوغرافیایین (آذربایجانین) تاریخینده آختارمالی ایدیلر. بو مقصده او یغون اولراق یئنی اتنیک کونسئپت - «آذربایجانلی» کونسئتی قوراشدیریلدی. بو کونسئپته گؤره، میلاددان اؤنجه دوردونجو یوز ایله ایران طایفالاریندان عبارت «آتروپاتئن خالق» (گونئی ده) و میلاددان اؤنجه اوچونجو یوز ایله میلاددان سونرا آلتینجی یوز ایله لره قافقاز طایفالاریندان عبارت «آلبان خالق» (قوزئی ده) آدلی فورمالاشمیش اتنو-سوسیال بیرلیکلر موجود ایمیش؛ اون بیرینجی یوز ایله دن بورالارا یئرلشمیش اوغوزلار (سلجوق لار) و باشقا تورک طایفالاری اونلارین دیل لری دییشمیش لر؛ بو «splošnaya tyurkizasiya» (باشدان باشا تورکلشمه) سورجی ۱۵-۱۴-جی یوز ایله ره قدر داوام ائتمیش دیر.^۲ تام جفنگیات و

^۱ - چوخ سونرالار پروف. سولئیمان علی یارلی ایستالینین «سیزین اولو بابالارینیز میدیالی لار دیر» گؤستریشی حاقیندا یازاچقدی: «بونولا سانکی آغزیمیزی داغا دیره دیلر، گنت، آرا گؤروم، اولو بابالارینی ایدنی نجه و هارادا تاپاچاقسان!» -Süleyman Əliyarov, Bizim sorğu: tariximiz, abidələrimiz, dərsliklərimiz, *Azərbaycan*, N ۷, ۱۹۸۸, s. ۱۷۵.

^۲ - مثلاً باخین:

-Играев Алиев, *Очерк истории Атропатены*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, ۱۹۸۹; Fəridə Məmmədova, *Azərbaycanın (Albanianın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹۳.

پان ایرانیزمین دییشیک فورماسیندان عبارت اولان بو کونسپت قوزئی آذربایجانین رسمی تاریخچیلیگینده ایندی ده یئر آلماقدادیر.^۱

سوونت حاکیمیتی نین تاریخ علمی اوزرینده تام نظارتی نین اولدوغو، تورکلوک اوزرینه تابو قویولدوغو بیر شرایطده میلی ضیالی لارین سچیم ایمکان لاری محدود ایدی. بو زور شرطلرده تاریخچی و دیلچی لارین میلی حیصه سی آذربایجان جوغرافیاسیندا چئشیدلی قایناق لاردا آدی کئچن بوی لارین اتنیک کیملیگینی معین ائتمک اوچون موجدایله آپاردیلار. بو موجدایله اؤزللیکله ۱۹۸۰-جی ایل لرده عینادلی کاراکتر آلدی. شومئر، کیممئر، لولویی، کوتی، ماساگت، ایسکیف، بونتورک، بولقار، کنگر، بارسیل، هون، سابیر، خزر کیمی سوی و سوی بیرلشمه لری نین میلاددان اؤنجه کی یوزایل لر ده داخل اولماقلا چئشیدلی زامان لاردا ایندیکی آذربایجان جوغرافیاسیندا گؤرونمه لری، یا یئرلشمه لری حاقیندا اونلارلا مونوقرافیا و مقاله ایشیق اوزو گؤردو.^۲ سون ۳۰-۲۰-ایل آذربایجان تورکلری نین اتنوگنزی نین اؤیرنیلمه سینده موهوم بیر مرحله نی تشکیل ائدیر. موثبت طرفلری ایله یاناشی، اونو وورغولاماغا مجبوروق کی، بو آراشدیرمالار جوغرافیایا ایفراط باغلیلیق و «زلچیلیک» (پرموردیال) بلاسیندان قورتولا بیلمه میش دیر. بو، فوق العاده اؤنملی علمی پروبلمین تام حلّی حاقیندا دانیشماق هله مومکون دئییل دیر.

گونئی ده تورکچولر آراسیندا ایکی جریان

آذربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله سی گونئی آذربایجان میلی فیکرینی مشغول ائدن اساس مسئله لردن دیر. بو مسئله ده ایکی یاناشما - پوپولیار-تبلیغاتی و اوبیئکتیو-علمی باخیش اؤز عکسینی تاپمیش دیر. بیرینجی لر آذربایجان تورکلوگونون تاریخی نی علمه معلوم اولان، آنجاق اتنیک منسوبیتی هله تام معین لشدیریلمه میش ان قدیم طایفالار - کوتلار،

^۱ - بو کونسپت لارین تنقیدی حاقیندا باخین:

-Saleh Muhammedoğlu (Aliiev), *Azərbaycan Türklerinin Etnik Mənşəsinə Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı ۱۱۶, Ekim ۱۹۹۸, s. ۹۱-۱۰۴.

^۲ - مثلا باخین:

-*Azərbaycan filologiyası məsələləri*, Bakı: Elm, ۱۹۸۳ (I buraxılış), ۱۹۹۸ (II buraxılış), ۱۹۹۱ (III buraxılış); M. Исмаилов (ред.), *К проблеме этногенеза азербайджанского народа*, Баку: ЭЛМ, ۱۹۸۴; Mahmud İsmayıl, *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərneşr, ۱۹۹۲; Süleyman Əliyərli (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən ۱۸۷۰-ci illərə qədər*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶.

لولوبئی لر، مادلار (مادای لار) و باشقالاری ایله باغلايیر، بو یوللا پان ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی نین اساس تئزیس لریندن بیرینی چوروتمه یه چالی شیرلار.^۱

تورک لرین اتنوگنزی و تاریخی حاقیندا اوبینکتیو-علمی یازی لاردا گؤسترلییر کی، مطلق معنادا آتوختون اهالی/خالق یوخدور، چاغداش خالق لارین هامی سی اتنیک تاریخ لری نین معین مرحله سینده بیر یئردن باشقا یئره کؤچموش، همین یئرلرده اؤز لرینه وطن قورموش لار. بوگونکو ایران اراضی سینده یاشایان باشقا خالق لار، بو سیرادان ائله فارس لارین اؤز ده، تورک لر کیمی بورایا باشقا یئرلردن کؤچموش لر. بو دا نه اینکی متخصص تاریخچی لره، حتی تورک لرین «یاد و گلمه» اولمالارینی ایدعا ائدن شووینیس تله بئله بللی دیر. بیر سیرا ماراقلی مقاله لر مؤلفی مرحوم دوکتور حمید نیطقی تورکییه تاریخچی سی دوغان آوجی اولغویا ایستیندا یازیردی: «دوینا میلت لری نین چوخ جزئی حیصه سی اؤز ایلکین اراضی لرینده یاشاماق دایر و حاضریدا ساکین اولدوقلاری اراضی لرین اتنوس آدلاندیردیغیمیز یئرلی اهالی سینده نادیر حال لاردا راست گلمک اولار. اتنوس لارین چوخو میقراسیالار، حاضرکی اراضی نین - بوگونکو وطن لری نین اهالی سی ایله قاریشما نتیجه سینده فورمالاشمیش دیر.»^۲

آذربایجانین قدیم «فارس دیللی» ساکین لری ایله بوگونکو تورک دیللی اهالی سی آراسیندا ایکی مین ایلدن چوخ کئچمه سینه باخمایاراق، اونلار آراسیندا برابرلیک ایشاره سی قویان علم دن اوزاق تئزیه جاواب اولاراق وارلیق درگی سی نین ناشیری و باش رئاکتور دوکتور جاواد هئیت یازیر کی، احمد کسروی نین «آذری دیلی» حاقیندا کشفی دوغرو اولسا بئله، او بوگونکو آذربایجان اهالی سی نین وارلیغینا کؤلگه سالا بیلمز. چونکی «ایرانین چاغداش تورک دیللی اهالی سی علم طرفیندن کیملیگی (اتنیک منسوبیتی) دقیق معین اندیلمه میس طایفا و قبیله لرین تاریخی دئییل، مرکزی آسیا و قونشو بؤلگه لرده بؤیوک دؤولت لر قورموش، مدنیّت لر یاراتمیش قدیم تورک لرین (هون لار، ساویرلر، خزرلر، گؤی تورک لر، اوغورلار و ب.) تاریخینی نظرده توتور.» باشقا سؤزله، دوکتور جاواد هئیه گوره، اراضی نین دئییل، بو بؤلگه نین چاغداش اهالی سی نین تاریخی نین آراشدیریلیب، ایزلنمه سی گرکلی ساییلییر.

^۱ -باخین:

-<http://www.gunaz.tv/aze/1/articleCat/1/articleID/2326-DR-ZEHTABININ-CURUTMESI.html/inner/1>

^۲ -<http://www.gunaz.tv/aze/1/articleCat/1/articleID/2310-VARLIQ-MEKTEBI.html/inner/1>

مرحوم علی کمالی یازیردی: «تورکون بابالاری و ایگیدلری کئچن قرینه لرده خانبالیغیندان [پنکین دن] گریب، دئهللی دن چیخیبلار، روسیادا ووروب، اوتریش ده [اوستریادا] توتوبلار، هیندیستان دا بوتلری سیندیریب، باغادااا گؤندریبلر، ماجاریستانا آیاق قویوب، خارزمده قورولتای قوروب، قزنه ده، دئهللی ده، جارجانییه ده، پنکین ده، ماراгада، سولطانییه ده، باغادااا، شیرازدا، کیرمان دا، تبریزده، ایستانبول دا، پناه آباددا، اصفهان دا، آنکارادا، قاهره ده تاختا اوتوروبلار.»^۱

چاغداش آذربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله سینه توخونان یازی لارین اکثریتینده دوغرو اولاراق گؤسترلییر کی، بو پروبلمی آنجاق عموم تورک اتنوگنزی چرچیوه سینده حل ائتمک مومکون دور. پروبلمین آراشدیریلماسی اساساً قدیم تورک لرین ایلکین وطنی نین (اویکومئنی نین) لوکالیزاسیاسی مسئله سی ایله باشلانیر و تورک اویکومئنی نین آلتای داغلاری، آلتای-اورال حؤوزه سی اولدوغو تخمین ائدیلییر. بو بؤلگه ده هون بوی لاری نین میلادین ایلک یوزایل لرینده بؤیوک ایمپراتورلوق قورماسی، ایسلامین ظهورنا قدرکی دؤورده اونلارین مرکزی آسیادا حاکیم سیاسی قوه اولدوقلاری، ۵۵۲-جی ایلده اساسی قویولموش گؤی تورک لر دؤولتی، بو دؤولت بیرلشمه سینده باشقا تورک بوی لاری - اویغورلارین (۷۴۴-جو ایلده) و قیرغیزلارین (۸۴۰-جی ایلده) حاکیمیتی اله کئچیرمه سی، ۹۲۵-جی ایلده موغول لارین هوجوم لاری، یئرلی تورک لرله اونلارین اتنیک یاخینلیغی و تورک بوی بی لری نین یئننی دؤولتین عالی حاکیمیتینده ایشتیراکیندان بحث ائدیلییر.

«آذربایجانین تورک یوردونا چئوریلمه سی» دئییلن مسئله ده دونیا تورکولوگیاسینداکی فیکیر آیریلیغی و مباحیثه لر گونئی آیدین لاری اوچون ده سجه وهی دیر. خصوصاً بو، آذربایجان دا تورکلوگون آپاریجی المنته چئوریلمه سی دؤورونه عاید دیر. مثلاً، دوکتور حمید نیطقی «قافقازا و ایرانا اوغوز، قیپچاق طایفالاری نین کوتله وهی صورته گلمه لری و بو اراضیده عصرلر بویو یاشابان تورک دیللی طایفالارلا قایناییب-قاریشمالاری» نتیجه سینده میلادین ۱۰-۷-جو یوزایل لرینده آذربایجان دا تورک لرین اساس المنته چئوریلدیگی نی و آذربایجان دا تورک دیلی نین فورمالاشدیغی نی گؤستریر. مرحوم دوکتور محمد تقی زهتابی یازیر کی، «میلادان اول خزرین شیمالیندان قافقازین جنوبونا آخیب یئرلشمیش قیپچاق تورک لری ایله تزه آذربایجانا گلیمیش اوغوز تورک لری قاریشیر و آذربایجان دا تدریجه اکثریت تشکیل ائدیپ، حکومتلر قورماغا باشلامیشلار»، آنجاق «۱۰-جو عصره قدر تورک لر آذربایجان

^۱ - یئنه اوردا

تورپاق لاريندا اکثریت تشکيل ائتمه مېش لر.» دوکتور جاواد هئیت ایسه حساب ائدیر کی، «آذربایجان چوخ قدیم دن تورک ائل-طایفالاری نین یوردو اولموش، شیمال حیصه سی میلادین یئددینجی عصرینده و جنوب حیصه سی ده ۱۳-۱۱-جو میلادی عصرلرده، یئنی گلن تورک ائل لری نین بو اؤلکه ده یئرلشمه لرله بوتؤولوکله تورکلشمیش و تورک دیلی عموم خالق دیلی حالینا گلیمیش دیر.»

تورک لرین کوتله وی آخینی نین ایرانا «بدبختلیک لر گتیردیگینی» ایدعا ائدن ایرقچی مؤلف لره جاواب اولاراق دوکتور جاواد هئیت، دوکتور حمید نیطقی و ب. ۹-جو یوزایلین سون لاریندان اعتباراً ۹۰۰ ایل حاکیمیت باشیندا اولان تورک حؤکمدار لاری نین ۲۷۰ ایل حاکیم اولان فارس حؤکمدار لاری موقابیلینده ایران تاریخینده بؤیوک بیری اولدوغونو قئید ائدیرلر. جاواد هئیت گؤستیریر کی، اوغوز تورک لری نین ایرانا گلیشی «ایسلام عالمینی بیزانسلی لارین هوجوم لاریندان قورتاردی، اوسته لیک، اونلار کیچیک آسیانی بیزانسلی لاردان آلدیلار و اؤزلری اوچون ایسلام وطنینی یاراتدیلار.» باشقا بیر مقاله سینده ایسه جاواد هئیت صفوی لرین ایران تاریخینده اوینادیغی رول دان بحث ائده رک یازیر کی، «شاه ایسماییل تورک اولماسینا و تورکجه شعیر یازماسینا باخمایاراق، ایرانین ایستیقلالیتی اوغروندا عثمانلی تورک لری ایله ووروشوردو، اؤزو ده اطراف داکی لار اونا مانع اولماسایدیلار جانینی بئله بو یولدا قوربان وئره جکدی.»

ایرقچی مؤلف لره جاواب اولاراق تاریخی مؤوضوع لارا حصر اولونموش یازی لاردا گؤستیریلیر کی، تورک لرین، ائله جه ده موغول لارین ایرانا کوتله وی کؤچوندن سونرا سیاسی حاکیمیتی اله آلمیش تورک حؤکمدار لاری نه اینکی فارس دیلینی سیخیشدیرمامیش، عکسینه، بو دیلین دؤولت ایداره لرینده ایشلمه سینه، ادبی اثرلرین عربجه دئییل، محض بو دیلده یازیلماسینا شرایط یاراتمیش، حتی اونلاردان بعضی لری (ملیکشاه، سلطان سنجر و ب.) فارسجا شعیر یازمیشلار. دوکتور جاواد هئیت یازیر: «هئج کس فارس دیلی نین ایرانا خارج دن، یعنی جئیهونون او طرفیندن قزنه وی و سلجوق تورک لری واسطه سیله گلدیگینی، تورک سلطان لاری نین قودرتی ایله ایرانین، کیچیک آسیانین و هیندیستانین رسمی و ادبی دیلینه چئوریلدیگینی و سونرالار تورک دیللی کلاسیک شاعیرلرین همکارلیغی ایله ادبی دیل سویه سینه یوکسلدیگی فاکتینی اینکار ائده بیلمز.»

بیر سؤزله، ایسلام اینقیلابیندان سونرا تورکچو یازارلار میلی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی نین فورمالاشماسیندا موهوم رول اوینامیش لار. بو کونسئپتین اساس مودعالاری

بونلاردیر: قدیم تورک لار کیمی فارس لار و ب. دا تاریخین بللی دؤورلرینده ایران جوغرافیاسینا کؤچموشلر؛ تورکلرین اتنوگنزی نین هله یاخشی اؤیرنیلیمه مەسی اونلارین آذربایجاندا یلک دفعه نه وخت مسکونلاشماسی حاقد توتارلی فیکیر سؤیلمه یه ایمکان وئرمیر، آنجاق راحتلیقلا ایدعا ائتمک اولار کی، تورکلر میلادین باش لاریندان چاغداش آذربایجان اراضی سینده یئرلشمه یه باشلامیش لار؛ تورکلرین مرکزی آسیادا باشلانان قودرتلی و کؤله لیک تانیما یان تاریخی ایله بو تاریخی یارادان لارین واریثلری فخر ائتمه لی دیرلر؛ عرب حاکیمیتیندن سونرا ایرانین عالی حاکیم لری اولان تورک حؤکمدارلاری فارس دیلی نین دؤولت ایداره لری و مدنی حیاتدا ایشله دیلمه سینى تأمین ائتمیش لر.

سون سؤز

تاریخی کئچمیش، اؤزلیکلە اسکى تاریخ مسئله لرینی سیاسی لشدیرمک دوغرو دئییل دیر. بو، علمی مسئله اولاراق اؤیرنیلیمه لی، هر بیر وطنداشین طبیعی ایستگینی قارشیلایمالی دیر. آذربایجاندا، یا باشقا اؤلکه ده هانسی اتنیک بیرلیگین بیرینجی یئرلشمه سی، یاخود اونون «اوتوختون» اولماسی نین هئچ بیر سیاسی آنلامی یوخدور. اصلینده «اوتوختون» لوق دئییلن، ان اسکى یئرلی اهالی آنلامی نیسیبى دیر، چونکی بو «اوتوختون» دان اؤنجه ده همین جوغرافیادا باشقا فرقلی اتنیک بیرلیک مسکونلاشمیش دیر، یا مسکونلاشا بیلر. تورکلوگه «ازچیلیک» کونسئپتینی سیریمیش فارس و اثرمنی اتنوس لاری نین اؤزلى ده بو جوغرافیایا باشقا یئرلردن کؤچموش لر و اونلار دا عینی منطیقله بورالاردا «یادالمنت» ساییلا بیلر.

قوزئی آذربایجانداکی «آذربایجانلی»، گونئی ده ایسه «آذری» کونسئپتلى علمی کونسئپت لر دئییل، بورادا تورکلوگون میلى شعورا صاحب اولماسی قارشى سینا دیکلیمیش هله لیک کئچیلیمز سد لردیر.

آذربایجاندا تورک وارلیغی حاقد تورکچولوگون هر ایکی یاناشماسی نین - علمی - اوبیئکتیو و علمی - تبلیغاتی یاشاماق حاقی وار. اؤزلیکلە فارس ایرقچیلیگینه دیرنیش فورماسی کیمی ایکینجی نین گونئی ده بؤیوک اؤنمی واردیر.

سلطان ماحمود، شعوبیّه و شاهنامه

یوزایل لرله آذربایجان داکي مکتبلرده فارس شاعیرلری سعدی و حافظین اثرلری ایله یاناشی ابوالقاسم فیردوسی نین (۱۰۲۰-۹۳۴) شاهنامه سی ده درسلیک کیمی اؤیره دیلمیش، یعنی اوخوموش کسیم بو شاعیرلرین دؤوقو ایله تربیه لنمیش، اونلارین فیکیرلری نین تأثیری آلتیندا قالمیش دیر. سون اون ایل لرده قوزئی آذربایجان داکي اورتا مکتبلرده ده ایستیفاده اولونان درسلیکلرده شاهنامه حاقیندا معلومات وئر یلمیش، اونون بعضی بؤلوملری ترجمه ده شاگیردلره ازبرله دیلمیش دیر. فارس لارین بو آنا کیتابی و اونون مؤلفی همین درسلیکلرده آشیری درجه ده تعریف لنمیش، تورکلر حاقیندا تحقیرلی ایفاده لر و فیکیرلر گؤرمه مزلیگه وورولموش دور. بلکه ده «اونلار هارا، بیز هارا؟» (یعنی، تورکلر هارا، آذربایجانلی لار هارا؟) منطیقی، داها دوغروسو، منطیق سیزلیگی ایله بو ایرقچیلیک اویغون گؤرولموش دور. هر ایل تیراژلانان بو درسلیکلرین فیردوسی بؤلومونده هم ده تورک حؤکمداری سلطان ماحمودون عنوانینا تؤهمت لر یئر آلمیش دیر. درسلیکلرده «روایت لره اساساً» ایدعا اندیلیردی کی، سلطان ماحمود شاهنامه نی یازماغی سیفاریش وئر مییش، اثر باشا چاتاندان سونرا ایسه وعدینه خیلاف چیخیب، هر بئیته گؤره بیر قیزیل وئر مک یئرینه، بیر گوموش اؤده مییش دیر. «اؤزونون تحقیر اندیلدیگینی گؤرن فیردوسی گتیریلن پولون بیر حیصّه سینی حامامچی یا، بیر حیصّه سینی ایچدیگی بیر پیاله شربته، بیر حیصّه سینی ایسه اونو گتیرن آداما وئر هرک هئراتا قچمیش دیر.» بو درسلیگه گؤره، قیزی دا آتاسی کیمی «غورورلو» ایمیش. فیردوسی اؤلندن سونرا قیزی بو گوموش دن امتناع ائتمیش دیر. بونونلا ناغیل بیتیمیر. «بئنه روایته گؤره، سلطان ماحمود سونرادان توتدوغو ایشدن پئشمان اولاراق وعد ائدیگی قیزیلی بیر چوخ هدیه لرله بیرلیکده فیردوسی یه گؤندرمیش دیر. لاکین قیزیل لارلا یوکلنمیش دوه کاروانی شهرین بیر داروازا سیندان گیررکن جاماعات فیردوسی نین جنازه سینی باسدیرماق اوچون شهرین او بییری داروازا سیندان چیخاریب آپاریر مییش.»^۱

^۱ -مثلاً، باخین:

-Həmid Araslı, Heydər Eyvazov, *Ədəbiyyat*, ۸-ci sinif, Bakı: Maarif, ۱۹۸۷, s. ۱۷۷-۱۷۸.

سون ایل لرده چاپ اندیلمیش درسلیکلرده فیردوسی و شاهنامه مؤوضوع لاری قالمیش، آنجاق اونلار یئنی وئرسیدا ایشله نیلمیش دیر. ۹-جو صینیف اوچون ادبیات درسلیگی نین مؤالیفلری علی یار صفرلی و خلیل یوسفلی «قزنه لی ماحمود - فیردوسی» مسئله سینی بیر قدر فرقلی شکیلده قویموش، قزنه لی ماحمودون «وعدینی یئرینه یئتیرمه دیگی نین» سببینی ایضاح ائتمیش لر.^۱ درسلیک مؤالیفلرینه گوره، «شاهنامه ده اؤز عکسینی تاپان ایران و توران ساواش لاری، هابئله شاعیرین تورانلی لارا قارشى اولان خوشاگلمز مونا سیبیتی سولطانین اورگیندن دئییلدی.» مؤالیفلر هم ده سلطان ماحمودون پئشیمان اولماسی حاقیندا فارس لارین اویدوردوغو روایتی شوبهه آلتینا آلمیشلار.

تههران اونیوئرسیتتی نین امکدashi ناصر پورپیرار، سون ایل لرده چیخمیش و ایران رسمی تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائتمیش اثرلری نین بیرینده («کئچمیشه آتیلان کورپو») شاهنامه مؤوضوعونا بوتوو بیر بؤلوم حصر ائتمیش، بو حساس مسئله یه تام آیدینلیق گتیرمیش دیر.^۲ قزنه لی ماحمود - فیردوسی مونا سیبیتلری تاریخینه گیرمزدن اؤنجه، شاهنامه نین عرصه یه گلمه سی نین ایلکین شرطی اولان شعوبیه حرکاتی مؤوضوعوسوندا قیساجا بحث ائتمکده فایدا وار.

شعوبیه حرکاتی

ناصر پورپیرار یازیر کی، ایران تاریخینده بللی مؤوضوع اولماسینا، آراشدیریجی لارین اثرلرینده شعوبیه نین آدی نین کئچمه سینه باخمایارق، هم ایران دا، هم ده خاربیجه آراشدیریجی لار بو مؤوضوعون درینلیکلرینه ائنه یه هوسلی اولمامیش، تئز اونون اوستوندن کئچمه یه چالیشمیشلار. ایران تاریخینده اؤنملی رول اویناماسینا باخمایارق، هله ده شعوبیه حاقیندا آیریجا، گئنیش اثرین یازیلما ماسیندا ناصر پورپیرار حیرتینی گیزلتمیر. بونونلا بئله او، بو کیتابیندا ماحمود افتخارزاده نین «ایران دا اسلام» آدلی اثریندن گئنیش آلینتی وئیر.^۳

^۱ - Əliyər Səfərli, Xəlil Yusifli, *Ədəbiyyat*, IX sinif üçün dərslik, Bakı: Təhsil, ۲۰۰۲, s. ۳۶۶-۳۶۸.

^۲ - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، کتاب دوم: برآمدن اسلام، بخش اول: بررسی اسناد فرهنگی، تهران: کارنگ، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۲-۲۹۹.

^۳ - محمود افتخارزاده، اسلام در ایران، [...]، ص. ۲۴۸.

محمود افتخارزاده، فارس لارين شعوبيه» آدى ايله مشهور اولان بو اجتماعى-سياسى حركاتى نين ايسلامين ايلك يوزايل لرينده فعاليتىنى بئله اؤزتله يير:¹

ادبيات ساحه سينده: نثر و نظم؛ مثل و حيكمتلر؛ ضرب المثللر [توپلاماق]؛ اؤزلىكله شعوبيه نين پان-عربيزمين باشينا ائنديردىگى كسكين سيلاح اولان شعر [يازديرماق]؛ داستان شعيرينده عربلرين بؤيوكلرى، قبيلهلرى، شخصيتلرى، افتخارلارى و وارلىغى عليهينه بؤنلميش گئنيش، هوجومچو و آجيماسيز هجو دالغاسى؛ عجم [فارس] ايرقى نين اوستونلوگونون عربلره گؤستريلمه سى؛

تارىخ ساحه سينده: قيسامودتلى سياسى و دوكترينال (عقيدتى) هدفلر اوچون تارىخى اولاي و روايتلرين قوراشديريلماسى؛ قديم ايرانين تارىخ، سياست و مدنيتينه، پادشاهلارينا، اؤزلىكله ساسانى سولاله سينه تعظيم؛ ايسلامين تحريف و تحقير ائديلمه سى؛

تفسير ساحه سينده: قرآن ين بعضى آيه لرى نين مقصدلى ايضاحى، اولارين شعوبيه نين هدف و مقصدلرينه تطبيقى؛ قرآن داكى عجم سؤزلرى اوزرينده اويناماق؛ قرآن ين تارىخه عايد آيه لرى نين قديم ايران اساطيرلى و تارىخينه اويغونلاشديريلماسى - بونا بير گؤزل اؤرنك: ذوالقرنين ين [ماكدونيالى آلئكساندرين] اهمنى لرين كوروشو ايله عئينى لشديريلمه سى؛ قرآن آيه لرى نين صينفى-ايرقى باخيمدان يوزومو - بونا بير اؤرنك: حجرات سوره سى نين ۱۳-جو آيه سى، شعوب [خالق لار] و قبيلهلر؛

حديث و كلام ساحه سينده: ايسلامين تحريفى و تحقيرى اوچون پيغمبرين، ايماملارين و موسلمانلار آراسيندا قبول ائدلين شخصلرين آديندان حديثلرين قوراشديريلماسى؛ عجم ايرقىنه عربه نيسبت اوستونلوگون وئريلمه سى؛ روايت و حديثلر حاقيندا متنلرين و سندلرين ساختالاشديريلماسى؛ كلام و فيقه، تطهير [تميزلنمه]، قديم عقيدهلرين تشببىتى مؤوضوعلاريندا روايتلرين قوراشديريلماسى؛ حقيقتلرين بولانديريلماسى؛ اسكى اينانچ و باخيشلارين ايسلام عقيده سى ايله قارشيديريلماسى؛ پان-عربيزمين كؤكونون قازيلماسى و توحيد (الله ين ماهيت و علامتلىرى، دواليزم و اوچلشديرمه)، قضا و قدر، مجبورى و ايختيارى فالتاليزم [جبرگرايى]، ملكلر، شيعه ليكده و ايماميه عقيده لرينده غلؤ [آشيريليق]

¹ - شعوبيه، باشلى-باشينا گئنيش بير مؤوضوع دور. بيز بورادا يالنيز ناصر پورپيرارين شعوبيه حاقيندا فيكيرلريندن سئچمه لر وئرملكه كيفايتلنديك. شعوبيه حاقيندا داها آيرينتىلى بيلگى لر الماق اوچون، مثلاً، باخين:

-Güntay Gençalp (Cavanşir), Şüubiyə, *Oluşum*, ۵ şubat ۲۰۱۲.

مباحثه‌لری چرچیوه‌سینده قدیم عقیده‌لرین و فیکیرلرین یئرلشدیریللمه‌سی؛ ایمام‌لارین تحریف و تحقیق، یئنی کلام مکتب‌لرین و آیری-آیری شیعه قروپ‌لارینین یارادیللمه‌سی؛ فیهه ساحه‌سینده: پان-عربیزمین عجم‌لر اوزرینده حقوقی باسقی‌سینی آزالتماق و قدیم ایران دینی‌نین مومکون قدر رسمی شکیلده تانیلمه‌سی اوچون قایدالارین قویوللمه‌سی؛ عجم و عرب دیل‌لرینین برابرلشدیریللمه‌سی اوچون جهدلر؛ عرب دیلی‌نین باغلاشمالاردا، دفترخانا ایش‌لرینده، سالوات چئویرمکده، عبادت و شهادت ذکرینده اعتباردان سالیلمه‌سی؛ ایرانلی بؤیوک‌لرین اقتصادی منافع‌لرینین قورونمیه‌سی اوچون قایدالارین قویوللمه‌سی؛

عرفان ساحه‌سینده: ایرانلی‌لارین معنویاتی‌نین ایسلام تصووفونه [میستیکاسینا] گیرمه‌سی؛ آریا روحونون سامی قلیبلرینده اؤتورولمه‌سی؛ هر ایکی حالدا ایران-ایسلام معنویاتی‌ندان ایکیلی حئیرانلیق: ۱. مؤوجود دوروما قارشی قیزغینلیق، دؤزومسوزلوک، فریاد و اعتراض، ۲. سویوقلوق، سوکوت، سازیش و مؤوجود دوروما تسلیمیت.^۱

محمود افتخارزاده بو کیتابیندا شعبیه حرکتی‌نین سیاسی فعالیتی‌نین ده اؤزتینی وئرمیش‌دیر. او یازیر کی، بو حرکتین نماینده‌لری ایمام‌لار حیاتدایکن اونلارین یانیندا یئر آلماقا چالیشمیش، اونلار حاقیندا حدیث و روایت‌لر اویدوراراق، شیعه کوتله‌لری آراسیندا یایمیش‌لار. شعبیه‌نین نماینده‌لری ایسلام ایمام‌لارینین اطرافیندا تفریقہ سالاراق، اونلاری پارچالاماغا چالیشمیش، «غلو» [آشیریلیق] خطینی مدافعه ائدن قروپ‌لاری گوجلندیرمیش‌لر. ایمام‌لارین غیبتی دؤورونده شعبیه فعالیتینی داها دا گئنیشلندیرمیش، ایسلامی مراسیم‌لره قدیم ایران قایدالارینی سوخموش، سونونجو ساسانی حؤکمداری اوچونجو یزدگردین قیزی‌نین علی اوغلو حسین‌له ایزدیواجینا سیاسی معنا وئرمه‌یه چالیشمیش، ایسلام ایچینده شیعه پارتیاسینی قوراراق اونو اؤزونونکولشدیرمیش‌دیر.

ناصر پورپیرار آدی چکیلن کیتابیندا افتخارزاده‌نین وئردیگی اوزون اؤزتی ناتمام حساب ائدیر. سونونجونون سیاهی‌سیندا ابن‌ندیم و اونون «الفهرست» اثری‌نین ده شعبیه‌نین محصولو اولدوغونو بیلدیرن پورپیرار، داها سونرا فیردوسی و شاهنامه مؤوضوعسون کئچیر.

^۱ - محمود افتخارزاده، اسلام در ایران، ص. ۲۴۸.

شاهنامه‌نین اورتایا چیخماسی

پورپیراردان اول ده بیر سیرا ایران و آروپا آراشدیریجیسی شاهنامه‌نین اورتایا چیخماسی‌نین قارنلیق طرف‌لرینه ایشیق سالماغا چالیشمیشلار. پورپیرار بو یازارلارین وئرسیالارینی دا دیقته آلمیش‌دیر. مثلاً، یوخاریدا آدی چکلمیش افتخارزاده شاهنامه‌نی شعوبیه‌نین ان بؤیوک اثری حساب ائتمیش‌دیر.^۱ حبیب یغمایی‌یه گؤره، بو اثر سلطان ماحمودون امری ایله یازیلما‌میش‌دیر.^۲

اوندان اول شاهنامه‌نین مئیدانا گلمه‌سی حاقیندا رسمی وئرسیانی شوبه‌ه آلتینا آلان اثرلرین اولماسینا باخمایارق، پورپیرار شاهنامه‌نی سورغولاماغین ریسکلی ایش اولدوغونو بیلدیریر. او یازیر: «من هانسی وادی‌یه آیاق باسدیغیمی یاخشی بیلیرم. کین، انتقام، خودخواهلیق، ساوادسیزلیق و جاهیللیک زهرینه بولاشمیش اوخ‌لاری بدنیمده حیس‌آندیرم. بیلیرم کی، زهرله‌مکدن باشقا ایندیکی اید‌عاجی‌لارین اکثریتی‌نین ال‌لریندن بیر ایش گل‌میر، یعنی فیکره دؤزوم‌لری یوخدور. اونلاردا ائله بیللیک یوخدور کی، سؤزه سؤزله قارشیلیق وئرسینلر.»^۳

چئشیدلی ایران مؤلیف‌لرینه^۴ گؤره، قدیم ایرانین روایت و داستان‌لاری اوزرینده آیری-آیری و اخت‌لاردا جمعی آلتی نفر ایشله‌میش‌دیر. اونلارین کیملیک‌لری ده معلوم‌دور: مسعودی مروزی، ابو منصور ابن عبدالرزاق طوسی، ابوالمؤید بلخی، ابو علی محمد بن احمد البلخی، ابو منصور محمد بن احمد دقیقی بلخی و نهایت، فیردوسی.^۵ شاعیر دقیقینی قولو اؤلدوردن سونرا شعوبیه‌نین شاهنامه لایحه‌سی یاریم‌چیق قالیر. بو ایشی داوام ائتدیره بیل‌جک شاعیرلر آراسیندا فیردوسی سئچیلیر. شعوبیه دقیقی‌نین ۱۰۰۰ بئیتلیک نظمی ایله بیرلیکده بوتون نثر ماتریال‌لارینی فیردوسی‌نین ایختیارینا وئیریر.^۶ شاعیره یاخشی معاش کسلیلیر، اونو یعنی نثر ماتریال‌لاری ایله تأمین ائدیر، مومتمادی اولاراق حاضر بؤلوم‌لری آلیب، ایشین گئدیشینه نظارت ائدیرلر. زامانلا «ایسپونسورلار» سیراسینا بعضی یئرلی حاکیم‌لر ده علاوه ائدیلیر. پورپیرارین اید‌عاسینا گؤره، فیردوسی‌نین ایشی اوزرینده شعوبیه

۱- یئنه اوردا، ص. ۳۲۷.

۲- حبیب یغمایی، مقالات فروغی در باره شاهنامه و فردوسی [...]. ص. ۱۴.

۳- ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۳۹.

۴- بونلارین آراسیندا مشهور لوغنامه مؤلفی دهخدا و دیلچی عالیم دوکتور زهرا خانلری ده وار.

۵- ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۴۴-۲۴۰.

۶- دقیقی‌نین ۱۰۰۰ بئیتلیک بؤلومو اولدوغو کیمی، دیشدیرلمه‌دن فیردوسی‌نین شاهنامه‌سینه داخل ائدیلیر.

گوجلو نظارت قویور؛ فیردوسی یالینیز اونا وئریلن داستان و روایت متن لربینی نظمه چکمکله مشغول اولور؛ «فیردوسی نه اینکی اؤزو بو داستان لاری بیلیمردی، حتی اونا وئریلمیش، یا سؤیلمیش روایت لری دیشدیرمک حاقینا دا صاحب دئییلدی.»^۱ ائله بوراداجا علاوه ائدک کی، پورپیرار شاهنامه ده کی افسانه لری «چین، هیند، یهودی و مصر افسانه لری نین سورروقاتی [جانشینی]» حساب ائدیر. یئنه اونون فیکرینجه، ایران جوغرافیاسیندا کی قدیم خالق لارین - ائلام، کورد، اورارتو، ائله جه ده لوریستان، خزر ساحل لری، کیرمان، موکران، فارس کؤرفزی ساحل لربنده کی افسانه لری شاهنامه مؤوضوع لاری آراسیندا یئر آلماماسی دوشوندور و وجودور.^۲

شاهنامه لایحه سی اوزرینده ایش هله داوام ائتدیگی بیر واختدا قزنه لی لر ایمپراتور و سبوک تگین نین اوغلو ماحمود (۱۰۳۰-۹۷۱) خوراسان داکی اوردولارین کوماندانی ایدی. آتاسی نین اؤلوموندن سونرا قزنه لی لر ایمپراتور لوغونون (۱۱۸۶-۹۶۳) باشینا کئچمیش سلطان ماحمود (حؤکمدار لیغی ۱۰۳۰-۹۹۸)، بو دؤولتین تورپاق لارینی گئنیشلندیرمیش، شرق قاینق لاریندا «کافیرلرین چکیجی» آدی ایله مشهور اولموش، اون یئددی دفعه هیندیستانا سفر ائتمیش، اورالارین ایسلاما کئچمه سیننی تأمین ائتمیشدی. سلطان ماحمود هم ده موسلمان شرقینده علم، مدنیت و ادبیاتا حمایه گؤستره سی ایله مشهور اولموش دور. قاینق لارا گؤره اونون ساراییندا ۴۰۰ شاعیر وارمیش. بو رقم شیشیرتمه اولسا دا، سلطان ماحمودون ادبیات عاشیقی بیر حؤکمدار اولماسی حاقیندا اورتا چاغ لار قاینق لاریندا چوخلو قئیدلر وار.^۳ اوندان نه دن سلطان ماحمود - علم و ادبیات حامی سی ایله شاهنامه یازاری فیردوسی آراسیندا آنلاشمازلیق اولموش دور؟

پورپیرار یازی ر کی، سلطان ماحمود خوراسان دا فعال اولان شعبیه نین کؤکونو قازیدیقدان سونرا^۴ «عومرونون سونوندا کؤمک سیز و تنها قالان فیردوسی، شعبیه نین سیفاریشی ایله

۱ - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۵۰.

۲ - یئنه اوردا، ص. ۲۶۲.

۳ - باخین:

-Erdoğan Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, Ankara: Kültür ve turizm bakanlığı Yayınları, ۱۹۸۶, s.۸۱.

۴ - ائردوغان مترچیل، سلطان ماحمودون شعبیه نین اوزانتی سی اولان رافیزی و باطنی قروپ لارا قارشى موباریزه آپاردیغینی بیلدیریر.

-Erdoğan Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, s. ۷۳.

یازدیغی کیتابینا آلیجی تاپا بیلیمیر.»^۱ ۶۵ یاشلی شاعیر آغیر دورومونو شاهنامه‌نین متنینده ده عکس ائتدیریر، هم ده شعوبیه‌نی اونو کؤمک‌سیز قویدوغو اوچون یامانلاییر. قوجا شاعیر سلطان ماحمودا بیر مدحیه یازاراق مادی یاردیم اوچون سارایا مراجعت ائدیر. پورپیرار یازیر: «ماحمود شاهنامه‌نین اصیل سیفاریشچی لری حاقیندا خبرسیز دئییلدی. آیدین‌دیر کی، شاهنامه‌ده کی شعیرلر اونون عقیده‌سی ایله او یغون گلمه‌دیگی اوچون [شاعیرین تکلیفی] یینیلمه‌یه جکدی.»^۲ شاعیره «قرانت [بخشش] وئرمک» دن امتناع ائدیلیر، او، سارای‌دان الی بوش قایدیر. بوندان سونرا فیردوسی، سلطان ماحمودا هجو یازیر، بو حادثه ایله باغلی باشقا اساس‌سیز افسانه‌لر قوراشدیریلیر.

سونوج

ناصر پورپیرارین فیردوسی و شاهنامه مسئله‌لرینده گلدیگی سونوج‌لار ماراقلی‌دیر. او، اثری‌نین بیر نئچه یئرینده شاهنامه‌ده کی فیکیرلرین فیردوسی‌یه مخصوص اولمادیغینی، اونون یالنیز سیفاریشی یئرینه یئتیردیغینی، نثرله وئرلن لری شعره چئویردیغینی وورغولاییر. پورپیرارا گۆره، شاهنامه تاریخی قاینق ایدعاسیندا دا اولای بیلیم، چونکی او، شعوبیه منسوب‌لاری‌نین خسته تخیولونون محصولودور. ناصر پورپیرار، بیزجه، آشاغیداکی فیکیرینده ده تام حاقلی‌دیر: «افسوس کی، بو بؤیوک آدم [فیردوسی] دیلی‌نین قودرتینی آیری یولا قوللوق ائدن بیر اؤرگوته ساتدی. او [شعوبیه]، ...اؤز مقصدینی، اؤز فیکیر و بیان‌لارینی تاریخی ساختلاشدیرماغا و دیشدیرمه‌یه تابع ائتدی؛ اورتا شرقین کیملیغینی، وارلیغینی، دینینی و خالقینی ائله اله سالدی، ایران طایفالاری و میلت‌لری‌نین ایکینجی ظهورو حاقیندا ان موهوم و ان معتبر سندلری ائله بیر-بیرینه قاریشدیردی کی، ایندی ده دوستو دوشمندن سئجه بیلیمیریک؛ ایلکین اعتباریمیزی و اؤز اصلیمیزی ایتیردیک، شعوبیه‌نین قوراما افسانه و افسون‌لارینا اویدوق.»^۳

ماراقلی‌دیر کی، مکتب و مدرسه‌لرده یوزایل‌لرله بو اثر اؤیره‌دیلدیگینه باخمایاراق، بیزیم میلی فیکیرده اونا عینی جور یاناشیلمامیش‌دیر. اؤزونون یازدیغی کیمی، «فارس

۱ - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۸۱.

۲ - یننه اوردا، ص. ۲۸۹.

۳ - یننه اوردا، ص. ۲۹۰.

طایفاسیندان اولان» میرزه فتحعلی آخوندزاده^۱ مشهور «کمال الدوله مکتوب لاری» ندا شاهنامه نی و اونون مؤلفی فیردوسی نی بوتون ادبی اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتوموش دور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلتی-ایسلام آراسیندا پونژی عبارت دیر فقط فیردوسی نین اشعاریندان کی، میثلی هتج بیر بشره ایسلام میلتیندن بو زامانا قدر مقدور [قیسمت] اولماییب دیر.»^۲

تورکچو آخیمین گؤرکملی نماینده لری بو سلطان محمود - فیردوسی مؤوضوعسوندان یان کئچمه میش، شاهنامه به گرکن قیمتی وئرمیشلر. احمد آغا اوغلو «ایران و اینقیلابی» اثرینده تورک سولاله لری نین فارس ادبیاتی نین مئیدانا چیخماسیندا کی بیرینجی درجه لی رولوندا یانا- یانا بحث ائتمیش، «رودکی، عنصری، اوسندی [؟]، فیردوسی نین و سایره هامی سی نین قزنه لری لری زامانیندا بیئتیشدیگینی و محمودون سارابی اطرافیندا توپلاندیغینی» گؤستریمیش دیر.^۳ ممد امین رسول زاده «آذربایجان شاعیری نظامی» اثرینده فیردوسی نی تپه دن دیرناغادک «فارس اوغلو فارس»، «فاتی بیر ایرق تعصوبچوسو»، «فارس ناسیونالیزی نین بیر شاعیر ایدئولوگو» کیمی سجه لندیریمیش دیر.^۴ فارسین فیکیر تاریخینده شاهنامه نین اوینادیغی رول حاقیندا بلکه ان سراسر یاناشمانی تبریزی علی مشهور «ادبیات و میلیت» آدلی کیتابیندا اورتایا قویموش دور. اونون فیکرینجه، بو اثری ایله «فیردوسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلی ایختیلاف لار و قومی کینه لر تورتیمیش دیر.»^۵

اوزون سؤزو قیسا اندیب، گلک سونوجا. ایسلام اینقیلابیندان سونرا ایران دا مونارخیانی [سلطنتی] خاطرلرلرلر هر شئی سؤکولوب-داغیدیلدی، شاهنامه یازاری فیردوسی نین تئهران داکی هئیکلینه ایسه توخونمادیلار. تبریزی علی دئمیشکن، «هتج کیمسه جورأت ائله مه دی کی، فیردوسی نین داش مجسمه سینه ال وورسون و هله ده مئیدانین اورتاسیندا

^۱ -باخین:

-Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵.

^۲ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۱.

<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2236-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-1.html/articlePg/2>

^۳ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Bakı: Azərənəşr, ۲۰۰۹, s. ۲۸.

^۴ - Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۷, ۱۷۲.

^۵ - Təbrizli Əli, *Ədəbiyyat və milliyyət [..]*, s. ۱۳۷;

<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2292-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/inner/1>

دایانیب بیز تورکلره، عربلره، بلوچلارا، کوردلره، قاشقای لارا گولور...»^۱ فارس تاریخی و وارلیغی حاقیندا موبالیغه و یالان لارلا، تورک و عرب دوشمانلیغی ایله دولو اولان بو اثره گۆره موکافات وئرمه دیگی اوچون ۱۰۰۰ ایل کئچندن سونرا سلطان ماحمودو تۆهمتلندیرمک تامامیله آنلامسیز ایش دیر. اؤزللیکله قوزئی آذربایجان دا، بیزیم اورتا مکتبلر اوچون ادبیات درسلیگینده و پروقرامیندا فیردوسی و شاهنامه مؤوضوعسونا نه احتیاج وار؟ گنج آذربایجان وطنداشی نین شعورو نییه زهرلنمه لی دیر؟ بیزیم فیکریمیزجه، بیر زامان لار آذربایجان توریاغینا دیکلمیش کیروو، شومیان، جاپاریدزئ نین... هیکل لری نه ایدیسه، ایندی تورکلوک شعورونو سوخولان فیردوسی نین شاهنامه سی ده اودور. سونونجو دا سؤکولوب آتیلمالی دیر.

^۱ - یئنه اوردا، ص. ۱۳۶.

میلٹلشمہ سورجیندہ شیعہ لیگین یئری

دوز ۱۰۰ ایل اؤنجه ممد امین رسولزاده «تورک یوردو» درگی سینده چاپ ائتدیردیگی مشهور «ایران تورک لری» سیلسیله مقاله لرینده ایران تورک لری نین فارسلاشما سیندان بحث ائده رک، بو پروسئسده ایکی عامیلین - فارس دیلی و شیعہ لیگین خصوصی رول اوینادیغینی بیلدیرمیش دیر. ایکینجی عامیل حاقیندا او یازمیش دیر: «شیعہ لیک ایران تورک لری نین او قدر فارسلاشدیرمیش دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدرلر!»^۱ بو مؤوضوع باشقا فیکیر بؤیوگوموز - احمد آغا اوغلونون دا دیقتینی چکمیش دیر. او هله ۱۹۰۰-جو ایله «کاسپی» قزئتینده یازدیغی مقاله ده گؤستریردی کی، فارس لار ایسلام دونیاسینی بؤلدولر، «ان داغیدجی سوسیال-دینی مئیل لره مالیک سئکتالار [فیرقه لر] یاراتماقلا ایسلامی ایچیندن گمیردیلر»^۲. احمد آغا اوغلو سونرالار یازدیغی «ایران و اینقیلابی» اثرینده بو مسئله لری داها گئنیش شرح ائتمیش دیر.^۳ میلی شاعیریمیز میرزه علی اکبر صابر ده شعر لرینده شیعہ-سوتو ضدیت لریندن قوورولوب-یانمیش، صفوی-عثمانلی ساواش لارینی لعنتله میمش، نادر شاهین باریشدیرجی حرکتینی تقدیر ائتمیش دیر.

بیزده میلٹلشمہ سورجی نین (پروسئسی نین) لنگ گئتمه سی نین، ایندی ده اونون گئدیشینده حساس پروبلملرین قالماسی نین مذهب مسئله سی ایله بیرباشا علاقه سی وار. بو مسئله نی (ائله جه ده آنا دیلین رولونو) درک ائتمه دن اؤزللیکله گونئی ده اؤزونودرک پروسئسی نین ایره لی گئتمه سی مومکونسوز گؤرونور. اونو دا دئیک کی، بو علمی مسئله یه مذهب تعصوبکئشلیگی ایله یاناشساق، دوزگون تحلیل ائدیپ، دوزگون سونوج آلا بیلمه ریک. اودور کی، بو ریسکلی مؤوضوع سویوق قانلیقلا اله آلینمالی، جدی-جدی دارتیشیلمالی دیر. اونو دا وورغولایاق کی، بو مقاله ده اساساً مسئله نین گونئی ده تاریخی کؤکلرینه توخوناجاغیق.

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki yazılar)*, hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۱۸.

^۲ - A. A. Панисламизм, его характер и направление, *Каспий*, ۱۴ апреля ۱۹۰۰.

^۳ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsəncızı, Bakı: Azərənəgr, ۲۰۰۹.

موقاييسە اوچون ايلك اۇنچە آوروپادا مېلتلشمە سورجىندە مذهب بۇلۇنمەلرلى نىن رولونو قىساجا گۇزدن كئچىرك.

آوروپادا مېلتلشمە سورجى و مذهبلىر

۱۶-جى يوزايل اۇزو ايله دونيا دوزىنى دىشىدىرەجك درين دىشىكىلكلر كتىردى. اورتا چاغلار بىتمىش، آروپالىلارلار سونرالار مودئرن (چاغداش) دۇور آدلاندىر دىقلارلى يئنى دۇنم باشلانمىشىدى. بو، دونيا تارىخى نىن چوخ اۇنملى حادثەلرىندىن بىرىسى - مېلت-دۇولت يارانماسى پروسىسى نىن بىرىنچى مرحلەسى نىن آروپانىن بىر نئچە اۆلكەسىندە باش وئرمەسى دىر. مذهب آيرىلىقلارلى يئنى مېلتلرلىن مئيدانا چىخماسىنا نەدىن اولدو. يوزايللرلە يىغىلمىش انرژى دىشارا ووردو، دونيانىن سىياسى خرىتەسى يئنى دن جىزىلدى.

۱۶-جى يوزايل آروپا تارىخىندە فوق العادە بۇيوك اهمىتى اولان رىفورماسىا (اصلاحات) و مېلت-دۇولتلىرىن ياراندىغى دۇورون باشلانغىچىنى قويدو. بو، اۇز نۇوبەسىندە رىناسى (ابىنتىباھ؟) آدلانان دۇورون منطىقى داوامى اولدو.

آروپانىن ايدىئا و مدنى حىياتىندا اساسلى دۇنوشون يارانماسى ۱۶-۱۴-جى يوزايللردە آروپا جمعەتلىرىندە، ايلك نۇوبەدە ايتاليا شەر-دۇولتلىرىندە باش وئرن كۆكلو سوسىيال-اقتصادى ايرەلەلەيشلرلە باغلى ايدى. اقتصادى فعاللىغىن آرتىمى شرايطىندە اينسان شىخسىتى اۇنە چىخدى. بو شىخسىت اۇز وارلىغىنا گۇرە مشهور سلفلرلى نىن اوغورلارلىنا دئىيل، اۇز باجارىغىنا، آغلىنا، بىلىغىنە و تشبوتكارلىغىنا بورجلو ايدى. فئوداللىزمە خاص اولان سوسىيال موناسىبىتلر، كورپوراتىو [شركتى] علاقەلر، آسكئتىك [زاهدانە] كىلسە معنوياتى، اورتا چاغلار عنعنەلرلى چرچىوہسى بو اينسانا دار گلەمىيە باشلادى. او آرتىق اۇزونو و اونو احاطە ائدىن طبعىتى آيرى گۇزدە گۇرور، اونون قىمتلندىرە معيارلارلى، ائستئتىك دۇوقو، گئرچك موحيطە و كئچمىشە موناسىبىتى دىشىردى. يئنى دونياگۇروشون داشىبىجىلارلى موختلىف صنعت صاحبلىرى و سوسىيال طبقەلرلىن نمايندەلرلى - دۇورون آيدىنلارلى صىنىفى - شاعىرلر، فىلولوقلار، فىلوسوفلار، رساملار ايدى. اولار اينسانى دىقت مركزىنە چكەرك، اينسانا خاص اولان كئىفىتلىرى اىلاھى نىن سخولاستىك [فورمال] آختارىشىنا قارشى قويدولار. بورادان دا اولارلىن آدى - «ھومانىستلر» (لاتىنچاداكى homo - اينسان، humanus - اينسانا خاص اولان) و يئنى دونياگۇروشو - «ھومانىزم» مئيدانا چىخدى.

ھومانىستلار كاتولىك كېلىسەسى نىن اينسان فعالىتىنى و تفكۈرونو نظارتە آلماسىنى رد ائىدىرديلر. اورتا چاغ لار معنوياتى نىن داياندىغى و تفكۈرون اينكىشافىنى محدودلاشدىران دىنى اوتورىتتار [مقامات]، عنعنە و احكام لار تنقىد اولونور، علمى آراشدىرمالار آزادلىغى بيان ائىلىردى. دونىوى علملر، ادبىيات و اينجەصنعت يارانىردى. يىنى دونياگۈرۈشۈندە اىصرار ائىن ھومانىستلر، اورتا چاغ لاردا ياددان چىخماسا دا خئىلى درجەدە تحريف ائىدىلمىش ائىتىك دۇورون ايرشى نە مراجعت ائىدىرديلر. ائىتىك دۇور مدنىتتىندە اونلار اۋزلىرىنە دوغما اولان غئىرى-آسكئىتك [زاھدانە] روح تاپىر، «بو دونيانىن» گۈزلىكلىرىنە موناسىبتدە ائىتىك دۇور يازارلارنىن «بوتپرست» ماراغىندان ايلھام آلپىردىلار. ھومانىستلر ائىتىك دۇور قايناق لارنى و اينجەصنعت عابدەلرىنى صبىرلە يىغىب، بو ايرشىن برپا ائىدىلمەسى و يايىلماسى ساحەسىندە بۇيوك ايش گۇردولر. آما رنسانس (اينتىباھ) مدنىتى ائىتىك مدنىتىن سادەجە تكررارى، يا اونا يىنى دن صاحب اولماسى دئىلىدى، يىنى تارىخى شرايطدە ھومانىستلر ائىتىك مدنىتە يىنى معنا گتىردىلر، اونو خئىلى گلىشىدىرديلر.

ھومانىستلرىن ايدئىيالارى و رنسانس مدنىتى قاچىلماز اولاراق دىن ساحەسىنە دە تاثير ائىتدى و بو ساحەدە كۆكلو اصلاحاتلارنى باشلانماسىنا نەنە اولدو. ۱۶-جى يوزايلىن باشلارنىنا دوغرو روما كاتولىك كېلىسەسى نىن اولكى دىنى و سىياسى گوجو ضعيفلەدىكجە اوروپا توپلومونون موختلىف طبقلەرى آراسىندا اونا اولان اعتبار آزالىردى. مونارخلار رومادان سىياسى آسىلىلىقدان و اونا اۋدەنىلن وئىرگى دن آزاد اولماق، اۋز تورپاق لارى اوزرىندە دىنى و سىياسى حاكىمىتە، تحصيل سىستىمىنە صاحب اولماق، روما كېلىسەسى نىن يىرلى مولكلرىنە ال قويماق اىستە يىردىلر. سادە وپنداش دا دىنى سىتواسىيانىن [وضعىتىن] دىيشمەسىنى اىستە يىردى، او كېلىسەنى حاقسىزلىغا قارشى دورا بىلەجك حاكىمىت كىمى گۇرمك اىستە يىردى. روما كېلىسەسى نىن اۋزونون داخلىندە دە اونون گوجونو آرتىرماغا بۇنلمىش حرکات باشلانمىشىدى. مارتىن لوتر (۱۵۴۶-۱۴۸۳)، جان كالوین (۱۵۶۴-۱۵۰۹) كىمى رڧورماسىا ايدئولوق لارى نىن فېكىر و چاغىرىش لارى بئلە بىر قارىشىق و گرگىن موخىطدە يايلىر، اوروپا يوز ايلدن آرتىق بىر زامان كسىگىندە دىنى قارشى دورمالار، حتى يوز مىنلرلە اينسانىن اۋلومو ايلە نتيجهلەنن ساواشلار دۇورونە قدم قوپوردو.

كېلىسەنىن رڧورماسىنى (اصلاحىنى) طلب ائىن تىلىملىرە گۇرە، خرىستىيانلارنى اۋز گوناھكار روخونو خىلاص ائىتمەسى اوچون كاتولىك كېلىسەسى نىن رىسمى احكاملارنىا اوغون واسطەچىلىگىنە احتىياجى يوخدور. بونون اوچون طمطراقلى آيىنلرىن اىجراسى دئىيل،

«عیسی پیغمبرین گوناهلاری باغیشلايان قوربانینا» هر بیر خریستیان مؤمینین داخیلی اینامی یئترلی دیر. مارتین لوترۇن مشهور ۹۵ تئزیسینده گوناهلارین ایندولگنسیا (پوللا آلینان سند) موقابیلینده باغیشلانماسی نین مومکون اولمادیغی گؤستریلیردی. بونونلا پاپا باشدا اولماقلا کاتولیک کیلسه ایقرارخاسینا [سلسله مراتب]، خصوصی طبقه کیمی روحانی لره احتیاجین اولمادیغی ایدعا ائدیلمیر، دینی روایتلر رد ائدیلمیر، دینی حقیقتین یئنگانه قایناغی نین مقدس کیتاب (اینجیل) اولدوغو بیان ائدیلمیر، بیر سؤزله، روما کاتولیک کیلسه سیندن آیریلماق و مستقیل کیلسه نی یاراتماق ضرورتی تبلیغ ائدیلمیردی. لوتر و باشقا رئفورماسیا ایدئولوقلاری نین چاغیریش لارینی روما کیلسه سی و مقدس روما ایمپیریاسی نین (۱۸۰۶-۱۹۶۲) تأثیریندن آزاد اولماق ایسته یین یئرلی آلمان حاکیم لری سئوینجله قارشیلادیلار. آلمان کندلی لری نین یئرلی حاکیم لره قارشى عصیان لاریندا و فردین دینی مستقیللیگینی مدافعه ائتمه لری قارشى سیندا لوتر، یئرلی آلمان حاکیم لری نین یانیندا یئر آلدی، عصیانچی لارین ازیلمه سینى ایسته یه جک قدر دؤولتین اوستونلوگونون تبلیغاتینی آپارماغا باشلادی. آما یئنی دینی طریقتی - پروتئستانتلیغی - قبول ائندن لر آراسیندا دینین یالنیز پاپادان دئییل، هم ده یئرلی دؤولت لردن آزاد اولماسینی ایسته یین دینی ایجماع لار دا یاراندى. کالوینیست ایجماع لار لوتتریان لاردان فرقلی اولراق دینین دؤولته بویون ایمه سینه قارشى چیخمیش لار. روما کیلسه سی داخیلینده اصلاحات لارین تمثیلچی سی ایسه ایسپانیالی راهیب ایگناتیوس اولدو. ۱۵۳۸-جی ایلده او، «عیسی نین ایجماع سی» (Society of Jesus) آدلی بیر طریقت قوردو، اؤزونو و طرفدارلارینی (ایزویت لری) روما کیلسه سی نین ایختیارینا وئردی. ایزویت [Izuit] طریقتی گئنیش میسیونرلیک فعالیتینه باشلادی، یوکسک کئیفیتی ایله فرق لئن تحصیل اوجاق لاری قوردو. دینی حیات داکی بو پروتستانت چوخ اؤنملی سیاسی نتیجه لری اولدو. بیر قروپ پروتستانت حاکیم لر و شهر- دؤولت لر بیرلشیب، مقدس روما ایمپراتورنا قارشى ساواشا باشلادیلار. بعضی یئرلی کاتولیک کرال لار دا اونلارا قوشولدولار. فرانس کراالی کاتولیک اولماسینا باخما یاراق، پروتستانت بیرلیگینی دستکله دی، حتی عثمانلی سلطانی ایله اتفاق قوردو. بو او دئمکدی کی، آرتیق سیاسی مارقا لار دینی مارقا لاری اوسته له میشدی. اوسبورگ موقاويله سی (۱۵۵۵) پروتستانت حرکتی نین اوغورلو نتیجه لره واردیغی نین سیموولو اولدو؛ و طنداشین مذهب مسئله سینده سربستلیگی تانیندی. داها سونراکی وستفاليا صلحو (۱۶۴۸) ایسه دینی موتیورلره آپاریلان سونونجو، اوتوز ایللیک ساواشا سون قویدو. بو صلحو کونفرانسی تام آنلامدا دونیوی تدبیر اولدو؛ پاپانین تمثیلچی سینه دانیشماق ایمکانی بئله وئریلمه دی؛ پاپانین

موقاويلهنى ايمضالاماسينا دا گرک قالمادى. كونفدراتيو مقدس روما ايمپراتورلۇغونا داخيل اولان ۳۰۰-ە ياخىن يىرلى آلمان دۆولتى نىن فاكىتىك موستقىللىكى تىبىت اولوندو. بو صولج سونرالار معاصر بئىن الخالق موناسىبتلر سىستىمى نىن اساسىنى قويان حادثه سايبلاجاقدى.^۱

رنسانس و رنفورماسيا آوروپادا مېلت-دۆولتلر نىن يارانماسى پروسسىنه تكان وئردى. اينكىلتره، نيدرلاند (هوللاندىا)، فرانسى و معىن معنادا ايسوئىچ مېلت-دۆولتلر نىن يارانماسى نىن بىرىنچى دالغاسىنا عايد ائدىله بىلر.^۲ اينجىلن يىرلى دىل لره ترجمه ائدىلمەسى و تحصيلن يىرلى دىل لره كئچمەسى ايله پارالل اولاراق يىرلى دىل لره مشهور ادبى نومونلر ياراندى. ايسپانىادا سروانتس (اؤلومو ۱۶۱۶-جى ايل) و لوپى دى وگا (۱۶۳۵)، پورتگىزه جاموئس (۱۵۸۰)، فرانسادا رابلايس (۱۵۵۳) و مونتىن (۱۵۹۲)، آلمانىادا لوتر (۱۵۴۶)، اينكىلترهده شكسپىر (۱۶۱۶) و ميلتونون (۱۶۷۴) اثرلىرى چوخ تىزلىكله پوپوليارلىق قازاندى. رومادان آسىلى اولمايان مېلى كىلسلەر مېلت-دۆولت قوروجولوغو پروسسى نىن باشلانماسىندا موھوم رول اوينادىلار. اوزون ايل لر فرانسىن فاكىتىك ايداره چى سى اولموش كاردينال ريشليوئون فورموله ائتىدىكى دۆولت مارق لارى نىن اوستونلوگو (*raison d'état*) كونسىپتى آز سونرا دىگر اۆلكه لره ده قبول ائدىلدى. بو كونسىپته گۆره، دۆولتىن ياخشىلىغى اوچون بوتون واسطه لر مقبول دور. باشقا سۆزلە، مېلى مارق لار اورتا چاغ لار دۇورونه خاص اولان دىنى دىرلر نىن يىرىنى توتدو. دىگر بىر فرانسىز - ژان بودىن^۳ سووئرنلىك نظريه سى ده مېلى دۆولت فىكرى نىن فورمالاشماسىنا مثبت تاثير ائتدى. ياواش-ياواش اويانماقدا اولان مېلتچىلىك فىكرى يىرلى مونارخىيالارى گوجلندىردى. داوام ائدن ساواشلار مېلى شعورون يايىلماسىندا اىستىمول اولدو.^۳

^۱ - آيرىنتىلى بىلگى اوچون باخىن:

-Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York, London etc: Simon&Schuster, ۱۹۹۴, Chapter ۳.

^۲ - Peter Alter, *Nationalism*, London, New York etc.: Edward Arnold, ۱۹۹۴, p. ۷۱.

^۳ - آوروپادا مېلت-دۆولتلر نىن يارانماسى نىن بىرىنچى مرحلەسى حاقىندا باخىن:

-J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State* (۱۴۵۰-۱۷۲۵), London, ۱۹۷۴; O. Ranum (ed), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore, ۱۹۷۵; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, New Jersey: Princeton University Press, ۱۹۷۵; Alan Smith, *The Emergence of a Nation State. The Commonwealth of England ۱۵۲۹-۱۶۶۰*, London, ۱۹۸۴; Peter Alter, *Nationalism*, pp. ۶۶-۷۱.

ماراقلی دیر کی، آذربایجاندا دا عینی دؤورده تخمیناً عینی پروسس لر باش وئردی. بورادا دا مذهب بؤلونمه لری سونرالار بؤیوک نتیجه لره نه دن اولاجاق سورجین اساسینی قويدو. آنجاق آوروپانین عکسینه اولاراق آذربایجاندا ۱۶-جی یوزایل دینین رولونون ایفراط درجه ده آرتماسی، اونون اتنیک پروسس لره یؤن وئره بیله جک گوجه صاحب اولماسی، آذربایجانین گله جگینی بلیرله یه جک سیاسی-اتنیک مئیل لرین اؤزونو گؤسترمه سی ایله سجه لنینر.

اون بئشینجی یوزایله ده دینی-سیاسی دوروم

قاراقویونلو (۱۴۶۸-۱۴۱۰) و آغ قویونلو (۱۵۰۱-۱۴۶۸) دؤولت لرینده حاکیمیتین مشروع (لنگیتیم) قاینای تورک توره سی ایله یاناشی ایسلام ایدی. بونا اویغون دا حاکیمیت قوروم لاری فورمالاشدیریلیمیشدی. دؤولتین دینی سیاستی نین ایجراچی لاری باشدا صدر (یا صدری-عالی، قاضی القضاة) اولماقلا علما (روحانی) طبقه سی ایدی. تأثیر و صلاحیت باخیمیندان صدر، امیر-عظمه برابر دؤولت آدامی سایلیردی. صدر محکمه، پولیس-قتیدیات، تحصیل و جامی-مسجید ایش لرینه باخیردی. صدر و یوکسک روتبه لی روحانی لر (قاضی لر، موحتسیبلر، موفتی لر، ایمام لار، مؤذن لر، معلم لر و مدرّس لر) دؤولت دن آلیق آلیق، علاوه اولاراق اولار سوبورقال و وقف لرین گلیرلریندن پای آیریلیردی. آشاغی روتبه لی روحانی لر ایسه کئچیم لرینی خالقین وئردیگی زکات، فیطره، هدیه و سایر حسابینا تأمین ائدیردیلر.^۱ سیف الدین اثرشاهینه گؤره، او زامانکی علما بوگونکو آنلامدا مئدیئا گؤروینی داشیییر، حاکیمیتین خالقلا بیرباشا علاقه سینی تأمین ائدیردی.^۲ اودور کی، حاکیمیتین مشروعولوغو خئیلی درجه ده سولطانین تعین ائتدیگی و معاش وئردیگی روحانی لرین فعالیتیندن آسیلی ایدی. تئز-تئز حاکیمیت دیشیک لیگی نین اولدوغو ۱۵-جی یوزایلین سون لاریندا خالق اطاعته چاغیرمالی اولان بو روحانی لرین اؤز لری نین مؤوجود حاکیميته لویال [وفادار] مونا سبیتی بؤیوک اؤنم داشیییردی.

صدر و باشقا یوکسک روتبه لی علما اساساً فارس لاردان عبارت ایدی. اونلارین تورکجه بیلمه مه لری ناراضیلیق، بعضاً حتی پروبلیم یارادیردی. تاریخ قایناق لاری نین بیرینده سلطان یاغوبون کئچمیش معلمی، فارس کؤکنلی قاضی عیسی ساجوی نین «تورکی بیلمز» اولدوغو

^۱ - Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, İstanbul, ۲۰۰۲, s. ۲۰۷.

^۲ - یشنه اوردا، ص. ۲۰۸.

اوچون صدر وظیفه‌سینی داشییا بیلمه‌دیگی یازیلیر. بورادا گؤستریلیر کی، «تراکیمه علماسیندان اوتوز-قیرخ نفر» ساجوی دن «تورکی بیلور» بیر آدامی کاتب تعیین ائتمه‌سینی و مؤهورو تحویل وئرمه‌سینی طلب ائتمیشدی.^۱

دؤولته بیرباشا باغلی اولان دینی قوروم‌لارین یانیندا اوجاق‌لار (طریقت‌لر)^۲ سیاسی حاکیمیتین دیقت مرکزینده ایدی. بیر شئیخین صوفی (تصوّف) تعلیمی بازاسیندا یارانان اوجاق‌لار سیاسی تشکیلات‌لار اولماسا دا آز بیر واختدا سیاسی لشه بیلیر، اؤلکه‌ده سیاسی دورومو معین ائدن اساس عامیل‌لردن بیرینه چئوریلیردی. مؤوجود حاکیمیت قارشى حرکاتین بللی بیر طریقت-اوجاق فورماسیندا اؤزونو گؤسترمه‌سی اورتا چاغ‌لار اوچون عادی حال ایدی. بو سبب‌دن ده قاراقویونلو و آغ‌قویونلو حؤکمدارلاری شئیخ و اؤولیلارلا خصوصی حؤرمته یاناشمیش، اوجاق‌لارلا ایستی مونسایبت قورماغا چالیشمیشلار. اوزون حسن دؤورونده بو مونسایبت داها دوزنلی شکل آلمیش، سولطانین امری ایله ۴۰۰۰ تککه و زاویه یارادیلیمیشدی.^۳

آغ‌قویونلو ایمپراتورلوغوندا خالق آراسیندا یاییلمیش اساس اوجاق‌لار سوئو مذهبلی خلوتیه، نوربخشیه، نقشیبندیه، بایرامیه و شیعه مذهبلی صفویه ایدی.

ایسلام دونیاسیندا گئنیش یاییلمیش و تورکلر آراسیندا ان چوخ طرفدارلاری اولان طریقت‌لردن بیر خلوته ایدی. بو طریقت آدینی «هئچ کسین اولمادیگی بیر حالدا و یئرده الله ایله معنا دانیشماق» آنلامینا گلن «خلوت» سؤزوندن آلمیش‌دیر.^۴ خلوتیلیگین باشلیجا پرینسیپ‌لری بونلاردیر: لا اله الا الله دئییه ذکر ائتمه، الله‌ین یئددی آدی (لا اله الا الله، الله، هو، حق، حی، قیوم، قهار)، ایچ دونیانى تمیزله‌مه و بو سیرادا گؤروله‌جک یوخولارین یوروملانماسی ایله معنوی گلیشمه‌نین الده ائدیلمه‌سی.^۵ خلوتیلیگین ایدئیا قایناغی اولاراق اونونجو یوزایل فیلسوفو عبدالقاهر سوهره‌وئردی‌نین دینی-صوفی فیکیرلری گؤتورولور. اوجاغین قوروجوسو خارزملی اخى محمد خلوتی ساییلیر (اؤلومو ۱۳۷۹/۱۳۷۸). او، مشهور

۱- یئنه اوردا، ص. ۲۱۱-۲۱۰.

۲- طریقت عربجه «یول» آنلامینا گلن سؤزدور. آذربایجان‌دا خالق آراسیندا داها چوخ «اوجاق» ایستیفاده ائدیلمیش. اوجاق-طریقت صوفی منشالی اولوب، «بیر موسلمانین معنوی قابیلیتینی گلیشدیرمک اوچون ایستیفاده ائدیگی اخلاقی و معنوی مئتود و یول معناسینی داشیبیر.» باخین:

- *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman Tesisleri, ۱۹۸۷, s. ۱۹۵-۱۹۸.

۳- Walthier Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ۱۹۹۲, s. ۱۰۴.

۴- Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ۱۹۹۱, s. ۲۰۶.

۵- *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. ۸۰.

شئىخ ابراهيم زاهيد گيلانى نين (اؤلومو ۱۳۹۷، تام آدى: ابراهيم الزاهيد ابن رۇوشن ابن امر بابيل ابن شئىخ بيدارى كوردى السينجانى) يانينا گلهرك اونون فيكىرلىرىنى يامىش دىر. محض بو شخصين آدى ايله باغلى اولان زاهيدلىك طريقتيندن خلوتىلىك و صفويه اوجاق لارى تۇرەمىش دىر.^۱ خلوتيه اوجاغى نين باشيندا داها سونرالار سئيد يحيى شىروانى (اؤلوم ۱۴۶۳) و دده عمر رۇوشنى (اؤلوم ۱۵۳۴)، اولاردان سونرا ايسه محمد دميرتاش (اؤلوم ۱۵۲۴) و ابراهيم گولشنى (اؤلوم ۱۵۳۴) دورموش دور. سيفالدين اثرشاهين^۲ ه گۇره، شىروانى دن اعتباراً بو اوجاغين بوتون قول لارى نين شئىخ لرى توركدور.^۳ شئىخ گولشنى اۇز اصلينى اوغوز خاننا باغلامىش، آغ قويونلو سارايندا بۇيوك نفوذ صاحى اولموش، اوزون حسن دن سونراكى سياسى پروسئس لردە، بو سىرادان حاكيميت ديشيكلگيندە فعال ايشتىراك ائتمىش دىر. خلوتيه نين موختليف قول لارنى تمثيل ائتمىش شئىخ لر عثمانلى سارايندا دا بۇيوك نفوذ صاحى ايدىلر.^۴

آغ قويونلو ساراينى نين دستك وئردىگى باشقا بير اوجاق (طريقت) دە نوربخشيه ايدى. او، كوبرهويه طريقتى نين بير قولو كيمي يارانمىش دى. بو طريقتى سئيد محمد نوربخش (اؤلوم ۱۴۶۵) قورموش دو.^۴ باشقا بير طريقتى ايسه حاجى بايرام ولى (اؤلوم ۱۴۳۰) آنكارادا قورموش، اونا اوزون حسن قايعى ايله ياناشمىش دى. قوروجوسونون وفاتيندان سونرا بير نئچه قولا آيرىلان بو طريقت اوزون زامان ياشادى.^۵

چئشىدلى طريقت لر (اوجاق لار) آراسيندا ان اوغورلوسو صفويه اولدو. بو اوجاغين بانى سى شئىخ سئيد ابوالفتح اسحاق صفى الدين الاردبىلى الحسينى (اؤلوم ۱۳۳۴) سوتو زاهيديه (بعضى قايناق لاردا خلوتيه) طريقتى شئىخى ابراهيم زاهيد گيلانى يه بيعت ائتمىش، اونون

^۱ -خلوتىلىك حاقيندا گئنىش بىلگى آلماق اوچون باخين:

-Mehmet Rıhtım, *Seyid Yəhya Bakıvi və Xəlvətlik*, Bakı: Qismət, ۲۰۰۵.

عینی یازار سید يحيى شىروانى نين توركجه يازديغى «صوفىلىگين سيرلىرى» اثرىنى ده چاپا حاضرلامىش دىر.

-Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakıvi və Şəfa Əl Əsrar (*Sufiliyin sirləri*) adlı əsəri, Nəşrə hazırlayanı Mehmet Rıhtım, Bakı: Elm, ۲۰۱۰.

^۲ - Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. ۱۷۰.

^۳ - Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul: Ana Yayınları, s. ۱۶۹; Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. ۱۷۱.

^۴ - *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. ۱۵۹.

^۵ - يئنه اوردا، ص. ۳۸-۳۹.

قىزى بىبى فاطما ايله ائولنمىش، شئىخى وفات ائندىن سونرا اونون يئرئنه كئچمىش دىر. صفى الدين خلوتيه آنلايشينا قلندريه نى ده قاتارق صفويه اوجاغى نىن اساسىنى قويموش دور. صفوى ليكده ان اؤنملى جهت لردن بيرىسى بو ايدى كى، او، خلوتى ترك ائدهرك جلوتى قبول ائتمىش، يعنى خالقا بير ليكده اولماغا اوستونلوك وئرمىش دىر.^۱ بو، صفى عائله سى نىن نفوذونو يايماسىندا، داها سونرالار ايسه سياسى حاكميتمه صاحب اولماسىندا موهوم رول اوينادى. عائله نىن منشأىي مسئله سىنى ده صفوى لر آكتيو تبليغات عاميل ينه چئويمىش دىلر. خلوتى ليگىن گؤركملى نماينده سى شئىخ گولشنى اؤز اصلىنى اوغوز خانلا باغلايىر دىسا، سونو صفى عائله سى شيعه ليگى قبول ائتىدىكىن سونرا ايدعا ائتمه يه باشلادى كى، اصىل لرى ۲۱- جى نسلده يئددىنجى شيعه ايمامى موسى كاظم، ۲۶- جى نسلده ايسه ايمام على يه چاتىر. حال بوكى بو مسئله نى خصوصى آراشديرمىش تدقيقاتچى لارا گؤره، صفى عائله سى نىن سئيدلىكده، پىغمبر نسلى ايله هئچ بير علاقه سى اولمامىش دىر.^۲ عائله نىن تاريخاً ايلك معلوم شخسى فيروز شاه زرئين كولا («قىرمىزى پاپاق») آدلى بيرىسى دىر. او، اون ايكنىنجى يوز ايلين ايكنىنجى يارى سىندا اردبيل اطرافىندا مسكونلاشمىش، بورادا كى ايسفرنجان و كلخوران [كاهرالان] كندلرينه بيه له نىب، بورادا اكينچى ليكده مشغول اولموش دور. بو شخسىن و اوندان سونرا گلن لر اينىك منسوبىتى حاقىندا دىيشىك فيكىر لر قالماقدادىر. صفوى عائله سىنى فارس منشألى،^۳ كورد منشألى،^۴ يا تورك منشألى^۵ حساب ائدن آراشديرىجى لار وار. حتى والتر هينز، صفوى عائله سى نىن اتنىك تركيبىنده گورجو و روم قادين لارى نىن اولماسىنى نظره آلاق، «ايسمايلىن دامارلارىندا آخان قاندا آناسى مارتا (يعنى يونان، بوندان باشقا آتا طرفىندن ده روم قارىشيق) دولايى سىيلا تورك قانى نىن اوستون بير دورومدا اولمادىغى

^۱ - Mehmet Rihtim, *Seyid Yəhya Bakuvî və Xəlvətlik*, s. ۱۰۲.

^۲ - مثلاً، باخىن: احمد كسروى تبريزى، شىخ صفى و تبارش، تهران، ۱۳۲۴.

^۳ - John Masson Smith, Jr., *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, *Iranian Studies*, vol. XI, ۱۹۷۸, p. ۷۰;

^۴ - احمد كسروى تبريزى، شىخ صفى و تبارش، ص. ۳۷؛

^۵ - Z. V. Togan, *Sur l'origine des Safavides*, *Melanges Massignon*, Damas, ۱۹۵۷, III, s. ۳۴۵-۳۵۷; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası, ۱۹۷۶, s. ۱-۲;

^۶ - Владимир Бартольд, *Сочинения*, том ۲, часть ۲, Москва: Наука, ۱۹۶۲, c. ۷۴۸; Mirza Abbashi, *Safevilerin Kökenine Dair*, *Bellekten*, sayı ۱۵۸, s. ۳۲۶; Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*, Bakı, ۱۹۹۳, s. ۳۳-۳۶; İrene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçekliğe*, İstanbul: Cumhuriyet, ۱۹۹۸, s. ۲۲۴; Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler Tarihi Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul: Kum saati, ۲۰۰۴, s. ۳۸۳-۳۹۸.

گۆرولور» كىمى ايدعا ايرهلى سورور.^۱ مسئله نين دئتال لارينا گيرمه دن اونو دئمكله كىفائتله نك كى، سونراكى تدقيقاتچى نين نه دئمه سيندن داها اؤنملى سى صفوى لر ين اتنيك منسوبيتى نى نه سايماسى دير. اوندان، اتنيك كيمليكن داها اؤنملى سى ايسه، بيزجه، سونراكى صفوى حاكيم لرى نين كولتور سياستى نين اتنيك طرفى دير. صفوى اوجاغى نين تشكىلاتى اؤز لليك لرى اوزرينه گلگ.

صفويه اوجاغى يالنيز دىنى قوروم دئيلدى. اوجاغين باشچى لارى قووتلنديكجه بؤيوك سياسى ايدعالار اورتايا قويماغا باشلاديلار. اؤز لليكله شئبخ جونئيد (۱۴۵۶-۱۴۴۷) و شئبخ حئيدر (۱۴۸۸-۱۴۵۶) زمانيندا اوجاق اؤلكه نين و جوغرافى بؤلكه نين سياسى حياتى نين موهوم عامل لر يندن بيرينه چئوريلدى. هله ۱۴۴۹-جو ايلده قاراقويونلو جاهانشاه پادشاهين، ائله جه ده عمى سى شئبخ جعفرين تضييق لرى ايله اردبىلى ترك ائتميش جونئيد، آنادولويا اوز چئويميش، بوراداكى تورك بوى لارى آراسيندا فعال ايش اپاراق چوخلو طرفدار توپلاميش، بورادا دا نفوذونون آرتماسيندان احتياطلانان عثمانلى پادشاهى نين تضييقى ايله مصر سلطانى نين نظارتينده اولان سورىايا كئچميش، عىنى قايدادا تورك بوى لارى آراسيندا تبليغات ايشى اپارميش دير. قاراقويونلو پادشاهينا قارشى موباريزه ده دستك الده ائتمك اوچون آغ قويونلو بوى لارى نين باشچى سى، گله جك آغ قويونلو پادشاهى اوزون حسنين باجى سى ايله ائولنميش دير. شىروانشاه خليل الله ايله دؤيوشده محو ائديلميش جونئيد يولونو اوغلو شئبخ حئيدر (۱۴۸۸-۱۴۵۶) داوام ائتديردى. او، دايبى سى اوزون حسنين قىزى ايله ائولندى، شىروانشاهلا دؤيوشده مغلوب اولدوقدان سونرا مووقتى گئرى چكىلدى. شئبخ حئيدر ين عىنادالا اوجاغين نفوذونو و قودرتىنى آرتيرماق خطى سوندا صفوى عائله سى ايله آغ قويونلو سارايى آراسيندا موناسيبت لر ين پوزولماسينا، سونونجونون بو عائله نى اؤز نفوذو اوچون اساس دوشمن المننت گؤرمه سينه، شئبخ حئيدر ين اؤزونون آغ قويونلو و شىروانشاه لارين بيرگه حربى گوجو قارشى سيندا شهيد دوشمه سينه نهدن اولدو. بونا باخمايaraq صفوى اوجاغى آغ قويونلولارا قارشى موباريزه نى داوام ائتديردى. حئيدر ين بؤيوك اوغلو سلطان على نين (۱۴۹۴-۱۴۸۸) اؤلدورولمه سى اوجاغى ضعيفلتمه دى، شهيدلر ين سايى نين آرتماسى صفوى اوجاغى نين موريدلر ين سايى نى و سياسى حاكيميت اوغروندا موباريزه عزمى نى داها دا آرتيردى.^۲

^۱ - Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. ۶۳-۶۴.

^۲ - اطرافلى بيلگى اوچون، مثلاً، باخين:

صفوی اوجاگی ان چوخ گوجونو کؤچری و یاریم-کؤچری تورک بوی لاریندان آلیردی. اونلارین دا اکثریتی آنادولودا یئرلشمیشدی و اصلینده محض بو بوی لار صفوی اوجاغینی حاکیمیته گتیردیلر. اودور کی بو ماراقلی مؤوضوع اوزرینده بیر قدر اطرافلی دوراق.

آنادولو بوی لاری ایله صفوی عائله سی آراسیندا بیرباشا علاقه نین امیر تئیمور دؤورونده قورولماسی حاقیندا معلومات چوخ یاغین دیر. تاریخی قایناق لارا گؤره، امیر تئیمور اردبیل ده شئیخ خواجه علی نی (۱۴۲۷-۱۳۹۲) زیارت ائتمیش، اونون خواهیشینه جاواب اولاراق روم اسیرلری نین آزاد ائدیلیب، شئیخین ایختیارینا وئریلمه سینی امر ائتمیشدی. بوندان باشقا اردبیل اطرافیندا کی کندلر پوللا آلیناراق شئیخ صفی توربه سینه وقف ائدیلیمیش، بو وقفه توخونولمازلیق حاقی تانینمیش دیر. محض بو روم اسیرلری نین بیر حیصه سی اردبیل ده (رومولو لار، یا آنادولو محله سینده) مسکونلاشمیش، گئری قاییدان لارین اکثریتی شئیخین نماینده سینه چئوریلیمیش دیر.^۱

شئیخ جونئیدین آنادولو و سوریا یا ۱۴۴۹-جو ایله باشلامیش یئددی ایلیک سرگودشت لرله دولو سفری صفوی اوجاگی ایله تورکمن بوی لاری آراسیندا کی علاقه لری یئنی سوویه یه قالدیردی. بوی بی لری نین بیر چوخو ایله مورید-مورشود مونسایبت لری قورولدو. جونئید، اورتا و دوغو آنادولودا صلاحیتلی نماینده لری اولان خلیفه لرینی تعیین ائتدی. روملو (سیواس-توکات-آماسیا یؤره لری)، اوستاجلی (اوستاجالو، سیواس-آماسیا-توکات)، تکه لی (تکه لو، آنتالیا بؤلگه سی)، شاملی (شاملو، سیواس-حلب-قاز یانتئپ)، زولقدر (ماراش-یوزقات) کیمی بؤیوک اویماق لار، وارساق (تارسوس-آدانا)، چئپنی (حلب، سیواس-توکات-آماسیا، ترابزون-بایبورت-گوموشه انه-گیرئسون-جانیک)، اربگیرلی (مالاتیا)، تورقودلو (ارزینجان)، بوزچالی (بورچالی)، آجیرلی (حلب)، هینیسلی (خینیسلی، کورد بویودور)، چمیشکزک (تونجئلی، کورد بویودور) کیمی نیسبتاً کیچیک بوی لار بوتؤو اولاراق، یا دا قیسماً

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. ۵-۸۴; Oqtay Əfəndiyev, *Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, Orta Əsrlər Şərqi. Akad. Z.M. Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş məqallər toplusu*, Bakı: Elm, ۲۰۰۰, s. ۱۱۵-۱۳۱; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱-۱۴; John Masson Smith, Jr., *Turanian Nomadism and Iranian Politics, Iranian Studies*, vol. XI, ۱۹۷۸, p. ۷۰-۷۳; Süleyman Əliyərli (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. ۳۲۳-۳۲۶.

^۱ -مثلاً، باخین:

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. ۸-۹; Oqtay Əfəndiyev, *Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə*, s. ۱۱۹-۱۲۰;

صفوی اوجاغی نین /طریقیتی نین موریدینه چئوریلدی.^۱ جونئید سیاسی موباریزه سینده آرتیق اونلارا گوونه بیلردی. محض بو بوی لاردان توپلانان ۱۰-۵ مینلیک موریدله شیخ جونئید ترابزون قالاسینی اله کئچیرمه یه جهد ائتدی.

آنادولوداکی تورکمن بوی لاری نین دا صفوی اوجاغی نین تیمتالیندا گوون یئرینه و مورشوده احتیاجی واردی. زامان کئچدیکجه عثمانلی دؤولتی آنادولونون بیرلشمه سی ایشینی تاماملاییب، تورکمن بوی باشچی لاری نین حقوق لارینی محدودلاشدیریر، سونونجولاری زورلا مرکز ی حاکیمیتیه و اونو تمثیل ائدن لره تابع اولماغا مجبور ائدیردی. گئنیشله نن و مرکزله شن عثمانلی حاکیمیتی قارشی سیندا رئوانش قازانماق و اسکی بی لیک لیرینی برپا ائتمک آرزوسو ایله کئچمیش آنادولو بی لیک لری نین آریستوکراتیاسی [اشراف] و بوی باشچی لاری اومید یئری کیمی دوغوبا باخیردی. اؤز نؤوبه سینده آغ قویونلو پادشاهی اوزون حسن (۱۴۷۸-۱۴۵۳) ایسلام دونیاسی نین لیدئری اولماق خیالینا دوشموش، حتی ایستانبولو توتماق پلان لاری بئله چکیردی. بو مقصدله موسلمان و خریستیان دؤولت لیریندن عبارت آنتی- عثمانلی بلوکونون یارانماسی ایدئیا سینی مدافعه ائدیر، بو ایستیقامتده آکتیو دیپلوماتیک فعالیت گؤستریردی.^۲ درینله شن ضدیت لر ۱۴۷۳-جو ایلده عثمانلی و آغ قویونلو اوردولاری نین اولتوق بئلی دئییلن یئرده باش-باشا گلمه سینه سبب اولدو. اوزون حسنین طرفینده سئپاراتیست احوال-روحیه لی آنادولو اعیان لاری - قارامان بی لری پیر احمد و قاسیم، کئچمیش ایسفنندیار اوغول لاری بی لیگی نین باشچی سی قیزیل احمد و باشقالاری ووروشوردو. اولتوق بئلی ده کی غلبه دن سونرا سلطان مئهمئت فاتحه، کیچیک آسیانین عثمانلی یا بیرلشدیریلمه سی پروسئسینی بیردفعه لیک باشا چاتدیردی، آنادولونون مرکزی بؤلگه لیرینده کی سئپاراتیست قوروم لاری دا لغو ائتدی. بونا باخمایاراق مرکز لشمیش عثمانلی حاکیمیتی نین گؤزوندن دوشمکده اولان آنادولونون کئچمیش ایرثی آریستوکراتیاسی دوروملا باریشماق ایسته مییر، بئنه ده دوغودا گئدن پروسئس لری ایزله ییر، اورادان ایمداد اوموردو. ضعیفله میس آغ قویونلو حاکیمیتی نین یئرینده گوجلنمکده اولان صفوی اوجاغی زامانلا بو بوشلوغو دولدورماقدا ایدی.

^۱ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۴۳-۵۶.

^۲ -باخین:

-Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər)*, Bakı: Azərbaycan diplomatiyası, ۱۹۹۶, s. ۷۶-۱۲۸.

او بیری یاندان، مرکزی حاکیمیتی تمثیل ائدن دئوشیرمه [ییغما] عثمانلی لار یئرلی اھالی یه یوخاری دان آشاغی باخیر، آددیم باشی اونو تحقیر ائتمکدن بئله چکینمیردیلر. عثمانلی مأمورلا تورک/تورکمن کندلی سی و یاریم-کۆچری اھالی سی آراسیندا یارانمیش آیریلیق سونونجولاری چیخیش یولو آرماغا تحریک ائدیردی. ضیا گۆک آلپ چوخ سونرالار عثمانلی-تورک آیریمی حاقیندا یازیردی کی، عثمانلی تیپی «تورکون کولتورونه و حیاتینا ضررلی اولان ایمپئریالیزم ساحه سینه آتیلدی، کوسموپولیت اولدو، صنیف منفعتینی میلی منفعتین فؤوقونده گۆردو. اصلینده عثمانلی ایمپراتورلوغو گئنیشلدیکجه یوزلرجه میلت لری سیاسی دایره سینه آلدیقجا، ایداره ائدن لرله ایداره اولونان لار آیری ایکی صنیف حالینا گیریدیلر. ایداره ائدن بوتون کوسموپولیتلر (عثمانلی صنیفی) نی، ایداره اولونان تورکلر ده (تورک صنیفی) نی تشکیل ائدیردی. بو ایکی صنیف بیری-بیرینی سئومزدی. عثمانلی صنیفی، کندینی میلت-ی حاکیمه صورتینده گۆرور، ایداره ائتدیگی تورکلر میلت-ی محکومه نظریله باخاردی. عثمانلی، دایما تورکه (ائششک تورک) دئیردی. تورک کندلرینه رسمی بیر شخص گلدیگی زامان، (عثمانلی گلیر) دئییه هر کس قاجاردی. تورکلر آراسیندا قیزیل باشلیغین ظهورو بئله بو آیریلیقلا ایضاح اولونا بیلر.»^۱

بئله بیر سوسیال-سیاسی موحیطده فرقلی، حتی موخالیف ایدئولوگیانین و فعالیتین یارانماسی طبیعی ایدی. بئله بیر اورتامدا آنادولودا قیزیل باشلیق یاییلماقدا ایدی. فاروک سومئر یازیر: «آنadolویا گلن شیخ جونئید بو اۆلکه ده کندلی مقصدی اوچون بلکه ده اومید ائتمه دیگی درجه ده ال وئریشلی بیر زمین بولدو. دولاشدیگی کندلی لر و کۆچری لر آراسیندا شیعه و شیعه لیگه موتماییل و موستعید (مئیلی) پک چوخ زومره لر ایله قارشیلاددی.»^۲ اؤنملی جهت اودور کی، شیخ جونئید بیر معنالی شکیلده اؤزونو پیغمبر اؤولادی، سئید کیمی تقدیم ائدیردی.^۳ بو دا شیعه لیگین آنادولودا پراکتیک تجسسومو اولان قیزیل باشلیغا تام اوغون

^۱ - Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Kültür Bakanlığı, ۱۹۹۰, s. ۳۳.

^۲ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۰.

^۳ - بعضی آراشدیرجی لارا گۆره، جونئید صفوی اوجاغیندا بیرنجیلیگه صاحب چیخمیش عمی سی شیخ جعفرله موباریزه ده غلبه قازانماق اوچون آلتئرناتیو مذهبی سئجمیش، بعضی لرینه گۆره محض بو سوتی-شیعه آیریلیغی جونئیدله عمی سی آراسیندا فیکیر آیریلیغینا سبب اولموش دور. یاخین:

-Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler Tarihi Oluşumu ve Gelişimi*, s. ۴۰۷;

فاروک سومئر ایسه حساب ائدیر کی، جونئیدین آنadolویا گلدیکدن سونرا «شیعه لیگی قبول ائتمه سی ده مومکون، حتی بلکه داها چوخ احتمال اولونور.

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۰.

گلیر، شیخین طرفدار توپلاییب، تشکیلات قورماسی ایشینه یاراییردی. شیعه لیک ده کی تاریخی شخصلره، ایلك نؤوبه ده اهلی-بئیته باغلیلیق، تورکمن کندلی لری و کؤچری لر آراسیندا یئنه ده چوخ یایغین اولان دده آنلاییشی ایله سسله شیر، صفوی شیخینه آشیری سایغیدا اؤزونو گؤستریردی. جونئیدین سیاسی مقصدینی آچیق-آشکار اورتایا قویماسی قیزیل باش لارین مهدی آنلاییشینا اویغون گلیر، اینسان لاردا گله جه یه اومیدلر او یادیردی.

شیخ جونئیدین فعالیتی تغزلیکله اؤز بهره سینى وئرمه یه باشلادی. فاروک سومئین یازدیغی کیمی، آرتیق «طریقیتین باشی آذربایجان داکی اردبیل شهرینده، گؤوده سی ده آنادولودا ایدی. ایران دا طریقتین پک آز منسوبو واردی کی، بونلار دا اردبیللی لردن، قاراداغ تورک لریندن، تالیش لاردان، آران داکی قارامانلی و قاجار بوی لاریندان ایدیلر. ایرانین دیگر یئرلرینده ایسه طریقت هئج بیر وارلیق گؤسترمه میشدی.»^۱ جونئیدین اوغلو شیخ حئیدرین دؤورونده آرتیق آنادولودان قیزیل باش لارین دسته-دسته اردبیله زیارتی باشلانیر، صفوی اوجاغی نین مادی و اینسان پوتئنسیالی دورمادان آرتیر. بو آرتیش شیخ حئیدری حرکت اثتمه یه وادار ائتدی. یوخاریدا دا قئید ائدیلمیش کیمی، آتاسی نین یولونو ایزله یه رک غنیمت مقصدلی ایکی سفردن سونرا شیروانشاه و آغ قویونلو حاکیمیتی ایله توققوشمادا حیاتی نی ایتیرمیش (۱۴۸۸) شیخ حئیدر، صفوی اوجاغی ایله آغ قویونلو سارایی آراسیندا موناسیبت لری دوشمنچیلیک سویه سینه چاتدیرا بیلدی. حئیدرین گنج اوغلو سلطان علی نین اؤلدورولمه سیندن (۱۴۹۳) سونرا نؤوبه اونون ایکینجی اوغلو ایسماییلا چاتدی. آما قیزیل باش لار آقونیا [عذاب] دؤورونو یاشایان آغ قویونلولارین ایسماییلی اله کئچیرمه سینه ایمكان وئرمه دیلر. و صفوی اوجاغی نین اونیکال [بنزرسیز] قورولوشو، اردبیل شیخ لری نین اون ایل لرله داوام ائدن مقصدیونلو فعالیتی، بعضاً حتی فداکارلیغی، ایدئولوژی-تبلیغات ساحه سینده اونلارین زامانیندا گرکن آددیم لاری، آغ قویونلو حاکیمیتی نین چورومه سی، آنادولونون قیزیل باش بوی لاری ایله صفوی لرین ماراتق لاری نین اوست-اوسته دوشمه سی ۱۶- جی یوزایلین باشیندا صفوی عائله سی نین ۱۳ یاشلی نماینده سی ایسماییلی سیاسی حادثه لرین مرکزینه گتیردی.

والتر هینز ه گؤره، صفوی اوجاغی هله شیخ خاجه علی زامانیندان آرتیق شیعه مذهبنه کئچمیشدی.

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. ۱۵.

^۱ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۲.

شیعه تئوكراتىك [دىنى] دۋولتى

شەيخ سلطان على اۆلوم آياغىندا كىچىك قارداشى ايسمايىلى اۆزونون وارىشى گۇستردى و اونو باشى نىن اوستونده دورموش توركمەن بوى بى لرى شاملى لىه حسين بى، قاجار قارا پىرى بى، ابدال بى، تاليش دان دده بى كىمى صفوى مورىدلرینه امانت ائتدى. صفوى اوجاغى نىن ايشىنى داوام ائتدىرمك اوچون ايسمايىل هله چوخ گنج ايدى (دوغوم تارىخى ۱۷ يول ۱۴۸۷). اونو بۇيودوب، آغ قويونلو تعقيب لریندن قوروماق و ايش لرین باشىنا گتيرمك لازيم ايدى. بو ايشى توركمەن بوى لاریندان اولان مورىدلر، خصوصيله اردبيله آنادولو و قوزئى سورىدان كۇچ ائتميش بوى لارین ايره لى گلن شخصلرى يئرینه يئتىردىلر. اونلار كىچىك ايسمايىلى تهلوكله لى تعقيب لردن خلاص ائدىب، اونون تحصيل آلماسىنى، ايلكىن حربى تعليم گۇرمه سىنى تشكىل ائتدىلر. سرگۇشت لرله دولو اوشاقلىغى ايسمايىلى تئز بۇيوتدو.^۱

ايسمايىلین اطرافى، اۆلچوب-بيچيب ۱۴۹۹-جو ايلین اوقوستوندا قرار وئردى كى، اۆلكه ده يارانميش سياسى دوروم سونونجو سيغىناچاق يئرى اولان لاهيجان دان چىخماق واختى نىن يئتىشىدىگىنى طلب ائدىر. آغ قويونلو شاهزاده لرى آراسىندا تاخت-تاج اوغروندا موباريزه بحران دۇورونه گىرميشدى. روستم پادشاه اۆلدورولموش، آغ قويونلو بوى بى لرى نىن دعوتى ايله اىستانبول دان چاغىريلمىش گۇدك احمدىن ده پادشاهلىغى ۶ آى چكىمىش، نهايت، آزياشلى ووند و موراد ادلى ايكى شاهزاده آراسىندا بۇلورلوموش، بىر زامان لارین قودرتلى آغ قويونلو دۋولتى داغىلماقدا ايدى. لاهيجان دان چىخاركن ايسمايىلین يانيندا ۲۰۰۰-۱۰۰۰ مورىدله بىرلىكده شاملى لىه حسين بى، زولقدىرلى توركمەن لریندن دده ابدال بى (عبدولعلى بى دده)، هادىم بى خولافه، قارامانلى روستم بى، قارامانلى بايرام بى، خىنىسلى ايلياس بى آيقوت اوغلو و قاجار قارا پىرى بى واردى.^۲

ايسمايىلین دسته سى لاهيجان دان چىخاراق قىزىل اوزن چايى حۇوزه سىنده يئرلشمىش شاملى بوى لاریندان جانلى كۇمك آيب گوجلنه رك طرىقتىن مركزى اردبيله يۇنلدى. اردبيل والى سى نىن تضييقى ايله صفوى اوجاغىندا زيارت مراسىمىنى كسن صفوى هئىتى، آستارا ياخىنلىغىندا كى آرچوواندا قىشلاماغا مجبور اولدو. ۱۵۰۰-جو ايلین يازيندا

۱ - ايسمايىلین يئنى يئتمه لىك دۇورو، آغ قويونلولارین تعقيب لرى حاقيندا آيرىنتىلى بىلگى آلماق اوچون، مثلاً، باخىن: Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۰۶-۱۰۵; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. ۸۶-۸۲; Oqtay Əfəndiyev, *Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə*, s. ۱۲۱-۱۲۷; Reha Çamuroğlu, *İsmail*, s. ۸۱-۱۴۹.
۲ - Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, s. ۴۵۱.

گۆیجه گۆل- ارزروم- ترجان یولو ایله ارزینجانا حرکت باشلاندی. یول بویو تورکمن بوی لاریندان اونلارا یوزلرله مورید قوشولدو. آغ قویونلو دؤولتینی ایداره ائدن لرین باشی آرا محاربه لرینه قاریشدیغیندان، صفوی لرین حرکتینه اهمیت وئرن اولمادی. ارزینجانا گئتمکده مقصد بورانی مرکز یاپاراق، اطرافداکی تورکمن بوی لاری حسابینا گوجلنمکدی. بیر نئچه ایللیق آکتیو فعالیت نتیجه سینده صفوی اوردوسونا قوشولان موریدلرین سایبی ۷ مینی کئچدی. آرتیق قطعی حرکت کئچمک اولاردی. مشهور ساری قایا موشاویره سینده موختلیف سئچیم لر موذاکیره اولوندو. موشاویره ایشتیرا کچی لاری آشاغی- یوخاری عینی تورکمن بوی لاری نین ایره لی گلن لری ایدی. سئچیم لر آراسیندا شیروانشاه فروخ یاسارا قارشی یوروش تکلیفی اوستونلوک قازاندی. شیروان ایستیقامتینی سئچیلیمه سی نین بیر سببی صفوی موریدلری نین مقدس حساب ائتدیگرلر شئیخ جونئید و شئیخ حئیدرین قیصاصینی آلماقدی سا، دیگر سببی وارلی شیروان حسابینا گوجلنمکدی. فروخ یاسارین ۲۰ مین آتلی و ۶ مین پیاداسیندان عبارت اوردوسو جَبانی دؤیوشونده دارماداغین ائدیلدی، شیروانشاه اؤزو ده دؤیوش مئیدانیندا قالدی. ایسماییلین قرارگاهی باکینی آلماق اوچون دسته گؤندردی و شهر چتینلیکله ده اولسا فتح ائدیلدی. بو آرادا اوزون زامان آغ قویونلولارا وزیرلیک ائتمیش کئچه چی عائله سیندن امیر ذکریّه تبریزی ترک ائده رک صفوی لره قوشولدو. بوندان چوخ ممنون اولان ایسماییل امیر ذکریّه نی «کیلید- ی آذربایجان» («آذربایجانین آچاری») آدلاندیریپ، اونو وزیر تعیین ائتدی. ۳۰ مینلیک الوند میرزه نین آغ قویونلو اوردوسو ایله ۷ مینلیک صفوی قوشونو آراسینداکی شرور دؤیوشو ایکینجی لرین تام غلبه سی ایله نتیجه لندیکن سونرا دؤولتین پایتاختینا، تبریزه یول آچیلدی. صفوی اوردوسو آسانلیقلا تبریزه داخل اولدو، صفوی شئیخی ایسماییل شاه اعلان ائدیلدی، ۱۲ ایمام آدینا خطوبه اوخوندو، پول کسپلیدی، یوکسک دؤولت مقام لارینا تعیینات لار اولدو. صفوی، یا قیزیل باش دؤولتی نین بئله جه اساسی قویولدو.^۱

تبریزین فتحیندن سونرا صفوی حاکیمیتینی یئرلره یایماق وظیفه سی قارشیدا دوروردو. آغ قویونلو حاکیمیتی نین لگیتیم (مشروع) وارث لری الوند میرزه ایله موراد میرزه هله ده ساغ

۱- ۱۵۰۱-۱۴۹۹- جی ایل لر حادثه لری حاقیندا همین دؤورده، هم ده سونرالار چوخ یازلمیش، حادثه لر دئتال لارینا قدر خیردالانمیش دیر. فاروک سومثر، اوقتای افندیو، نهات چئتینکایا، والتر هینز'ین یوخاریدا گؤسترین اثرلریندن باشقا، مثلاً، باخین:

-Mirza Abbaslı, *Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu*, Bakı: Işıq, ۱۹۸۱;

-سید اسماعیل وکیلی، آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن، جلد ۱، تهران: ندا، ۱۳۶۲، ص. ۲۷۸-۲۷۰.

ایدیلر و رئاوش قازانماق اوچون حاضیرلاشیردیلار. الوند میرزه ارزینجان دا یئرلهشیب، حاکیمیتی قایتارماق اوچون عسگر توپلاییردی. هم ده صفوی لرین دایمی گوج منبعی - آنادولودان تبریزه موریدلرین کؤچونون قارشسی سی کسلیمیشدی. ۱۵۰۲-جی ایلین یازیندا شاه ایسماییل باشدا اولماقلا صفوی اوردوسو الوند میرزه نین اوستونه یورودو. الوندین قوشونو پوزولوب داغیلدی، الوند اؤزو همدان یولو ایله باغدادا قاچدی و بوندان سونرا صفوی حاکیمیتی اوچون بؤیوک تهلوکه اولمادی (۱۵۰۵-ده اؤلدو). نؤوبتی ایلده مورد میرزه یه قارشسی حربی عملیات نتیجه سینده اونون چوخ ساییلی اوردوسو ازیلدی، اؤزو ایسه قاچماغا مجبور اولدو. کیرمان، شیراز، اصفهان، قوم توتولدو. سونراکی ایل لرده زولقدیرلی بوی بگی علاءالدوله نین گونئی-دوغو آنادولوداکی آغ قویونلو تورپاق لارینی اؤزونه بیرلشدیرمک جهدی نین قارشسی سی آلیندی، علاءالدوله نین حربی گوجو داغیدیلدی، سیواسا قدر تورپاق لار صفوی دؤولتی نین ترکیبینه قاتیلدی. ۱۵۱۰-جو ایلده ایسماییل اوزونو دوغویا یؤنلندی. شئیبانی خانی ایسماییلین قیزیل تاجیندان فرقلنمک، عمومیتله قیزیل باشلیغا آلتئرناتیو بیر سیاسی-دینی حرکات یاراتماق اوچون باشینا یاشیل چالما قویور، اؤزونه ایسه یاشیل باش لقبی وئرمیشدی. یاشیل باش لارلا ساواش صفوی لرین پارلاق غلبه سی ایله باشا چاتدی، خوراسان صفوی لرین حاکیمیتی آلتینا کئچدی.^۱ دؤولتین اراضی سی آرتیق فرات چاییندان جئیهونا قدر اوزانمیش، صفوی دؤولتی بؤیوک ایمپراتورلوقا چئوریلیمیشدی.

حادثه لرین گئیدیسی سون درجه گئنیشلنمیش و گوجلنمیش صفوی دؤولتینی زامانین ان قودرتلی دؤولتی اولان عثمانلی ایمپراتورلوقو ایله باش-باشا گتیرمه لی ایدی. آنادولو تورکمن بوی لاری ایله علاقه لری گئنیشلندیرمک عنعنه سی داوام ائتمکده ایدی. اولکی قایدادا بو یئرلره خلیفه لر گؤندریلیر، اوللارا گرکن ماددی و باشقا یاردیم لار گؤستریلیردی. وئرگی وئرن آکتیو اهالی نین آنادولودان صفوی لره پناه آپارماسی - «شاه گئدن لرین» آردی-آراسی کسلیمیردی. شاه ایسماییل بو فعالیت لری مومکون قدر اوستاؤرتولو آپارماغا چالیشیر، عثمانلینی قیجیقلاندیرماقدان چکینیردی. شاه ایسماییلین مکتوب لاریندا عثمانلی پادشاهی سلطان ایکینجی بایزیدی «آتا» آدلاندیرماسی دا تاریخی فاکت دیر. آما عثمانلی سرحدلری داخیلینده آکتیو ایشین آپاریلماسی اولکی صفوی اوجاغی نین طریقت تبلیغاتی، «ایدئولوژی» فعالیتیندن کؤکلو صورتده فرقله نیردی. سلطان بایزیدین شاه ایسماییللا خوش موناسیبتینه،

^۱ - تفرّوعاتی اوچون باخین:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۲۳-۳۱; Süleyman Əliyərli (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.۳۷۱-۳۷۳.

داها چوخ دا يئرلى قيزيلباش لارا موناسيبتده يوشاق سياستى عثمانلى سارايندا نيگارانچيليغين قارشى سيني آلا بيلميردى. بو نيگارانچيلىق ۱۵۱۰-جو ايلده آنادولودا پارتلايان شاهقولو عصيانى ايله سون حده چاتدى. شاهقولونون باشينا بيغيلميش بير نئچه مينليك عصيانچى اوردوسو كئچميش تيمار صاحى سپاهى لرين ده اونلارا قوشولماسى ايله داها دا گوجله نيردى. سلطان بايزيدين قارامان والى سى اولان اوغلو شاهين شاه (شهين شاه) دا بير واخت قيزيلباش اولموشدو. اوست-اوسته بير نئچه دفعه شاهقولو اوردوسو عثمانلى حربى دسته لرينى محو ائتدى. ان سون وزير-اعظمين باشچيليغى آلتينداكى بؤيوك عثمانلى اوردوسو كايسرى-سيواس آراسيندا دارماداغين ائيدلىدى، وزير-اعظم ده دؤيوش مئيدانيندا قالدى. ساواشدا آغير بارالانميش شاهقولونون اوزو ده آز سونرا كئچيندى. ۱۵ مين آدامدان عبارت عصيانچى اوردوسو ساغ-سالامات صفوى لرين سرحدىنى كئچدى. فاروك سومر يازير: «قوتله تخمين ائتمك مومكون دور كى، شاهقولونون اصيل غايه سى شاه ايسماييل آدينا ساده جه بير عصيان چيخارماق، و يا ايرانا گئتمك دئيلىدى. اونون مقصدى نين چوخ بؤيوك اولوب، عثمانلى حاكميتينه سون وئرمك اولدوغو گؤرولور.»^۱

۱۵۱۲-جى ايلده شاهزاده سليمين عثمانلى تاختينا كئچمه سى وضعيتى ديشدى. سليم، حاكميته ايدعالى ديگر قارداش لاريني مغلوب ائديب، چوخ يوشاق و باجاريق سيز سايدىغى آتاسى سلطان بايزيدى تاختدان ائنديرديكن سونرا فعال شكيلده «دوغو مسئله سى» ايله مشغول اولماغا باشلادى. سلطان سليمين دوغودان باشلاماسى نين آزيندان ايكي موهم سببى واردى.

دنيا تيجارت يول لارى نين اساساً دنيزلره كئچمه سى، اولان-قالان قورو تيجارت يول لارى نين دا عثمانلى سرحدلى خاريجينده اولماسى عثمانلى نين اقتصادى وضعيتينه چوخ بؤيوك ضربه وورماقدا ايدى. هينديستان-آوروپا تيجارت يولو (قورو ايله) صفوى لرين الينده اولان بصره دن باشلا يارق، فرات سو يولو ايله بورادان كاروان لارلا قوزئى سوريادان (مملوك دؤولتى) آرابلق دنيزينه چيخير، اورادان گمى لرله آوروپا ليمان لارينا يؤن آليردى. او بييرى تيجارت يولو دا - هينديستان دان گلن گمى لر قيرمىزى دنيزى كئچيب، كاروان لارلا يوك لرى ايسكندرون شهرينه داشيبيير - عثمانلى سرحدلريندن كناردا ايدى.^۲ سلطان سليمين سليمين دوغو سياستينده بو ايستراتژى نقطه چوخ اؤنملى ايدى و حاكميتى نين (۱۵۲۰-

^۱ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۳۲.

^۲ - Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, s. ۴۶۶-۴۶۸.

۱۵۱۲) بۇيوك حيصەسىنى ھەمىن پروبلىمىن حلّ اندىلمەسىنە صرف ائتدى. دىگر مقصد حاكىمىتىن، حتى دۇولتىن تەلوكەسىزلىگى ايله ايضاح اندىلمەلى دىر. بو دا اۆلكەنىن دوغوسوندا گئدن پروسسۇس لره باغلى ايدى.

صفوى حۆكمدارى، ھەلە ترابزون والىسى اولان سلىمىن حرىكت لرىنى ايزلەيىر، اونون توركىمن لره خصوصى موناسىبىتىنىن اولدوغونو بىلىردى. شاه ايسمايىل، سلىمىن عثمانلى تاختىنا اوتورماسى خىبرىنى آلاز-آلاماز چوخ گووندىگى روملو نور على خلىفەنى آنادولوييا گۆندەرەك، اونا بوراداكى قىزىل باش لارى توپلاماسىنى امر ائتدى. نور على خلىفە چوخ تىزلىكلە سىواس، آماسيا، توكات بۆلگەلرىندە اوچ-دۇرد مىن ائولىك قىزىل باشى بىر يىرە يىغا بىلدى. اوستەگل، سلىمىن پادشاهلىغىنى قبول ائتمەين قارداشى سلطان احمد، نور على خلىفە ايله سىخ علاقه قوردو، حتى اونون اوغلو قىزىل باش اولدو. اونلار بىرلىشمىش قوه لرى دفعەلرلە عثمانلى قوه لرىنى دارماداغىن ائتدىلر. سلطان سلىم بۇيوك اوردو يىغىب، ۱۵۱۲- جى ايلين مارتىندا دوغويا دوغرو حرىكتە باشلادى. يول بويو مىن لره قىزىل باش قتل اندىلدى.^۱ پروسسۇس لرىن اينكىشافى عثمانلى ايله صفوى سولالەلرىنى باش-باشا گلەمە يە آپارىردى.

۱۵۱۴- جو ايلين آوقوستون ۲۳- دە معلوم چالدىران مىدان ساواشى اولدو. ھر ايكى طرف دن مىن لره عسگر، بىر نئچە قىمتملى سر كرده محو اندىلدى. چالدىران مغلوبىتى صفوى لر ايمپراتورلوقونا، اۆزلىكلە اونون باشچىسى، بو واختادك دايم غلبە سئوئىچى ياشامىش مغرور شاه ايسمايىلا سارسىدىچى ضربه اولدو. چالدىران دان سونرا ايسمايىل بىر حۆكمدار و اينسان كىمى دىيشدى. اصليندە چالدىران دان سونرا اۆلكەنىن تارىخىندە دە يئنى مرحلە باشلانىردى. چالدىران دان سونرا اۆزونو گۆسترن داھا اهمىتلى حادثە - اۆلكە حياتىندا دىنين رولونون ايفراط شكىلدە آرتماسى، رسمى دۇولت ايدئولوگياسىنىن - قىزىل باشلىغىن اون ايكى ايمام (ايمامىيە) شىعەلىگىنە ترانسفورماسياسى، سوتئو-شىعە قارشى دورماسى مؤوضوعسو اوزرىندە دوراق.

صفوى دۇولتىنىن اعلان اندىلدىگى ۱۵۰۱- جى ايلين يايىندان اعتباراً بو واختا قدر مؤوجود اولموش مذهب لرا راسى تولئرانىت موناسىبىت لره سون قويولدو. يئنى صفوى

^۱ -تفروعاتى اوچون باخىن:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۳۴-۳۶.

حاکمیتی شیعه اولمایان لارین وارلیغینی بئله قبول ائتمه مک حدینه دک آقرئسسبو [خَشِن] سیاست یئرئتمه یه باشلادی. تاریخی قایناق لارین وئردیگی معلوماتا گؤره، تبریزین جومه مسجدینده اون ایکی ایماما ایلك دفعه خوطبه اوخوتماق اوچون خصوصی شیعه موجتهیدی گتیریلدی. ایسماییل اؤزو بو زمان یالین قیلینج الینده، ساواش پالتاریندا مسجدده ایدی. ایلك خلیفه لر ابوبکر، عثمان و عمره کوفر دئمک عادتی ده او زماندان باشلادی.

قیزیل باش اوردوسونون کئچدیگی شهر و کندلر سوئو اهالی نین قانینا بلندی. اهالی نین بؤیوک اکثریتی نین سوئولردن عبارت اولماسی قیرغین لارین میقیاسینی آرتیردی. ایلك فتح ائدیلمیش باکی دا بؤیوک قیرغین اولدو. دؤولتین پایتاختی تبریزده ۲۰ میندن آرتیق اینسانین محو ائدیلمه سی حاقیندا دؤورون قایناق لاریندا معلومات لار وار. حتی آناسی، اوزون حسنین قیزی عالم شاه بگیمین قتل عام لارا اعتراض ائتمه سینه غضبله نین ایسماییلین اونو قتل ائتدیردیگی تاریخی منبع لرده عکس اولونوب.^۱ آغ قویونلو حاکمیتی نین اساس دایاق لاریندان اولان بایاندور بویونا عاید اولان هئچ کسه آمان وئریلمه دی. اکثریتی سوئو اولان فارس لار دا کوتله وی قیرغین لارا معروض قالدیلار. اصفهان، فارس، یزد، کیرمان، روستمدار کیمی بؤلگه لرین اهالی سی مقاومت گؤستردیکلری اوچون قدارلیقلا اؤلدورولدولر. بیر سؤزله، کوتله وی قیرغین و تعقیبلرله شیعه لیک دؤولت دینی اعلان ائدیلیر، سوئولر دوشمن ساییلیر، ئئوکرatik دؤولتین اساس لاری قورولوردو.^۲

روحانی لرین اکثریتی فارس لاردان عبارت اولسا دا اونلارین دا آراسیندا شیعه فیقه، کلام و حدیث علم لرینده حاضرلیقلی آدام لار یوخ کیمی ایدی. اون ایکی ایمام (ایمامیه) شیعه لیگی نین اساس لاری حاقیندا کیتابلار دا سون درجه آزدی. اودور کی، لیوان و گونئی ایراق دان علما گتیریلدی.^۳ آز واختدا اؤلکه ده شیعه مدرسه لری آچیلدی. اصفهان

^۱ - باخین:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۲۴; Reha Çamuroğlu, *İsmail*, s.۲۰۸-۲۳۲.

^۲ - سوئوت دؤورونده قوزئی آذربایجان دا «آذربایجانلی لار ایسلامی قیلینج زورونا قبول ائتمیش لر» فیکرینی آشیلاماق اوچون «قیلینج موسلمان» آنالیزی اورتایا آتیلیمیشدی. بو، تاریخه ضد، سیاسیلمیش یاناشمادیر، چونکی تورکلر ایسلامی کؤنوللو قبول ائتمیشدیلر. اصلینده «قیلینج شیعه» دئییلسه ییدی، منطیقلی اولاردی. چونکی شیعه لیک قیلینج گوجونه زورلا قبول ائتدیریلدی.

^۳ - Michael Fischer, *Iran From Religious Dispute to Revolution*, Harvard University Press, ۱۹۸۰, s.۲۹.

مدرسه‌سیندن سونرا، قوم، نجف و مشهدده ده مدرسه‌لر یارانندی. سرعتله شیعه علما یئتیشدیریلدی.

صفوی ایمپراتورلوقونون اراضی سی گئیشلندیکجه ایدئولوژی-تبلیغات ساحه‌سینده ده اویغون دیشیکلیگین ائدلمه‌سینه احتیاج یارانیردی. قیزیل‌باشلیق آرتیق یئنی شرطلره جاواب وئرمک اوچون یئتمیردی. بو ایدئولوژی-سیاسی جریان مورشوده (مورشودو-کامیله) سؤزسوز اطاعت طلب ائدیر و اونو تأمین ائدیر،^۱ ترکمه قیزیل‌باش لاری حاقسوزلیغا اعتراضا سسله‌ییر و اونو جانیندان کئچمه‌یه قدر هیجانلاندیریردیسا، یئنی تیپلی (حربی-ترکمه دؤولتیندن فرقلی) دؤولتین قورولماسی داها درین ایدئولوژی-دینی سیستم طلب ائدیردی. یئنی یارادیلان شیعه فقهی - شیعه حقوق سیستمی بو میسسیانی یئرینه یئتیرمه‌لی ایدی. ایمامیه شیعه نظریه‌چی‌لری‌نین ان چوخ اهمیت وئریدگی و اوستونده دوردوغو مسئله ایمام مسئله‌سی‌دیر. شیعه‌لیک دیگر مذهب‌لردن ان چوخ بو مسئله‌ده فرقله‌نیر.

حضرت پیغمبرین وارثی مسئله‌سینده فیکیر آیریلیغی نتیجه‌سینده سیاسی جریان کیمی شیعه‌لیگین مئیدانا چیخماسی تاریخی فاکت‌دیر. حضرت پیغمبردن سونرا موسلمان ایجماعسی طرفیندن سئچیلیمیش حضرت ابوبکر، حضرت عثمان، حضرت عمرین (حضرت پیغمبرین اصحابی) خلیفه‌لیگینی قبول ائتمه‌ین حضرت پیغمبرین کورکنی، نؤوبتی خلیفه حضرت علی‌نین طرفدارلاری وارث اولاراق حضرت پیغمبرین نسلیندن اولان‌لارین (اهلی-بئیت) بو وظیفه‌یه لاییق اولدوغونو ایدعا ائدیلر. معلوم و مشئوم سیاسی پروسس‌لر نتیجه‌سینده اموی‌لر حاکیمیتینه موخالیفته اولان‌لار شیعه‌لیگی ایدئولوژی-دینی سیستم حالینا سالا بیلدیلر.

^۱ - صفوی اوجاغی و دؤولتینده شیخ/مورشوده و شاهایفراط ستایش هم دؤورون سیاح‌لاری‌نین، هم ده سونراکی تاریخی لرین دقتینی چکمیش‌دیر. موریدلر بیر-بیری ایله گؤرشدوکلری واخت «سلام‌علیکم» یئرینه «شاه!» دئیرمیشلر. خسته‌لرینه باش چکن زامان دعا یئرینه «شاه!» دئیمیشلر. «مکه یئرینه نییه اردبیله زیارته گئدیرسینیز؟» سوالینا جاواب اولاراق آنادولو صوفوسو دئیرمیش: «بیز دیریه دوغرو گئدیریک، اولویه دئیل.» باخین:

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.۸۶.

۱۵۷۱-جی ایلده وئئتسیا ائلچی‌سی کیمی «پترسیا» یا سفر ائتمیش وینسنتیو د'آلسساندری حیرتله یازیردی: «بورادا کراا (شاه) گؤسترلین سایغی و سئوگی اینانلماز میقیاسدادیر؛ اونا بیر کراال اولاراق دئیل، سانکی بیر تازی کیمی ستایش ائتمکده‌دیرلر.»

-Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitap, ۱۹۹۹, s. ۱۱۹.

شيعه نظريه چي لرينه گوره، ياليز حضرت پيغمبرين و حضرت علي نين نسليندن گلن لر خليفه، و يا ايمام اولاي بيلرلر. مقدس حساب ائديلن بو ايماملار حضرت علي، حضرت حسن، حضرت حسين، حضرت علي زين العابدين، حضرت محمد باقر، حضرت جعفر صادق، حضرت موسی کاظم (صفوی لرین اجداد سايدیغی ايمام)، حضرت علی رضا، حضرت محمد تقی، حضرت علی النقی، حضرت حسن عسگری و حضرت محمد مئهدی دیر. سونونجو، ۱۲-جی ايمام مئهدی، اولارین ایدعالارینا گوره، اولمه ميش دیر، یئنی دن لازیم گلديکده الله ين امری ایله دونیايا دؤنه جک، اینسان لارا دوغرو يولو گؤستره جک.

سونؤره گوره، حضرت پيغمبر و قرآن خلف تعیین ائتمه ميش دیر. خليفه، ايمام، يا دا دؤولت باشچی سی نین نئجه سئچيله جگینی موسلمان ایجماعسی نین ایختیارینا بوراخمیش دیر. او دا حضرت پيغمبردن سونرا معلوم اوچ خليفه نی سئچمیش دیر. شيعه لره گوره، حضرت پيغمبر اؤزوندن سونرا حضرت علی نی تعیین ائتمیش دیر و اوندان سونرا حضرت علی نسلیندن اولان لار ايمام سايلمالی دیرلار. قالان خليفه لر شيعه لره گوره، حاکيميتی غصب ائتمیشلر. ایرانلی آراشدیرماچی موژان مومن یازیر: «شيعه لره گوره، حضرت پيغمبرين خلفی نین معین ائدیلمه سی خصوصيله پيغمبرين اؤزونون بیريسینی - یعنی علی نی - ايمام تعیین ائتمه سیله اولور. هر ايمام اؤزوندن اولکی ايمام ساغکن اونون طرفیندن خلف اولاراق تعیین ائدیلمک صورتيله معین ائدیلیلر. ايمامین حاکيميتی، اولکی ايمام طرفیندن روحانی مقاما تعیین ائدیلمیش اولماسیندان قایناقلانیر و مووقتی-دونيووی وضعيتیندن آسیلی دئیل. یعنی ايمامین موسلمان چوخلوق طرفیندن تانییب-تانینماماسی نین اهميتی یوخدور.»^۱ ایکی مذهب آراسیندا اساس ایختیلاف لاردان بیرسی ده محض بودور و ۱۲ ايمام دوکترینینده کی بو اؤزللیگین صفوی دؤولتی نین سونراکی طالعینده بؤیوک رولو اولموش دور.

محض بو دوکترینه گوره، ۱۲ ايمامین سؤزلری و عمل لری حضرت پيغمبرينکی کیمی دیرلی دیر. اوسته لیک، ايمامین شخصینده دینی و سیاسی حاکيميت بیر-بیریندن آیری دئیل. تورکییه لی آراشدیرماچی طاها آکیول یازیر: «دینی و سیاسی حاکيميت آیریلماز قبول ائدیلمه نجه، تاریخی باخیمدان، «اون ایکی ايمامین و مئهدی نین یئر اوزونده کی «وکیل لری نین» اوست دوزئی شيعه علماسی اولدوغونا اینانيلمیش، دینی و سیاسی حاکيميتین «موجتهید»، «آیت الله» کیمی عنوان لار وئرلن شيعه دین عالیم لری نین نظارتینده اولماسی

^۱ - Moojan Momen, *An Introduction to Shi'ite Islam*, Yale University Press, ۱۹۹۵, p. ۱۴۶; Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۳۸.

يۇنۇندە بىر سىياسى كۆلتور يارانمىش دىر.^۱ محض بو «سىياسى كۆلتور» گۆرە، دىن آدمىلارنى صفوى دۆولتىندە و اوندان سونرا بۇيوك قودرتە صاحب اولموش، سىياسى اقتدار مووقتى، «حاكىمىتى غصب ائتمىش» عنصر سايلىمىش دىر.

شيعە و سونو سىياسى دوكتىرلىرىندە حاكىمىتىن منبەى مسئلهسىندەكى فرق دە دىقتى چكىر. قرآن ين نىساء سورهسى نىن ۵۹-جو آيهسىندە دئىيلير: «ئى ايمان ائدن لر! الله اطاعت ائدين. پيغمبرە و سىزدن اولان اولول-امره اطاعت ائدين.» متخصصر لر بو «اولول-امر» آنلايشىنا موناسىبت دەكى فرقىن دە بۇيوك اۋنمى اولدوغونو وورغولاييرلار.^۲ سونو سىياست دوكتىرىنىندە بو «اولول-امر» خليفە، حۇكىمدار، حكومت و ايدارهچى لردى. شيعەلرە گۆرە ايسە، «اولول-امر» اماملاردى. بئلهجە، حاكىمىتىن لئگىتيملىگى (مشروعلوغو) مسئلهسىندە يارانمىش/يارادىلمىش بو فرق صفوى دۆولتىنىن تئوكراتىك كاراكتىرىنى معىن ائدن عامىل لردن بىرى اولموش دور.

شيعە و سونو سىياست دوكتىرلىرىندەكى بو فرق اساساً فارس لاردان عبارت اولان روحانى صىنفيئە خصوصى ايمتياز لار تامين ائتمىش، خصوصاً سىياسى حاكىمىتىن ضعيف اولدوغو واختلاردا روحانىت اۋلكەنىن سىياسى حياتىندا اوتونوم، حتى بعضاً اساس عامىلە چئورلىمىش دىر. زكات وئرگىسى، شريعت محكمەلىرى و وقف لر بو صىنفيئە اقتصادى قودرتىنى تامين ائتمىش دىر. بو علما صفوى لىرىن سونولرى، داها سونرا قىزىل باش لارى و چئشيدلى صوفى طريقت لىرىنى از مەسىنى دستكلەمىش دىر. شيعەلىگىن محض فارس لارىن تارىخىنە و سىياسى كۆلتورونە اويغون اولماسىنا دا متخصصر لر دىقتى چكىرلر. مقاله نىن مؤوضوعسو اوچون اۋنملى اولدوغوندان قىساجا بو مسئله نىن اوستونده دوراق.

شيعەلىگىن فارس لار اوچون جلب ائدىجى اولماسى بىر نئچە، بىر-بىرىنى تاماملانغان عامىل لە اىضاح ائدىلە بىلر. هر شئى دن اۋنچە، خيلافت، ساسانى ايمپىرياسىنى ساواشلا ائلمىش؛ اموى حاكىمىتى (۷۵۰-۶۶۱) عرب اولمايان لارا قارشى قاتى آيرى-سئچكىلىك سىياستى اپارمىش؛ عرب سىياسى موحىطىندە يارانمىش بو موخالىفتچى سىياسى جريان (شيعەلىك) ساسانى دۆولتىنىن وارثى شعورونو و غورورونو داشىيان فارس سىياسى ائلىتى نىن ايشىنە يارامىش دىر. شيعەلىگىن اۋزونده حاقسىزلىغا قارشى موباريزە يە چاغىرىش لارىن

^۱ - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۴۱.

^۲ - Moojan Momen, *An Introduction to Shi'ite Islam*, p. ۱۹۱-۱۹۵; Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۴۳-۱۴۵;

گوجلو اولماسی اونون سونراکی دؤورلرده عرب حاکیمیتی و حاکیم کولتورونه مقاومت حرکاتلارینین ایدئیا منبعینه چئوریلمه سینی شرطلندیرمیش دیر.

فارسلاری جلب ائدن خصوصیتلردن بیرسی شیعه لیگین چوخلوقدان فرقلیلیگی (هئتئرئوکس اولماسی) ایدیسه، دیگر خصوصیتی اونون مئهدی (مئسسیا) دوکترینی دیر.

فارس آریستوکراتیاسی نین شیعه لیگه مئیللنمه سی نین باشقا بیر سببی کیمی حضرت علی نین اوغلو حضرت حسینین ساسانی شاهی اوچونجو یزدگردین قیزی ایله ائولنمه سی فاکتینی گؤستریمک اولار. فارس لار حضرت علی (دولایسی ایله پیغمبر) نسلی نین داوامچی لاری نین هم ده فارس قانی داشیدیققلاری ایله فخر ائتمیش لر. شیعه لرین قبول ائتمه دیکلری اوچ سئچیلیمیش خلیفه دن ان چوخ عمره نیفرتین اولماسی ساسانی دؤولتی نین محض عمر طرفیندن ایشغال ائدیلمه سی ایله ایضاح ائدیلیلر. اینگیلیس عالیمی ادوارد براون یازیر کی، «فارس لارین عمر بن خطابا دوشمن کسيلمه لری نین اساس سببی اونون علی و فاطمه نین حاق لارینی غصب ائتمه سی دئییل، عکسینه، ایرانی ایشغال ائتمه سی و ساسانی حاکیمیتینه سون قویماسی دیر.»^۱ شیعه لیگه ایرتیلیگین اؤنه چکيلمه سی ساسانی دؤولتچیلیک تاریخینده حاکیمیت دییشیکلیگی نین ایرتیلیک پرینسیپینه اویغون اولماسی ایله اوست-اوسته دوشور. فارس دؤولتچیلیک تاریخینده خاریزماتیک، گوجلو لیدئر سؤز سوز تابع چیلیک عنعنه سی ده شیعه لیگه کی ایماما سؤز سوز تابع چیلیک پرینسیپ ایله عینی دیر... بو سببلردن دولای فارس آریستوکراتیاسی نین اؤزونوقوروما اینستینکتی (غریزه سی) عرب حاکیمیتی زامانی شیعه لیگه صاحب چیخماغا، حتی نظری جهت دن اونو داها دا اینکیشاف ائتدیریمگه تحریک ائتمیش دیر. گؤرکملی ایران عالیمی سعید نفیسی یازیر: «ایرانلی لارین (فارس لارین-ن.ن.) عرب لره قارشى مقاومت تاریخینه دیقتله و عدالتلی یاناشمیش اولساق، گؤره ریک کی، سوریدان قاشقارا قدرکی اراضی لره یایلمیش بوتون ایرانلی لار سؤزو بیر یئرله قویوب قرارا گلدیلر کی، یازی سیز و علم سیز، کرتنکله لرله دولانان لار اونلارین قلبینه گیره بیلمه سین لر، اونلارین دیلینی، تفگورونو، ایرقینی و کولتورونو محو ائده بیلمه سین لر؛ باجاردیققلاری قدر ساواش میدان لاریندا اؤزلرینی فدا ائتدیلر؛ ایتی قیلینجین و سراسر اوخون تأثیر سیز اولدوغونو گؤردوکده باشقا یولو سئچدیلر و خیلافتین اساس لارینی دارماداغین ائتدیلر؛ اونلارین (فارس لارین-ن.ن.) بیر حیصه سی عاباسی حاکیمیتینی احاطه

^۱ - Edward Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, vol. ۱, ۱۹۵۱, p. ۱۳۰.

ئىدىب ساسانى ساراينىن طنطنهسىنى و عنعنەسىنى اورا گتيردىلر، ايران اوربىتىنە سالدىقلارى باغدادى يثريب و بتخه (مدينە و مككەيە - ن.ن.) قارشى قويدولار؛ اونلارين باشقا بير حيصەسى ايسه اوجقارلارداكى خالقي عصيانا چاغيردى؛ مؤعتزىلر، خاريجىلر، شعوبىلر، صوفىلر، ايسمايىلىلر، كرمانىلر، زئيدىلر، جعفرىلر هرەسى اؤز نؤوبەسىندە عربلرین اطرافىنى ساريب، عمر بن خطابىن اؤلکەسى و خالقي اطرافىندا چكديگى و سارسيلماز سايدىغى ديوارى دئشديلر.^۱

سلجوقلوردان سونراكى تورک حاكيمىتى زامانى دا فارس آريستوكراتياسى آشاغى- يوخارى عىنى تاكتىكا يوروتوموش، شيعەليگە اؤزونون مىللى وارلىغى نين قورويوجوسو كيمي باخمىشدير. تورک اوكتائىندا اريمەمك اوچون فارسلار شيعەليگە ساريلمىشلار. اونلو شرق شوناس ولاديمير مينورسكى يازير كى، شيعەليك اولماسايدى فارسلار «تورک هوجوم لارى نين دالغالارى آلتىندا بوغولوب گئدردى. وجد كاراكتري داشىيان بو يئنى دين، مركزى حاكيمىتىن گوجلنديريلمەسىنە ياردىم ائتدى. ديگر ياندان، اساسىندا ايران (فارس نظرده توتولور-ن.ن.) مىلتچىلىگى ايله هئچ بير علاقهسى اولمايان بو يئنى دوكترين ايرانلىلارين (فارسلارين-ن.ن.) موجرد ايسلاميت ايچينده، داها دوغروسو، گئرچكلر باخمىندان تورک اوكتائى ايچينده اريمەسىنە قارشى قويما حاقىنى تامين ائدن بير آدا وظيفەسى گؤردو.^۲ تاريخين پارادوكسو اونداير كى، فارسلارى بو اوكتائىدا اريمكدن خلاص ائدنلر ائله توركلرين (قىزىلباش تركمەلرى، توركلوكلرينى قبول ائتديگىمىز تقديرده صفوىلر) اؤزو اولدو.

مقالە نين باشىندا وورغولادىغىمىز كيمي، احمد آغا اوغلونون چئشىدلى اثرلرينده اوستونده خصوصى دوردوغو مسئلهلردن بيريسى ده شيعەليگىن ايسلام عالمينده، بو سىرادان ايران جوغرافياسىندا اوينادىغى رول دور. صفوىلر دؤورونده شيعەليگىن زورلا يئنگانە مذهب اعلان ائدىلمەسى بؤيوك بير جوغرافىادا اتنىك-كولتورل پروسئسىن يۇنونو ديشىدردى. بو، احمد آغا اوغلونا گؤره، «شرق و بىلخاصە تورک تاريخى اوزرينە درين و فلاكتلى تاثيرلر ايجرا ائتدى.»^۳ شيعەليگىن زورلا دؤولت مذهبىنە چئوريلمەسى هم ده «ايرانين فيكرى و حىسى

۱- سعيد نفيسى، بابک خرمدين - دلاور آذربايجان، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۷

۲ - Vladimir Minorsky, *Persia and History*, in *Iranica*, p. ۲۴۲-۲۵۹ (۲۰۲) Alıntı: John Andrew Boyle, *Iranın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi*, *Belleten*, cilt XXXIX, no ۱۰۶, ۱۹۷۵, s. ۶۵۴-۶۵۵.

۳ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۳۸.

قائناغینی قوروتدو. زیرا بوندان سونرا آرتیق بوتون فیکری و حیسی قودرت لر بو مذهبی دوغرولاماغا، اونون اساس لارینی و نظری قیسمینی قووتلندیرمه یه حصر اندیله جک، منطق سخولاستیکی (مکتبی) و سفسطه بیر عملین واسطه لری اولاجاق!^۱

بیزیم فیکریمیزجه، احمد آغا اوغلونون بو تئزیس لری میلی تاریخیمیزی درک ائتمک باخیمیندان چوخ اؤملی دیر. احمد بگین بحث ائدیگی «درین و فلاکتلی تأثیر» صفوی لر دؤورونده دؤولتین فارسلاشماسیندا و سونراکی دؤورلرده تورکلرین شیعه لیگه ایندئکسلشمه سینده اؤزونو گؤستریدی.

صفوی دؤولتی نین فارسلاشماسی و سونراسی

چالديران شوكونو ياشاميش شاه ايسماييل عؤمرونون سونونداک ايچينه قاپاندى، فعال دؤولت قوروجولوغو ايشيندن واز كئچدى. اونون حؤكمدار نفوذو قيزيل باش لار آراسيندا يوكسك اولراق قالماقدا ايدى، سياسى ثابيتلىك اونون شخصى نفوذونون حسابينا قورونماقدا ايدى. بونونلا بئله اينگيليس عالمى روگئر ساوورى نين قئيد ائديگى كيمي، «چالديران مغلوبيتى شاه ايسماييلين يئنيلمزلىگى حاقينداكى اينانجى محو ائتدى... وئئسيالى تاجيرلرين او زامانكى راپورلارى قيزيل باش لارين اولوموسوز اولدوقلارينا اينانديقلارى باشچى لارينا (شاه) كور-كورانه باغلانديقلارينا شاهيدلىك ائتمكده دير. بو اينانچ چالديران دا بؤيوك ضربه آلدى... قيزيل باش لار... بو اينانچ لارى نين ضعيفله مه سيله كئچميش قبيله باغليليق لارينا دؤندولر ... قبيله لر آراسيندا ايچ ساواش باشلادى.»^۲ بو «ايچ ساواش» شاه ايسماييلين وفاتيندان (۱۵۲۴) درحال سونرا اؤزونو گؤستردي. ايسماييل اولوم آياغيندا وكيلي (دؤولتده ايکينجى شخص) روملو ديو سلطانا تابع اولمالارينى وصيت ائتدى. هله ۱۰ ياشيندا اولان طهماسيبين حاکيميتده مؤحکملمه سى اوچون زامان گرکدى. قيزيل باش بى لرى بو زامان كسيگينده و اوندان سونرا سياسى ايراده لرينى و ايدعالاريني اورتايا قويماقدان چکينمه ديلر. روملو ديو سلطان «شاه طهماسيب ياشا دولانا قدر طايفا اميرلرى آراسيندا گئدن چکيشمه يه سون قويا بيلمه دى. بو آرادا مركزى ايداره سارسيلدى. مورشود سايديقلارى شاه باغلى اولان طايفا باشچى لاريندا ايندى ثروت و شؤهرت مئيلي آرتميشدى. هر بيرى اؤز بؤلگه سينده

۱- يئننه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

۲ - Roger M. Savory, *Safevi Iran*, Ed. M. Holt, *İslam Tarihi*, I cilt, İstanbul, ۱۹۸۸, s. ۴۰۵-۴۰۷, Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۸۲.

اۆزباشينا حرکت ائدير و يئنيلىدىكىده ايسه بعضىسى عثمانلى اۆلكهسىنه باش گۆتوروب گئديردى. بو ايسه عثمانلى دۆولتىنده قيزيلباشلارنى يئنىدن اياقلانديرماقلا ايكي اۆلكه آراسيندا موناسيبتلرنى پوزوردو.^۱

شاه طهماسبى حاكيميته مؤحكملنديكدن سونرا بئله سياسى ثابتلىگى تامين ائتمكده چتينيلىك چكيدردي. دۆولتتىن چئشىدلى بۆلگه لرينده قياملار باش وئير، قيزيلباش بىلرى نين بير-بيرى، حتى شاه سارايى ايله مارقا لارنى توققوشماسى قانلى ساواشلارلا نهدن اولوردو.^۲ قيزيلباش اميرلرنى نين طهماسبىدن سونرا (۱۵۷۶) حاكيميته گتيرديكلرى ايكينجى شاه ايسمايىلىن قىلى، يئنه ده قيزيلباشلار نين شاه تاختينا يئرلشديرديكلرى محمد خودابنده نين اوغورسوز حاكيمىتى (۱۵۷۷-۱۵۸۷) ايچ چكيشمه لره سون قويمادى. ايش او يئره چاتدى كى، بير قروپ قيزيلباش اميرى شاه خودابنده نين يانيندا اونون آروادى مهدي اوليانى قتل ائتديلر. بير سۆزله، عنعنه وى عشيرت دۆولتى درين بحران ايچينده ايدى، دۆولت حياتيندا كۆكلو اصلاحاتلار آپاريلماسايدى، صفوى ايمپراتورلوقونون طالعى ده اۆزوندن اولكى دۆولتلرين طالعىنى تكرر ائده جكدى.

دورومو مورگبلىشديرن ايكينجى عاميل ايسه قونشو عثمانلى ايمپراتورلوقو و دوغودا اۆزبك دۆولتى ايله داوام ائندن اساساً اوغورسوز ساواشلار ايدى.^۳ بو ساواشلار نين آذربايجان اوچون نتيجه لرى داها آغير اولدو. صفوى لر هوجوم ائندن عثمانلى اوردوسونون حركتىنى چتينيلىشديرمك اوچون اونون كئچه جگى يوللارى داغيدير، ارزاقى ييغير، سو منبعلرلى زهرلەيير، حتى يئرلى اهالىنى ايمپراتورلوقون ايچرىلرينه كۆچوروردو. صفوىلرين تبرىزى ياريم-خارابا وضعيته سالديغىندان عثمانلى اوردوسونون بئله بۆيوك شهري توتاندىن سونرا بورادا قيشلاماسى مومكون سوز اولوردو. بو يانلىش «ساواش تاكتيكاسى» نين نتيجه سينده آذربايجان وار-يوخدان چيخدى. دۆولتتىن پايتاختى نين تبرىزدن قزوينه (۱۵۴۸)، داها سونرا

^۱ - Süleyman Əliyərli (red.), *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۳۸۳.

^۲ - تفرّعاتى اوچون باخين:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۵۷-۱۴۶.

^۳ - تفرّعاتى اوچون باخين:

-Şahin Fazil Fərzəlibəyli, *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. XV-XVI əsrlər*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹۵, s.۸۷-۱۶۷.

(۱۵۹۸) اصفهانا - دۇولتین ایچری لرینە دییشدیریلمەسی دە بو ساواشین دیگر منفی نتیجەسی ایدی.^۱

صفوی دۇولتی نین بئله آغیر وضعیتیندە قیزیل باش امیرلریندن بیر قروبو دۇولت چئوریلیشی اندیپ، ۱۵۸۷-جی ایلدە گنج ولیعهد عاباس میرزەنی حاکیمیتە گتیردیلر. عاباس چوخ دوغرو اولاراق قیزیل باش امیرلری آراسیندا باشی پوزوقلوغون قالدیغی تقدیردە شخصی حاکیمیتینی مؤحکم لندیرمگین مومکون اولمادیغینی آنلادی. شاه عاباسین اولارلا قارشى چوخ تئزلیکلە دوشمن مؤوقع توتماسی نین دیگر سببی دە قیزیل باش امیرلری نین، آناسی مەدی اۇلانی و قارداشی حمزە میرزەنی اۇلدورمەلری ساییلمالی دیر. مرکزە و یئرلردە عالی روتبەلی مأمورلارین کوتلەوی دییشدیریلمەسی گئدیشیندە قیزیل باش امیرلری تکجە وظیفەلرینی دئییل، هم دە جانلارینی ایتیردیلر. نفوذلو امیرلردن اوستاجلی بوپوندان پیر غئیب خان، اونون قارداشی امیر آسلان خان، شیراز والی سی زولقدر مئهدی قولو خان، مۇهوردار، یئنە زولقدر بوپوندان علی قولو خان، قورچوباشی افشار یوسوف خان، خیلافتول - خولافە روملو دلی بوداغین اوغلو قورخماز خان، تورکمن معصوم سلطان اۇلدورولدو. گنج عاباسی حاکیمیتە گتیرمکدە ان بۇیوک رول اوینامیش مورشودقولو خان دا عینی طالعی یاشادی. یئنی تعیین اولونموش اساساً گنج امیرلر جزئی اطاعت سیزلیک گؤستردیکدە، یا اولارین صداقتی بارەدە جزئی شوبهە یارانیدیدا محو اندیلیردیلر.^۲ بوی بگی اطاعت سیزلیک گؤستردیکدە، یا عصیان چیخاردیقدا بوتون بوی ان قدار شکیلدە جزالاندیریلیردی. طهماسب زامانیندا تکەلی و شاملی بویلاری نین تامامی نین فیزیکی جهت دن محو اندیلمە سینە جهد بونا باریز مثال دیر.^۳ قیزیل باش امیرلریندن عبارت حربی شورا - دیوانین لغو اندیلمە سینە اعتراض ائدن لرە عاباس بیلدیردی: «واجیب دۇولت وظیفەلرینی [یالنینز] پادشاهین حل ائتمک حاقی وار.»^۴ ایرتیلیک پیرنسیپی بیر کنار ا اتیلاراق بویلارین باشینا (بوی بی لیگینە) تامامیلە کناردان گتیریلن آداملارین تعیین اندیلمە سی عادی حال ایدی.

^۱ - Nesib Nesibli, Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler*, İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, ۲۰۰۲, s. ۸۹۳-۸۹۸.

^۲ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۴۷-۱۴۸.

^۳ - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۰۳-۱۰۰.

^۴ - A.A. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (۱۵۹۰-۱۷۰۰ годы)*, Баку: ЭЛМ, ۱۹۸۱, с.۳۴.

بو، ياشلى، يا نفوذلو حاكيم طبقه نين (اميرلرين) ساده جه ديشديريلمه سى، گنجشمه سى دئمك دئييلدى. شاه عباس حاكيمتتین دايغى اولان حاكيم ائليتتین اتنيك تركييينده ده بۇيوك ديشيكيكلىك آپاردى. ايران شوناس عاليم آلتساندرو باوسانى^۱ نين يوكسك وظيفه صاحبي اميرلرين اتنيك-بوى تركيبي حاقيندا حسابلامالارى مارقلى دير. او يازير كى، شاه عباسين حاكيميته گلمه سيينه قدركى دؤورده (۱۵۷۶) «خان» و «سلطان» عنوانى داشييان حربى والى و اوروداكي اميرلرين عمومى سايبى ۱۱۴ ايدى و بونلارين هامى سى قيزيل باش بوى لاريندان ايديلر. شاه عباسين كؤكلو مركزلشمه سياستى نين نتيجه سيينه ۱۶۲۸-جى ايلده بو اميرلرين سايبى ۹۰-آ ائتميش، ان اهميتلى سى ايسه اونلارين اتنيك تركييينده آرتيق بۇيوك ديشيكيكلىك يارانميشدى. بو ۹۰ اميردن جمعى ۳۵-سى قيزيل باش لاردان ايدى، قالان ۳۴-او ايرانلى (فارس؟)، كورد، لور طايفالارى نين نماينده لرى، قالان ۲۱-سى ايسه «قولام» ايدى.^۱

صفوى حاكيميتى نين كاراكتري نين ديشمه سيينه ديگر عامللرين - بوى لارين عنعنه وى ايستروكتورونون داغيديلماسى نين، اؤزليكله اونلارين لو كاليزاسياسى نين ديشديريلمه سى نين - بۇيوك رولو اولدو. آمريكالى آراشديريجي جون پئرى^۲ نين حسابلامالارينا گؤره، شاه عباسين حاكيميتى دؤورونده حياتا كئچيريلن سورگون و كؤچورمه لر ۱۰۰ مين عائله نى احاطه ائيدردى.^۲ هر عائله نى هئچ اولماسا ۵-۶ نفردن سايساق، بو، كوتله وى كؤچورمه لر حاقيندا دانيشماغا اساس وئرير. كؤچ و سورگون لرله شاه عباس بير ياندان دوغودا (خوراسان دا) سرحدلرى مؤحكملتمك نيتينده ايديسه، او بيرى ياندان، ايمپيريانين موختليف بؤلگه لرينه سپه له مكله بو بوى لارى حربى-سياسى جهتدن ضعيفلتمگى، بئله ليكله، مركزلشمه سياستى قارشى سيندا اونلارى تائيرسيز حالا گتيرمگى دوشونوردو. افشار، زولقدر، بايات و باشقا بوى لارين اسكى يوردلاريندا بيرگه ياشاملارين سون وئريله رك اونلار فارس لار ياشايان بؤلگه لره داغيديلدى. مثلاً، قاجار بويونون بير حيصه سى قاراباغ-گنجه بؤلگه سيندن آستراباد و مروه كؤچورولدو. عباس قولو آغا باكيخانووون يازديغينا گؤره، كؤچورولن قاجار عائله لرى نين سايبى ۳۰ مين ايدى.^۳ شاه عباس، يوردلاريندان آيريلماليان و عثمانلى ايداره سى آلتيندا قالميش اوتوزايكى، قازاخ لار، شمس الدينلى بوى لاريني دؤنوك اعلان ائتدى، اونلارين

^۱ - Alessandro Baussani, *The Persians*, London, ۱۹۷۱, p. ۱۴۷-۱۴۸? Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۹۴

^۲ - John R. Perry, *Deportations by Shah Abbas I*, *Encyclopedia Iranica*, vol. VII (۱۹۹۶), p. ۳۱۰.

^۳ - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гулистан-и Ирам*, с. ۱۷۳.

باش بیلن لرینی قتل ائتدیردی، بۇيوك بىر حيصه سىنى ايسه مازانداران داكى فرح آبادا يئرلشدیردی. اوتوزايكى لردن احمدلر اويماغى كۆچه ديرنديگيندن جزالانديريلدى. قازاخلار اويماغى فارسا كۆچورولدى.^۱ بو كۆچورمه لر عموميتله آذربايجان دا اهالى نين سون درجه سئيرلمه سى^۲ ايله ياناشى، بورادا تورك المنتى نين ده ضعيفله مه سى ايله نتيجه لندى. بو ضعيفله مه او قدر آيدىن ايدى كى، زئكى وئليدى توغان صفوى لر دؤورونو، ايلك نؤوبه ده شاه عاباسين حاكيميت ايل لرینی «تورك توپلولوغو اوچون بىر فلاكت» دؤورو سايميش دير.^۳

شاه عاباسين مركزلشديرمه، بوى بى لرى نين مركزدن قاچما گوجونو محدودلاشديرما ساحه سينده سياستى نين ديگر اىستيقامتى يئنى تىپىلى اوردونون ياراديلماسى ايدى. حربى اصلاحاتلار قيزيل باشلارين سيلاح گزديرمك ساحه سينده انحصارينا سون قويدو، فارس لار و باشقالارى دا ايلك دفعه اولاراق اوردويا آلينديلار. عنعنه وى قيزيل باش قوشونونون اىستروكتورو ديشدیريلدى. حربى بىرلىكلرين عىنى بوى دان تشكىلى پرىنسىپى قارىشيق بوى پرىنسىپى ايله عوض ائديلىدى. كورد، لور، جاغاتاى و باشقا طايفالاردان عبارت يئنى حربى بؤلوكلر ياراديلدى. عثمانلى نومونه سينده دؤنمه عنصرلردن عبارت، يالنيز شاها غيبرى-محدود صداقت حىسى ايله باغلى اولان قولام حيصه لرى (خصوصى قوارديا) تشكىل ائديلىدى. بو قولاملار اوشاق ايكن سارايا آينميش، ايسلامى قبول ائتميش و خصوصى قايدادا يئتيشدیريلميش اثرمنى، گورجو، ائله جه ده چركز گنج لریندن عبارت ايدى. قولام حيصه لرینده ۱۵-۴ مين نفر واردى و آرالاريندان گؤركملى سرکرده لر چيخدى.^۴ علاوه اولاراق اساساً فارس لار ياشايان بؤلگه لردين ييغيلان عسگرلردن خصوصى توفنگچى حيصه لرى ياراديلدى. شاه عاباس دؤورونده توفنگچى لرین سايبى ۱۲ مين ايدى. حربى اصلاحاتلارين ديگر ساحه سى ايسه خصوصى توپچو واحيدلرى نين تشكىلى ايدى.^۵ بو اصلاحاتلار صفوى اوردوسونون تئكنيكي تاميناتىنى يوكسلتدى، اوردو داها موتشگيل اولدو، قوتلندى. اوردو ساحه سينده اصلاحاتلارين ديگر نتيجه سى ايسه دئيبليدىگى كيمي قيزيل باشلارين حربى ساحه ده كى انحصارينا سون قويولماسى اولدو.

^۱ - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱۵۳-۱۵۴.

^۲ - John R. Perry *Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, *Iranian Studies*, vol. VIII, Autumn ۱۹۷۵, N ۴, pp. ۲۰۳-۲۱۲.

^۳ - Zeki Validi Togan. *Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi*, ۲. cilt, İstanbul, ۱۹۶۱, s. ۱۱۲.

^۴ - A.A. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (۱۵۹۰-۱۷۰۰ годы)*, с. ۳۷.

^۵ - يئنه اوردو.

صفوی دۆولتینین اتنیک کیملیگی نین معینلشمه سینده مولکی بوروکراتیا ساحه سینده کی وضعیت، خصوصاً شاه عباس دؤورونده اونون ترکیبی نین داها دا هوموژنلشمه سی نین (فارسلاشماسی نین) موهوم رولو اولدو. شاه ایسماییل اسکی فارس بوروکراتیاسی عنعنه سینه ال وورمادی، خصوصیه اورتا و آشای سویه لی مأمورلار اولکی کیمی فارس لاردان عبارت ایدی. گنج ایسماییلی تاختا چیخاران قیزیل باش بوی بی لری موهوم دؤولت وظیفه لرینی، خصوصاً حربی ساحه ده کی وظیفه لری توتدولار. «اهلی-قلم» ین ان یوکسک وظیفه صاحب لرینی زامانلا فارس لار عوض ائدیله ر. ایلک وکیل، دؤولتده ایکینجی مقام صاحبی ایسماییلین لکسه سی شاملی بووندان حسین بی تعیین ائدیله دی. آما ۱۵۰۸-جی ایله او، ایشدن آلیندیقدا سونرا ایسماییلین اؤلومونه دک تئز-تئز دییشن وکیل لرین هامی سی فارس دیر. مولکی بوروکراتیانین بیرباشا باشی ساییلان وزیر ده فارس لاردان تعیین ائدیله ی. ^۱ شاه ایسماییلین مکتوب لاریندا «آتا» دئییه مراجعت ائدیگی سلطان بایزیدین بو مسئله ده اونا چوخ مارقلی خبردارلیغی وار: «فارس لار مسئله سینده دیققلی اول، چونکی اونلار اؤزلریندن اولمایان حؤکمدارلارا اطاعت ائتمه یین خالق دیر.» ^۲

صفوی لرین دؤولت ایداره چیلیگینه گتیردیگی یئنلیک لر یالیز بوروکراتیانین اتنیک ترکیبی نین زامانلا دییشمه سی ایله محدودلاشمیردی. ویلیام کلیوند یازیر: «ایسماییل یئنلی ایداری قوروملار یاراتدی و بو قوروملار صفوی دؤولتینه داها اؤنجه کی قیسا عؤمورلو سولاله لردن داها اوزون مدت یاشاماق گوجونو قازاندیردی. حکومت داخیلینده یئنلی یارادیلیمیش بوروکراتیک مقاملار شهرلی ایرانلی لاری تعیین ائده رک بیر ایداره چیلیک مئخانیزمی قوردو. مولکی ایداره دن قوولان قیزیل باش بوی بی لری ایله یوکسه لن ایرانلی [فارس] بوروکرات صنیف آراسیندا ضدیت لر آرتسا دا، ۱۵۲۴-ده شاه ایسماییل اؤلدوگونده صفوی ایمپراتورلوغو حربی-عشیرت رژیمیندن مطلقیتچی بوروکراتیک ایمپراتورلوغا کئچیش مرحله سینده ایدی.» ^۳ بو میسسیانی شاه طهماسب داوام ائتدیردی، شاه عباس ایسه تاماملادی.

«عثمانلی دا و ایران دا مذهب و دؤولت» ادلی موقاییسه لی آراشدیرمانین مؤلفی طاهّا آکیول سون درجه واجیب بیر سوال اورتایا قویور، یازیر کی، «نه دن عثمانلی دؤولتی تورکمن

^۱ - Roger Savory, *The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of İsmail I, in Studies on History of Safawid Iran*, London, ۱۹۸۰, Ch. ۴, s. ۹۴-۹۹.

^۲ - Yahya Arjamani, *Iran*, New Jersey, ۱۹۷۲, p. ۹۲.

^۳ - William Cleveland, *A History of the Middle East*, Oxford: Western Press, ۱۹۹۴, p. ۵۳.

عشیرت گلنک‌لریندن اوزاقلاشدیقدان سونرا دا تورک کولتورونو یئنی فورملارلا داوام ائتدیردیگی حالدا صفوی دؤولتی فارسلاشدی؟^۱ مؤلیف بو سوالی ایران‌دا فارس دیلی و فارس بوروکراتیاسی عنعنه‌سی‌نین یاشارلیغی ایله جاوابلاندریر کی، بیزجه، دوغرو دور. ان آزیندان مأمور طبقه‌سینی یئتیشدیرن تحصیل سیستمینده ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایل‌لرده یئنیلیک اولمادی. تورک دیلی بو ایکی یوزایلده ده تحصیل سیستمینه یول تاپا بیلمه‌دی. سارایدا و اوردودا تورک دیلی‌نین گئنیش ایشله‌دیلمه‌سینه باخمایاراق، رسمی دؤولت دیلی کیمی (کارگوزارلیق و دیپلوماتیادا) فارس دیلی قالدی.

صفوی ایمپراتورلوغونون فارسلاشماسیندا داها اؤنملی رول اوینامیش فاکتور - ایمامیه شیعه‌لیگی‌نین دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی حاقیندا یوخاریدا دانیشدیق. تکرار اولاراق گؤسته‌رک: تورک دونیاسی مذهب باخیمیندان ایکی بؤیوک حیصه‌یه بؤلوندو. بو بؤلونمه‌نین اورتاسیندا دا آذربایجان قالدی. «میللتشمه» پروئسی، میلی کیملیگین معینلشمه‌سی شیعه‌لیگه کؤکلندی. عثمانلی ایله داوام ائدن ساواشلار بو میلی گوجلندیرمکه ایدی. دؤولتله اونون قوروجولاری آراسیندا اوچوروم زامانلا بؤیودو، ایلك صفوی حؤکمدارلاری ایکی دیللی، ایکی کولتورلو ایدیلر.^۲

شیعه رادیکالیزمینی یومشالتماق ساحه‌سینده اوغورسوز جهدلر

شاه عباس دؤورونده مولکی و حربی بوروکراتیانین یارادیلماسی ساحه‌سینده موهمّ اصلاحات‌لارین آپاریلدیغینا باخمایاراق، عثمانلی‌دان فرقلی اولاراق صفوی ایرانیندا بو سوسیال-سیاسی اینستیتوت تام اوتوروشمادی. بوروکراتیادان فرقلی اولاراق روحانی صینفی گوجلنمکه ایدی. مرکزی حاکیمیت ضعیفله‌مه‌یه میللی اولدوغو زامان کسیمینده باشدا موجتهیدلر (ایجتیهاد ائدن‌لر) اولماقلا روحانی صینفی سیاسی و اجتماعی گوجونو اورتایا قویور، شاه سارایینا تأثیرلی رقیبه چئوریله بیلیردی. شیعه‌لیگین ایمامت دوکترینی بعضاً

^۱ - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۰۶.

^۲ - تورک اهالی‌سی ایله صفوی سولاه‌سی آراسیندا آرتان آیریلیغین اولماسینا باخمایاراق، آذربایجان تورک کولتورو XV یوزایلده یارنامیش کولتور قالخینماسی‌نین اتالتی ایله سونراکی XVI و XVII یوزایل‌لرده چوخ ماراقلی اؤرنکلرله زنگینلشدی. شاه ایسماییلین اؤزو (ختایی) آذربایجان تورک شعرینی خنیلی ایره‌لی آپاردی. موقاییسه اوچون دئیک کی، بو یوزایل‌لرده فارس ادبیاتی‌نین (شعر، نین) تنزول دؤورو کئچیرمه‌سی متخصص‌لرین قبول ائتدیگی عمومی فیکیردیر. باخین:

-A.A. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы)*, с. ۲۰۰-۲۰۱.

دینی حاکمیتین سیاسی حاکمیتدن اوستون مؤوقعیه چیخماسینا ایمكان یارادیردی. بو، اؤزونو ایکینجی شاه ایسماییل (۱۵۷۸-۱۵۷۶) دؤورونده آچیق گؤستریدی. ایکینجی ایسماییل قیسامودتلی حاکمیتی دؤورونده چوخ قانلار تۆکموش، قدارلیغی و اخلاقا اویغون اولمایان حرکتلری ایله تاریخه دوشموش دور. بو حؤکمدار هم ده شیعه روحانی لرین سیاسی حیاتا تأثیرینی آزالتماق، «تبرآ» دئییلن دینی جزا دسته لرینی جزالاندیرماق، مسجدلردن شعر لؤوحه لرینین سیلینمه سی امری، سوتو-شیعه ایختیلاف لارینی یومشالتماق جهدی ایله آراشدیرجی لارین دیقتینی چکمیش دیر. اؤزلیکلک سوتو-شیعه ایختیلاف لارینی یومشالتماق جهدی اوغورسوز لوقلا - شیعه علماسی نین فیتواسی ایله شاهین سوء-قصد ائدیلمه سی ایله نتیجه لنمیش دیر.^۱ مذهب مسئله سینده داها جدی جهد نادیر شاه افشارا مخصوص دور.

موغان دوزونده، سوقووشان دئییلن یئرده ۱۷۳۶-جی ایلین فئورالیندا توپلانان مشهور قورولتای قبول ائتدیگی ایکی موهوم قرارا تاریخه کئچدی. بورایا توپلانان روحانیت، اوست دوزئی دؤولت مأمورلاری، یئرلردن و طایفالاردان نماینده لر چوخدان چوروموش و فورمال اولاراق مۇوجود اولان صفوی حاکمیتی نین سونونا قرار وئردیلر. نادیر خانین طلبی ایله یئنی شاه سئچکی سی اولدو و خیدمت لریندن دولایى اونو شاه «سئچدیلر».

موغان قورولتای نین ایکینجی قرارى ایسه ایسلام عالمینده، ائله جه ده ایرانین اؤزونده مذهب فرقی اوستونده اورتایا چیخان ضدیت لرین یومشالدیلماسی مقصدینی داشیبیردی. نادیر شاهین تضيیقى ایله قبول ائدیلمیش قورولتایین قرارینا اساساً، ایمام جعفر صادق مذهبی (جعفری مذهبی) دؤرد سوتو مذهبیندن سونرا بئشینجی مذهب کیمی تانینمالی، حضرت پیغمبردن سونراکی اوچ خلیفه نین (ابوبکر، عمر و عثمان) آدی نین ایران مسجدلرینده کوفر ائدیلمه سینه سون قویولمالی ایدی.^۲ بو قورولتايدا نادیر شاهین بیر امری ده اعلان ائدیلدی. «فرمان شاهى» ده گؤستریلیردی: «بیلینیز کی، شاه ایسماییل صفوی، ۹۰۶-جی ایلهده ظهور ائتدی. جاهیل خالقدان بیر قیسمینی یانینا توپلادی. بو آلچاق دونیانی

^۱ -باخین:

-Öhmed Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۴۶-۴۷.

^۲ - بعضی آراشدیرمالاردا ایرانین مذهب دیدشیدر دیگیندن سؤز ائدیلبیر، جعفری مذهبی نین سوتو مذهب اولدوغو گؤستریلیر. بو بانیلیق اوچون باخین:

-Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, ۱۹۹۰, s. ۵۵; Süleyman Öliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. ۴۹۶.

و نفسی نین ایستکلرینی اله کئچیرمک اوچون، موسلمان لار آراسینا فیتنه و فساد سوخدو. اصحابی کیرامی سؤیمه یی، شیعه لیگی اورتایا چیخاردی. بؤیله جه موسلمان لار آراسینا بؤیوک بیر دوشمانلیق سوخدو. مونافیقلیک و سالدیرماق بایراق لاری نین آچیلماسینا سبب اولدو. ائله اولدو کی، کافرلر راحت و قورخوسوز یاشاییر، موسلمان لار ایسه بیر-بیرلرینی یئیر.»^۱

قورولتایین بو قرارینی، ائله جه ده اؤزونون جولوسونو عثمانلی سارایینا بیلدیرمک اوچون نادیر شاه ایستانبولدا بیر هئیت گؤندردی. سلطان سارایی دینی ساحه ده تکلیفین (بئشینجی مذهب) قبولونون سوندا نادیر شاه ی گوجلندیره جگی احتیمالینی دوشونوب، بو اؤنملی تکلیفی عثمانلی سوتو علماسی نین الیه رد ائتدی. بیر مدت گؤزله دیکدن سونرا سلطان سارایی نادیر شاها بیلدیردی کی، شریعت قایدالارینا گؤره جعفری مذهبی نین بئشینجی مذهب اولراق قبولو دین خادیم لری طرفیندن مومکون سوز سایلیر. تکلیفینه رد جاوابی آلمیش نادیر شاه اونو باشقا یوللا قبول ائتدیرمه یه قرار وئردی. ایلک اؤنجه قارس و باغداد اوزرینه یورودو و نجف ده چئشیدلی اؤلکه لرین علماسینی توپلاییب یئنی دن ایسلام عالمینده کی مذهب آیریلیق لاری مسئله سینا موذاکیره ائتدیردی. نجف قورولتاییندا عثمانلی علماسی نین ایران خالق ی نین جعفری مذهبینی بئشینجی مذهب اولراق قبول ائدلمه سی؛ جعفری لرین کعبه ده اؤز اصول لارینا اویغون ناماز قیلماسی؛ عثمانلی دؤولتی نین ایرانلی لارا حج زیارتینه مانع اولماسی؛ اسیرلرین سربست بوراخیلماسی، اونلارین آلیب-ساتیلماسی نین یاساقلانماسی؛ شهرلرین بیرینده کونسوللوعون، پایتاخت شهرلرینده ایسه سفیرلیگین یارانماسی حاقیندا قرارلار قبول ائدیلدی.^۲

نادیر شاه بو ماده لری احتیوا ائدن مراجعتله سلطان سارایینا یئنی دن بیر هئیت گؤندردی. جعفریلیگین بئشینجی مذهب اولراق تانینماسی مسئله سینا مونساییتده رد جاوابی آلان نادیر شاه، آجیغینی عثمانلی یا ساواش آچماقلا سویوتماق ایسته میش، اوردونون باشیندا قارس اوزرینه یئریمیش دیر. ساواشین گئدیشینده اوغور قازانماسینا باخما باراق، اؤلکه داخلینده ایغتیشاش یاراندیغی خبرینی آلان نادیر، عثمانلی اوردوسونو تعقیب ائتمکدن واز کئچمیش، بئشینجی مذهب مسئله سینده ده ایصرار ائتمه دن باریش ایسته میش دیر. اساساً

^۱ - Hüccuci-Qətiyyə", Türkiyə Diyanət İşləri Vaqfı Yayınları, http://az.ozgurluq.com/index.php?option=com_content&view=article&id=۳۹۴:frmani-ahi&catid=۸۹:oetek&Itemid=۲۷۴

^۲ - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibətlərində Şüliğin Rolü*, s. ۵۶.

۱۶۳۹-جو ایل قصری-شیرین موقاویله سینی تکرار لایان، آما بعضی یئنی مادّه لری (زووارلار، اسیرلر، سفیرلیکلر، اوچ خلیفه نین پیسلنمه مه سی و ب.) ایچهرن یئنی باغلاشما ایضالاندی.

چوخ سونرالار نادیر شاه افشارین فعالیت لری آغا اوغلونون دیقتینی چکمیش، اونون میلی تاریخمیزده تقدیر ائتدیگی مثبت مسئله لردن بیر اولموش دور. آغا اوغلو، نادیر شاه یی قصد ائده رک یازیر: «بو صورتله تورکلوگون وحدتینه بؤیوک انگل اولان بیر مسئله نی ساوادسیز و جاهیل بیر تورک قالدیرماق ایسته دیگی حالدا ایستانبول کیمی نیستاً ضیالی بیر محیط بو تکلیفی رد ائتمک کیمی آغیر تاریخی مسؤولیتی اوزرینه آلیر.»^۱ آغا اوغلو، نادیر شاهین تشبوتو اوستوندن تئز-تله سیک کئچیب گئتمیر. بیر داها بو مسئله یه قایداریق یازیر: «خالقدان توره میس اولان بو تورک چوجوغو جهالتینه و ساوادسیزلیغینا باخما یاریق، تورک وحدتی نین، تورک صولحونون قیمت و اهمیتینی ایدراک ائتمیشدی. بو وحدتی پوزان شیعه لیگه قارشی عداوت بسله میسیدی. عثمانلی تورک لری ایله دایما صلح ایله کئچینمگی لازیم بیلیمیشدی. تورکلوگون حاکیم اولدوغو دیگر یئرلرده تورک سولاله سینه توخونمادی. ترسینه اولاریق، یئرینده توتماقلا برابر اولارلا قوه مولوق قورماغا چالیشدی. فقط نه چاره کی، نه ایستانبول، نه ده تورکستان داکی قبیله رئیس لری اونو آنلامادیلار!»^۲

نادیر شاه دان سونراکی دؤور فارس آغیرلیقلی شیعه روحانی لرین ایرانین سیاسی حیاتیندا رولونون آرتماسی، کیملیک مسئله لرینده شیعه لیگین تورکلوگو داها دا اوسته له مه سی و تورک کولتورونو تأثیری آلتینا آلماسی ایله سجیه لنیر. قیساجا اؤز تله مه یه چالیشاق.

قاجار ایرانین سوسیال-سیاسی حیاتیندا روحانی طبقه سی نین اوینادیغی رولا دا قیساجا گؤز آتماق گرک دیر. اؤز لیکله اونا گوره کی، روحانی لرین خنیلی حیصه سی، ایلك نؤوبه ده اونون یوخاری طبقه سی عنعنه وی اولاریق فارس لاردان عبارت ایدی. روحانی لرین اتنیک منسوبیتی مسئله سینه دؤورون آراشدیریجی لاری دا دیقت یئتیرمیشلر. مثلاً، روس یازارلاریندان آ. مندوئتو بیر قدر شیشیرده رک یازیردی کی، ایران دا روحانی لر «تامامله فارس لاردان عبارت دیر.»^۳

^۱ - Öhmed Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۶۳.

^۲ - یئنه اوردا، ص. ۶۵. رسولزاده ده نادیر شاهین مذهب اختلاف لارینی یومشالتماق جهدلرینی تقدیر ائتمیش دیر. -Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazılar)*, s. ۵۱.

^۳ - А.И Медведев, *Персия. Военно-статистическое обозрение*, СПб, ۱۹۰۹, с. ۴۲۱.

آغا محمد شاه گئوچك گوج حساب ائتيديگي روحاني لرله مونا سيب ت قورماغا، اونونلا ديل تاپماغا چاليشميش دير. يئني حاكيميت شيعه روحاني لرى نين رغبتيني قازانماق اوچون نفوذلو دين خاديم لرينه مومتمادى اولاراق هديه لر گوندريردى. عيني زاماندا ايلك قاجارلار روحانليگي دوولت ايداره چيلگيندن اوزاق توماغا چاليشميش، حتى اونلارين اساس گلير منبعى اولان وقف لارين بعضى سيني اله كئچيرمه يه موقق اولموشدو. تئهران سارايى بوتون بؤيوك شهرلره حكومت دن يوكسك معاش آلان شئيخ الاسلام و ايمام-جومه لر تعيين ائدير، اونلارى يئرلرده سياستى نين مدافعه چي سينه چئويرمه يه چاليشيردى. بونونلا بئله روحاني طبقه سى اؤزونون اقتصادى گوجونو و نفوذونو قوروماغى باجاردى. عمومى ليكده او، قاجارلارين حركت لريني ناراحات ليقلا ايزله يير، اهالى ايله حاكيميت آراسيندا اورتا مؤوقع توماغا چاليشير، حتى قاجار حاكيميتىنى آرا-سيرا تنقيد ائتمك دن بئله چكينميردى. بو دا روحانيتين نفوذونو داها دا آرتيرير، شيعه ليگين گوجلنمه سينه شرايط ياراديردى. اون دوققوزونجو يوزايلده روحاني لرين يوخارى دايره لرى بير نئچه دفعه شاه حاكيميتى نين مارقا لارى ايله اوست-اوسته دوشمه ين تشبوثلرده بولونموش، بعضاً حتى اونونلا بيرباشا موناقيشه يه گيرمه يه بئله اؤزونده گوج تاپا بيلميشدى. بئله كى، ۱۸۲۶-جى ايلده موجتهيدلر روسايا قارشى جيهاد اعلان ائتميش، حكومتى حاضيرليق سيز ساواشا تحريك ائتميشديلر؛ ۱۸۵۱-جى ايلده تئهران ايمام-جومه سى نين بيرباشا ايشتيراكى ايله امير كبير ايستعفايا گوندريلميشدى؛ ۱۸۵۷-۱۸۵۵-جى ايللرده روحاني لر تبريزلى لرين قايممقما قارشى حركاتىنى تشكيل ائتميشديلر و ب. اون دوققوزونجو يوزايلده شيعه علماسى نين ان يوكسك سياسى فعاللىغى ۱۸۹۱-۱۸۹۰-جى ايللرده كى تنبكي انحصارينا قارشى حركاتدا اؤزونو گؤستردى. باش موجتهيد (مرجعى-تقليد) مولاً ميرزه حسن شيرازى نين فيتواسى ايله خالق تنبكىنى بايكوت ائتدى و شاه بؤيوك تضمينات اؤده مك مجبوريتينده قالسا دا اينگيليس لره وئردىگى انحصارى لغو ائتمه لى اولدو.^۱ آمئريكالى آراشديرماچى حاميد آلغار يازير: «اون دوققوزونجو يوزايل بويونجا ايراندا روحاني لرين نفوذو و جمعيته تاثيرى داها دا آرتدى. بئله كى، اون دوققوزونجو

^۱ - روحاني لرين سياسى فعاليت حاقيندا موفصل بيلگى اوچون، مثلاً، باخين:

- Hamid Algar, *Religion and State in Iran*. ۱۷۸۵-۱۹۰۶. *The Role of Ulama in the Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles, ۱۹۶۹; Michael Fischer, *Iran from Religious Dispute to Revolution*, Cambridge: Harvard University Press, ۱۹۸۰.

یوزایلین سونونا دوغرو یئگانە مرجعی-تقلید حالینا گلن شیخ مرتضی انصاری اۆلکه نین حقیقی حۆکمدراری ایدی.»^۱

قاجار دۆولتی نین سرحدلری داخیلینده موختلیف خالق لاری و طایفالاری بیر یترده توتا بیلن ایکی موهومّ عامیل دن - شاه حاکیمیتی و شیعه لیک - بیرری ضعیفله دیکجه، او بیرری گوجلە نیردی. آرادا ضدیت لری ن اولماسینا باخمایارق، سیاسی حاکیمیتله دینی حاکیمیت عمومی لیکده بیر-بیرینی تاماملاییر، بو ضدیت لر عادتاً اندازهنی آشمیردی. بعضاً عمومی تهلوکه یه قارشى شاه حاکیمیتی ایله روحانی لری ن عمومی جبهه ده چیخیش ائتمه لری بئله مومکون اولوردو. بئله بیر اتفاق بابی لر حرکاتینا (۱۸۴۸-۱۸۵۲) قارشى بیرگه موباریزه ده ده اؤزونو گۆستریدی. هر ایکی طرف (شاه حاکیمیتی و روحانی لر) بابی لری ماراق لارینا ضد قوه حساب ائدیردی. یوخاریدا آدی کئچمیش آ. مئدوئئو ایگیرمینجی یوزایلین باش لاریندا یازیردی: «ایرانین بوتون سون دؤورلری حکومتله روحانیت آراسیندا دایمی، آما معین چرچیوه لرله محدودلاشان موباریزه تاریخی دیر؛ یعنی شاه یاخشی باشا دوشور کی، او، شیعه لیک سیز حیاتدا قالا بیلمز، روحانیت ده یاخشی باشا دوشور کی، شاه سیز شیعه لیک داغیلاجاق.»^۲ آ. مئدوئئو آریالی لارلا تورک-تاتارلارین «بیر-بیرینه نیفرت ائتمه سی» حاقیندا ایده ا ایره لی سورور. ایرانین بو ایکی اساس اتنیک واحیدی آراسیندا حاکیمیت اوغروندا اتنیک اساسدا موباریزه نین گئتدیگی حاقیندا مؤلفین فیکرینی قبول ائتمک لازیم دیر. خصوصاً مؤلفین «ال وئریشلی شرایطه باخمایارق، تورک-تاتارلار عادتاً حاکیمیتین ایداره سیندن اوزاقلاشدیریلیرلار و اؤزلری ده بیلمه دن یئرلرینی فارس لارا وئریلر» فیکری دیقت طلب ائدیر و بو فیکیر سونراکی سیاسی پروسس لردە اؤزونو دوغرولتدو.

ایگیرمینجی یوزایلین باش لاریندا رسول زاده یازیردی کی، گونئی آذربایجاندا یازیلی ادبیات تامامیله فارس شعیری نین تأثیرینده ایدی: «یازیلی تورک ادبیاتی نین کندینه مخصوص بیر شکلی یوخدور. بو ادبیات، فارسی ادبیات دان کسب-ی فئوض ائدر. تورکجه شعرلرده قوللانیلان قواعد-ی عروضیه، طرز-ی ایفاده، حیسیّت و معانی تامامیله فارسی جه دن آلینیور. تورک شعرلری عادتاً فارس اشعارى نین بیرر ترجمه سی دیر.» مذهبه ایفراط باغلیلیق بو یازیلی ادبیاتین ماهیتینی بلیرله مکده ایدی. یعنی ادبی اثرلرین چوخلوغو مرثیه ادبیاتیندان عبارت ایدی. «آذربایجان تورک شاعیرلری یا کور اولونجا قدر اغلار و

^۱ - Hamid Algar, İranın Dini Düşüncesinde Değişim ve Devrim, *İslam'da Gelenek ve Yenileşme sempozyumu*, İstanbul: TDV yayınları, ۱۹۹۶, s. ۲۱۲.

^۲ - А.И Медведев, *Персия. Военно-статистическое обозрение*, с. ۴۲۵.

آغلادارلار، و یاخود بایلینجایا قدر گولر و گولدورلر. ایران تورکلری نین دیندار، حتّی متعصیب اولدوقلارینی ذکر ائتمیشدیک. بو دیندار خالق، سنه نین قیسم-ی موهمینی، خصوصیله محرّم ین ایلک گونلرینی نوحه و ماتم لر ایچری سینده کئچیریر. هر سنه بو وظیفه-ی دیندارانه اولماق اوزره شهّدا، اؤولیا شرفینه و کربلا فاجیعه سی ماغدورلاری یادینا قرّا [پارلاق، گؤزل] مجلسلری قورارلار. بو مجلسلرین نوحه گرلیگینی تورک شوعراسی ایفا ائدرلر؛ و بونونچون دیوان لار دولوسو مرثیه یازارلار. بو مرثیه لری آهالی ازیرلر، اوخور، آغلار و شاعرلرینه رحمت گؤندرر. مرثیه ادبیاتی فارس لاردا دا واردیر، فقط تورک مرثیه لری قدر مَبزول [بول، اوجوز] دئییلدیر.^۱

ایران دا تورکلوگون شیعه لیگه ایفراط آلوده چیلیگی و میّلی مسئله لره ایلگی سببلیگی مشروطه اینقیلابیندان (۱۹۱۱-۱۹۰۵) فارس اتنوسونون کارلی چیخماسینا نهدن اولدو. قاجارلار حاکیمیتی نین سارسیدیلماسی، فارسجایا دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئريلمه سی (مجلس و انجمن عضولری نین فارسجا بیلیمک مجبوریتی)، فارس لارین داها چوخ یاشادیغی تهرانا حدیندن چوخ یئر آیریلماسی فارس لارین میّلی موباریزه سی نین ایلک جدی اوغورو سایلمالی دیر. بونون یانیندا اؤلکه نین ایلک آنا یاساسیندا شیعه لیگین دؤولت دینی اعلان ائدیلمه سی ده مشروطه حرکتی نین فارس کؤکنلی روحانی لیدئرلری نین (بهبهانی، طباطبایی و ب.) ایصراری ایله گئرچکلشدی. عینی زاماندا روحانی لره قانون لارین ایسلامین اساس لارینا اویغون اولوب-اولمماسینی معین ائتمک صلاحیتی نین وئريلمه سی (آنا یاسایا علاوه لرین ۲-جی ماده سی) بو طبقه نین جیدی قازانچی اولدو. حاضرکی ایران ایسلام رسپوبلیکاسی نین اساسی نین قویولدوغو سون ۱۹۷۹-۱۹۷۸-جو ایل لر اینقیلابیندا دا اسکی سنناری تکرار اولوندو. قوه ده اولان آنا یاسانین بوتون روحو شیعه احکام لاری ایله دولودور. ۵-جی ماده ده دئییلیر: «ایمام زامانین غئیبیتی زامانی اؤلکه نین رهبری و میلتین (اومتین) ایمامی عادل، تمیز، زمانه دن خبردار، قوچاق، باجاریقلی و مودروک فقیه اولمالی دیر.» ۱۲-جی ماده ایسه شیعه لیگی دؤولتین یئگانه رسمی مذهبی اعلان ائدیر: «ایرانین رسمی دینی ایسلام، مذهبی ایسه جعفری اثنی عشری دیر. بو ماده ابدی و دییشیلمز دیر.»

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebiltürreşad'daki yazılar)*, s.۳۳.

سونوج

بئله ليكله، يوخاريدا گۆزدن كنجيريلميش تاريخي فاكتلار اساسيندا ايدعا ائده بيلريك كي، اوروپادا اولدوغو كيمي اينديكي ايران جوغرافياسيندا دا مذهب آيريشمالاري ميئتلمشه سورجينده ايستيمولاشديريجي رول اوينادي. آنجاق بو سورج توركلوگون عليهينه ايشلهدي. هئتئرئدوكس [قوراما] شيعه ليگين اسلام تاميندان آيريلماسي و يئگانه دؤولت مذهبي اولاراق رسميلشمه سي فارس لارين تورك جوغرافياسيندا اؤزونوقوروما مئخانيزمينه چئوريلدي. سونراكي يوزايل لرده ده فارس لار بو مذهب آيريليغيني دايم كؤروكله ديلر. و تاريخين بير پارادوكسودور كي، فارس لارين تورك دنيزينده اريمه سينه مانع اولان دا محض تورك المنتي اولدو. صفويليك، آذربايجاني سلجوقلولاردان سونراكي ۵۰۰ ايلليك تورك-اسلام دؤولتچيلىگيندن ساپتيردي. آذربايجان توركو اؤزونه، توركلوگونه ساريلماقدان سا، مذهب آيريليغينا باغلاندى، اونون اوچون شيعه ليك يوزايل لرله اساس تاپيناق اولدو. داها دقيق دئسك، گونئي آذربايجاندا^۱ ميئتلمشه سورجيني مذهب فرقي معين ائتدي. آذربايجان توركو، تورك دونياسيندان آيريلدي، حتى زامانلا اونا دوشمن كسيلدي، شيعه ليك اونو فارسلا قارداشلاشديردي، ايندي ده بو «مذهب قارداشيندان» قوپا بيلمير.

ايران و غرب مؤليفلري حاقل اولاراق صفوي لر دؤولتي نين يارانماسيني ايران ايمپئرياسي نين برياسي دؤورو حساب ائديرلر.^۲ رسمي ايران تاريخچيلىگينده صفوي لردن اولكي آغ قويونلو، قارقويونلو و باشقا دؤولتلر بير قايدا اولاراق ايران دؤولتچيلىگينه ياد حادئه سايلملاقدادير.^۳ ايران تاريخچيلىگي نين صفوي لره سئوگي سي سونونجولارين تكجه ساساني دؤولتچيلىك اينستيتوتلاريني (نهادلاريني) برپا ائتمه سي ايله باغلي دئييل، هم ده اونون اينديكي تئوكراتيک رژيم اوچون دؤولت مودئلي اولماسي ايله ايضاح ائديلمه لي دير.

۱ - قوزئي آذربايجاندا ميئتلمشه سورجي فرقلي يولدا گئتدي. بو، آيري ارشديرما مؤوضوعسودور.

۲ - بو مؤوضوعدان بحث ائدن و بو كونسئپتده يازيلميش ان سون كيتاب اولاراق باخين:

Andrew J. Newman, *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, London: Tauris, ۲۰۰۶.

۳ - پان-ايرانيزمين فيكير بابالاريندان اولان ميرزه فتحعلي آخوندزاده نين اثرلرينده صفويه حئيرانليق حاكم دير. او، مثلاً يازيردي: «اسلاميت دن قاباقكي ايران قؤومونون علامتي جمشيد تاختي، ايستخر قلاسي كيمي قديم پادشاهلارين آثاري دير. اسلاميت دن سونراكي ان مشهور آثاردان بيرى ايسه صفويه پادشاهلاري دير كي، اثني عشريلىك [شيعه ليك] مذهبيه ايران دا رواج وئريپ، اونون موختليف طايفالاريني واحيد ميئت حاليندا نيظاما سالميش لار و ايرانين آيريجا، موسستقبل دؤولت اولماسينا سبب اولموشلار.»

Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۱۵۸.

مقالەدن چىخان نتيجه مذهب ديشيىك ليگينه چاغىريش اولاراق قبول ائدىلمه مەلى دىر.
مذهب، صفوى لردن اۇنجه اولدوغو كيمي هر بير موسلمانين شخسى سئچىمى اولمالي دىر.
منطيقين يولو: مذهب آيرىلىغى سياسيلشديريلمه مەلى، سياسته آلت ائدىلمه مەلى دىر.
مذهبىن سياسته آلت ائدىلمه سى كئچميشده ده، ايندى ده فارس ايرقچىلىغى نين ايشينه
ياراميش، آذربايجان توركونون اۇزونوتانىماسينا، دوغرو-دوزگون يول توتماسينا مانع
اولموش دور.

صفوی معناسی

(گونتای گنجالبین «صفوی لر» کیتابی اوزرینه)

بو کیتاب میلی تاریخیمیزین کیلید مسئله لریندن بیری حاقیندادیر. اونا رئاکسیا اولمالییدی. اولدو دا. آز اوخویان، آز دوشونن، اوندان دا آز یازان بیزیم توپلوموموز اوچون بو جور دارتیشمالارین اولماسینا دا شوکور ائتمه لی بیک. بونا گۆره «اوخو زالی» نا (www.OxuZali.az) بور جلویوق. اوخو جولارین کیچیک شرح لری سوونت دؤورو رسمی تاریخ کونسئپتی نین گوجلو تاثیر قویدوغونو گؤستریر. سوونت دؤنمینده آکادئمیک ساخاروون بیر مقاله، یا کیتابینی اوخومایان زحمتکش لر اونو لعنتله یین بیانات لار وئیردی لر، موسیسه و ایداره لرده تبلیغات کامپانیالاری کئچیریلیدی. بو غضبلی شرح لر ده اونو خاطر لادیر. سانکی باغیمسیز اولمامیشیق، سانکی ایگیری می بیرنجی یوزایل دئییل.

گونتای گنجالبین «صفوی لر. صفوی کیملیگینه فرقلی باخیش» ادلی یئنی کیتابی نین اساس ایدئاسی بودور: صفوی دؤولتی توتالیتار حاکیمیت یاراتدی؛ زور و کوتله وی قتل لرله شیعه لیگین یئگانه رسمی مذهب اولاراق سیرینماسی تولرانت دینی-دوشونسل اورتامی آرادان آپاردی؛ بو حادثه دن ان چوخ ضرر چکن تورکلوک اولدو؛ خومئینی رژیمینی نین تاریخی کؤکلری صفوی لره گئدیب چیخیر؛ گونوموز تورکلرین ایران دا مظلوم دورومدا قالمایا نین اساس سبب لریندن بیری ده محض صفوی لیک دوشونجه سی دیر.

اصلینده، صفوی لر مؤوضوعسو بیزیم میلی تاریخ و دوشونجه میزده چوخدان دارتیشمالی مؤوضوع اولوب. قیساسا اوندان بحث ائتسک، فایدالی اولار. ایکینجی شاه ایسماییلین (۱۵۷۸-۱۵۷۶) مؤوجود دینی-سیاسی رژیمی اصلاح ائتمک، شیعه روحانی لرین سیاسی حیاتا تاثیرینی آزالتماق، «تبرآ» دئییلن دینی جزا دسته لرینی جزالاندیرماق، سونو-شیعه ایختیلاف لارینی یومشالتماق جهدی معلوم تاریخی فاکت دیر. بیلیندیگی اوزره، سونو-شیعه ایختیلاف لارینی یومشالتماق جهدی اوغور سوز لوقلا - شیعه علماسی نین فیتواسی ایله شاهین اولدورولمه سی ایله نتیجه لنمیش دیر. نادیر شاهین (۱۷۴۷-۱۷۳۶) سونو-شیعه ایختیلاف لارینی یومشالتماق ساحه سینده جهدی ده باشقا تاریخی حادثه لر دن بیری دیر.

اونون صفوی لره موناسیبتی «فرمانی شاهى» آدلى امرینده عکسینی تاپیب: «بیلینیز کی، شاه ایسماییل صفوی، ۹۰۶-جى ایلده ظهور ائتدی. جاهیل خالقدان بیر قیسیمینی یانینا توپلادی. بو آلچاق دونیانی و نفسی نین ایستک لیرینی اله کئچیرمک اوچون، موسلمان لار آراسینا فیتنه و فساد سوخدو. اصحابی کیرامی سؤیمگی، شیعه لیگی اورتایا چیخاردی. بۇیلجه موسلمان لار آراسینا بۇیوک بیر دوşمانلیق سوخدو. مونافیقلیک و سالدیرماق بایراق لاری نین آچیلما سینا سبب اولدو. ائله اولدو کی، کافیرلر راحت و قورخوسوز یاشاییر، موسلمان لار ایسه بیر-بیرلیرینی یئیبیر.»

آغا محمد شاه گئرچک گوج حساب ائتدیگی روحانی لرله موناسیبت قورماغا، اونونلا دیل تاپماغا چالیشمیش دیر. یئنی حاکیمیت شیعه روحانی لری نین رغبتینی قازانماق اوچون نفوذلو دین خادیم لرینه موتامادی اولاراق هدیه لر گؤندیریدی. عینی زاماندا ایلك قاجارلار روحانی لیگی دؤولت ایداره چیلیگیندن اوزاق توتماغا چالیشمیش، حتی اونلارین اساس گلیر منبعی اولان وقف لرین بعضی سینى اله کئچیرمه یه موقق اولموشدو. تئهران سارایی بوتون بۇیوک شهرلره حکومت دن یوکسک معاش آلان شیخ الاسلام و ایمام-جومه لر تعیین ائدیر، اونلاری یئرلرده سیاستی نین مدافعه چی سینه چئویرمه یه چالیشیردی. بونونلا بئله روحانی طبقه سی اؤزونون اقتصادی گوجونو و نفوذونو قوروماغی باجاردی. عمومیلیکده او، قاجارلارین حرکت لرینی ناراحتلیقلا ایزله ییر، اهالی ایله حاکیمیت آراسیندا اورتا مۇوقع توتماغا چالیشیر، حتی قاجار حاکیمیتینی آرا-سیرا تنقید ائتمکدن بئله چکینمیردی. بو دا روحانیتین نفوذونو داها دا آرتیریر، شیعه لیگین گوجلنمه سینه شرایط یارادیردی. اون دوققوزونجو یوزایلده روحانی لرین یوخاری دایره لری بیر نچه دفعه شاه حاکیمیتینی نین مارقا لاری ایله اوست-اوسته دوشمه یین تشبوت لرده بولونموش، بعضاً حتی اونونلا بیرباشا موناقیشه یه گیرمه یه بئله اؤزونده گوج تاپا بیلیمیشدی. مشروطه اینقیلابی دؤورونده فارس شیعه لیدرلری نین فعال ایشتیراکی ایله قاجارلارین حاکیمیتی محدودلاشدیریلدی، داها سونرا ایسه یئنه اونلارین فعال ایشتیراکی ایله فارس ایرقچیلیگی نین نماینده سی رضا پهلوی ایله عوضلندی. اسلام جومهوریتی نین تاریخی کؤک لری نین صفوی تئوکراتیاسینا گئدیپ چیخماسی متخصص لرین وورغولادیغی گئرچکلیک دیر.

میلی فیکیر تاریخینده زامانیندا صفوی مؤوضوعسو دیقت چکن مؤوضوعلار دان اولموش دور.

دوز ۱۰۰ ایل اۇنجه مەدەمىن رسولزادە مشهور «ايران توركلرى» سىلسىلە مقاله لىرىندە ايران توركلرى نىن فارسلاشما سىندان بحث ائدەرک، بو پروسئسده ايکى عامىل يىن - فارس دىلى و شىعه ليگىن خصوصى رول اويناديغىنى بىلدىر مىش دىر. ايکىنجى عامىل حاقىندا او يازمىش دىر: «شىعه ليک ايران توركلرىنى او قدر فارسلاشدىر مىش دىر كى، ايندى اونلار اۇزلىرىنى توركلشمىش فارس، يعنى اصلن ايرانلى تلقى ائدرلر!» شىعه ليگىن ده رسمى مذهبە چئوريلمه سى صفوى دؤورونون اولايى دىر. بونو هئچ كىم اينكار ائده بىلمز.

احمد آغا اوغلو هله ۱۹۰۰-جو ايلده (۱۴ آپرئلده) «كاسى» فزئىندە يازدىغى مقاله ده گؤسترىردى كى، فارس لار اسلام دونياسىنى بۇلدولر، «ان داغىدىجى سوسىيال-دىنى مئىل لره مالىك سئكتالار (طرىقتلر، فىرقه لر) ياراتماقلا اسلامى ايچىندن گمىردىلر». احمد آغا اوغلونون چئشىدىلى اثرلرىندە اوستونده خصوصى دوردوغو مسئله لردن بىرىسى ده شىعه ليگىن اسلام عالمىندە، بو سىرادان ايران جوغرافىاسىندا اويناديغى رول دور. صفوى لر دؤورونده شىعه ليگىن زورلا يىگانە مذهب اعلان ائدىلمە سى بۇيوك بىر جوغرافىادا اتىك-كولتورل پروسئسىن يۇنونو دىشىدىردى. بو، احمد آغا اوغلونا گۆزه، «شرق و بىلخاصە تورك تارىخى اوزرىنە درىن و فلاكتلى تائىرلر اجرا ائتدى.» شىعه ليگىن زورلا دؤولت مذهبىنە چئوريلمه سى هم ده «ايرانىن فىكرى و حىسى قايناغىنى قوروتدو. زىرا بوندان سونرا آرتىق بوتون فىكرى و حىسى قودرتلر بو مذهبى دوغرولاماغا، اونون اساس لارىنى و نظرى قىسمىنى قووتلندىر مەيه حصر ائدىله جك، منطق سخولاستىكى (مكتبى) و سفسطه بىر عملين واسطه لرى اولاجاق!»

مىلى شاعىر يمىز صابىرىن سوئو-شىعه ضدىت لىرىندن ايچى يانا-يانا يازماسى، موآ نصرالدين مكتبى نىن باشقا عضولرى نىن عىنى مسئله دن بحث ائتمە لرى، نرىمان نرىمانوون نادىر شاه مؤوضوعسونا مراجعت ائتمە سى كىمى فاكت لار گرک تصادف ساىلماسىن.

خارىجى توركولوگىدا و ايران شوناسلىق ادبىياتىندا بو مؤوضوع چوخدان اۇزونه يئر ائدىب. بىر نئچه اۇرنك وئرك.

بۇيوك تارىخچى زئكى وئلىدى توغان صفوى لر دؤورونو، اىلك نؤوبە ده شاه عاباسىن حاكىمىت اىل لىرىنى «تورك توپولوغو اوچون بىر فلاكت دؤورو» ساىمىش دىر.

تارىخچى لر رادىكال شىعه ليگىن فارسليغىن ايشىنە يارادىغىنى، تورك اوكتائىندا ارىمە مك اوچون اونلار يىن شىعه ليگە سارىلمالارىنى قئىد ائدىرلر. اونلو شرق شوناس ولادىمىر

مینورسکی یازیر کی، شیعه‌لیک اولماسایدی فارس لار «تورک هوجوم‌لاری‌نین دالغالاری آلتیندا بوغولوب گئدردی. وجد کاراکتری داشییان بو یئنی دین، مرکزی حاکیمیتین گوجلندیرلمه‌سینه یاردیم ائتدی. دیگر یاندان، اساسیندا ایران (فارس نظرده توتولور-ن.ن. میلّتیچیلیگی ایله هنج بیر علاقه‌سی اولمایان بو یئنی دوکترین ایرانلی لارین (فارس لارین - ن.ن.) موجرد ایسلامیت ایچینده، داها دوغروسو، گئرجکلر باخیمیندان تورک اوکئانی ایچینده اریمه‌سینه قارشی قویما حاقینی تأمین ائدن بیر آدا وظیفه‌سی گوردو.» تاریخین پارادوکسو اوندادیر کی، فارس لاری بو اوکئاندا اریمکدن خلاص ائدن لر ائله تورکلرین (قیزیل باش ترکمه‌لری، تورکلوک‌لرینی قبول ائتدیگیمیز تقدیرده صفوی لر) اؤزو اولدو.

آکادمیک بارتولدون شعبه‌ حركاتی‌نین فارس لارین کئچمیشینده اوینادیغی رول حاقیندا مقاله‌سی گونولیر قاینق سایلماقدادیر. ایرانین اؤزونده بو حرکات حاقیندا چوخ آراشدیرما وار. ان سون اؤرنک اولراق مشهور ایران تاریخچی‌سی ناصر پورپیرارین اثرلرینی گؤستریمک اولار.

اسکی ایران دؤولتی‌نین برپاسیندا صفوی‌لرین اوینادیغی رول حاقیندا غرب تاریخچیلیگینده یوزلرله قاینق وار. داها دقیق ایفاده ائتمیش اولساق، خارجی تاریخچیلیک اسکی ایران دؤولتی‌نین برپاسینی صفوی‌لرله ایضاح ائدیر. ان سون اؤرنک اندرو ژ. نیومن-ین «Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire» (صفوی ایرانی: فارس ایمپئریاسی‌نین یئنی دن دوغوشو) کیتابی‌دیر. اوسته‌گل، ایندیکی ایران ایسلام رسپوبلیکاسی‌نین تاریخی کؤکلری‌نین صفوی‌لیک‌له باغلی اولدوغونو یازیرلار. اونلارین هامی سینی اورینتالیست (شرق‌شوناس) سایماق دوغرو اولمزدی. دئمک اولارمی، دونیانین بوتون تانینمیش تاریخچی‌لری فارس ایرقچی‌سی‌دیر؟ دئییل!

بیز ایسه دئییریکی کی، اونلارین یازدیغی یالان‌دیر، صفوی‌لر «آذربایجان دؤولتچیلیگی‌نین اساس لارینی قویدولار»، «آذربایجان دیلینی دؤولت دیلی اعلان ائتدیلر»، «ایکی میلیون کوادرات کیلومترلیک ایمپئریا قوردولار» و ب. یئرسیز، اساس‌سیز، فیداسیز ایدعالار.

عمومیته، رسمی تاریخچیلیگیمیزه مونسیت، داها واجیبی ایسه اونون اؤزو دیشمه‌لی‌دیر. سون ۵۰-۴۰ ایلیک کئچمیشی دئمه‌یه هنج احتیاج یوخدور، بو، سیاسی مسئله‌دیر. هنج اولماسا اسکی و اورتا‌چاغلار دؤورو تاریخی کونسئپتی دیشمه‌لی‌دیر. سووت دؤورونده اونلارلا زحمتکش، ساوادلی تاریخچیمیز یئتیشدی. آما توتال نظارت نچه-نچه ایستعدادین پارلاماسینا، فیدالی محصول وئرمه‌سینه مانع اولدو. البته، بونلارین آراسیندا دوشونجه

قول لاری دا واردی. ایندی ده وار - حیاتی نی هانسسیا پروبلمین آراشدیریلما سینا صرف ائدیپ، آیرینتی لارینا قدر حادثه نی، پروسئسی بیلیر، آما بو پروبلمین دیرلندیریلمه سینده طلبه دن ده ضعیف دیر.

بیزیم بوگونکو سیاسی دوشونجه میزین اساس سوال لاریندان بیر ی بودور: ایندیکی ایران اهالی سی نین ان آزی یوزده قیرخی نین تورک اولماسینا باخما یاراق، بو گون بئله تورک لر فارس کولتور اوربیتیندن چیخا بیلمه ییب لر. نییه؟ یوخاریدا آدینی چکدیگیم سیاست و علم آدام لاری بونون ایضاحینی وئرمه یه چالیشیب لار. گونتای گنجالب دا بو اضطرابلی سوالا جاواب آرامیش، نتیجه ده بو کیتابی عرصه یه گتیریب. بو کیتابین ماهیتینی آنلاماق اوچون اونو بیر دئیل، بیر نئچه دفعه اوخوماق لازیم دیر. هم مؤوضوع غلیظ دیر، قاتیب-قاریش دیریلیب، هم ده مؤلفین دلی، ایفاده مانئراسی عادت ائتدیگیمیز دیل و مانئرا (شیوه) دئیل. البته، بازارین دلی چتین اولما بیلر، آیری-آیری یانلیش فیکیرلری ده اولما بیلر. آنجاق بو، کیتابی اؤنم سیز ائده بیلمز.

بو اثر داها جیددی، آکادئمیک دارتیشمایا لاییق دیر. حقیقتین تاپیلما سی اوچون محض کونسروکتیو (فایدالی، قوروجو) دارتیشمانین اولما سی گرک دیر. آرزو ائتدیگیمیز آکادئمیک دارتیشما اولما سا دا بو کیتاب تأثیر قویا جاق. ان آزیندان شعورلاردا رسمی تاریخ کونسپتینه شوبهه یاراداجاق، سوال لار دوغوراجاق. بو دا بؤیوک ایش دیر. بو خیدمتینه گؤره گونتای گنجالپا مینئدار اولمالی ییق. ایندی ده اولما سا یاخین گله جکده مینئدار اولاجاغیق.

بیر نئچه کلمه ده کیتابین تنقیدی حاقیندا. تنقیدین تنقیدی دوغرو ساییلما یا بیلر- هر کس اؤز فیکرینی آزاد شکیلده ایفاده ائتمک حاقینا صاحب دیر. آما حؤرمتلی اکبر نجفین مؤلیف حاقیندا اؤفکه لی-غضبللی، تحقیرلی-آشاغیلا ییجی فیکیرلری هئچ جور قبول ائدیله بیلمز. بیلدیگیم قدرینجه، او گنج دیر، «هوموس سووئتیکوس» دئیل. آما ماراقلی دیر، او، علمی دوشونجه آزادلیغینا نییه بئله دوشمنجه سینه یاناشیر؟

کیتاب داکی و دارتیشمالاردا حالانان آیری-آیری فاکت لارین اؤنمینی آزالتماق فیکریندن اوزاغام. آما منجه، دارتیشمالار صفوی دوورو دئدیگیمیز ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایلرده سیاسی، حقوقی، دینی-ایدئولوژی حیات داکی طالع بوکلو دیشمه لرین میلی تاریخیمیزده اوینادیغی رول اطرافیندا گئتمه لی دیر. اوندایا میلی تاریخیمیزین درکینده بیر آددیم ایره لی گنده بیلر، صفوی معما سینی چؤزه بیلرک.

اکبر نجفین شعبویہ ایلہ صفویلیک آراسیندا علاقہنین داها اساسلی، توتارلی شکیدہ ایضاحی حاقیندا ایرادی قبول اندیلمه‌لی‌دیر. شعبویہ‌نی آنلامدان میّلی تاریخیمیزی آنلاماق مومکون دئییل. بیزیم تاریخچیلیکده بو باره‌ده هئچ نه یوخدور.

هله‌لیک کیتابین اساس ایدئیاسی حاقیندا دئییل، آیری-آیری فاکت‌لار اوزرینده دورولور. اّتهام‌اندیجی، آشاغیلائیجی اوسلوب ایسه‌ دارتیشمالاری سویداجاق. تکلیف‌اندیرم: مؤلیفین ساوادلی، یا ساوادسیز اولماسی دئییل، هانسی فیکری‌نین نه‌یه گۆره حقیقته اویغون گلمه‌دیگی، یا شوبه‌له‌لی اولدوغو تحلیل‌اندیلسین. تاریخ اثری ده، اونون تنقیدی ده اّتهام‌اندیجی اولمالی‌دیر، بو ایشین آنلامی دا یوخدور. آنالیزدیر، موقایسه‌دیر، کئچمیش تجروبه‌دن درس‌آلماق‌دیر اونون میسسیاسی.

* * *

موذاکیره‌یه چیخاریلیمیش بو مؤوضوع ایلہ باغلی‌ایکینجی یازیمدا گونتای گنج‌الپین بعضی تئزیس‌لرینه شوبه‌له‌ریمی، سوال‌لاریمی، عکس-تئزیس‌لریمی یازماغی دوشونوردوم. اّما موذاکیره‌ باشقا ایستیقامته یؤنلدی/یؤنلدیلدی. کیتابین اساس ایدئیاسی اونودولماق‌دا، موذاکیره‌لر بایغی‌لاشماق‌دا، شاه‌ایسماییل ختایی شخصیتی اوستونده یوغونلاشماق‌دیر. آزاد اینترنت مکانی‌نین ایمكان‌لاریندان ایستیفا‌ده ائدن بیر پارا تاخما‌آدلار آشاغیلامالاری، تحقیرلری، غضب‌لری ایلہ میدان سولاماق‌دیرلار. بو یازیمین مقصدی عنوانیما سؤیلنمیش یئرسیز، اساس‌سیز اّتهام‌لاردان شیکایت‌له‌نیب، اونلارا جاواب وئرمک دئییل. بو، بنده‌نیز اوچون تعجّوب‌لو دئییل. گونئی آذربایجان حاقیندا یازاندا دئدیلمیش «سنین یئرین تورمه‌دیر»، ۸۰-جی ایل‌لرین سون‌لاریندا جومهوریت حاقیندا یازاندا دئدیلمیش «باشینین بیر گولله‌سی اسکیک‌دیر»، نریمان‌ووون آذربایجان ایستیقلالینا موناسیبتی حاقیندا یازاندا قیزیل‌هاجیلی جامعاتی خبر گؤندردی کی، «گلیب‌نسلینی کسریک»، میّت‌لشمه‌پروسئسینده شیعه‌لیگین رولو حاقیندا یازاندا رافیق‌تاغی‌نین طالعی‌نی خاطر‌لاتدیلمیش... بیر گون م-ده چیخیشیمدا دئمیشدیم کی، میّلی قهرمان کیمی هله‌ده تبلیغ‌اولونان قوبالی فتح‌علی خانین، الله‌عشقینه، قهرمان‌لیق‌لارینی دوزگون صادالابین کی، بیز ده بیلمک. یوکسک وظیفه‌صاحب‌لریندن بیرسی، اؤزو ده پروفئسور دئدی کی، «بیزیم بو رسمی قهرمان‌لار اولماسا بئله، بیز اونلاری اویدورمالی‌یق.» باخ، بو، پرنسپال (اساس) یاناشمادیر، اونون اوستونده دورماغا‌دیر.

بیرینجی سی، میلی تاریخیمیزده او قدر قهرمان وار کی، اونلاری اویدورماغا هئچ احتیاج یوخدور. ائله فتحعلی خانین اوغلو شئیخ علی خان. ۱۸۲۲-جی ایلده اولومونه دک الده سیلاح روس ایشغالینا قارشی ووروشوب. آما آذربایجانین بو شئیخ شامیلی نین آدی رسمی تاریخچیلیکده یوخدور. اوسته گل، کئچمیشیمیز یالنیز قهرمانلیق لاردان عبارت اولمایب. آجی مغلوبیت لر، آلدانمالار نه قدر دئسن اولوب. یئری گلمیشکن، اونلاردان بیر ده جنگاور، فداکار، قهرمان قیزیل باش لارین آجی مغلوبیتی، فارس حيله گریگی نین آلتینه چئوریلمه لری اولوب.

ایکینجی سی، سووئت دؤورونده بیزه سیرینمیش ساختا کیملیک، بو سیرادان تحریف ائدیلمیش تاریخ کونسئیتی بعضی تاریخ سئورلر اوچون ایندی چوخ عزیز اولوب. اوندان قوپا بیلیمیرلر. بیزه سیرینمیش «آذربایجانلی» آدی کیمی. هئچ سئومه دیگیم، آما آجی حقیقت اولان بیر فیکری بورادا تکرار لاق ایستردیم. بو فیکیر آمئریکالی عالیم س. ائندئرس ویمبوشا مخصوص دور. او حساب ائدیر کی، بوگونکو «آذربایجانلی لار» دونیادا آنالوقو [تایی] اولمایان خالق دیر و یازیر: «بیلدیگیم قدرینجه، هئچ بیر یابانچی قوه باشقا بیر خالقا، حتی ناواهولارا [آبش-داکی قیرمیزی دریلی توپلوم لاردان بیر] بئله، بو قدر اوغورلا یاد کیملیک سیریا بیلیمه میش دیر.»^۱

بو یازی نین اساس مقصدی بیر داها کیتابین باشلیجا ایدئئالارینا دیقتی چکمک دیر. گونئی گنجالپ حساب ائدیر کی، صفوی دؤولتی تئوکراتیک رژیم یاراتدی؛ زور و کوتله وی قتل لرله شیعه لیگین یئگانه رسمی مذهب اولراق سیرینماسی تولئانت دینی-دوشونسل اورتامی آرادان آپاردی؛ بو حادثه دن ان چوخ ضرر چکن تورکلوک اولدو؛ خومئینی رژیم نین تاریخی کؤکلری صفوی لره گئدیب چیخیر؛ گونوموز تورکلرین ایران دا مظلوم دورومدا قالماغی نین اساس سببلریندن بیر ده محض صفویلیک دوشونجه سی دیر.

بو تئزیس لره قارشی موذاکیره گئدیشینده توتارلی عکس-تئزیس لر قویولمادی، یا دا هله لیک قویولمایب. آما تاریخیمیزین بو موهوم دؤورونه ماراق لازیمینجا دیرلندیریلمه لی دیر. بو، تریومف (ظفر)، یوخسا تراگئدیا دؤورودور؟ منجه، اورتا اولمایب.

^۱ - S. Enders Wimbush, The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۵, p.۷۱.

سون ۱۵-۱۰ ایلده آپاردیغیم آراشیدیرمالارین نتیجهلری ایله کیتابین اساس تئزیس لری اوست-اوسته دوشدوگوندن گونتای گنجالپا بو زحمت لریندن دولایی تشکور ائتمگی لازیم بیلیمیشدیم. صفوی مؤوضوعسونا میلت-دؤولت نظریه سیندن یاناشساق نه آیینیر؟

۱. ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایل لرده اینگیلتره، نیدئرلاند، فرانسو و قیسماً ایسوئچده میلت-دؤولت قوروجولوغو پروئسی باشلاندى. بو دؤورده مارتین لوتترین اینجیلی آلامانجایا چئویرمه سی (۱۵۴۲-۱۵۲۲)، آلمان کیلسه سی نین (لوتئرانلیغین) یارانماسی، آلمان ادیباتی نین و تحصیل سیستئمی نین اورتایا چیخماسی معلوم تاریخی فاکت لاردیر. بوندان سونرا آوروپانین باشقا اؤلکه لرینده ده میلت قوروجولوغو (nation-building) سورجی باشلادی.

۲. ماراقلی دیر کی، آغ قویونلو حؤکمداری اوزون حسنین (اؤلومو ۱۴۷۸) قرآنی تورکجه یه چئویرمک امری وئرمه سی بو حادثه لردن اول باشلامیشدی. ۱۵-جی یوزایل آذربایجان و آنادولودا تورکجه نین یاییلماسی نین و اینکیشافی نین یئنی دؤورو ایدی. بو دیلین دؤولت حیاتیندا، ادبیات و علمده رولو آرتمیشدی. جاهانشاه قاراقویونلو، اوزون حسنین اوغلو سلطان یاغوب فارسجا یاناشی تورکجه ده شعیرلر یازمیش لار.

۳. قیزیل باش طایفا باشچی لاری نین ایسماییل صفوینی حاکیمیتته گتیرمه لری، صفوی تئوکراتیک-توتالیتار دؤولتی نین یارانماسی ایله آذربایجاندا دا اؤزونو گؤسترتمکده اولان اتنیک کونسولیداسیا (تثبیت) پروئسی نین ایلکین بلیرتی لری یوخ اولدو. مذهب آییریمی نین سیاسی-حقوقی سویه یه چاتدیریلماسی تورک لرله فارس لاری «مذهب قارداشی» یاپدی، حاکیمیتین، ادبیاتین، فیکیر حیاتی نین فارسلاشماسی باشلاندى؛ شیعه لیک تورک لرین کیملیگینی، ایلك نؤوبه ده اتنیک کیملیگینی معین ائتدی.

۴. شیعه لیگین یئگانه مذهب اعلان ائدیلمه سی صفوی دؤولتی خارایجینده قالان لاری «کافر» اعلان ائتدی. تورک دونیاسی، داها عمومی شکیلده ایسلام عالمی بؤلوندو. بو بؤلونمه نی آرادان قالدیرماق جهدلری (ایکینجی ایسماییل، نادیر شاه) اوغور سوزلوقلا نتیجه لندی.

۵. حاکیمیتین لئگیتیمیلیگی (مشروعولوغو) پرنسیپی دییشدی. صفوی لردن اولکی حاکیم سولاله لر عالی حاکیمیتته ایدعالارینی اوغوز نسلیندن، یا چینگیز خان دان گلمه لری ایله اساسلاندیریدیلارسا، صفوی لر بو سیستئمی پوزوب، لئگیتیمیلیگی موسی کاظم نسلیندن گلمه لرینه باغلا دیلار.

۶. آزالیق لارلا ۱۵۰ ایل داوام ائندن عثمانلی-صفوی ساواش لاری، اؤزلیکله صفوی لیرین ساواش لار واختی «یاندیریلیمیش تورپاق» تاکتیکاسی آذربایجان خرابا قویدو. پایتاختین تبریزدن کؤچورولمهسی آذربایجان ایمنیریانین منتروپولیاسی (کلان شهر) ایستاتوسوندا محروم ائتدی. کوتلهوی کؤچورمه سیاستی و بیر چوخ تورک بویونون محو ائدیلمهسی آذربایجاندا و بوتون ایران جوغرافیاسیندا تورک المنتینی ضعیفلتدی.

۷. فارس اتنیک حرکاتی (اسکی شعوبیه نین داوامی) مذهب تعصوبکئش لیگینی کؤرکله یهرک، هم ده حاکیم سولاله لیرین فارس کولتورونه قایغی سیندان فایدالاناراق فارس اتنیک کونسولیداسیاسینی دورمادان گوجلندیردی، پهلوی دؤورونده حاکیم میلته چئوریلدی، خومئینی رژیمینده ده بو ایستاتوسو ساخلاماقدادیر.^۱

بئله لیکله، بوگونکو ایراندا تورکلوگون مظلوم دورومونون سببلرینی آراماق ایسته سک، اونون تاریخی کؤکلرینه وارماق مجبوریتینده ییک. رسمی تاریخچیلیگیمیز بو سوالا جاواب وئرمک اقتداریندا دئییل. بیزیم تاریخچیلیک ملیک ممد ناغیل لاری نین توپلوسوندان عبارت دیر، میلّی شعورون «بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟» اساس سوالینا جاواب وئرمه یه قادیر دئییل. ۱۹۰۵-دن سونراکی میلّی اینتیباه دؤورونده بو ساحه ده بعضی آددیم لار آتیلدی. مین تأسف، سوونت رژیمی بو آددیم لارین داوام ائتمه سینه ایمکان وئرمه دی. وئره بیلمزدی. چونکی کئچمیشینی، دئمه لی اؤزونو درک ائتمیش خالق اونون اوچون تهلوکله اییدی.

سوونت دؤورونون رسمی آذربایجان تاریخی بیر سیرا پرینسپپال (اصلی) مسئله ده ایرانین رسمی تاریخچیلیگی نین تکراری دیر. عینی له هر ایکی سینده ده سلجوقلار «ایشغالچی دیرلار»، موغول لار «بؤیوک بدبختلیک لر گتیردیلر»، قاراقویونلو و آغ قویونلو دؤولت لری «گئریده قالمیش عشیرت دؤولت لری دیر»، صفوی لر آذربایجان و ایران تاریخی نین «ان پارلاق دؤورودور» و ب.

۱ - بو تئزیس لیرین آچیمی اوچون، مثلاً منیم بو یازی لاریما باخماق اولار:

-Osmanlı-Səfəvi savaşları və Azərbaycan, *Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri*, Bakı, ۲۰۰۰, s. ۲۳۰-۲۴۶; Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhəp Meselesi və Azərbaycan, *Türkler*, İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, ۲۰۰۲, s. ۸۹۳-۸۹۸; Azərbaycanın milli kimlik sorunu, *Avrasya Dosyası*, ۲۰۰۱, sayı ۱, s. ۱۳۲-۱۵۹;

-<http://www.gunaz.tv/aze/1/articleCat/1/articleID/2428-MILLETLESME-SURECINDE-SIELIYIN-YERI-1.html/inner/>

بو آرادا موذاکیره مېز اوچون بۇيوک اؤنمه ماليک اولان کئچميشه پرينسپيال موناسيبت مسئله سيني قيساجا اله آلاق. غورور وئريجي حال دير کي، بيزيم ميلى دوشونجه تاريخينده تاريخي سورغولاماق آنلايشي اولوب. هله ده يئترينجه ديرلنديره بيلمه ديگيميز بۇيوک فيکير آداميميز احمد آغا اوغلو «حقيقي ميلتچيلىک» آنلايشيني مدافعه ائتميش، کئچميشي ايدئاللاشديرماغين عليهينه اولموش، تاريخين اؤيرنيلمه سى نين اوندان درس آلماق اوچون لازيم اولدوغونو بيلديرميش دير. مقاله لرى نين بيرينده او يازيردى: «گلين آچيق و صميمي دانيشاق. اجدادلاريميز بيزه نه يى ميراث قوبوب گئديبلر؟ اونلار نه يه گؤره حؤرمه ائتمه لي يىک؟ اؤز لرى نين سفئح ليک لرى و عاغيل سيزليق لارى اوجباتيندان شهر لرى، غارت اولونموش کند لرى ترک انديب گئتديکلرينه گؤره مې، اؤز اجدادلارى نين امگى ايله ياراديلميش بوتؤو، نهنگ اورقانيزم لرى ويران قويدوقلارينا گؤره مې... اجدادلاريميزا نه يه گؤره حؤرمه ائتمه لي يىک؟ زوراکيلىق قارشى سيندا قورخوب، گئرى چکيلمک عنعنه لرينه گؤره مې، بيزيم قوه لريميزى هله ده کورشالدىن، بيزى ياشاماق قابيليتيندن تاماميله محروم ائدن گوجلولرين قاباغيندا کور-کورانه، معناسيز جاسينا باش ايمک خاصيتى نين نسيل دن- نسله ارتا کئچمه سينه گؤره مې؟»^۱

مىلى يوکسليش دؤورونده تاريخي سورغولاماق باشقا ميلتچى لر اوچون ده خاراكتريک دير. گنج پوبليسيسست اوزئبير حاجى بگلى همکارى احمد آغا اوغلو کيمي مىلى ناقصليک لرين تاريخي کؤکلرى نين اولدوغونا ديقتى چکير، مىلى حياتا گئرچکچى ياناشما طلب اندير: «ايچيميزده اولان موختليف عاميل لر، فنا رفتارلار، آخيريميزا چيخماغا قدر بيزى بيزار ائدن پيس-پيس حرکت لر هاموسو سلفلريميزين عادت لرى ايميش لر کي، بو گونه قدر ايچيميزده دوام ائدوب، ترقى و تعاليميز اوچون بۇيوک سد لردير. اگر سلفلريميزين ايش لرينه دوروست ديقت ائدرسک، بۇيله بير نتيجه يه گلريک کي، سلفلريميز بيزى يوخ ائتمک، يئر يوزوندن گؤتورمک ايستيبور موشلار.»^۲

بۇيوک تورکچو تبريزلى على (۱۹۹۸ - ۱۹۲۹) مشهور «ادبيات و ميليت» آدلى کيتابيندا ييرقچى مؤليف لره قيزديغى کيمي، تورک حؤکمدارلارى نين مىلى ديل و ادبياتا بيگانه ليگينه ده ايچدن يانميش دير. «شيمال دان-جنوبا، شرق دن-غربه کيمي بۇيوک-بۇيوک ايمپراتور آلوق لار قوران»، «اؤزگه ميلت لره ديل و ميليت تحمیل ائتمه ين» تورک سولاله لرى

^۱ -kaspiy, ۱۸ yanvar ۱۹۰۵.

^۲ - Üzeyir, Gələcəgi unutmıyalım, İrşad, ۴ iyul ۱۹۰۶, N ۱۵۶, s. ۱.

نین سیاستی نین بدلینی «جریمه سینی» چاغداش سویداهش لاری اؤده ییرلر. تبریزی علی همین تورک سولاله لرینی قیناییر: «قوللوق لاریندا یوزلرجه بالاجا شاهلار، حکومتلر، تاریخ یازانلار، ادیبلر و شاعیرلر، معمارلار و طبیبلر اولان آتا و بابالاریمیز، گله جک نسل اوچون، یعنی بیز آلرا اوچون هئج بیر گۆزل میلی میراث، میلی دیل و ادبیات، میلی تاریخ قویما ییبیلار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زمانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوبلر.» اورتا یوزایلرده تورک ائلیتی ایچینده اتنیک تعشوبون اولماماسی (نوایی حئییر تلندی ریجی استثنالاردان بیریدیر) ایگیرمینجی یوزیلده آغیر سونوج لار وئردی. تبریزی علی یازیر: «وارا و ثروته، قودرته و گوجه، یاخشی یئییب و ایچمه یه، هابئله ائو بزک لرینه و یوزلرجه بئله شئی لره و ایش لره قیمت و دیر قویولوردو، آنجاق دبله، ادبیاتا، میلی فرهنگه، میلی ویجدانا، اؤزون و میلتین تانیماغا ائله بیر کؤنول و علاقه گؤستریلمیردی. و ایندی بودور کی، بوگونکو نسلین الینده بیر اؤبله میلی فرهنگ یوخدور، و اولوب قالان وارسا دا یا گۆزلردن ایتکین دیر، و یا زامان پاسی و توزو ایله اؤرتولودور.»^۱

میلی فیکیر تاریخینده تورک سولاله لرینی تورکلوکدن، اتنیک باغلاردان قوپماسینا دا توخونولموش دور. (بو قوپما عثمانلی اوچون ده خاراکتیریک دیر؛ تورکییه تاریخچیلری بو باره ده چوخ یازمیشلار) مثلاً، احمد آغا اوغلو بو مسئله نی مقاله لرینده، اؤز لیکله «ایران و اینقیلابی» ادلی کیتابیندا آراشدیرمیش، بؤیوک ایمپئریالار قورموش بو سولاله لر حاقیندا یازمیش دیر: «... اولده بیز اونلاری اؤز دیلینه ساریلمیش و اؤز عادت-عنعنه لرینه باغلی گؤروروک»، اما آز سونرا «هر یترده تورک رهبرلرینی باشقا لیسانلار، باشقا عادت لره قاپیلیمیش بولوروق.»^۲ سبب اونلاردا اتنیک شعورون دئییل، منسوب اولدوغو طایفا/بوی شعورون اولماسی دیر. اودور کی، بونلارین سونونجوسو قاجارلار، «سویوندان اوزاقلاشمیش و معناً بیپراندیغیندان» تاریخه چئوریلدی.^۳ اونلاردان اول صفوی لر ده عینی طالعی یاشامیشدی. یئری گلمیشکن، یادداشیماک اولونموش کیچیک بیر حادثه نی دئییم. ۱۹۸۸-جی ایله اصفهان دا ایشلرکن صفوی لرین قالیق لاریندان اولان موهندیس علی رضا

^۱ - باخین:

<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2292-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/articlePg/2/inner/>

^۲ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Bakı, ۲۰۰۹, s. ۲۶-۲۹

^۳ - باخین:

- <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2245-EHMED-AGAOGLU-IRAN-HAQQINDA.html/articlePg/2/inner/>

صفوی یە عینی میلتدن اولدوغوموزو دئینده چوخ آجیقلى شکیلده منه «تورک، فارس، یعنی چه؟ همه ما ایرانییم» (تورک، فارس نه دی؟ هامیمیز ایرانلی ییق) دئیمیشدی.

بیر نئچه کلمه ده دوکتور دیلاور عظیملى نین منیم یازیما و منه قارشى یؤنلمیش فیکیرلری بارده (تاخما ایمضالی بعضی شخصلرین آتماجا، ادب سیز، عئیبه جر فیکیرلرینه موناسیبت بیلدیرمه به دیمز). لاپ اولدن دئییم کی، حؤرمتلى تاریخچی دوستوموزون آشاغیداکى فیکیرلری ایله ایجازه وئرسه راضى اولمادیغیمی بیلدیریم. سیراسى ایله:

- «بوتون شرق حؤکمدارلاری بؤیوک تورانى یاراتماق آرزوسوندایدیلار.»

- «چالديران تورک حرب تاریخى نین ان پارلاق زیروهسى ایدی.»

- «باخین، بوتون اورتا عصرلرده آوروپادا نه قدر محاربهلر باش وئریب. هئچ اونلار او محاربهلرین آدینی چکمیرلر.»

- «شاه بیرنجى عاباس بؤیوک بیر ایمپئریانین رهبرى ایدی. اوردونو آوروپا سیستمی اساسیندا فورمالاشدیریدی. او زامانلار عثمانلى ایمپئریاسى دا بو سیستمدن ایستیفاده ائدیردی. یعنی چئریلر کیم ایدی؟ بلکه تورک بالالاری ایدیلر.»

- «او زامان اثرمنی نه گزیردی. اونلار خریستیان اهالی سی ایدی. بیز هله ده ارمینیه مسئله سینه آیدینلیق گتیرمه میشیک. اونا گؤره ده اثرمنی یازیرسینیز.»

- «نه اینکی آذربایجان، عینی زاماندا دونیا تاریخینه قودرتلى بیر شخصیت کیمی داخل اولان شاه بیرنجى عاباس بیزیم تاریخ شوناسلیغیمیزدا هله ده اؤز قیمتینی آلامیش دیر.»

- «صفویلر ایمپئریاسى نین دیزه چیخیشینی تأمین ائتمک ایسته یین شاه بیرنجى عاباس پایتاختی دا ایران کؤرفزینه یاخین اولان اصفهانا کؤچوردو. اونون آدیغی بو آددیم ایندی ده بیزیم تاریخ شوناسلیغیمیزدا دوزگون اولراق قیمتlendirیلیمیر و بو آددیمدان اونا قارشى ایستیفاده ائدیلر. اولاً، باشا دوشمک لازیم دیر کی، ایستر صفویلر ایمپئریاسى، ایسترسه ده اوندان سونراکی حاکیمیتلر، او جمله دن قاجارلار دؤنمینده تبریز همیشه اؤلکه نین مرکزی شهرى ساییلیب.»

- «شاه بیرنجى عاباسین پایتاختی اصفهانا کؤچورمه سینده هئچ بیر شخصی ماراقدان صحبت گنده بیلمزدی. شاه بیرنجى عاباسین باشلیجا مقصدی ایران کؤرفزی تیجارتینه چیخیشی الده ائتمک ایدی. چونکی دونیا تیجارت سیستمینده بؤیوک دییشیکلیکلر باش وئرمیش و اوکئان تیجارتی داها بؤیوک اؤنم کسب ائدیردی. اصفهانین ایران کؤرفزینه یاخینلیغینی نظره آلساق، اونون آددیمینا یالیز حاق قازاندرماق مومکون دور.»

- «شاه بیرینجی عاباس تورکچولوگه اولدوقجا باغلی بیر شخص ایدی و اؤزونو تورک دونیاسی نین بؤیوک ایمپراتورو ساییردی.»

- «بیر مسئلهنی ده اونوتماق لازیم دئییل دیر کی، پایتختین دییشدیریلمهسی دؤولتین و یا ایمپئریانین ماهیتینی دییشمیر. شاه بیرینجی عاباس هم ده بؤیوک بیر نسلین داوامچیسسی ایدی و همین نسلین عنعنهلرینه صادق ایدی. همین عنعنهلردن کنارا چیخماقسا غئیری-مومکون ایدی. بو عنعنهلر موختلیف فورمالاردا ایگیرمینجی عصرین اول لرینه قدر داوام ائتمیشدی. بو عنعنهلرین داشیییجی لاری نین ان عالی مقصدی آذربایجان ایمپئریاسینی یارادیب، اونا خیدمت ائتمک ایدی.»

- «ایران دئینده بو گون تصووروموزده جانلانان فارس دؤولتی نظرده توتولمور. بؤیوک تورک ایمپراتورلاری آذربایجان اراضی لری کیمی، ایرانی دا همیشه اؤز اراضی لری ساییب لار. چونکی ایرانین آلتی مین ایللیک تاریخی واردیر. بیر حقیقتی ده قبول ائتمک لازیم دیر کی، ایران کلمهسی نین اؤزو قدیم منبع لرده عکسینی تاپمیر.»

- «دوققوزونجو عصره قدر هئچ بیر عرب منبع سینده ایران کلمهسی یوخدور. اراضی سولاله لرین آدی ایله آدلاندیریلیمیش دیر. ایران کلمهسی نین فارس لارلا دا باغلیلیغی یوخدور. بو آد سونرادان اونلارا شامیل اولونموش دور.»

- «او زمان آتیلان بوتون آددیم لار دؤولتچیلیگین مؤحکم لندیریلمه سینده خیدمت ائدیردی. طبیعی کی، سؤزه باخمایان طایفالار جزالاندیریلمالییدی. بیز واختیله اونون کیمی حرکت ائتسه دیدیک، بلکه ده صورت حسین اوو، الیکرام هومبتوون قاباغیندان قاجمازدیق. بیر ده شاه بیرینجی عاباس اونو ائتمه سهیدی، بلکه ده بو گون ناخچیوان دا اثرمنی لرین الینه کئچه جکدی.»

- «بو طریقتلر ایچرسینده «صفویه» طریقتی خصوصی اولاراق سئچیلیمیش، محض بو طریقتین بازاسیندا سونرالار مئیدانا چیخمیش «قیزیل باشلیق» حربی-سیاسی-دینی (صوفی) دوکترینانین حسابینا صوفی لرین رهبرلیک ائتدیگی سئکولیار دیرلره سؤیکه نن بیر دؤولت قورولموش دور.»

- ««صفویه» طریقتی نین یارانماسی و همین طریقتین یارادیجی لاری نین آمال و مقصدلرینی دیقته چاتدیرماق لازیم دیر. قاباقجادان بیلدیرک کی، بو طریقتی یارادان لارین باشلیجا آمالی سیاسییدی، یعنی گله جکده آذربایجان دؤولتینی عرصه یه گتیرمک اونلارین ان بؤیوک مقصدیدی.»

- ««قیزیل باشلیق» تاریخی گؤستریر کی، اونون مرکزینده دایانان باشلیجا فاکتور تورکچولوک و قدیم تورک اینانج لاری دیر.»

- «شاه ایسماییل دؤورو. بو دؤورده مرکز لشدیریلیمیش آذربایجان دؤولتی یارادیلیر و اونون ایداره چیلیگی صوفی لرین الینه کئچیر. صوفی دیرلری بللی دیر کی، سنکولیاری دیرلر دیر. اونا گؤره ده بو دؤولتی سنکولیاری دیرلره مالیک دؤولت آدلاندیرماق مومکون دور. هم ده اونوتما باقی کی، بو دؤورده دؤولتین غایه سینده تورکچولوک عنعنه لری دایانیردی.»

- «خرمی لرین ایدئولوگیاسی ایله قیزیل باش لارین ایدئولوگیاسی آراسیندا تکجه یاخینلیق دئییل، عمومیتله بو ایدئولوگیالارین ان قدیم زامان لاردان تورک سیستمیندن گلمله لری اؤزونو گؤستریردی. هر ایکی ایدئولوگیانین کؤکونده تورک سیستمی دایانیردی.»

- «شاه بیرنجی ایسماییل زامانیندا بیر اینانج آخینی اولان «قیزیل باشلیق» آنادولودا دا گئنیش یاییلدی.»

- «قیزیل باشلیق ایسه «صفویه» سیستمی نین ان اوجا زیروه سیدی کی، اؤزوندن اؤنجه کی بوتون تورکچولوک عنعنه لرینی ترکیبینده بیرلشدیرمیشدی.»

- «۱۹۳۶-جی ایلده ایران سیاسی تئرمین کیمی گوندمه گلدی. بونا قدر همین اراضی لرده اولان دؤولت لری ایران دؤولتی آدلاندیرماق هانسی منطیقه سیغیر؟»

- «سیز دئییه بیلر سینیز می کی، آغقویونلو، قاراقویونلو دؤولت لری نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ و یاخود آتابی لر دؤولتی نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ سلجوق لارین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ عثمانلی ایمپیریاسی نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ آذربایجان صفوی لر دؤولتی نین دیلی هانسی دیل ایدی؟ اونوتموسونوز سا، یادینیزا سالاق: صفوی لر دؤولتی نین رسمی دیلی تورک دیلی ایدی. اوندا نجه اولور کی، او بیر دؤولت لر ایران دؤولتچیلیگینه یاد حادئه، صفوی لر ایسه محرم سایلییر. حتی بیر آز دا قاباغا گئدیب صفوی لر آز قالا ساسانی لرله عینی لشدیریر سینیز. یادینیزا سالاق کی، ساسانی لر فارس دؤولتی دئییل.»

- «آذربایجان یالیز صفوی لر زامانی بوتؤولشدی. بو دؤولت منبع لرده «دؤولتی قیزیل باشیه» و یاخود «دؤولتی آذربایجان» آدلانیر. آذربایجان نه اوندان اول، نه ده سونرا بوتؤولشمه ییب.»

دوکتور عظیملی نین سیرالادیغیمیز بو تئزیس لرینی نییه یانلیش سایدیغیمیزی، یا دا اونلارا شوبهه ایله یاناشدیغیمیزی بو یازیدا ایضاح ائتمک ایمکانیمیز یوخدور. یالیز بیر-ایکی مسئله یه موناسیبتیمیزی بیلدیرک، بوندان آرتیق اوخوجونو یورما یاق.

دیلاور بی منیم کیچیک یازیمی ترسینه اوخویوب. دئییر، «مقاله م چالدیران دان باشلانیر.» یانلیش دیر، بیر ده اوخوسون. اورادا بیر دفعه بئله «چالدیران» سؤزو و بحثی کنچمیر. دیلاور عظیملی اؤزونه مخصوص فیکری اوپونئنته (قارشى طرفه) عاید ائدیب، اونو تنقید ائتمک ایسته ییر. بو، یانلیش آراشدرما تنخنولوگیاسی دئییل، اخلاق مسئله سی دیر. دیلاور عظیملی کیتابین مؤلفینی ده، بنده نیزی ده مؤوضوعو ایفراط معاصیرلشدیرمکده اتهام ائدیر. تام ترسینه! گونتای گنجالپین کیتابی دا، بنده نیزین کیچیک یازی سی دا اویئکتیو اولماغا چاغیریش دیر. بیزیم دوست لاریمیز ایسه گورمک ایسته دیک لری نی ۱۶-جی عصره، ۱۴-۱۳ یاشلی بالاجا اوشاغا عاید ائدیرلر («شاه ایسماییل قودرتلی ایمپئریا یاراتدی.»).

شعوبیه مسئله سی باره ده. بو، گوروندویو کیمی، ساده مسئله دئییل. قیساجا شرح ائتمه یه چالیشاق. ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا عالی حاکیمیت اوغروندا تورک-فارس موباریزه سی یوزایل لرله داوام ائتمیش، شاهنامه، شعوبیه نی ده ایچینه آلان فارس اتنیک حرکاتی سوندا غالیب گلدی.^۱ ایندی ده تورکلوگو آشاغیلا ییر، اونا ریشخندله «اٹششک تورک» دئمکده دیر. گونتای گنجالپین کیتابی بونون تاریخی کؤک لری نی اورتایا قویماق، بونو آنلاماق اوچون بیر واسطه دیر.

بیز بیرنجی رأییمیزده یازمیشدیق کی، صفوی مؤوضوعو یئنی مسئله دئییل. اول لر ده موذاکیره ائدیلب. سوونت دؤورونده اونا تابو قویولدو. صفویلیگین نتیجه لری نین آرادان قالدیریلما سی ساحه سینده ایکینجی ایسماییلین، نادیر شاهین فعالیت لری حاقیندا، قاجارلارین شیعه روحانی لری نه مونسیتتی باره ده یازمیشدیق. تحریف ائتمه میشیک کی؟ احمد آغا اوغلو و ممد امین رسول زاده نین موذاکیره اولونان مسئله ایله باغلی فیکیرلری نی مثال گتیرمیشدیق. حؤرمتلی اوپونئنتلر یازسینلار گورک، بورادا نه تحریف وار؟ یا دا ثبوت ائتسینلر کی، ایکینجی ایسماییل، نادیر شاه سهو ائدیبلر، آغا اوغلو، رسول زاده، صابیر، نریمانوو، جاوید... بو مؤوضوعدا یانلیشلیغا یول وئریبلر.

دیلاور عظیملی دئییر رحمتلیک رسول زاده، رحمتلیک آغا اوغلو کؤهنه لیب. بس تزه فیکیر نه دیر؟ اونلار گئرلیگیمیزین، ناقصلیک لری میزین و نهایت فارسین الینده اویونجاق اولماغیمیزین نه دن لری نی فارس کولتورونه ایفراط باغلیلیق، شیعه لیگه فاناتیکجه سینه

^۱ -مثلاً، باخین:

- <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2418-SULTAN-MAHMUD-SUUBIYYE-VE-SAHNAME.html/inner/1>

وورغونلوق، بير سؤزله، اتنيك/میللی شعوروموزون بیپرانماسی ایله ایضاح ائدیردیلر. رسمی تاریخچیلیک، ائلهجه ده اونون آفرنسیسیو آدئپتی (سالدیرقان اوستاسی) دیلاور عظیملی بونو نه ایله ایضاح ائدیر؟ ۱۹۶۰-جی ایل لرین اوچ جیلدلیگینی، یا ۸۰-جی ایل لرین یئددی جیلدلیگینی الک-ولک ائدین، جاواب تاپا بیلمه یه جکسینیز. گونتای گنجالپ بو سبب لری معین ائتمه یه چالیشیر. پیس ایش گؤرور؟

صفوی ساراییندا، اوردودا، کوچه ده، بازاردا... تورک دیلی نین ایشله دیلمه سی حقیقت دیر. دانیشیلدی، اوچدو هاوایا، نتیجه ده تبریزی علی دئمیشکن، بو گون الیمیزده توتارلی بیر شئی یوحدور. بو گون ده ایران دا ائوده-ائشیکده، کوچه-بازاردا دا دانیشیلیر. رضا پهلوی ائوده آروادی ایله تورکجه دانیشیمیش، تورکییه سفرینده آتاتورکله تورکجه دانیشیمیش. خامنه ای ده ائوده، حتی اجتماعی یئرلرده آرا-سیرا تورکجه دانیشیر. شخصاً بنده نیزله تورکجه دانیشیب. آما ایران اسلام رسپوبلیکاسی نین رسمی دیلی فارسجادیر. بیزیم دئدیگیمیز یازی دیلی دیر. بودور قالیچی اولان. محض یازی دیلی «رسمی دیل» ساییلیر. تأسفلر اولسون، دیلاور بگین سایدیغی دؤورلرین هامی سیندا، بو سیرادان صفوی لر دؤورونده رسمی دیل فارسجا ایدی.

دیلاور عظیملی دئییر سوونت دؤورو رسمی کونسئپتینه توخونمایین، دنیا داغیلا بیلر. اونون ایدعاسینا گؤره میللی تاریخیمیزده هئچ بیر یانلیشلیق اولماییب، کئچمیشیمیزده هر شئی ایدئال اولوب. اوندا بیزیم بوگونکو قوزئیلی-گونئیلی پروبلریمیز هارادان چیخدی؟ آنجاق گونتای گنجالپ بوگونکو گونئی یین فارسین الینده اسیر-یئسیر وضعیتینده قالماسی نین تاریخی کؤکلرینی آختارماغی تکلیف ائدیر.

شاه عاباسا مفتونلوق فارس ایرقچی سینده ده وار، بیزیم دوستوموز دیلاور عظیملی ده ده. هانسی حاقلی دیر؟ «فارس ایرقچی سی غلط ائدیر» - ده دئییه بیلریک. ائتسین، آنجاق بو، سوال دان قاچماق اولاردی.

ایکی جور تاریخچیلیک وار. بیرسی ائموسینال (دویغوسال) تاریخچیلیک دیر، میللی آزادلیق حرکات لاری و میلت قوروجولوغو دؤورلرینده پوپولیار اولور. اینسان لاردا گلهجه به امید یاراتماق اوچون مؤحتشم تاریخی کئچمیشین مؤحتشم اولای لاری قارباردیلیر. دها چوخ بو، یازچی و پوبلیسیست لرین اثرلرینده گؤرونور. او بیر راسیونال (منطیقی) تاریخچیلیک دیر. بو، پروفئسسور لالیق، جیدیت طلب ائدن ایش دیر. گونتای گنجالپین بو کیتابی پروفئسسور لالیق، اونلارلا اوسلوب، قرامئر، باشقا تیپلی سهولر وار. آنجاق

چوخ جدی مسئلهه چوخ جدی یاناشما اورتایا قویموش دور. دؤولت سیز، حتی وطن سیز قالمیش بیر گونئیلی قارداشیمیزین ایل لرله ایچینده گزیدریدیگی و عذاب وئریدیگی سوال لارا جاواب آختارماق جهدینه بئله قدار یاناشماق اولماز. دیلاور عظیملی تاریخیمیز حاقیندا یازدیقلارینی هئچ اولماسا اونون ایشله دیگی شعبه یه موذاکیره یه وئرملگی طلب اندیر. بو، آرتیق اورتا عصرلر، لاپ ائله ۱۶-جی یوزایل پسیخولوگیاسی دیر.

ساغا-سولا سالدیرماقلا، یومروق قیجماقلا، تکبورلو پوزادا اونو-بونو آشاغیلاماقلا دوغرو اولدوغونا ایناندریا بیلمزسن. بونون یولو صبیردیر، دلیل گتیرمک دیر، نهایت ائتیک-مدنی قایدالارین ایفاسینا عمل ائتمک دیر. اسکی لاتین لاردا بللی بیر منطق واردی: «غضلبلیسن، دئمهللی حاقلی دئیلسن.» گونوموزون قیزیل باش لاری، یا صفوی موریدلری مؤوقع لرینی مدافعه ائتمک ایسته ییرلرسه، بویورسون لار، اونلارین حاقی دیر، آنجاق شر-ایفتیرا آتماسین لار. دیلاور عظیملی رأینده یازیر: «بو تبلیغاتین هارادان قایناقلانیدیغینی دقیق بیلمه سک ده، بونون آرخاسیندا معین قوه لرین دایانیدیغی حیس اولونور.» تام یانلیش، پارانویک بیر ناله دیر. دیلاور بی و دوست لاری راحت اولسون لار، صفوی معماسینی چؤزمه یه چالیشان اسکی فیکیر و عمل بؤیوک لریمیز ده، ایندی بو مؤوضوعدا رسمی باخیشدان فرقلی فیکیر ایره لی سورن لر ده صفوی لره قارشى «تبلیغات آپارمامیش لار»، داها دوغروسو، آپارا بیلمز لر. چونکی صفوی لر یوخدورلار حیاتدا. بو «تبلیغاتین آرخاسیندا معین قوه لرین دایانیدیغی» حاقدا سفسطه فیکیر ایسه علم آدمی نین دئییل، اسکی ن کود-ک گ ب آگننتی نین فیکری اولابیلر.

دیلاور عظیملی و دوست لاری نین منی مذهبچیلیکده اتهام ائتمه سی ده یانلیش دیر. بنده نیز اوچون مذهب فرقی نین اونمی یوخدور. مذهب هر بیر موسلمانین شخصی ایشی دیر، اونلاردان بیرینه رسمی ایستاتوس وئریم، باشقاسینی آشاغیلاماق، باخ، بودور بؤلوجولوک. سوروشماق گرک: حضرت پیغمبر شیعه ایدی، یوخسا سوتو؟

سووت دؤوروندن قالما رسمی کونسئپتین طرفدارلاری حاضیر اولسون لار. بوندان سونرا دا رسمی تاریخچیلیگین آنتی-میلی تئزیس لرینی چورودن یئنی-یئنی فیکیرلره شاهیدلیک ائتمک مجبوریتینده قالاجاقلار. اونلار جوغرافیایا دایالی رسمی تاریخچیلیگین یئرینه میلی تاریخیمیزین اسکی تورک تاریخی ایله باشلانماسینی گؤردوکلرینده غضبلنمه سینلر. دئیک کی، ائلخانلی لار دؤورو تاریخیمیز روس لارین «monqolo-tatarskoe iqu» کونسئپتینه اویغون اولاراق تامامله سهو شرح اولونور، یئنی کونسئپت ایره لی سورولسه قیزماسینلار.

دئیک کی، آخوندوولا باغلی فرقلی فیکیرلر اورتایا چیخاندا اؤزلرینی ایتیرمه سینلر. سوندا اونلو بیر غرب تاریخچی سی نین فایدالی بیر فیکیرینی خاطیرلاتماق ایستردیم: «تاریخین بیلینمه سی گله جگی دوشونمک اوچون لازیم دیر... اینسان کئچمیشینی نه قدر یاخشی تانییرسا، بیر او قدر آز اونون کؤله سی اولور.»^۱

سون سؤز اولارق اوخو زالینا بو موذاکیره نی تشکیل ائتدیک لرینه گؤره بیر داها تشکورلریمی بیلدیرمک ایستردیم. عینی زاماندا خاطیرلاتماق ایستردیم کی، ادب قایدالارینی پوزان آدام لارین ادب سیز رئیلیکالاری (جاواب لاری) بو موذاکیره لرین کونسروکتیو (سازنده) گئتمه سیننی اؤنله یه جک. حال بوکی بیزیم تمکینلی، سویوق قانلی علمی موذاکیره لره احتیاجیمیز وار.

^۱ - Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çeviren Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK basımevi, ۲۰۰۰

آذربايجانين بۇلۇنمەسى: عثمانلى نىن سوسقونلۇغو

اون ايل لرله آذربايجانين بۇلۇنمەسى دئيىلن مىلى فاجعه مېزىن تارىخى تحريف ائدىلميش، بو تارىخين وارثلرينده دوغرو-دوزگون تارىخ شعورونون يارانماسينا مانع اولونموش دور. رسمى ايران تارىخچىلىگينده عثمانلى نين دايم ايران تورپاق لارينا گۇز تىكدىگى، اونو ايشغال ائتمك نيتينده اولدوغو وورغولانميش دير. قوزئى ده ده سووتت دۇورونده آشاغى-يوخارى عىنى ساختاكارليغا يول وئرىلميش، اون دوققوزونجو يوزايلين باش لاريندا آذربايجانين «اوچ پيس دن بيرىنى سئچمك مجبوريتينده قالدىغى» - يا گئريده قالميش فئودال ايرانا، يا عثمانلى با، يا دا نىسبتاً اينكىشاف ائتميش روسيا يا بيرلشمك - رسمى كونسئپت اولراق وطنداشين شعورونا يئرلشديريلميش دير. ايندى ده قوزئى آذربايجان دا «بالانسلاشديريلميش خاريجى سياست» كونسئپتىنى تارىخى كنجميشين بو حادئەسى ايله ايضاح ائتمك جهدى قالمقادير. بو كىچىك يازيدا همين كونسئپتين عثمانلى ايله باغلى بۇلومونو اله آليب، گئرچكليگين نە دن عبارت اولدوغونو گۇسترمه يه چاليشاجاغىق.

* * *

بۇيوك سلجوقلو ايمپراتورلۇغوندان اوزو برى آنادولو و آذربايجان داكى دۇولت لر اكثر حال لاردا بير-بيرى ايله يولا گئتميش، آرادا بير عىنى تورك بويو بو، يا ديگر طرفه كۇچ ائتميش دير. ايستانبولون فتحيندن سونرا عثمانلى نين ايمپراتورلۇغا چئوريلمەسى و سرحدلرينى باتى ايله برابر، هم ده دوغويا طرف گئنىشلتمەسى قاراقويونلو و آغقويونلو حۇكمدارلارى طرفيندن ناراحتلىقلا ايزلەنيلميش دير. اوزون حسنين يايىلماجى پلان لاريندا باتىيا دوغرو ايره ليله مك و ايستانبولو عثمانلى لاردان آلماغين دا اولماسى معلوم دور. اورتا چاغ لارا خاص اولان سولاله مارقا لارى نين اوست-اوسته دوشمە مەسى، نتيجه ده قانلى ساواش لارين چيخماسى، آز سونرا ايكى حاكيم سولاله آراسيندا قوه مولوق علاقە لرى نين يارانماسى دا سيرادان بير حادئە ايدى.

اما بۇيوك ايدعا ايله تارىخ صحنه سينه چيخميش صفوى دۇولتى نين گئنىشلەنن عثمانلى يا قارشى ديرنمك اوچون ايدئولوژى عامىلى اۇنه چك مەسى، دوغو آنادولودا فعال شيعه ليك تبليغاتى آپارماسى، حتى بورالاردا يئرلى اهالىنى عصيان لارا تحريك ائتمەسى ايكىلى موناسيبت لرده گرگين وضعيتين يارانماسينا نە دن اولدو. سلطان ايكينجى بايزيدىن

آنادولو ایشلرینه قاریشماق، گئیشلهمه سیاستینین ایستیقامتینی دوغویا یؤنلتمک، ائلهجه ده سوٲو اھالی ایلہ یومشاق داورانماق حاقیندا شاه ایسمایلا ت۲وصیہلری نین تأثیرسبز قالماسی، داھا سونرا چالديران ساواشی ایکی د۲ولت آراسیندا فاصیلہلرلہ تخمیناً ایکی یوزایلدن آرتیق داوام ائدن ساواشلارین یاشانماسی نین باشلانغیجینی قویدو. عثمانلی دفعہلرلہ (۱۷۳۲، ۱۷۲۴، ۱۷۲۲، ۱۶۳۹، ۱۶۳۵، ۱۶۱۷، ۱۶۱۰، ۱۶۰۵، ۱۵۸۵، ۱۵۷۸، ۱۵۵۵، ۱۵۵۱، ۱۵۴۹، ۱۵۴۸، ۱۵۳۴) آذربایجانین تامامینی، یا آیری-آیری ب۲لگہلرینی ایشغال ائتدی.^۱

عثمانلی ایشغاللاری آذربایجاندا عینی اتنیک ک۲کہ مالیک اھالی اوزرینده تأثیرسبز قالمادی. خصوصاً عثمانلی نین بورادا آبدلیق-تیکینتی ایشلری گ۲رمہسی تأثیرسبز ا۲ت۲وشہ بیلمزدی. مثلاً، شاماخیدا و باشقا یئرلرده تیکیلیمیش مسجدلر، یا ۱۵۸۶-جی ایلده ا۲زدیمیراوغلو عثمان پاشانین باکیدا تیکدیردیگی قالا دیوارلاری کیمی تیکینتی ایشلری عثمانلی نف۲ذنون جانلی شاهیدی اولاراق قالماقدا ایدی.

اون سککیزینجی یوزایلین ایکینجی یاری سیندا ۳-۲ عصر اولہ نیسبتاً خئیلی ضعیقلہ میش آذربایجان، آرتیق عثمانلی ایلہ رقابت حالیندا دئییلدی. آذربایجانین دا داخیل اولدوغو ایران، شاه عباسدان سونرا داھا چوخ فارس د۲ولتی کاراکتری داشیماغا باشلامیشدی. آذربایجان، سیاسی مرکز رولونو دورمادان الدن وئرمکده ایدی. بونولا بئله گ۲نئیہ نیسبتاً قوزئی آذربایجانین دورومو عثمانلی اوچون داھا جلبانیدی ایدی. قوزئیده کی بعضی خانلیقلار، فارس ایداری-کولتور مرکزلی ایراندان آیریلماق مئیلی گ۲ستریردی. قوزئیده کی بو خانلیقلارین سیاسی مئیلی یالنیز خانلارین فنودال ماراقلاریندان عبارت حساب ائدیلمہ مہلی دیر. کولتور ساحہ سینده کی گلیشمہلر بونون گ۲ستریدیسی ساییلا بیلر. دیگر بیر سبب ده قوزئی آذربایجان اھالیسی نین خئیلی حیصہسی نین سوٲو اولماسی ایدی.

ماراقلی دیر کی، نادیر شاهین قتلیندن سونرا ایراندا یارانمیش ن۲۲بتی سیاسی بحراندان عثمانلی فايدالانماغا تلمسہدی. افغانیستاندا یعنی د۲ولت قورموش احمد شاه دورران ایستانبول گ۲ندردیگی مکتوبوندا قیزیلباشلاردان قورتولماق اوچون گ۲زل ایمکانین یاراندیغینی بیلدیریر، عثمانلی سولطانینا شیعه د۲ولتینی لغو ائتمک شانسینی گ۲رچکلشدیرمک مقصدیلہ بیرگہ حرکتہ کچمگی تکلیف ائدیردی. عثمانلی پادشاهی اوچونجو مصطفی جاواب مکتوبوندا «شرفلی بیر تورکمن لیدئری اولان نادیر شاه» لا

^۱ - Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi*, ۲. Cilt, İstanbul, s. ۱۱۳-۱۱۴.

ایمضالانان باغلاشلارین هله ده کئچرلی اولدوغونو بیلدیرمیش، «اللهین یاردیمی ایله دئولتی-عالیه‌میزین خزینه‌سی و عسکری چوخ و قوتلی اولدوغوندان بیزلر اوچون ایرانی ضبط ائتمک غایت قولای ایسه ده، بؤیله ضعیف دورومدا اولان بیر میلّتین اوزرینه عسکر گؤندرمک، اونلارین وارلیق‌لارینی خاراب ائتمک دئولتی-عالیه‌میزین شأنینه یاکیشماز» دئییه اونون تکلیفینی رد ائتمیشدی.^۱

بابی-عالی، ایران ایش‌لرینه فعال موداخیله‌یه تحریک ائدن باشقا چاغیریش‌لاری دا جاواب‌سیز قویدو. نادیر شاهین قتلیندن سونرا تبریز والی‌سی رضا خان عثمانلی حکومتینه مراجعت ائنده‌رک، آذربایجان‌دا مستقیل بیر سلطنت قورماق اوچون بورایا بیر شاه‌زاده گؤندریلمه‌سینی ایسته‌میش، آنجاق ایستانبول بو مراجعتیه مثبت جاواب وئرمه‌میشدی.^۲ نادیر شاهین رسمی ائلیچیلیکله ایستانبول گؤندردیگی شاملی مصطفی خان، شاهین اولوموندن سونرا یولدا قالیب، باغداد والی‌سی ایله اونا یاردیم وئریلدیگی تقدیرده اصفهان، قزوین، همدان، کیرمانشاهی عثمانلی‌یا قاتماق تکلیفی وئردی. آما اونون تکلیفینی ده عثمانلی حکومتی گئری چئویردی (رد ائتدی).^۳ هیندیستان‌داکی حئیدارآباد دئولتی‌نین باشچی‌سی نظام‌المولکون ایرانی ضبط ائتمک و «شیعه‌لیگی اورتادان قالدیریلیب، سونولوگو حاکیم دوروما گتیرمک، بونولا خالق‌ی راحت ائتمک» تکلیفینه ده عینی مونسابت بیلدیریلدی. ایران سرحدلرینه‌کی والی‌لره ایران تورپاق‌لارینا تجاوووز ائتمه‌مک امری گؤندریلدی.^۴

بابی-عالی‌نین ایران ایش‌لرینه ضعیف رئاکسیاسی اولکهنین اؤزونون عمومی دورومو ایله ایضاح ائدیلمه‌لی‌دیر. عثمانلی بو زامان حال‌سیز دوشموش، ایداری، حربی، عدلیه و اقتصادی دوزن پوزولموشدو. صدر-اعظم قوجا رقیب پاشا عثمانلی دئولتینی «دیرناق‌لاری سؤکولموش آسلانا» بنزتمیش، مومکون قدر عثمانلینی یئنی ساواش‌لارا گیرمکدن چکیندیرمیشدی.^۵

بعضی قوزئی آذربایجان خان‌لاری‌نین عثمانلی‌لارا مراجعت‌لری ده چکینگن دوغو سیاستی‌نین طلب ائتدیگی شرط‌لرده جاواب‌لاندریلیمیشدی. شکی خانی حاجی چلبی ۱۷۴۷-

^۱ - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. ۵۹-۶۰.

^۲ - Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan*, s. ۱۱۵.

^۳ - Abdurrahman Ateş, Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası, *Sosial Bilimler Dergisi*, yıl ۸, sayı ۲, s. ۵۹.

<http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBILENS/dergi/VIII2/aates.pdf>

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۶۱-۶۰.

^۵ - یئنه اوردا، ص. ۶۲.

جی ایلده، گنجہ خانی شہوئردی ۱۷۵۱-جی ایلده، شیروان خانی محمد ایسه ۱۷۶۰-جی ایلده عثمانلی نین تبعه‌سی اولماق ایسته‌دیکلرینی رسماً بیلدیرمیشدیلر.^۱ سونراکی ایل لرده ده بو ایستک تکرارلانمیش، عثمانلی نین حمایه‌سینی ایسته‌ین خان‌لارین سیاهی‌سی گنیشلنمیشدی. مثلاً، ۱۷۸۷-جی ایلین نوپاریندا ایروان خانی محمد، عثمانلی پادشاهی‌نا یازدیغی فارسجا مکتوبوندا تیفلیس خانی ایراکلی نین ایروان قالاسینی ضبط ائدیپ، موسلمان لار اوزرینه هوجوم ائتمک نیتینده اولدوغونو بیلدیریر، عثمانلی دان یاردیم خواهی‌شی ائدی و ایروان خانلیغی نین عثمانلی حمایه‌سینده اولدوغونو بیر نغجه دفعه خصوصی قئید ائدی. مکتوبون فارسجادان عثمانلی‌جایا ترجمه‌سی نین بیر یئرینده بو خانلیغین عثمانلی سلطانی نین بیر مملکتی کیمی قوروندوغو بیلدیریلیر: «... چوخور-ی سعد-ی ایروانی ممالیک-ی فسوها تو المسالیک-ی سلطانی قوربو جیواریندا واقع ائتمکله...»^۲ آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه یوروشو عرفه‌سینده قاراباغ خانی عثمانلی صدر-اعظمینه یاردیم خواهی‌شی اولان مکتوبوندا اؤزو حاقیندا بیلدیریر: «خلاصه الکلام دؤولت-ی عالیّه-ی عالیه نین خیدمت‌گذار بنده‌لری یوز.»^۳ بابی-عالی چیلدیر بگلریگینه، قارس والی‌سی و وان سرعسگرینه قافقازلار، بو سیرادان آذربایجان خانلیق‌لاری ایله ایلگی‌لنمک امری وئرمیش، بورادا اولوب-بیتمن لردن آیندا خبردار اولماغا چالیشمیش دیر. بو خان لارا آرا-بیر قیمتلی هدیه‌لر ده گؤندریلمیش، بورادان گلن ائلچی‌لرین خرچلیک‌لری تأمین ائدیلمیش دیر.^۴

اما عثمانلی حکومتی معنوی دستک‌دن، یاردیم و عدلریندن، خان‌لاری بیرلیگه دعوت ائتمکدن او یانا گئده بیلمه‌میش، اونلاری تهدید ائدن تهلوکه قارشى سیندا - نه آغا محمد شاه قاجارین هوجوم‌لاریندان، نه ده روسیانین آرتان تضييق‌لریندن آذربایجان خانلیق‌لارینی قورومامیش، بو ایستیق‌امته‌ده جدی جهد بئله ائتمه‌میش دیر. قاراباغلی ایراهیم خانین عثمانلی صدر-اعظمینه یازدیغی مکتوب بو معنا‌دا سجیه‌وی دیر. او مکتوبوندا گؤستریر کی، «ایگیرمی ایل و بلکه ده داها چوخ‌دان دیر کی، روم دیاری نین اهالی سیاهی‌سینا دوشمکله

^۱ - İbrahim Yüksel, Çarlık Rusyasının Azerbaycanı İstilasını ve Osmanlı Devletinin Tutumu, *Azerbaycan*, yıl ۳۷, sayı ۲۶۵, ۱۹۸۸, s. ۵۸.

^۲ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ۱۹۹۲, s. ۳۷.

^۳ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, II cilt (۱۵۷۵-۱۹۱۸), s. ۹۸.

^۴ - باخین:

- *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), s. ۳۴.

شرفلندیریلیمیشم.» او، آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه هوجومو عرفه سینده «بیزلری قوروپوب، بیزه کؤمک و عنایتینیزی اسیرگه مه یین» خواهی شی ایله عثمانلی دان یاردیم ایسته ییر. صدر-اعظمین جاوابی بیرمعنالی دیر: «ایرانلا دؤولتی-عالیه آراسیندا صلح اولدوغوندان، آغا محمد خانین صلحو پوزار بیر حرکتی گؤرولمه دیکجه عثمانلی دؤولتی طرفیندن ایران حواله سینه عسگرله موداخیله ائدیلمه یه جک.»^۱

عثمانلی نین آذربایجان خانلیق لارینا موناسیبتده پاسسیولیگی نی شرطلندیرن دیگر سبب ده ۱۸۰۵-۱۷۹۸-جی ایل لر آراسیندا روسیا ایله اتفاق ایچینده اولماسی ایدی. ناپولئون عثمانلی تورپاق لارینی ایستیلای، اؤزللیکله مصری ضبط ائتمه سی بابی-عالینی موقتیق آراماغا، اونو اینگیلتره و روسیانین دا داخل اولدوغو کوالیسیدا [ائتلافدا] اولماغا مجبور ائتمیشدی.^۲

* * *

بئله لیکله، یوخاریدا وئرلین تاریخی فاکت لار گؤستریر کی، ایرانین رسمی تاریخچیلیگی نین، یا سوونت دؤوروندن قالمیش قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی نین آذربایجانین بؤلونمه سی حاقیندا کونسئپتی نین عثمانلی بؤلومو علمی دئییل، تامامیله سیاسی آماج لارا خیدمت ائدن باخیش اولموش دور. اون سککیزینجی یوزایلین ایکینجی یاری سی - اون دوققوزونجو یوزایلین باش لاریندا عثمانلی نین آذربایجان داکی خانلیق لاری ایشغال ائتمک نیتی اولمامیش، عکسینه بوراداکي خان لارین عثمانلی سلطانی نین تبعه سینه چئوریلیمک ایستکلرینی مثبت قارشیلانمیش دیر. عثمانلی همین دؤورده آذربایجانین بیر حیصه سی نین روسیا طرفیندن ایشغالی مسئله سینه قاریشمامیش، سوسقون قالمیش دیر.

^۱ - S. Əliyərli (red.), *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, s. ۵۴۵.

^۲ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı, s. ۴۰-۵۲.

پان ایرانیزمین یارانماسی و تورکلوک

پان ایرانیزم، ایرانین بوتؤولوگونو، اونون خاریجی دؤولترین تضحیق لیریندن آزاد اولماسینی و مودئرئلشمه سینی نظرده توتان ایدئولوژی-سیاسی جریان کیمی ایگیرمینجی یوزایلین باش لاریندا یارانماغا باشلامیش، پهلوی لیرین حاکیمیتی دؤورونده (۱۹۷۹-۱۹۲۵) دؤولتین داخلی سیاستی نین اساسینا چئوریلیمیش، ایسلام اینقیلابیندان سونرا ایسلام جمهوریتی دؤولتی نین اونو یاشاتماغا چالیشماسینا باخمایارقاق، او ضعیفله میمش، بحران دؤورونه قدم قویموش دور. پان ایرانیزمین موختلیف جهت لری حاقیندا خئیلی آراشیدیرما وار. بو یازیدا بیز پان ایرانیزمین مئیدانا گلمه سینده تورکلرین (یا تورک ساییلان لارین) رولو، بو جریانین تورکلوک و آذربایجان حاقینداکی اساس ایدئیالارینی قیساجا نظرده کئچیره جه ییک. هم ده دونیا تاریخینده اؤرنگی اولمایان، یا دا نادیر اؤرنکلری اولایا بیله جک بو حادثه نین - ایرانین بوتؤولوگونون قورونماسی، اونون فارس ایرقچی دؤولتینه چئوریلمه سی نامینه بعضی تورکلرین، نماینده سی اولدوغو اتیک بیریگی واریغینی اینکار اتمه سی اونیکال (تایسیز) حادثه سی نین سببلرینی آختارماغا چالیشاجاغیق.

پان ایرانیزمین کؤکلری اون دوققوزونجو یوزایل موتفکیر و یازارلاری نین اثرلرینه گئدیپ چیخیر. قاجار ایرانین گئریلیگینی تنقید ائدن و اونون موترقی اینکیشاف یولونا چیخماسینی تبلیغ ائدن لر آراسیندا باشقالاری ایله یاناشی میلتجه تورک اولان (یا ساییلان) میرزه فتحعلی آخوندزاده (آخوندو، ۱۸۷۸-۱۸۱۲)، میرزه یوسف خان (اؤلومو ۱۸۷۹)، زین العابدین ماراغابی (۱۹۱۰-۱۸۳۷) موهوم رول اوینامیش لار.

بللی دیر کی، میرزه فتحعلی، ایسلام دونیاسیندا «فاناتیزمی آرادان قالدیرماق»، «آسیا خالق لارینی نادانلیق و غفلت یوخوسوندان اویاتماق» و مدنی ترقی یولونا ایستیقاملندیرمک اوچون ۱۸۶۵-۱۸۶۳-جی ایل لرده مشهور «کمال الدوله مکتوب لاری» نی یازمیش، اونو فارسجا، داها سونرا روسجا چئوریمیش دیر. «کمال الدوله مکتوب لاری» فلسفی

۱- مثلاً، باخین:

- С.М.Алиев, К национальному вопросу в современном Иране, *Краткие Сообщения Института Народов Азии АН СССР*, N ۷۷, Москва, ۱۹۶۴, с. ۴۵-۶۰; R.W.Gottam, *Nationalism in Iran*, Pittsburg, ۱۹۶۴; В.В.Трубейкой, К вопросу о влиянии буржуазных реформ ۶۰-х – первой половины ۷۰-х годов на национальные процессы в Иране, М.С.Лазарев (ред.), *Национальные проблемы современного Востока*, Москва: Наука, ۱۹۷۷, с. ۸۱-۸۶;

تراكتاتى نىن (اينجهلەمەسى نىن) اساس ايدئياسى ايرانىن، عمومىتەلە موسلمان شرقى نىن گئرىدە قالماسى نىن بىرىنچى سببى نىن ايسلام دىنى اولماسى فيكرى دىر. «بوتون دىن لرى پوچ» حساب ائتمەسىنە باخمىياراق، مۇلىف، پروتئىستانتىزىمى نومونە گۇسترمىش، ايسلامدا دا كۇكلو اصلاحات لارىن اولماسى گركليگى ايدئياسىنى ايرەلى سورموش دور. ميرزە فتحلى بعضى كاتولىك اۆلكەلرىندە «دىنى اعتىقادلارا باغلاندىقلارى و كئشىش لرىن و افسانەچى لرىن سۆزلىرىنە قولاق آسدىقلارى اوچون علم و صنعت لردە گون دن- گونە تنزۆلە اوز قويدوقلارىنا» دىقتى چكىر. پروتئىستانت اۆلكەلرىن اينكىشافي حاقىندا ايسە يازىر: «... آما آوروپانىن باشقا مىلت لرى، خصوصاً اينگىلىس، فرانسا و يئنگى دونيا (آمريكا - ن.ن.) مىلت لرى دىنى اعتىقادلارىن قئىدىندن آزاد اولاراق، عقل و فلسفە بە پئىرولىك ائندىكلرىندە، علم و صنايع دە گون بە گون، ساعات باساعات ترقى ائتمكده دىرلر. اولارىن علم لرى سايهسىندە دونيادا غرىبە اىختىراع لار و اىنسان اؤولادى نىن خوشبختلىك و آسايىشىنە سبب اولان ماراقلى يئىنلىك لر مئيدانا گلەمىش، علم و معرفت واسطەسى ايله آوروپا اهالىسى ترقى ائتمىش دىر.»^۱ ائرىن باشقا بىر يئرندە ايسە عىنى مودئل ايسلام عالمى اوچون اويغون گۇرولور: «بىر دە مۇلىف اىستەمىر كى، خالق آتئىست اولسون، دىن سىز و ايمان سىز اولسون. بلكە مۇلىفەن مقصدى ايسلام دىنى نىن عصر و زمانە بە مووافىق اولاراق پروتئىستانتىزىمە مۇحتاج اولدوغونو گۇسترمك دىر. ائله كامىل پروتئىستانتىزىمە كى، او ترقى و سىويلىزاسيون شرطلىرىنە مووافىق اولسون، بشرىن هر ايكى جىنسى نىن آزادلىق و حقوق برابرلىگىنە قرار وئرسىن، اۆز سىياسى تدبىرلىرى ايله شرق پادىشاھلارى نىن دئسپوتىزىمىنى يومشالتماسىن و كىشىلى-آرودالى بوتون ايسلام طایفاسى نىن ساوادلى اولماسىنى واجىب ائتىسەن.»^۲ آخوندزادە بو اثرىندە ايسلام دىنى نىن اساس احكام، آيىن و مودەئالارىنا قارشى چىخىر، ايسلام بۇيوك لرىنى تنقىد (بعضاً حتى تحقير) ائدىر، دىنىن قادىن مسئلەسىندە اوينادىغى منفى رولو، چوخ آرودالىغى، روحانى لرىن بىر سىرا يئرسىز قاداغالارىنى پىسلەبىر، محكمەلرى علمانىن انحصارىندان چىخارتماغى اىصرارلا طلب ائدىر.

«آلدانمىش كواكىب» دە ميرزە فتحلى عادىل حۇكمدار طرفدارى دىرسا، تكاملوچودورسە، «كمال الدولە مکتوب لارى» ندا آرتىق اونون سىياسى باخىش لارى نىن سرتلشدىگى نىن شاھىدى اولوروق. ايكىنچى دە او خالق کوتلەلرى نىن سىياسى حياتدا فعال اىشتىراك ائتمەسىنى اىستەبىر، اينقىلابدان («رئوولوىسيون» دان) بحث ائدىر. آخوندزادە

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۱۲۳.

^۲ - یشنه اوردا، ص. ۱۳۶.

سوسیال-سیاسی مسئله‌لردن، ظلم، قانونسوزلوق، اؤزباشینالیقدان دانیشارکن آرتیق فریاد چکیر.

آذربایجاندا ادبیات، فلسفی و انستتیک فیکره گتیردیگی یئنیلیکلره باخمایاراق، میرزه فتحعلی آخوندزاده سونرالار ایران میلّتیچیلیگی نین، تور کلوگو رد ائدن مورجع پان ایرانیزمین یارانماسیندا موهوم رول اوینادی. اون دوققوزونجو یوزایلین سونلاریندان باشلایاراق بو جریانین داشیییجی لاری پان ایرانیزمی عرصه یه گتیررکن آخوندزاده نین اثرلریندن، خصوصیه «کمال الدوله مکتوب لاری» ندان گئنیش ایستیفاده ائتدیلر.

آخوندزاده بوتون فلسفی-پوبلیسیستیک اثرلرینده وطنینی ایران ساییر، اؤزونو «ایرانلی»، «ایران میلّتی نین عضو»، فارس حساب ائدیر.^۱ ایرانین مؤوجود وضعیتینه قارشی ساسانی دؤورو ایرانین «مؤحتشملیگی» نی قویور. کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبو «ئی ایران، هانی سنین او شوؤکتین و سعادتین کی، کیومرث و جمشید و گشتاسیب و نوشیروان و خوسروو پرویز اعصاریندا وار ایدی؟»^۲ نیداسی ایله باشلانیر و بوتون اثر بو یو بو فیکیر دفعه لرله، موختلیف فورمالاردا تکرار ائدیلیلر.^۳ قدیم ایران تاریخی کیمی ایرانین قدیم ساکین لری ده ایدئاللاشدیریلیر: «اینکار ائدیله بیلمز کی، پارسی لر و زردوشتی لر و ایرانین بوتون فارس دیللی موسلمان لاری فطرتاً حوسن-اخلاقدا و حرکتلرینده بوتون میلّتلرین قاباقجیل لاری دیر. اونلارین خوشنفسلیگینده، خوش اخلاقلیغیندا، اطاعت کارلیغیندا، ایخلاصکارلیغیندا و پادشاه پرستلیگینده بو دلیل کافی دیر کی، بو ساییلان صیفتلرین واسطه سی ایله عربلرین غلبه دؤورونده دئسپوت پادشاهلارین ایینه دوشموش، بو گونه قدر پادشاهلارین و اونلارین

۱ - کولونل میرزه فتحعلی آخوندزاده نین اؤزو طرفیندن یازیلیمیش بیوقرافیاسی، یعنی ترجمه یی-حالی "باشلیقلی یازیدا میرزه فتحعلی یازیردی: «منیم آتام میرزه محمدتقی حاجی احمد اوغلوون اولو بابالاری فارس قبیله لریندن اولموش دور.»؛ Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵ - ۱۸۴۵-جی ایله یازیلیمیش شهادتنامه ده ایسه اونون نسلی نین «تورکمن طایفالاریندان» اولدوغو بیلدیریلیر. (یننه اوردا، ص. ۲۲۲) ۱۸۵۸-جی ایله تهران داکا دؤولت آداملاریندان بیرى حسین نظام الدوله یه یازدیغی مکتوبوندا تورک بووندان اولدوغونو خصوصی گؤستیردی: «انیشیمیش کی، جنابینیز مئدم ائلیندنسینیز. من ده آتا و آنا طرفدن مئدم.» (یننه اوردا، ص. ۲۹). زردوشتی لرین تهراندا یاشایان رهبری مانوکجی صاحبه ۱۸۷۱-جی ایله یازدیغی مکتوبدا آخوندزاده گؤستیردی: «قوی بوتون ایرانلی لار بیر حقیقتی باشا دوشه رک دئسین لر کی، بیز پارسلارین اؤولادیبیق، ایران بیزیم وطنیمیزدیر... من اؤزوم ظاهرأ تورک اولسام دا، اصلیم پارس لار نسلیندن دیر. اولو باهام حاجی احمد رشتدن گلیب، آذربایجاندا وطن تاپمیش دیر.» (یننه اوردا، ص. ۱۴۲). فیروالدین بی کؤچرلی میرزه فتحعلی نین انتتیک منسوبیتینه دقت چکمیش، اونون ترجمه یی-حالی ائقتباساً «فارس طایفاسیندان» اولدوغونو بیلدیرمیش دیر؛

- Firudin Bay Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, I cild, s. ۳۹۸

۲ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰.

۳ - مثلاً، باخین: یننه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۹، ۱۲۴، ۳۰-۲۰.

موروث سیز عامیل لری نین جوربه جور جؤور و سیتملرینه قاتلاشیب صبر ائتمیش لر و قطعاً دونیانین او بیرى میلت لری کیمی آزادلیق فیکرینده دئییل دیرلر.^۱ آخوندزاده تورک حاکیمیتینه قارشى یؤنلمیش ایسماییلی لر حرکاتینى وصف اندیر.^۲ او، تئهران دا چاپ ائدیلن «میلت» قزئی نین مونشی سینه یازدیغى مکتوبدا مارقلى بیر تئزىس ایرهلى سورور: «ایسلامیت دن قاباقكى ایران قوومونون علامتى جمشید تاختى، ایستخر قالاسى کیمی قدیم پادشاهلارین آثاری دیر. ایسلامیت دن سونراكى ان مشهور آثاردان بیرى ایسه صفویه پادشاهلاری دیر کی، اثنی عشرلیک مذهبنه ایران دا رواج وئریب، اونون موختلیف طایفالارینى واحید بیر میلت حالیندا نیظاما سالمیشلار و ایرانین آیریجا، موستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموشلار.»^۳ تصادفی دئییل دیر کی، آخوندزاده فارس لارین آنا کیتابى اولان «شاهنامه» نى و اونون مؤلفى فیردوسینى بوتون ادبى اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلتى-ایسلام آراسیندا پوئزىا عبارت دیر فقط فیردوسى نین اشعاریندان کی، میثلى هئچ بیر بشره ایسلام میلتیندن بو زامانا قدر مقذور اولمایب دیر.»^۴

«کمال الدوله مکتوبلاری» اساساً عربلره، قیسماً ده تورکلره قارشى نیفرت روحوندا یازیلیمیش دیر. او حساب ائدیر کی، وطنى ایرانین گئریده قالماسى نین اساس گوناھکاری عرب ایشغالى، ایسلامین قبول ائدیلمه سی دیر. بو فیکرى دفعه لرله اثرلرینه تکرار اندیر.^۵ اثرین بیر یئرینده ایده ائدیر: «اگر عربلر ظهور ائتمه سه یدیله، آفریقا و آسیایا مسلط اولماسایدیلار، بو اولکه لرین علم لرینى قرآن خاطرینه و اؤز دیل لری خاطرینه یئله وئرمه سه یدیله، بو گون بو اولکه لرین خالق لاری سیویلیزاسیون و معریفتملى خالق لار سیراسیندا اولار و یئر اوزونون خوشبخت لریندن حساب ائدیله دیله.»^۶

آخوندزاده ایران تاریخینده تورکلرین و تورک سولاله لرینى رولونو دا منفى قیمتلندیریر، ایرانین بدیختلیگی نین ایکینجى سببکاری کیمی اونلاری گؤرور، آما عربلره نیسبتاً اونلارا نیفرتینى آچیق شکیلده ایفاده ائتمکدن چکینیر. فارس لاری نظره آلاق ایران

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۲۹.

^۲ - یئنه اوردا، ص. ۳۰۱، ۸۹-۸۵.

^۳ - یئنه اوردا، ص. ۱۵۸.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۳۱.

^۵ - مثلاً، باخین: یئنه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۵-۱۲۴، ۱۱۰، ۹۹، ۵۸، ۳۰.

^۶ - یئنه اوردا، ص. ۱۲۷.

اهلی نین باشینا گتیریلن لری صادالایان و حاضیرکی وضعیتیندن شیکایت ائدن آخوندزاده، کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبوندا یازیر: «سنین خالقیندان ایکی یوز مینه قریب ذوکورن و اوناسین عیال و اطفال لاری ایله تورکمان لارین (اوخو: قاجارلارین - ن.ن.) الینده مشقتی- اسیرلیکده گرفتار اولوب، همیشه ناله و افغان ایله روزیگارلارینی باشا آپاریرلار و بیر کس اونلارین دادینا یتیشمیر و اونلاری خلاص ائتمک خیالینا دوشمور.»^۱ یئنه همین مکتوبدا آخوندزاده، «دونیانین وضعیتیندن، مملکتی ایداره و تربیه ائتمک قایدالاریندان، عدالت، موروث، رعیت پرورلیک و وطن پرورلیکدن خبری اولمایان» قاجار سولاله سیندن اولان پادشاهی «جمشیده تایی توماغین» مومکون اولمادیغینی بیلدیریر.^۲ مکتوب لاری نین بیرینده میرزه فتحعلی «چینگیز خان دان توموش صفوی لره قدر پادشاه لارین لیاقتی نین» اولمادیغینی بیلدیریر، سلجوقلور لاری نادان آدلاندیریر.^۳ اوزونو «ایران میلتی نین بیر عضوو» حساب ائدن آخوندزاده نین عثمانلی یا دا موناسیبتی چوخ منفی دیر. عثمانلی تورک لارینی «طبیعت لری اوزره تنبل اولان و نه اؤلویه، نه ده دیریه های وئرن» ساییر.^۴ میرزه فتحعلی عثمانلی داکی تورکجه ایله «زاقاقاز یادا یاشایان تاتارلارین دیلی» نی، تعجب اولدور کی، «کؤکوندن فرقلی» دیل لر ساییر.^۵ آذربایجان تورکجه سینین «آذربایجان دیلی» آدلاندیران و ایلک دفعه دؤوریه بوراخان دا اولای بیلسین کی، آخوندزاده دیر.^۶ آخوندزاده نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله («زاقاقاز یادا یاشایان تاتارلارین دیلی») موناسیبتی ده سوال لار دوغورور: «تاتارلار ایندییه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات دان محروم دورلار (؟) و بو دیله اوخوماق اوچون اوریژینال اثرلره تصادف ائدیلمیر (؟)؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثرلر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل لردن ترجمه ائدیلمیش (؟)، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیله یازیلیمیش دیر. بئله لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجمه لر اساسیندا تاتار دیلی نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیرنیلمه سی مومکون اولمادیغی کیمی، همین اثرلره اساسلانا راق، بو دیلین قرامماتیک قایدا و قانون لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۳-۲۴.

^۲ - یئنه اوردا، ص. ۳۶.

^۳ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۱۲۳; Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۸۸

^۴ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰۸.

^۵ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۳۰.

^۶ - یئنه اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

دئیل دیر. ^۱ آخوندزاده نین تور کجه پوئزیا یا مونا سبیتی ده یانلیش دیر: «تورک آراسیندا دخی بو زامانا قدر موقتدیمیندن شاعیر اولمایب دیر (؟). فضولی شاعیر دئیل (؟) و خیالاتیندا اصلا تأثیر یوخدور (؟)؛ آنجاق ناظیمی-اوستاد دیر.» ^۲

مدنی و اجتماعی حیاتدا بؤیوک نفوذ صاحبی اولان میرزه فتحعلی نین ^۳ مؤوجود روس حاکیمیتینه مأمور-کونفورمیست مونا سبیتی ده سونرالار، خصوصاً سووئت دؤورونده تبلیغات مقصدی اوچون گئنیش ایستیفاده ائدلمیش دیر. او، ۱۸۷۷-جی ایلده میلی فیکرین و عملین اؤنچولو حسن بی زردابی به عنوانلادیغی مکتوبوندا یازمیشدی: «ال چک بیزیم یاخامیزدان! بونا آنجاق شاکیر اول کی، دؤولتی-روسیانین تحتی-حیمایتینده، کئچن زمانه لرین قوشونکشلیگیگیندن و چاپقینیندان آزاد اولوب، آسایش تاپمیشیق و زینده گانلیقدان راضی ییق.» ^۴

اصلن قاجار بویوندان اولان میرزه یوسف خان مستشارالدوله اوزون مدت روسیا، تورکیه و فرانسادا دیپلوماتیک خیدمتده اولموش، اؤلکه داخیلینده ایسه یوکسک دؤولت وظیفه لری توتوموش دور. خاریرجده یاشاماسی اونون دونیا گؤروشونون فورمالاشماسینا تأثیر ائتمیش، دؤورون اینکیشاف ائتمیش اؤلکه لری ایله ایرانین وضعیتینی موقاییسه ائتمک ایمکانی وئرمیش دیر. اونون کیچیک جملی «یک کلمه» («بیرجه سؤز»، ۱۸۷۱) اثری رادیکال سیاسی فیکرلری اؤزونده عکس ائتدیرن ایلك اثر دیر. او، اینکیشاف یولونا چیخماسی اوچون

۱ - یننه اوردا، ص. ۳۰.

۲ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۵۲.

بعضی مؤلفلر سونرالار درام اثرلرینی یئرلی دیلده یازدیغی اوچون میرزه فتحعلینی یانلیش اولاراق گؤرکملی تورکچول سیراسیندا گؤستریرلر. یوسف آکچورا اونو تورکچو ساییسا دا فیکرینده قطعیتلی دئیل: «آخوندزاده میرزا فتحعلی، دیلده فعلاً تورکچولک ائتمیش اولوبور؛ فقط میرزا نین تورک میلیتچیلیگی ایله ایلگیلی دوشونجه و گؤروش لرینده دایر منیم الیمده جدی بیلگی لر یوخدور... میرزا فتحعلی، آچیقدان آچیغا تورک میلیتچیلیگی یایمیش دئیل دیر. آنجاق کومئندی لرله، حرفلرین اصلاحی دردی له بو غایه یه دوغرو یوروموشدور.»

-Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, ۱۹۷۸, s.۶۶, ۸۷.

۳ - دئیلن لر گئنیش کوتله اوچون سجه وی دئیلدی. کؤچرلی یازیر: «آزاده فیکرلی، صاف عقیده لی و عقلی-سلیمه اطاعت اندیجی بیر ووجود اولدوغو اوچون چوخلاری اونو بی دین و لامذهب آدلاندیریپ تکفیر اندرلمیش. عقیده سی اوچوندان اونون ان یاخین دوستلاری و اقرباسی آخردا اوندان اوز چؤندریپ ابا ائتمیش لر و وفاتیندا تشییعی-جنزه سینه و نامازینا بیر کس گلمه ییب، دؤرد نفر حامل آرتیق اهانتله اول مرحومون تابوتونو مزارستانا آپاریب، ناماز سیز، دعاسیز و تلقین سیز دفن ائتمیش لر.»

- Firudin Bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, I cild, s. ۴۲۶-۴۲۷

۴ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۲۰۵.

ایرانی کونستیتوسیالی مونارخیا یا چئوریلمه سینی ضروری ساییر. میرزه یوسف خان دؤولتین بوتون صینیفلرین مارق لارینی تمثیل ائتمه لی اولدوغو ایدئاسینی مدافعه ائدیر. ایلک دفعه اولراق مؤلیف، دئموکراتیک سئجکی سیستئمیندن، سیاسی پارتیالارین وارلیغی، قانون قارشسی سیندا هامی نین برابر اولماسی، اهالی نین عمومی تحصیل ضرورتیندن بحث ائدیر.^۱ او دا یئنی الیفبائین قبول ائدیلمه سی فیکرینی دستکله یین لردن اولموش دور. بو اثر محافیظه کار دایره لرین غضبینه سبب اولموش، شاهین فرمانی ایله اونو ۱۸۷۹-جو ایله «کیتابینی باشینا دؤیه-دؤیه» اؤلدورموشلر.

حاجی زین العابدین ماراغایی نین یازدیغی اوچ جیلدلیک «ایبراهیم بگین سیاحتنامه سی» اثری نین بیرینجی جیلدی ۱۸۹۷-جی ایله چاپ اولونموش دور. بو اثر رومان ژانریندا یازلسا دا اجتماعی-سیاسی تراکتات دیر. اون دوققوزونجو یوزایلین سون لاری ایران معاریفچیلیغی نین ان گؤزکملی نومونه لریندن بیری دیر. «سیاحتنامه» ایران داکی مؤوجود سیاسی-اجتماعی وضعیت، دئسپوتیک ایداره چیلیغی، خورافاتی تنقید ائدیگینه گؤره ایران دا یاساقلانمیشدی. اونون تنقیدی آخوندزاده، یا میرزه مئلکوم خانین اثرلرینده کی تنقیدله سسله شیر، اؤلکه نین گتیریلیغی نین آرادان قالدیریلماسینا یؤنلمیش ایدئیلار تخمیناً عینی دیر. دیقت چکن فرق لردن بیرسی یاپون اینکیشاف مودئلینه حئیران اولان مؤلفین الیفبائین دییشمه سی نین ضروری حساب ائتمه مه سی، «الیفبائین چتینلیغی نین مطلبه دخلی اولمادیغینی» گؤستمه سی دیر.^۲ میرزه مئلکوم خان دان فرقلی اولراق مؤلیف، غرب مثیلی دئییل، غربین اؤلکه لری نین داخلی ایش لرینه قاریشماسینا، ایران ایقتیصادیاتینا سرمایه قویولماسینا قارشسی دیر. مؤوضوعموز اوچون ماراقلی اولان ان دیقت چکن جهت اودور کی، ماراغایی نین تاریخی کئچمیش کونستپتی آخوندزاده نین تاریخی گؤروش لری ایله اوست-اوسته دوشور.

اثرین قهرمانی، ایبراهیم بی - اصلینده مؤلفین ایدئالی - قاتی ایران میلئتچی سی دیر. اونون «ایرانلیق تعئوبو» او قدر گوجلودور کی، «اؤزونو تانیان گوندن اعتباراً ایسکندرین ایرانا قوشون یئریدی، اورانین بیر چوخ شهرلرینی خارا با قویماسی و قدیم ایرانین پایتاختی اولان ایستخر شهرینه اود وورماسی، دارانین اؤلدورولمه سی اوزوندن ایسکندر آدینی دلیینه گتیرمک ایسته مزدی.» مصرده یاشایان بو شخص «اگر ایسکندریه شهریندن آد چکمک

^۱ - Mirza Yusef Xan Mostafarəddoule, *Yek kəlamə*, Tehran, ۱۳۲۵.

^۲ - Zeynalabdin Marağayi, *İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya Təəssübkeşliyin bəlası*, Tərcümə edən Həmid Məmmədzadə, Bakı: Elm, ۱۹۸۳, s. ۳۸۵-۳۸۷.

مجبوریتینده قالسايدى دا، اonu «مصر تورپاغى نين ليمانى» آدلانديراردى.^۱ مؤلىف حاضيركى برباد وضعيته قارشى قديم ايرانين «دونيا سيويليزاسياسى نين مركزى» اولماسى فيكرينى قويور. «مؤحترم جناب» آدى ايله ايدناللاشديرديغى بير ضيالى دئيبير: «آخى مگر بو هامان ايران دئيبيل كى، بير گون بوتون يئر اوزونون گولشنى و جنتين نومونهسى ايدى؟! بس نه اوچون ايندى اوتلو، تيكانلى چؤل-بيابانا چئوريلميش دير؟ مگر بو تورپاق عصرلر بويو دونيا مدنيتى نين بئشيكى اولان مقدس تورپاق دئيبيل؟! بس نئجه اولدو كى، اونون واختى ايله باشقالارى نين تربيهچىسى اولان اهالىسى ايندى تربيهسىز آدلانديريلير؟! ايرانلى لار اؤز علم و مدنيتى ايله گئنيش شؤهرت قازانديق لارى زامان لاردا آوروپا خالق لارى دبولر و بيرتيجى حيوان لار كيمي و وحشيت دؤورونو كئچيريرديلر. پيشدادى لرین عدالتلى قانون لارى ايندى ده عاديل حؤكمدارلار اوچون اؤرنك اول بيلر. انوشيروانين عدالتى نين شؤهرتى هله ده دونيادا سسله نير.»^۲ ابراهيم بى - زين العابدین ماراغيى اوچون ايران تاريخى نين ان مؤحتشم دؤورو اهمنى و ساسانى لرین حؤكمرانليغى دؤورودور. مؤلىفه گؤره، «پيشدادى سولالهسى نين ايلك پادشاهى اولان كيومرث دن توتوموش ساسانى سولالهسى نين سون لارينادك بو آباد اؤلكه عدالتين منبعى اولموش، اونون ساچديغى مدنيت ايشيق لارى باشقا اؤلكه خالق لارى نين گؤزونو قاماشديرميش دير.»^۳ مؤلىف، «جنتمکان» فيردوسينى چوخ وصف ائدير، چونكى او، «بیر ميلتین (فارس لارين - ن.ن.) اؤلموش ديلينى ديريلتدى، ميلتین تاريخينه ديرلى خيدمت ائتميش اولدو.» مؤلىف ائله بوراداجا قزنه لى سلطان ماحمودو پيسله مهيى اويغون گؤرور، فيردوسى يه موکافات وعدى دئيبيلن افسانهنى «بوش وعد» آدلانديرير.^۴ زين العابدین ماراغيى ايران تاريخى نين ان مؤحتشم دؤورلريندن بيرينى ده صفوى لرین، خصوصيله شاه عاباسين حؤكمرانليغى دؤورو سايبير، اونلارى وصف ائدير، چينگيز اؤولادلارى نين حاکيميتى دؤورونو ايسه بدبختليکلر دؤورو سايبير.^۵

اثرين اوچونجو جيلدينده مؤلىف «بيچاغين سومويه دايانديغينى» بيلديرير، قاجارلارى و قاجار حاکيميتينى نظرده توتاراق هاراي چکير: «ئى چينگيز طايفاسى نين قاليق لارى!

۱ - يئنه اوردا، ص. ۳۴.

۲ - يئنه اوردا، ص. ۱۳۷-۱۳۶.

۳ - يئنه اوردا، ص. ۲۳۷.

۴ - يئنه اوردا، ص. ۲۴۴.

۵ - يئنه اوردا، ص. ۲۸۹-۲۸۸، ۲۶۷، ۱۶۱، ۱۶۰، ۶۳-۶۲.

بیلین و آگاه اولون کی، سیزین حؤکمرانلیق دؤورونوز باشا چاتمیش دیر.^۱ حاکیمیتین منشأییینه بو جور اتنیک یاناشما «ایبراهیم بگین سیاحتنامهسی» اوچون خاراکتئرلیک دئییل دیر. اثرده ایران بوتؤو اولاراق اله آلینیر، اؤلکه نین اتنیک قورولوشو حاقیندا دئمک اولار هئچ نه دئییمیر. اثرین بیر یئرینده اتنیک مونا سیبتلر حاقیندا کیچیک ایشاره وار. رومان داکی صورتلردن بیرى دئییر کی، «بونلارلا ایشینیز اولماسین، تورک دورلر. بونلار سادلؤوح و تربیه سیز اولورلار.»^۲ اثرین اوچونجو جیلدی، مؤلفین ترجمه یی-حالی حاقیندا حیصّه ده ایسه مؤلف اؤزونو تقدیم ائدیر: «الغرض، باشدان آياغا گوناھکار اولان بو مؤلف زین العابدین ابن-مشهدی علی ابن-حاجی رسول ابن-حاجی عبدالله ابن-حمزه خان ساووجبولاق کوردلریندن و او محلین خانلاریندان ایدی.»^۳

بنله لیکله، یوخاریدا قیسا شکیلده نظرден کئچیردیگیمیز تورکلوک علیهینه فیکیرلردن سونرالار ایرانین چئشیدلی ایدئولوقلاری بهره لنمیش، بو اساس اوزرینده اونلار اؤزلری نین تورک دوشمنلیگی فیکیر سیستمینی قورموشلار. بو دا مشروطه اینقیلابی زامانی و اوندان درحال سونرا چوخ حسّاس نتیجه لر وئرمه یه باشلادی.

مشروطه اینقیلابیندا (۱۹۱۱-۱۹۰۵) تورکلرین هم قاجار حاکیمیتی نین تمثیلچی لری، هم ده موخالیفتین لیدئرلری کیمی قارشى طرفلر اولاراق ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتمه لری، آذربایجانین اینقیلابین ایکی باشلیجا مرکزیندن بیرى اولماسی بللی تاریخی حادثه دیر. آذربایجان کؤکنلی موخالیف سیاسی خادیملر اساساً سوسیال-سیاسی شوعلارلر ایره لی سورموش، ضعیفله میش قاجار حاکیمیتینه قارشى موباریزه یه او قدر آلوده اولموش دورلار کی، اتنیک شعور باخیمیندان چوخ ایره لی ده اولان فارس لارین اینقیلابدان اله ائتدیکلری اوستونلوگون فرقینده بنله اولمامیشلار. بیلیندیگی کیمی، ۱۹۰۶-جی ایلین سونوندا تصدیق ائدیلمیش اساس قانون فارس دیلینی بیلمگی سئچکیده ایشتیراک اوچون اؤن شرط سایدی. او زامان فارس لارین سیاسی-اقتصادی و مدنی مرکزی اولان پایتاخت تئهرانا مجلس عضولری نین سایى نین اوچده بیرى - ۶۰ یئر وئریلدی. اهالی سی نین سایى تئهران اهالی سیندن ۷-۶ دفعه چوخ اولان آذربایجانا ایسه جمعی ۱۲ مجلس عضوو سئچمک حاقی تانیندی. ممد امین رسول زاده ۱۹۱۱-جی ایلده مشهور «ایران تورکلری»

۱- یئنه اوردا، ص. ۴۳۳.

۲- یئنه اوردا، ص. ۱۵۹.

۳- یئنه اوردا، ص. ۴۳۷.

سىلسىلە ماقالەلىرى نىن بىرىندە يازىردى: «تۈرك اينقىلابچى لارى، تۈرك مبعوث لارى، تۈرك انجۈمن لرى دندىگىمىزدە بونلارن محض تۈركلۈك نامىنە حركت ائىدىكلرى دوشونولمە سىن. ايران تۈرك مشروطىت پرورلرى تۈركلۈكلرىنى دوشونمەدىلر؛ بوتون فداكارلىغى آنجاق ايرانلىق و وطن-ى موشرتک نامىنا اجرا ائتمىشلردىر.»^۱

اون سىكىزىنچى يوزايلىن سونلارنىدا ايراندا حاكىمىتى اله كئچىرمىش قاجارلار، اون ايل لرلە آذربايجانى اوزونون اساس داياق لارىندىن بىرى سايىمىش، اما سونراكى دؤورلدە اتنىك پرسۇس لرىن فۇوقونده قالمىش، حتى آرتىق خئىلى درجەدە فارسلاشمىش قاجارلارلا آذربايجان مملكتى آراسىنداكى بو باغلىلىق آزالا-آزالا ضعيفلەمىشىدى. اينقىلاب زامانى ايسە موناسىبت لردە درين چات ياراندى. ۱۹۱۱-جى ايلدىن سونرا آذربايجانن روسيا پروتكتورتىنا (ال آلتى سىنا) چئوريلمەسى، تىرىزىن قاجار سارايى ايله علاقلەرىنە داها آغىر ضربه ووردو. اودور كى، نوؤبتى بحران زامانى چوروموش، اتنىك كۆكلرىدىن قوپموش قاجارلارى مدافعه ائدە بىلەجك گىرچك گوج تاپىلمادى.

اۆلكە داخىلىندە كى، اۆزلىكلە خاريجىندە كى ايران موخالىفتى ايلك دفعە اولراق حاكىم مونارخيا ايله «ايران دؤولتى» آنلايىش لارىنى آيىردى، حتى بىر-بىرىنە قارشى قويدو. اونلار قاجارلارى «مىلت»ە ياد اولان، خاريجى دؤولت لرىن مارق آگئنتى كىمى تقدىم ائتمە يە باشلايدىلار. موخالىف قروپلارن «دؤولت» آنلايىشى داها آرتىق درجەدە قدىم ايرانن اهمنى، پارفيا و ساسانى دؤولت لرى ايله اۆز دىشلەيدىلدى. يوزايل لر اۇنجه مۇوجود اولموش بو دؤولت لر آرى ايرقى نىن غرور منبى كىمى ايدئاللاشدىرىلدى.

دىگر طرفدن، موخالىفتىن تىلىغاتىندا قاجارلارلا تۈركلۈك عئىنى لشدىرىلدى، اونا اولان نىفرت اۆلكە اهالى سى نىن خئىلى حىصە سىنى تشكىل ائدن تۈركلرە قارشى يۇئلدىلدى. اۆلكە نىن چوخ مىلتلى تركىبى گىرلىك علامتى حساب ائدىلدى. ايرانن آياغا دورماسى و اينكىشافى اوچون مودئرنىست دايرەلدە غربى آوروپانن هوموژئن (تك مىلتلى) توپلوملارى مودئل گۆتۈرۈلدو. چئشىدىلى طايغالاردان، دىل لردن، كولتورلردن عبارت اولان ايران اىمپىرىياسى موخالىفتىن تىلىغاتىندا واحىد مركزى حاكىمىتە مالىك، بىردىللى، بىر كولتورلو، بىر مىلتلى اونىتار (واحىد) دؤولتە چئوريلمەلى ايدى. بو مقصدە چاتماق اوچون ايكى يول

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki yazıları)*, Istanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳۰.

تکلیف اندیلهردی: ایداره‌چیلیگین مرکزله‌دیلمه‌سی و آزلیق‌لارین فارسلاشدیریلماسی.^۱ اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لرین هیندیستان‌دا چاپ ائتدیردیگی نفوذلو حبل‌المترین قزنتی اینقیلاب زامانی (۱۲ نوایر ۱۹۰۶) تحصیل ناظیرلیگینه عنوانلانیدیگی رنداکیسیا مقاله‌سینده یازیردی کی، توپلوم اؤزونو یالیز او واخت مودئرنلشدیره بیلر کی، او تک میلته چئوریله بیلسین. و توپلوم او زامان تک میلته چئوریلیر کی، او، اورتاق عنعنه، اینانج و اؤزلیک‌لرله بیرلشه بیلسین. قزنتین فیکرینه گؤره، «بعضی‌لری‌نین یانلیش اولاراق ایدعا ائتدیگی کیمی، تکجه بیر مونارخا صداقت یتمز.» بو باغ‌لارین اولماماسی توپلومو بؤلر و مودئرنلشمه‌نین قارشسینی آلار. مقاله-مراجعت مؤلف‌لری ایرانین باشینا گلن فاجعه‌لری بوراداکی تورکلوگون وارلیغی ایله ایضاح ائتمک کیمی قاتی ایرقچی نتیجه‌یه گلیرلر: «بیزیم ایندیکی بدبختلیک‌لریمیزین کؤک‌لری موغول و تاتار یوروش‌لرینه گئدیب چیخیر. سئوگیلی آذربایجانیمیزا بیر خاریحی دیل تحمیل ائدیلدی. اهالمیز فارس و تورک دیللی‌لره بؤلوندو.» باشقا بیر یئرده *حبل‌المترین* حساب ائدیردی کی، «ؤلکه‌ده چوخ‌دیچلیک‌ قالدیقجا، اونون موستقیللیگینی نهاینگی اساس قانون، حتی رسپوبلیکا ایداره‌چیلیگی بئله تأمین ائده بیلمز.»

مشروطه اینقیلابی‌نین مغلوبیتیندن سونرا اؤلکه خاریحینده کی مطبوعات «ایران میلتی» آدلاندیریدیگی توپلومو «واحد ایران اتنیک بیرلیگی» نه چئوریمک اوچون کونکرت ایدئیلار ایره‌لی سورمه‌یه، غئیری-فارس‌لار مسئله‌سینده داها آقرئسیسو (تهاجمی) مؤوقع توتماغا باشلادی. اونلارین، ایلك نؤویه‌ده تورک‌لرین فارسلاشدیریلماسی ایدئیاسی داها چیلپاقلیغی ایله طلب ائدیلدی. حادثه‌نین دراماتیکلیگی اوندادیر کی، بو مطبوعات اورقان‌لاری‌نین چوخونون تأسیسی‌چی‌سی و اساس یازارلاری آذربایجان کؤکنلی نفوذلو شخص‌لر ایدیلر. کاوه قزنتینی بئرلینده سید حسن تاغی‌زاده تأسیس ائتمیش (۱۹۱۶)، بو قزنت ۱۹۲۴-جو ایله دک فارس شووینیزی و ایرقچیلیگی فیکیرلرینی یایمیش‌دیر. حسین کاظم‌زاده-ایران‌شهرین تأسیس ائتدیگی باشقا بیر اورقان - ایران‌شهر درگی‌سی ده عینی ایدئیلاری یایماقدا ایدی. ماحمود افشار-یزدی‌نین آز سونرا تأسیس ائتدیگی آینده درگی‌سی ده پان‌ایرانیزمین اته-قانا دولماسیندا موهوم رول اوینادی. ماحمود افشارا گؤره، وطنداشلار اؤز‌لرینی ایلك اؤنجه ایرانلی دئییل، تورک، عرب، کورد، بختیاری، یا تورکمن سایسا، اوندان ایران دؤولتی داغیلار. اونا گؤره ده «آزلیق‌لارین دیل‌لرینی، بؤلگه‌چیلیک حیس‌لرینی، طایفا

^۱ - Ervand Abrahamian, *Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat*, *International Journal of Middle East Studies*, vol ۱, July ۱۹۷۰, no ۴, p.۲۹۳.

باغ‌لارینی لغو ائتمه‌لی، فارس دیلی و ایران تاریخینی ایالت‌لره گؤتورمه‌لی‌بیک.»^۱ ائله بو دؤورده عاریف قزوینی ادلی تانینمیش شاعیر دئییردی: «تورکون دیلینی دارتیب بویونون آردیندان چیخارتماق لازیم‌دیر؛ بو دیلین آیاغینی اولکه‌دن کسمک و فارس دیلی ایله دؤردناللا آرازی کئچمک مصلحت‌دیر؛ ائی سحر نسیمی، قالدخ و تبریزلی‌لره دئی کی، زردوشتون آنا یوردو چینگیزین یئری دئییل.»^۲

بو ایله‌لرده گونئی آذربایجان اهالی‌سی‌نین تورکلوقو فیکرینی مدافعه ائدن یازارلارا (ممد امین رسول‌زاده، احمد آغا اوغلو، گبریتلی هاسان روشنی بارکین و ب.) «جاواب وئرن‌لرین» اکثریتی ده محض آذربایجان کؤکنلی شخص‌لر ایدی. بو باخیم‌دان روشنی بگین یازدیغی کیتاب و مقاله‌لره، ائله‌جه ده ایستانبول‌داکی چیخیش‌لارینا بئرلین‌ده‌کی آذربایجان کؤکنلی شخص‌لرین رئاکسیاسی ماراقلی‌دیر. فریاد قزئت‌نین کئچمیش رئاکتورو، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی‌زاده «روشنی بگه جاواب» ادلی ریساله‌ده شیدتله «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله‌دیگینی» یازان روشنی بگین تئزیسینه قارشی چیخیر، ایران‌دا آیری-سنجک‌لیک اولمادیغینی ایدعا ائدیر. آذربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بگه اعتراض ائده‌رک، غنی‌زاده آذربایجانلی‌لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ایدعا ائدیر. غنی‌زاده غضبله یازیر: «اسکی مند ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا قدر یئددی یوز سنه سؤنمه‌دن یاخیلان آتشدکه‌بی-عظیمه- «آزگشنسب» ایله داها یوزلرجه آتشدکه‌لرین محلی، بابکی-خرمی‌نین مسقط‌الرأسی ادوغوم یئری» و ایرانین تمل داشی بولونان آذربایجانین اهالی‌سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجه، ملاعی-وجهیه «فیزبولوژی» والحاصل هر نوقطه‌بی-نظر‌دن تام بیر ایرانلی بولونان آذربایجانلی‌نین نهره‌سینده تورکلوک‌دن جوژئی بیر اثر بولا بیلورسونوز؟ میلت‌لر دایما ليسان‌لاريله ينك-دیگریندن تفریق اولونماز [آیریلماز]. اطوار [مانترا]، اخلاق و تمایولات‌دیر

۱- آینده، جلد ۱، ۱۹۲۵. ص. ۶.

۲- ایرانشهر، ۱۸ اکتیابر ۱۹۲۳، ص. ۱۰۳-۹۵.

۳- احمد آغا اوغلو (۱۹۱۱-جی ایله‌ده چاپ ائتدیردیگی «تورک عالمی» باشلیق‌لی سلسیله مقاله‌لری‌نین بیرینده یازدی: «تورک قدر تمثوله (آسیمیلاسیون)، شرایط-ی موحیطیه‌یه تبعیت ائتمه‌یه میال بیر قؤوم بوخدور. تورک موحیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف-ی قؤومیه‌سینی، حیثیت-ی تاریخیه‌سینی، ادبیات، ليسان و حتی عنعنات-ی میلیه‌سینی بئله اونوتوورمه‌یه حاضر‌دیر؛ شو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله اثبات ائدیور: تورکلر ایران مدنیتی‌نین عامل و صناعی اولدوقلاری حالدا عادات-ی قؤومی و ليسان-ی میلی‌لرینی اونوداراق بوتون قلب‌لری ایله فارس عادات و ليسانینا قاپیلدی‌لار.»

- Ahmed Agayef, Türk alemleri, ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

کی، مداری-حؤکم [حؤکم منبعی] اولا بیلیر. ^۱ غنی زاده دن آز سونرا رش. تبریزی [رضازاده شفق] ایضالی بیرسی ده روشنی بگه جاواب وئرمک احتیاجی حیسّ ائده رک یئنی کیتابچا یازیب چاپ ائتدی. تبریزی ده میّیتی تشکیل ائدن عنصرلر آراسیندا دیلین اهمیتی نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میّتی» آنلایشینا اؤز تعریفینی وئیریر: «میّیت اونو تشکیل ائدن افرادین آراسیندا موشرک اولان تاریخ، عادات، عنعنات، دین، ادبیات، وطن کیمی عواملی-ایجتیماعیّه نین محصولو اولاراق ووجوده گلن بیر خاصّه یی-روحیّه، بیر حیسّی-درونی دیر.» ^۲

پان ایرانیزمین آذربایجانا باخیشی نین فورمالاشماسیندا تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی نین «آذری، یا زبان باستان آذربایگان» ادلی کیتابی نین موهوم رولو اولدو. ^۳ بو کیتابدا کسروی فارس شووینیزمی ایدئیلارینی اساسلانديرماق اوچون ایختیاری سئجیدگی بعضی عرب منبع لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه لر چیخارمیش دیر. ^۴ بو کیتابین آنا ایدئاسی آشاغیداکی لاردیر: ایرانین باشقا ایالتلری کیمی آذربایجانین دا قدیم آتوتختون اهالی سی آری لر اولموش دور؛ آذربایجان اهالی سی ایران دیل لریندن بیرینده - «آذربجه» دانیشمیش دیر؛ سونرالار تورک طایفالاری نین ایرانین بو بؤلگه سینه یوروشلری نتیجه سینده تورک دیلی زورلا یئرلی اهالی یه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی آذربایجان تورک لرینده اؤز کؤکلری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلکسی یاراتماق، آذربایجان اهالی سینی فارسلاشدیرماق «گرک لیگینی» اساسلانديرماق اولموش دور. ^۵

پان ایرانیزستلرین ایدئیلارینا ضد اولاراق ۱۹۲۰-جی ایل لرین اول لرینده ایرانی موختاریت حرکاتلاری بورودو. گیلان دا، خوراسان دا، آذربایجان دا، عربیستان دا (خوزیستان

^۱ - M. Qəniyədə, *Ruşəni Bəgə cəvab*, Berlin: Kavyani, ۱۹۲۴, s. ۱۵.

^۲ - R.Ş. Təbrizi, *Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına*, Berlin: İrənşəhr, ۱۹۲۴, s. ۱۹.

^۳ - [سید احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوّم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

^۴ - کسروی نین یانلیش آراشدیرما منتودو و نتیجه لر حاقیندا، مثلاً، باخین: سید آقا عون آلهی، ایران بورژوا عالیملری نین اثرلرینده آذربایجان دیلی تاریخی نین ساختالاشدیریلماسی:

- Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s. ۱۴۱-۱۵۸.

^۵ - ممد آذری یه گۆره، کسروی، «عؤمرنون سونلاریندا «پرچم» ادلی قزئنده چاپ ائتدیردیگی مقاله ده («آذری، یاخود آذربایجانین قدیم دیلی») اثرینده کی مودعالاری نین سیاسی مقصدلر اوزوندن یازدیغینی اعتراف ائتمیش دیر. هابئله او، بوراداک حقیقتلرین باشقا جور اولماسینی دا بویتونا آلمیش دیر. م. آذری، آذربایجان دیلی حاقیندا عرب دیلی منع لرده وئرین معلوماتلارین بعضی ایران عالیملری طرفیندن ساختالاشدیریلماسی،

- Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, s. ۱۶۸.

دا)، كوردوستان دا يئرلى گوجلر تئهران دان آسلىلىغىن آزالدىماسىنى طلب ائدەرک، اونونلا علاقەلىرى كسمه يه قدر ايره لى گئىدىلر. اصلينده، بو، مركزلشمىش ايداره چىلىگه قارشى يۇنلمىش، اسكى «ممالىكى-محروسه» سىستىمى نىن لئقاللاشماسىنى، باشقا سۆزلە، ايرانىن فئدئراللاشماسىنى طلب ائدن حرکاتلار ايدى. قاجار سارايى بو ايكى جريان آراسىندا حرکت سىز قالمىشىدى، اسكى مائور سىاستى ايله بو دفعه ده بحران دان چىخماغا اومىدلى ايدى. ماراقلى دير كى، حاكىمىتىن تام ايتىرىلمه سى عرفه سىنده سونونجو قاجار شاهی سولطان احمد، مصطفى كمال آتاتوركون حاكىمىتىنى گئرى قايتارماق اوچون اونا تكليف ائتىدىگى كۆمك دن بئله امتناع ائتىدى.^۱

سىاسى پروسس لرین سونراكى گئدىشى بللى دير. اينگىلىس لرین ياردىمى ايله اۆلكه حاكىمىتىنى غصب ائتمىش رضاخان، پان ايرانىزمى موخالىفتىن ايدئولوگىياسىندان دؤولتىن ايدئولوگىياسىنا چئویردى؛ ايران، پهلوى لرین حاكىمىتى دؤورونده فارس ايرقچى دؤولتى كاراكتىرلى آدى. بئله لىكله، ايران جوغرافىاسىندا يوزايل لرله داوام ائتمىش، اؤزلىكله صفوى لردن باشلا يارق يئنى مىقياس آلمىش عالى حاكىمىت اوغروندا تورک-فارس موجادىله سى ۱۹۲۵-جى ایلده فارس لارین خئىرىنه سونوجلاندى. قاجارلارین حاكىمىت دن گئتمه سى ايران جوغرافىاسىندا تخمىناً ۱۰۰۰ ایل سورن تورک خاندان لارى نىن حاكىمىتى نىن سونو دئمك ايدى. بو، تورک خاندان لارى نىن اؤز اتنىك كۆكوندن قوپماسى نىن، ائله جه ده يوزايل لرله مىللى مدنيتته قاىغىسىزلىغىن منطىقى نتيجه سى ايدى. بو پروسسده تام فارسلاشمىش تورک آيدىن ائلىتى ايران دا اونىتار دؤولتىن قورولماسى نامينه، توركلوگون اينكار ائدىلمه سىنده مودحىش رول اوینادى. اون ایل لر سونرا شهربار يازاجاقدى: «قورتارماق اوچون ظالم لارین اليندن رئى شومشادىنى [اوخو: ايرانى]، اؤز شومشادىن باشدان-باشا اولوب آل-قان، آذربايجان!»

۱ - حسين مگى، زندگانى سىاسى سلطان احمد شاه، تهران: امير كبرى، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۵.

تور کچولو گوموزله آذربایجانچیلیغیمیز

آذربایجاندا میلی ایدئولوگیانین اساس دیرکلریندن یکی سی - تور کچولوک و آذربایجانچیلیق حاقیندا نه قدر یازیلیرسا دا - آزدیر. یئتر کی، دوغرو-دوزگون یازیلیر. قاتیب-قاریش دیر یلماسین.

میلی حرکتین گؤرکملی آراشدیریجی سی، عینی زاماندا ایدئولوگو میرزه بالا ممدزاده بیزیم میلی فیکیر تاریخینده میلتچیلیگی تور کچولوک، دؤولتچیلیگی ایسه آذربایجانچیلیق اولاراق تانیملاییر.^۱ ۱۹۹۷-جی ایلین آپرئیلینده باکی دا کئچیریلیمیش «آذربایجانین تور کچولوک و آذربایجانچیلیق پروبلملری» مؤوضوعسوندا بئین الخالق کونفرانسیدا دا مسئله محض بو شکیلده قوبولموش دور.^۲ غرب علمی فیکرینده یاغین اولان میلت-دؤولت نظریه سیندن مسئله یه باخساق، بونون تامامیله منطیقلی یاناشما اولدوغونو گؤررک. میلت قوروجولوغو و مودترن دؤولت قوروجولوغو آیری-آیری، اوتونوم (موسستقل) پروسس لر دیر. اؤزگون پرنسیپلری و ایدئئالاری وار. آنجاق هم قوروجولوق، هم ده سونراکی دؤورلرده اونلار بیر-بیری ایله سیخ علاقه ده اولور. بیر-بیرینی تاماملامالی دیر دئییه مطلق بیر قایدا یوخ دور، بعضاً دؤولتله میلتین عینی اؤلکه ده مارق لاری اوست-اوسته دوشمه یه بیلیر. غربی آوروپادا میلت-دؤولت لرین یارانماسی، بو سیرادان دئییلن مسئله لر حاقیندا زنگین ادبیات وار.^۳

^۱ - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. "Müsavat" Halk Fırkası Tarihi*, Berlin: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۲۱.

^۲ - *Azərbaycanın Türkcülük və Azərbaycançılıq problemləri*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۸, ۱۶۰ s.

^۳ - مثلاً باخین:

- H. Kohn, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience*, ۱۷۸۹-۱۸۱۵, NJ: Princeton, ۱۹۶۷; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, NJ: Princeton, ۱۹۷۵; Peter Alter, *Nationalism*, London etc.: Edward Arnold, ۱۹۸۵ (özəlliklə, ۴-cü bölüm); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, ۱۹۸۶; John Stoessinger, *The Anatomy of the Nation-State and the Nature of Power*, in Richard Little and Michael Smith (ed.), *Perspectives on World Politics*, London and NY: Routledge, ۱۹۹۲, pp. ۲۳-۳۵; Orhan Türkođan, *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, İstanbul: İQ, ۲۰۰۵.

بو گون قوزئی ده ده، گونئی ده ده تورکچولوک و آذربایجانچیلیق آنلایش لاری نین قاورانماسیندا چوخ اسکیکلیگیمیز وار. اصلینده بو پرنسپلرین علمی-تاریخی شرحینده ائله بیر پروبلیم یوخدور. مسئله داها چوخ سیاسی دیر.

تورکچولوک نه دیر؟

میلت اولماق ایستین هر بیر اتنوسون تاریخینده «بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گندیریک؟»، یا دا داها دقیق ایفاده اتمیش اولساق - «بیز کیمیک، کئچمیشیمیز نه دیر، گله جگیمیز نئجه اولاجاق؟» قاچینیلماز سوالی نین قویولماسی میلتلشمه سورجی نین باشلانديغینی گؤستریر. آذربایجان دا اؤزونودرک پروسئسی ده محض بو سوالا جاوابین آختاریشی ایله باشلایب. میلتچیلیگین تورکچولوک آدی آلماسی نین بیرینجی سببی اودور کی، اونون مئیدانا چیخدیغی دؤورده یاد دؤولت لر تورکلوگو یوخ سایمیش، اونو وارلیغیندان و آدیندان امتناعیا زورلامیشلار. ایلك تورکچولرین ده ان بؤیوک خیدمتی «بیز کیمیک، آدی میز نه دیر؟» سوالینا جاواب تاپماق اولموش دور. ۱۰۰ ایلدن آرتیق تاریخی اولان بو حرکات اینکیشاف پروسئسی گئدیشینده میلتلشمه نین (میلت اولمانین) باشقا مسئله لرینی ده گوندمه گتیرمیش دیر. بو گون فیکیر و عمل بؤیوک لریمیزین هامی سینی تورکچو (میلتچی) سایماق اولار و لازیم دیر. بو بؤیوک لریمیزین سیراسیندا، البته، حسن بی زردابی، علی بی حسین زاده، احمد آغا اولغو، علی مردان توپچوباشی، ممد امین رسول زاده، فتحعلی خان خوبسکی، نصیب بی یوسف بگلی، حسن بی آغایئو، اوزئییر حاجی بگلی، جنیهون حاجی بگلی، میرزه بالا ممد زاده، ممد صادیق آران، سید جعفر پیشه وری، علی تبریزی، محمد تقی زهتابی، ابوالفض ائلچی بگین اؤزل یئری وار. ایندی حیاتدا اولماسالار دا شخصیت لری و فیکیرلری ایله اونلار آذربایجان دا تورکچولوگو سیمووللاشدیریرلار. تورکچولوک یالنیز بو شخص لردن عبارت دئییل، اونون اون مین لرله داشیییجی سی اولموش، ایندی ده وار.

آذربایجان دا تورکچولوگون تاریخی گئنیش، بیر نئچه کیتابا سیغیشما یا جاق آراشدیرما مؤوضوعوسودور. بو قیسا قئیدلرده همین جریانین باشلانغیج مرحله سینی بیر نئچه ائپیزودلا اؤز تلمه یه چالیشاق.

...کیمی لری آذربایجان دا تورکچولوگون میرزه فتحعلی آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۸- ۱۸۱۲) ایله باشلانديغی فیکیرینی ایره لی سورور. آخوندزاده نی شرطی اولاراق تورکچو سایا

بیلریک. اثرلری نین اؤنملی حیصهسی، اؤزلیکله درام اثرلری تورکجه دیر. آما نظری اثرلرینده، اؤزلیکله «کمال الدوله مکتوبلاری» ندا تورکچولویه ضد خئیلی ایدئیلاری وار.^۱

...حسن بی زردابینی (۱۸۴۲-۱۹۰۷) یئنی دؤورده ایلك تورکچو سایماق اولار. «اکینچی» قزئتینده (۱۸۷۷-۱۸۷۵) ایلك دفعه اولاراق میلی شعورون یارانماسی نین اؤن شرطلریندن اولان «بیز-اونلار» دیختومیاسی/فرقلندیرمهسی اورتایا قویولدو. اونون «بیز»ی قافقاز موسلمانلاری، مشرق-زمین دیر. بو موسلمانلار «اؤز تورک دیلیمیزده» دانیشیر^۲ و قافقازین ان چوخ ساییلی میلتی دیر. «اونلار» ایسه قافقازداکی خریستیان میلتلری دیرلر و گونو-گوندن اینکیشاف ائدیرلر. اینکیشافین دا اساس سببی اونلارین علم-تحصیل ساحه سینده فعال اولمالاری دیر: «بیزیم قونشولار بیزلردن بیره اللی آرتیق علم تحصیل ائتمه یه سعی ائدیرلر، یعنی زینده گانلیق جنگینده اونلارین بیرسی اللی موسلمانا برابر دیر. اونلارین بیرسی [نین] قازاندیغی دؤولتی اللی موسلمان قازانیر.»^۳ اثرمنی لرین و گورجولرین یاراتدیقلاری مکتبلر حاقیندا «اکینچی» نین بیر نچه سایندا دانیشیلیر و اونلار موسلمانلارا اؤرنک گؤستریلیر. «اکینچی» دئمک اولار کی، هر سایندا یئنی اصول (اصولی- جدید) مکتبلری نین یارادیلماسی ضرورتیندن بحث ائدیر. بو مکتبلرده آنا دیلی نین تدریسی ده واجیب دیر. چونکی «بئله مکتب خانا آچان گرک یاددان چیخارماسین کی، گله جکده گرک بیز ده آدام اولاق و هر بیر علمی اؤز دیلیمیزده اوخوداق. اونا بینااً ایندی آچیلان مکتب خانالاردا اؤز دیلیمیزی اوخوتماق نه کی لازیم دیر، بلکه واجیب اراق دیر.»^۴ زردابی و دوستلارینا گؤره، مکتبلرده درسلیک یئرینه ایستیفاده اولونان کلاسیک فارس ادبیاتی نومونه لرینی (فیردوسی نین، حافظین، سعدی نین اثرلری و ب.) دا یئنی درسلیکلرله عوض ائتمک لازیم دیر. یئنی درسلیکلر حاضیرلاماغین چتینلیغینی نظره آلان «اکینچی» مؤلیفلری بو احتیاجین عثمانلی داکی درسلیکلر حسابینا اؤده نیلمه سینی تکلیف ائدیرلر.^۵

^۱ - گئنیش بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

- <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2345-AZERBAIJAN-TURK-VARLIGI-Siyasi-ideoloji-terefi-1.html/inner/1>

^۲ - *Ökinçi*. ۱۸۷۵-۱۸۷۷. Tam mətni. Transliterasiya və tərtib edni Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۶.

^۳ - *Ökinçi*, s. ۸۳.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۲۷۴.

^۵ - یئنه اوردا، ص. ۱۶۲-۱۶۱.

..اونسی زاده قارداش لاری نین «کشکول» درگی سینده (۱۸۸۱) کیملیک آختاریشلاری ایستیقامتینده درج ائدیلمیش یازی لار آراسیندا محمد شاهتاختلی نین (محمد آغا شاهتاختینسکی، ۱۹۳۱-۱۸۴۶) بیر مقاله سی دیقتی چکیر. «بیر آز دا اؤزوموزدن کی، آذربایجان تورک لری بیک دانیشاق» چاغیریشی ائدن مؤلیف، اتنوسون یاخین کئچمیشی و حاضیرکی وضعیتینی حاقیندا ماراقلی فیکیر سؤیله ییر: «بیز آذربایجان تورک لری روس ایستیلایسیندان اول ایندیکی روس زاقافقاز یاسی نین موسیقی و ینگانه صاحبی ایدیک. ایران، بیز ایدیک. ایندیکی وخت ده اهالی حسابینجا قافقاز قؤوم لری نین هامی سیندان چوخلوسو یئنه بیزیک. و حمد اولسون ثروت و مکنتجه [قودرتجه] قونشولاریمیزین هئچ بیریندن اسکیک دئییلیک. بونولا بئله هر نئجه اولوبسا-اولوب، بیز ایندی علم و معاریفجه قافقاز میلت لری نین دالدا قالانی اولموشوخ.» مؤلیف حساب ائدیر کی، «بعضی غرضکار بدخواه لارین ایدعالاری نین عکسینه» بو گئزیده قالمیشلیق بیزیم میلتین دایمی خصوصیتی دئییل. محمد شاهتاختلی قونشولارلا یارانمیش فرقی آرادان قالدیرماغین ینگانه یولونون علم و معاریفه دیقت یئتیرمکدن عبارت اولدوغونو بیلدیریر.^۱ مؤلیف عینی مقاله ده عثمانلی تورکجه سی ایله آذربایجان تورکجه سی (بعضاً ده «آذربایجان دیلی» ایشله دیر) آراسیندا موقایسه آپاریر و اونلاری عینی دیلین موختلیف لهجه لری حساب ائدیر: «بیزیم دیل ایله عثمانلی دیلی بیر دیل دیر. آرالاریندا اولان تفاوت آنجاق لهجه، یا آوام ایصطیلاحینجا هنگ تفاوت دور.» شاهتاختلی موقایسه اوچون آلمان و فرانسوز دیل لری داخیلینده موختلیف لهجه فرق لری نی اؤرنک گؤستریر. عثمانلی داکی تورکجه نین فرقلی اؤزللیگی اولراق او، بو دیلده عرب و فارس سؤزلری نین چوخلوقونو، ائله جه ده بو یاد دیل لری ن قرامماتیکاسی نین تورکجه یه تأثیر ائتدیگیندن ناراحت اولدوغونو بیلدیریر.

... علی بی حسین زاده نین (۱۹۴۰-۱۸۶۴) «تورک لر کیم دیر و کیم لردن عبارت دیر؟» باشلیق لی ۸ بؤلوملو سیلسیله مقاله سینی تورکچولوگون کلاسیک نومونه سی ساپا بیلرک. مؤلیف تورک لری ن کئچمیشی حاقیندا تصور لری ن یانلیش اولدوغونو، بو یانلیشلیغین یابانچی یازی لاردا ن قاینالاندیغینی بیلدیریر. او، تورکجه مطبوعاتدا بئله «تورک و تاتار لارین مداری- افتخاری بولونان چینگیز لره و تئیمور لارا دایر ناروا سؤزلره راست گلین» فیکیر لری ن فرقی نه وارماغا چاغیریر. علی بگه گؤره، تاریخی کئچمیشله باغلی مسئله لرله ایندی دئییل، «بیر نئچه عصر اولدن» مشغول اولماق لازیم ایدی و اونو گله جه یه ساخلماق دوغرو دئییل دیر. او دا

^۱ - *Kaşkül*, ۱۳ mart ۱۸۹۱, sayı ۱۱۸.

حقیقت دیر کی، میلی تاریخ مسئلهسی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل دیر»، بو پروبلمین حلی اوچون «دارالفنونونلار، مجلسلر، جمعیتلر مؤوجود اولمالی.» مؤلیف، أوروبا تورکولوگیاسی نین خئیلی ایرهلی گنتدیگینی، بیر سیرا آکادئمیک مسئلهلرین حلینه موقق اولدوغونو یازیر و بعضی تورکولوق و شرقشوناسین آدینی چکیر. داها سونرا عثمانلی تورکلریندن شمسالدین سامی، نجیب عاصیم کیمی آراشدیریجی لارین تشبوتلرینی اؤرنک اولاراق گؤستریر. یئرلی تورکولوقلارین یئتیشمه دیگی بیر یانا، خارجی مؤلیفلرین اثرلرینی اوخویانلارین بئله اولمادیغینا دیقت چکن علی بی، ایچدن تأسوفلندیگینی بیلدیریر.^۱ علی بی حسینزاده مقالهسی نین سونراکی حیصه لرینده آذربایجان تورکلرینه «تاتار» دئمگین یانلیش اولدوغونو بیلدیریر، تاتارلارین منشأینی ایضاح ائدیر. اونلارین، موغوللارین بیر حیصهسی اولدوغونو، آما غربه کوتلهوی شکیلده کؤچ ائتمه دیکلرینی بیلدیریر. داها سونرا اسکی تورکلرین «صحنه یی-تاریخیه یه میلادی-عیسی دان ۲۰۰۰ ایل اول چیخدیغینی»، «بایکال جیواریندا اورخون و یئنی سئی نهرلری سواحیلینده و آلتای اتکلرینده یاشامیش» اولدوقلارینی قئید ائده رک، آنتروپولوژی باخیمدان تورکلرین چئشیدلی تأثیرلره معروض قالدیغینی اطرافلی ایضاح ائدیر. مقاله نین نؤوتی حیصه سینده حسینزاده اورال-آلتای (توران) دیل قروپونون اؤزلیکلرینه کئچیر، اونون سامی و هیند-أروپا دیل قروپوندان فرقینی گؤستریر. او، ایسلامی قبول ائتدیکلرینه و عربلرله یوزایل لرله یاناشی یاشادیقلارینا باخمایاراق، تورکلرین عربلشمه مه سی نین بیرینجی سببی اولاراق تورک دیلی نین فرقلی اؤزلیگینی گؤستریر. اثرین سونراکی بۆلمه لرینده اسکی تورکلرین اینانیش لارینی، اونلارین اسکی مدنیتینی اله آلان علی بی حسینزاده، اورتا یوزایل لرده تورکلرین بؤیوک بیر جوغرافیادا یازدیغی مؤحتشم تاریخ دن بحث ائدیر. اونون بو اثری دؤورون تورکولوگی علم نین سون اوغورلارینا اساسلانیر و جدی سیاسی اؤنمی واردیر. میلی مفکوره نین فورمالاشماسی باخیمیندان علی بی حسینزاده نین «حیات» دا چاپ ائتدیردیگی «بیزه هانسی علم لر لازیم دیر؟» مقاله سی نین ده بؤیوک اؤنمی اولموش دور.^۲ محض بو مقاله سینده حسینزاده مشهور اوچلو دوستورونو - «تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه لی اولالیم!» - فورموله ائتدی. فوق العاده اوغورلو ایفاده اولونموش بو دوستورو میلتچی کسیم میلتچیلیگین اساس شوعاری اولاراق قبول ائتدی، داها سونرالار ایسه بو ایدئولوژی-

^۱ - Öli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, Transliterasiya və tərtibi Ofelija Bayramlıdır, Bakı: Çarşıoğlu, ۲۰۰۷, s. ۳۱۲-۳۱۳.

^۲ - *Həyat*, ۸ iyun ۱۹۰۵, N ۲

سیاسی ایستقامتلر - تورکچولوک، ایسلامچیلیق، چاغداشچیلیق - موستقیل دؤولتین بایراغینداکی رنگلرده سیمووللاشدی (۱۹۱۸).

..احمد آغا اوغلو (آغایئو، ۱۹۳۹-۱۸۶۹) آذربایجاندا تورکچولوگون مؤحشم نماینده لریندن دیر. احمد بی رنداکتورو اولدوغو «ایرشاد» قزئتینده (۱۹۰۷-۱۹۰۶) میلّتچیلیک (تورکچولوک) مؤوضوعسوندا موذاکیره لر آچیر. فرهاد آغایئو (آغازده) میلّتچیلیگه حصر اولونموش مقاله سینده «میلّتین ایستیقبالینی تأمین ائتمک اوچون بیرلشمک» گرکلیگی و بونون اوچون میلّتچیلیگین یئگانه اویغون جریان اولدوغو فیکرینی ایره لی سورور. ائله بوراداجا او یازیر: «بیر پاره دارالفنونون لاردا تعلیم تاپمیش جاوان لار میلّتین بؤیله آغلار حالتینی گؤروب ده اونون موهمّ احتیاج لارینا اصلاً اعتینا ائتمه یوب، اؤزلرینی آیری فیرقه لره، آیری پارتیالارا مولحق ائدیورلار.»^۱ فرهاد آغایئوین مقاله سینده کی فیکرلر هارون سولطانوو آدی بیر «اینٹئلیگننتین» اعتراضینا سبب اولدو. هارون سولطانوو گؤزه، «ناسیونالیزم او وقت لازیم ایدی کی، بیر دیلده، بیر یئرده، بیر عادتده اولان لاری ییغسین بیر یئره... ناسیونالیزم بیزه هئچ لازیم دئییل، بیز ناسیونالیزمدن کئچمیشیک.» میلّتچیلیگی («ناسیونالیزم»ی) تنقید ائدن مؤلیف، آلتئرناتیو اولاراق سوسیالیزم و ایسلامین گرکلیگی فیکرینی مدافعه ائدیر.^۲ رنداکسیا بو موذاکیره نین واجیب اولدوغونو بیلدیریر و اوخوجولاری موذاکیره یه قوشولماغا دعوت ائدیر. فرهاد آغایئو اؤزو موذاکیره نین داوامی اولاراق بو مؤوضوعدا بیر نئچه مقاله یازیر. مقاله لرین بیرینده فرهاد آغایئو گؤستریردی: «... ها خیاله دوشورم، ها ایمدیکى موسلمان لارین نه اینکی ناسیونالیزمدن کئچیب اؤتمه دیگینی، حتی ناسیونالیزمه گلوب چاتمادیغینی دا موشاهیده ائده بیلمیوروم... یئنه باشا دوشه بیلمیورم کی، رفیقیمیز [هارون سولطانوو] بو دونیادان خبر وئریور، یوخسا آخیرتدن؟»^۳ احمد بی آغایئو بیر قدر سونرا اؤزو بو دارتیشمالارا قوشولوب، «میلّت و میلّتچیلیک» باشلیقلى دؤرد حیصّه دن عبارت مقاله یازدی. بو مقاله باکی مطبوعاتینی سوسیالیزم («آدمیت») فیکرینه آلوده اولماقدا اتهام ائدن «ترجومان» قزئتی نین بیر مقاله سینده جواب اولاراق یازیلیمیشدی. احمد بی بو ایدعانین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر و میلّتچیلیک حاقیندا اؤزونون باخیش لارینی ایضاح ائدیر. او بیلدیریر کی، «هر فردین عؤمرونده اولدوغو کیبی بیر میلّتین عؤمرونده ده

^۱ - Fərhad Ağayof, Hansı əqidədə olmalıyız, *İrşad*, ۱۴ avqust ۱۹۰۶, N ۱۹۱, s. ۳.

^۲ - Harun, Nasyonalizm, *İrşad*, ۸ sentyabr ۱۹۰۶, N ۲۱۱, s. ۲-۳.

^۳ - Fərhad Ağayof, Hansı mümkündür? *İrşad*, ۱۱ sentyabr ۱۹۰۶, N ۲۱۳, s. ۲. Əlavə olaraq baxın: Fərhad Ağayof, Nasyonalizm və Bakü qəzetləri, *İrşad*, ۲۷ sentyabr ۱۹۰۶, N ۲۲۷, s. ۲.

دۆۋرەلرى وار. بو دۆۋرەلرى كىچىكك مجبورى بىر عمل دىر.» داها سونرا مۇلىف آوروپا اۆلكەلرىندىن اۋىرنىمگىن واجىب اولدوغونو دىيىر، آوروپا تارىخىندە مىلتچىلىگىن اوينايدىغى مثبت قوروجولوق رولوندىن بحث ائدىر و گۇستىر كى: «... جملة مىلتلرىن ان پارلاق مرحلەلرى همان «مىلتچىلىك» دىيىلن دۆۋرەلرى دىر! ان عموم دونيانى حىرتدە قوبان، عموم دونيايا حۇكمفرما اولان، او مشعشع [پارلاق]، او مقتدر، اۋز علوم، صنایعسى ايله اووجى-اعلايا [يوكسكلره] چاتمىش فرانسانى، اينگىلتىرەنى، آلمانىنى، ايتالىانى بو عظمتە، بو هشمتە چىخاران همان مىلتچىلىك، همان ناسيونالىزم دۆۋرەسى اولدو!»^۱ احمد بى باشقا مسئلهلرله يانشى هر مىلتچىلىگىن مثبت اولمادىغى فىكىرىندە دە اىصرار ائدىر. روسيادا پروشكئوچىن مىلتچىلىگى ايله تورگئئوپىن مىلتچىلىگى آراسىندا بۇيوك فرق اولدوغونو اىضاح ائدىر. ائله بوراداجا او، اۋز مىلتى نىن عئىبلرىنى، باشقا مىلتلرىن مثبت كئىفىتلىرىنى گىزلىتمگى خىانت سايىر: «حقيقى مىلتچى مىلتىنى تنقىد ائتمكدن، مىلتى نىن عويوباتىنى [عئىبلرىنى]، قوصوراتىنى گۇركزمكدن، مىلتى نىن آزارلارىنى، دردلىرىنى آرييب دا آچىق-آچىغا دئمك دن نەينكى چكىنمىورلر، بلكە بىر آن بۇيله غافىل اولمىورلر. و همچىن حقيقى مىلتچىلر غئىر مىلتلرىن آراسىندا اولان گۇزل صىفتلرى، گۇزل عادتلىرى، گۇزل بئالرى [قوروملارى؟] اۋز مىلتى اوچون ايمىتئال اندوب [اۋرنك بىلىب]، مىلتىنى بو گونه شئىلرى اخذ ائتمگە تحرىك و تشويق ائتمكدن چكىنمىورلر.»^۲

... رسولزاده نىن «آچىق سۇز» قزئتى (۱۹۱۵) اومتچىلىگىن دئىل، مىلتچىلىگىن (توركچولوگون) مىلى ائلىتىن شعوروندا دومىنانت-آپارىجى آخىما چئوربىلدىگى نىن گۇستىرىجىسى دىر. مىلى مطبوعاتدا ايلك دفعە قزئتىن باشىندا «گوندهلىك تورك قزئتەسى دىر» يازىلدى.

... عمر فايق نعمانزاده ۱۹۱۷-جى ايلده «من كىمم؟!» ادلى مقالهسىندە يازىردى: «من ايدعا ائتمك دئىل، اوچا سسلە باغىرىرام كى، بىز اۋزوموزو تانىمىرىز، بىز اۋز مىلتىمىزىن بوش آدىنى بئله بىلمىيىرىز... هە، ائى تورك! اىستر دارىخ، اىسترسە قارىخ، ياخاندان ال چكەجك دئىل. سن هر شئى اۋىرنمك اىستەدىگىن حالدا نىيە بىرجه زادى - يعنى اۋزونو بىلمك اىستەمىرسن، نىيە اۋز وارلىغىندان، اۋز ووجودندان، اۋز سوي و نسليندن خبرىن

^۱ - Əhməd Bəg Ağayef, Millət və millətçilik, *Tərəqqi*, ۲۲ yanvar ۱۹۰۹, N ۱۶, s. ۲.

^۲ - Yenə orada, ۲۶ yanvar ۱۹۰۹, N ۱۹, s. ۲.

یوخدور؟ نییه سنه «کیمسن؟» دندیکلری واخت حقیقی جاوابیندا عاجیز قالیرسان؟ نییه سادەجه دئیە بیلیمیرسن کی، من تورکم.»^۱

آذربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسی دؤورو (۱۹۲۰-۱۹۱۸) ایلک دفعه اولاراق میلتله دؤولتین بیر-بیرینی تاماملادیغی، دؤولتین تورکچولوگه صاحب چیخدیغی بیر دؤوردور. میلتین و میلی دیلین آدی رسمی لشدی؛ ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۷ یونوندا ناظیرلر کابینئتی «دؤولتی لیسانین تورکجه اولماسی» حاقیندا قرار وئردی؛ میلی تحصیل سیستمی نین قورولماسی ایشلری باشلاندى؛ پارلامان صدری نین موعاوینی حسن بی آغایئو اونا عنوانلانمیش دیلکجه نین (عریضه نین) اوستونده یازارمیش: «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغیندان انجام سیز قالیر»؛ محمد باهارلی ایلک دفعه اولاراق اتونگنز مسئله لرینی آراشدیردی.^۲

رسول زاده نین «بولشئویک تورکچولوگو دؤورو» آدلاندیردیغی ۱۹۳۶-۱۹۲۰-جی ایل لرده تورکچولوگون ایره لیده قالدیردیغی بعضی پروبلملر حلّ اندیلدی، یا حلّی ایستیقامتینده موهوم ایشلر گؤرولدو: اتنیک کیملیگین (تورک میلتی، تورک دیلی، تورک ادبیاتی، تورک مدنیتی، تورک تئاتری و ب.) تثبیتی، تحصیل سیستمی نین میللشمه سی و اینکیشافی، میلی دیلده تمیزلیک، میلی ادبیاتین و مدنیتین اینکیشافی و ب. آنجاق بو پروسس ۱۹۳۰-جو ایل لرین اورتالاریندان دایاندى، داها دوغروسو، بیر سیرا ساحه لرده ترس یؤن آلدی. سووئت دیکتاتورو ایستالین یین امری ایله میلتین، دیلین، ادبیاتین، کولتورون و ب. آدی دییشدیریلدی؛ «تورک» آدینا تابو قویولدو؛ تاریخچیلیکده «آذربایجانلی» کونسئپتی قبول اندیلدی و وطنداشین تاریخ شعورو قاریشdırیلدی...

سووئت رژیمی نین سون لاریندا، اؤزلیکله پئترسترویکادان (یئنی دن قورما) باشلایاراق تورکچولوک یئنی دن جانلاندى، اسکی ایرئین منیمسه نیلمه سی اوچون معین ایشلر گؤرولدو؛ یئنی ایدئیالار و فیکیر آدم لاری مئیدانا چیخدی. ان یئنی دؤور تورکچولوگون لیدئری ابوالفض ائلچبی بگ درین معنالی دوستور ایره لی سوردو: «آذربایجان خالقى تورکلوگونو درک ائتدیکن سونرا میلی پروبلملرینی حلّ ائتمه یه باشلایاجاق.» ابوالفض ائلچبی بگین

^۱ - *Azərbaycan publisistikasının antologiyası*. Tərtib edən Cəlal Bəydili (Məmmədov), Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۴۴۳, ۴۴۷.

^۲ - باخین:

- <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2345-AZERBAYCANDA-TURK-VARLIGI-Siyasi-ideoloji-terefi-1.html/inner/1>

پرزیدنتلیگی دؤورونده (۱۹۹۳-۱۹۹۲) دئکولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستی چرچیه‌سینده اجتماعی حیاتین میلیلشمه‌سی یؤننده موهم آددیم‌لار آتیلدی؛ قوه‌ده اولان آنایاسایا او یغون اولاراق آذربایجان دیلی‌نین دؤولت اورقان‌لاریندا ایشله‌دیلمه‌سی تأمین ائدیلدی؛ ۱۹۹۲-جی ایلین دئکابری ۲۲-ده میلی مجلس «دؤولت دیلی حاقیندا قانون» قبول ائده‌رک، دؤولت دیلی‌نین «تورک دیلی» اولماسی مسئله‌سینده تاریخی عدالتین یئرینی تاپماسینی تأمین ائتدی؛ تحصیل سیستمی‌نین میلیلشمه‌سینه باشلاندى؛ میلی مکتب‌لرین ایستاتوسو و پوپولیارلیغی آرتدی؛ کیریل عوضینده قبول ائدیلمیش لاتین قرافیکاسی ایله یئنی درس کیتاب‌لاری چاپ ائدیلدی؛ تورک یئر آدلاری‌نین برپاسی ایشی سرعتلندی؛ میلی مجلس روسلاشدیریلیمیش سوی‌آد سونلوق‌لاری‌نین («اوو»، «یئو» کیمی) دییشدیریلیمه‌سی نین آسانلاشدیریلیماسی قایدالاری حاقیندا قرار وئردی. آنجاق بو سورج اوزون چکمه‌دی، بیر ایلدن سونرا میلی حاکیمیت دئوریلدی.

گونئی‌ده ایسه تورکچولوگون یئنی مرحله‌سی ایسلام اینقیلابیندان (۱۹۷۹) سونرا باشلانمیشدی. آنا دیلینده اونلارلا قزئت-درگی چیخدی، میلی حیاتین پروبلم‌لری اوزرینه یوزلرله مقاله یازیلدی. وارلیق درگی‌سی یازارلاری باشدا دوکتور جاواد هئیت اولماقلا یئرلی تورکچولوگو علمی اساس‌لارا اوتورتدو، میلی تاریخیمیز عموم‌تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو اولاراق اله آیلندی، فارس ایرقچیلیگینه قارشى ایدئولوژی-مدنی موباریزه جبهه‌سی آچیلدی. اون‌مین‌لرله اینسانین ایستادیوم‌لاردا و باشقا ییغناق یئرلرینده «هارای، هارای، من تورکم!» هایقیرتی‌لاری سپیلن توخوم‌لارین وئریلمی تورپاغا دوشمه‌سی‌نین گؤستریجی‌سی دیر...^۱

بیر سؤزله، تورکچولوک مئیدانا چیخدیغیندان بو یانا یالیز اوچ دفعه (!)، اؤزو ده ائپیزودیک اولاراق دؤولت سیاستی‌نین اساسینی اولوشدوردو: آدر (۱۹۲۰-۱۹۱۸)، ائلچی‌بی حاکیمیتی (۱۹۹۳-۱۹۹۲) و ۲۱ آدر (۱۹۴۶-۱۹۴۵) دؤورلرینده. قالان واخت - روسیا ایمپئریاسی (تخمیناً ۱۹۱۷-۱۸۰۵)، سووئت اتفاقی (۱۹۹۱-۱۹۲۰)، کوسموپولیت-اوتوریتار [مستبد] علی‌یئولر اقتداری (۱۹۹۳-دن سونرا)، پهلوی‌لر (۱۹۷۹-۱۹۲۵) و ایسلام

^۱ -مثلاً باخین:

- <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2326-DR-ZEHTABININ-CURUTMESI.html/inner/1>; <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2310-VARLIQ-MEKTEBI.html/inner/1>;
<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2313-HESEN-RASIDININ-SORUSDURMASI.html/inner/1>;
<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2292-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/inner/1>

جومهورىتى (۱۹۷۹-دان سونرا) زامانى توركچولوگ دؤولت حاكىمىتى نىن باسقى لارى، بعضاً رېئىسسىيالارى آلتىندا اؤزونه يول تاپمالي اولدو. دراماتىك تارىخىمىز آذربايجاندا توركچولوگون (مىلتچىلىگىن) نظرى جهت دن بىتكىنلىك قازانمىسنا دا ايمكان وئرمەدى. نظرى جهت دن فورمالاشماسى بىر يانا، بىر نئجه نىسلى اولكى توركچولرىن ياراتدىغى ارث، اونلارنىن مىراثچى لارىندان يادىرغادىلىدى، ان اؤنملىسى ايسه اونلارنى قارشىيا قويدوغو پروبلم لرىن اكثرىتى بوگون ده قالماقدادىر. گونوموز قوزئى ده و گونئى ده توركچولوگون، مثلاً، مىللى مدنيت (كولتور) ساحه سىنده ان اکتوال [گئرچك] وظيفه لرى بونلار سايبلا بىلر:

- تورك مىللىتى، تورك دىلى، تورك ادبىياتى، تورك كولتورو و ب. آنلايىش لارىن برپا ائدىلمەسى؛

- دوغرو-دوزگون، ايناندىرىجى تارىخ شعورونون فورمالاشدىرىلمەسى؛

- قوزئى ده تحصيل سىستىمى نىن مىللىشمەسى و چاغداشلاشمەسى؛ گونئى ده مىللى تحصيل سىستىمى نىن قورولماسى؛

- مىللى دىلده تمىزلىك و دىللىن اينكىشافى؛

- اسكى ايدئولوژى-سىياسى ايرئىن (زردابى، احمد آغا اوغلو، على بى حسين زاده، على مردان توپچوباشى، رسول زاده، مىرزەبالا مەدزاده و ب.) منىمسە نىلمەسى؛

- مىللى بىرلىك فىكرى نىن (يئرلىچىلىك و طايفاچىلىغىن آلتىنراتىوى) فورمالاشدىرىلمەسى؛

- آدلارنى و سوي آدلارنى مىللىشمەسى؛

- آذربايجان جوغرافىياسى خارىجىنده كى سويداش لارلا علاقە لرىن گوجلندىرىلمەسى؛

- تورك دونىياسى نىن بىرلىگى شعورو و ب.

آذربايجانچىلىق نە دىر؟

قاجار ايرانىندان قوپاردىلاندا قوزئى آذربايجان فئودال-خانلىق بؤلونموشلوگونو ياشاماقدا ايدى، هله مىلتلشمە سورجى باشلامىشىدى، بوتؤو وطن آنلايىشى يوخ ايدى. قارشى سىندا بىتكىنلشمىش مىللى دىرلر سىستىمى بولمادىغىندان رومانوولار روسىياسى نىن بورادا سياستى، پروسسسى يۇنلندىرمدكه زورلوق چكەدى. روس حكومتى بورانى باكى، يئلىساوئتپول (گنجه) قوبئرنىيالارى و زاكاتال دايره سىنه بۇلدو، «آذربايجان» آنلايىشىنا اساساً اتنوقرافىك آراشدىرمالاردا راست گلەك مومكون ايدى. اون دوققوزونجو يوزايلىن ۴۰-۳۰-جى ايل لرىنده

کئچمیش خانلیق لارین تاریخینی یازماق سیفاریشی آلمیش یئرلی مؤلیفلر، حتی عآباسقولو آغا باکیخانوو بئله آرازدان قوزئی ده کی تورپاق لاری آیری-آیری ایالت آدلاری ایله قئید اندیرلر. روس یازارلاری نین بعضی لری نین «آذربایجان» ی یالینیز قاجار ایرانین قوزئی-باتی سینا عاید ائتمه لری ده روس سیاستی نین بورانی (قوزئی آذربایجان) روسیا ایمپئریاسی نین داخلی قوبئر نیاسینا چئویرمک ایستراتژی سیندن قایناقلانیردی. روس سیاستی نین باشقا، داها اؤنملی اؤز للیگی ایسه بورانین اهالی سینی ایران و عثمانلی دان یادیر غاتماق و اوزاقلاشدیرماق ایدی. بو سیاستین ایلك آددیم لاری قراف وورونتسووون قافقاز جانیشینلیگی دؤورونده (۱۸۵۴-۱۸۴۴) آتیلدی. اونون میرزه فتحعلی آخوندزاده یه درام اثرلرینی یئرلی دانیشیق دیلینده یازماقدا ایصرار ائتمه سی فاکتی بللی گئرچکلیک دیر. سونراکی ایل لرده ده موستملکه حاکیمیتی بورادا پارتیکولیاریزمین (ایالتچیلیگین) آرتماسینا چالیشدی. یئنی یارادیلماقدا اولان آیدین کسیمین ایالتچیلیک مثیل لری دستکلندی. بو کسیمین اورتاق ادبی تورکجه دن فرقلی یئرلی ادبی دیل («آذربایجان دیلی») یاراتماق مثیلی محض بو سیاستین تأثیری ایله یارانندی.

«خالق لار حبس خاناسی» روس ایمپئریاسی نین چؤکمه سیندن (۱۹۱۷-جی ایلین فنورالی) سونرا یارانمیش نیسی لیبئرال شرایط آذربایجانین میلی قوه لرینه اراضی موختاریتی شوعارینی اورتایا آتماق ایمکانی وئردی. قافقاز موسلمان لاری قورولتاییندا (۱۹۱۷-جی ایلین آپرئلی)، عموم روسیا موسلمان لاری قورولتاییندا (مای)، غئیری-روس خالق لارین کیئو قورولتاییندا (یون) میلی-دئموکراتیک قوه لرین آذربایجانا گئنیش اراضی-میلی موختاریت طلبینه اويعون قرارلار وئریلدی. همین ایلین اوکتیابریندا موساوات پارتیاسی نین ایلك قورولتاییندا قبول ائدیلمیش یئنی پروگرامدا یازیلیمیشدی: «فیرقه طرفیندن آذربایجان، تورکوستان، قیرغیزستان، باشقیردستان کیمی تورک اؤلکه لری محلی موختاریت آلمالی دیرلار.»^۱ آما روسیانین یئرلی نماینده لری میلی قوه لره موختاریت یئرینه «خارابازار» وعد ائدیر، حتی «آذربایجان» آدینی بئله قبولانا بیلیمیردیلر.^۲ سیاسی پروسس لری سونراکی گئدیشاتی بللی دیر: محض عثمانلی نین بیرباشا ایصراری و تضییق لری ایله گونئی قافقازین روسیادان باغیمسیزلیغی اعلان ائدیلدی (۱۹۱۸-ین آپرئلی)؛ آنجاق موستقیل زاقافقازیا فئدراسیاسی اوزون یاشامادی؛ مایین ۲۶-دا گورجوستان فئدراسیادان

^۱ - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. ۸۵-۸۶.

^۲ - بو قوه لرین مشئوم مارت قیرغین لاریندان سونرا یاراتدیقلاری اورقان «باکی قوبئر نیاسی خالق کومیسسارلاری سووتی» آدلانیردی.

چیخدیغینی اعلان ائتدی؛ آذربایجان میلی شوراسی بو دفعه یئرلی ایلحاقچی لارین مقاومتینی قیراراق مابین ۲۸-ده آذربایجانین ایستیقلالی حاقیندا مشهور بیاننامهنی اعلان ائتدی؛ تاریخده ایلك دفعه اولاراق «آذربایجان» ادلی دؤولت یاراندى، اونون سرحدلری جیزیلدی.^۱ سونرالار ممد امین رسولزاده یازاجاقدی: «روسیا ایداره سینده کی موسلمان لارا «تورک» دئدیتمک ایندی آرتیق قازانیمیش بیر داعوادیر. یالنیز «تورک» کلمه سی دئییل، «آذربایجان» آدی دا قازانیمیش دیر»^۲ ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایل لرین قازانچ لاری سیراسینا قوزئی آذربایجانین سرحدلری نین بلیرنمه سی و مدافعه سینی ده بونلارا آرتیرماق اولار.

بو آرادا قاجار ایرانى «آذربایجان» آدیندا دؤولتین یارانماسینا منفی موناسیبتینی گیزلتمه دی. تئهران، «آذربایجان» دؤولتینی، ائله جه ده آدینی اؤزونون وارلیغی اوچون تهلوکه بیلدیگیندن ایلك اؤنجه اونو تانیماقدان امتناع ائتدی، پاریس صولح کونفرانسیندا حتی «قدیم ایران تورپاغی» اولدوغو اوچون بو تورپاق لارین اونا بیرلشدیرلمه سینی طلب ائتدی، آنجاق سونرا «قافقاز آذربایجانى» ایله ایکی طرفلی موناسیبت لر قوردو.^۳ داها سونرالار تاریخین بو فاکتی فارس ایرقچی لرینه آرازدان قوزئی ده کی تورپاق لارین «آذربایجان اولمادیغینی» ثبوت ائتمک اوچون لازیم اولاجاقدی.^۴

قوزئی آذربایجانین ایکینجی دفعه ایشغالیندان سونرا (۱۹۲۰-جی ایلین ۲۷ آپرئلی) یئنی دؤولت قورومونون اوستونده کی «آذربایجان» آدی قالدی، آنجاق اسکی فرانسیز تیپلی موستملکه رژیمی (بیرباشا ایداره چیلیک) یئنی اینگیلیس تیپینه (دولایلی ایداره چیلیگه) دییشدی؛ چاریزم دؤورونده پلانلانان ایش لر سووئت دؤورونده داها آردیجیل و قدار شکیده داوام ائتدی. هم ده یئرلی کومونیست عنصرلرین فعال ایشتیراکی ایله. سووئت آذربایجانى

^۱ گئنیش بیلگی اوچون باخماق اولار:

- Nəşib Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakı: Qanun, ۲۰۱۱, s. ۳۲-۵۰.

^۲ - Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal mefkuresi ve genclik*, İstanbul, ۱۳۴۱, s. ۶.

^۳ - باخین:

- Nəşib Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, s. ۲۰۳-۲۱۵.

^۴ - باخین:

- Şövkət Tağiyeva, Müasir İran burjuva tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birlighinin inkar edilməsi haqqında, Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, s. ۱۱۴-۱۲۴.

<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/143-HESEN-RASIDININ-SORUSDURMASI.html/inner/1>;

تورپاق لاری نین بیر حیصّه سی (زنگه زور، گۆیچه، بورچالی نین اورتا زولاغی، قارایزی) قونشولارا وئریلیدی، اوسته گل بورادا «ساعاتلی بومبا» - اثرمنی موختاریتی یارادیلدی.

سووت رژیمین آزاد ایدئولوژی حیاتا سون قویماسینا باخمایاراق، یئنی شرایطده اینکیشاف ائدن مدنیت، ایلک اؤنجه ادبیات یئنی نسیلده وطنچیلیک دویغولاری نین گوجلنمه سینه نهدن اولدو. گونئی ده ۲۱ آذر حرکاتی بو دویغولارین آرتماسینا علاوه ایستیمول وئردی. میلی شعورون، عمومیتله، میلتچیلیگین ییپیرانماسینا باخمایاراق، آذربایجان وطنداش لاریندا وطن دویغوسو (وطن پرورلیک روحو، پاتریوتیزم) یوکسلدی. میلی فیکرین داشیییجی سی اولان، عینی زاماندا اونو گلشیدیرمک میسسایسینا یوکوملو اولان آذربایجان موهاجیرتی بو یئنی گئچکلگیگین فرقینده ایدی. موساوات پارتیاسی نین ۱۹۳۶- جی ایل تاریخلی یئنی «پروقram اساس لاری» ندا تورکچولوکله آذربایجانچیلیق بیر-بیرینی تاماملایان وحدت حالیندا عکسینی تاپدی: «بؤیوک تورکلویه منسوب بیر مملکت اولماسی حاسئبيله [صورتيله] آذربایجان، دیگر تورک ائل لری ایله کولتورل صورته باغلی دیر. بو باغلیلغین بوندان اول اولدوغو کیمی بوندان سونرا داهی [دا] قورونماسینی موساواتچیلیق جیدیتله مدافعه ائدر... آذربایجان، قدیم زامان لاردان بری تاریخین موختلیف دؤورلرینده کندینه مخصوص سیاسی وارلیق گؤستره رک موسقیل دؤولت حالیندا یاشامیش دیر. آذربایجان خالق ایسه عصری میلت اولماق اوزره، زنگین بیر کولتور حیاتینا مالیک بولونموش و بونون منطیقی نتیجه سی اولاراق سیاسی بیر ایدئال داشیمیش دیر.»^۱

یوخاریدا آدی چکیلن «بومبا» سووتلرین ضعیفله دیگی سون دؤورده پارتلا دیلدی و ۱۹۸۷-جی ایلدن سونرا اثرمنیستانین مشئوم تجاوووزو («قاراباغ پرولمی») باشلادی. اثرمنیستانین تجاوووزونو دفع ائده بیلمه یین آذربایجان، بحران دؤورونه گیردی. دؤولتین تورپاق بوتونلوگونون پوزولماسی بحران کیمی قبول ائدیلمه سه ده بو، داوام ائتمکده دیر.

[ایشغال مسئله سی ۲۰۲۰-ده ۴۴ گونلک موحاریبه نتیجه سینده حل اولدو. روس صولح مراملی لاری قاراباغدان چیخدیقدان سونرا، بو بحران گئری ده قالمیش سایبلاجاق.]

گونئی ده ده «آذربایجان» مفهومی و اونون جوغرافیاسی اون ایل لرله په لوی و ایسلام جومهوریتی رژیم لری نین باسقی سینا معروض قالدی. ۱۹۳۷-جی ایل یئنی اراضی-انظباتی بؤلگوسونه گؤره، آذربایجانین خئیلی حیصّه سی ۳-جو و ۴-جو اوستانا (ایالته) بؤلوندو، قالدان

^۱ - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. ۲۸۷-۲۸۸.

حصه‌لری قونشو اوستان‌لارا قاتیلدی. اوستان‌لارین آدینداکی تاریخی آدلار گۆتورولدو. زنجان، قزوین، ساوه، سلطان‌آباد و همدان بو اوستان‌لاردان کناردا قالدی. داها سونرالار (۱۹۴۱) بیجار ۴-جو، آستارا ایسه ۳-جو اوستان‌دان قوباریلدی. ایسلام جومهوریتی‌نین حاضیرکی اراضی-انظباتی بؤلگوسونه گۆره، تورکلرین کومپاکت مسکون اولدوغو اتنیک زونادا شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان، اردبیل، زنجان، همدان، تهرآن، مرکزی (اراک)، قوم، البورز (قزوین) اوستان‌لاری یارادیلیب. بو جور بؤلونمه گونئیلی‌لرده وطن دوغوسونون («بوتؤو آذربایجان») دولغونلاشماسینا مانع اولور. او بیرری یاندان، کوردلرین کومپاکت یاشادیق‌لاری بعضی تورپاق‌لار غربی آذربایجان اوستانی ترکیبینه قاتیلیمیش دیر. اوسته‌لیک، سون ۳۰-۲۰ ایلده بو اوستانین اهالی‌سی سرعتله و دورمادان کوردلشدیریلیمکده‌دیر. بو، گله‌جکده یئنی «قاراباغ‌لارین» اورتایا چیخماسی اوچون او یغون اورتام یارادیر.

گونئیلی‌لرین آذربایجان‌چیلیق فیکرینه یاناشماسیندان بحث ائدرکن بیر موهم مسئله‌یه موناسیبتیمیزی بیلدیرمه‌یه گرک وار. داها دوغروسو، تورکچو یازارلارین بیر بؤلومونون بوتون ایران‌ی وطن سایمالاری سببی اوزرینده دورماق گرک‌دیر. بی‌زجه، بو یاناشمانی آشاغیداکی دلیل‌لرله ایضاح ائتمک اولار. (۱) ایران‌دا آذربایجان/تورک مسئله‌لرینه حصر ائدیلیمیش کیتاب و مقاله‌لرین یازارلاری، «تجزیه طلب‌لیک» ده (بؤلوجولوکده، سئپاراتیزمده) اتهام اولونماماق اوچون بو «قورویوجو کمر» دن ایستیفاده ائتمک مجبوریتینده‌دیرلر؛ (۲) تاریخی آذربایجان‌دان کناردا مسکونلاشمیش تورکلرین (شیراز اطرافینداکی قاشقای تورکلری کیمی) وارلیغی؛ سون ۶۰-۵۰ ایلده میلیون‌لارلا تورکون آذربایجان‌دان ایرانین باشقا یئرلرینه کۆچمه‌سی، آذربایجان‌داکی تورکلرین ایران‌دا یاشایان تورکلرین یاری‌دان آزینا چئوریلیمه‌سی؛ «آذربایجان آیریلسا، قالان سویداش‌لاریمیزین طالعی نئجه اولاجاق؟» اندیشه‌سی؛ (۳) سون مین ایلده ایران دؤولتی‌نین یاشاماسیندا تورکلرین، خصوصاً حاکیم تورک خاندان‌لاری‌نین موهم رولو؛ گله‌جک ایران‌دا فارس دیلی ایله یاناشی تورکجه‌یه ده رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئریلیمه‌سی ایستگی؛ «ایرانی بی‌باش‌تدیق، بی‌اونا حاکیم اولدوق، ایندی نییه اونو فارس‌لارا وئرک؟» ایدعاسی.

بیرینجی دلیل، یا سبب منطیقه او یغون دور، اونون اوزرینده دورماغا دیمز. ایکینجی دلیلله گلدیکده، دونیادا میلی دؤولت سرحدلریندن کناردا میلیون‌لارلا سویداشی، یا اسکی وطنداشی اولان اؤلکه‌لر وار. بو دؤولت‌لرین وارلیغی، سرحدلری کناریندا قالان سویداش‌لارین ایستاتوسونون یوکسلمه‌سینده ان حساس فاکتور رولونو اویناماغا قادیردیر. اتنوسون میلی

دؤولت ایچینده کی و خاریجینده کی حیصه لری آراسیندا سیخ ایش بیرلیگی نین یارادیلماسی ایسه یالنیز تکنیکی پروبلم دیر. آذربایجان دان کناردا یاشایان تورکچو اینسان لارین بیر قیسمینده «آذربایجانچیلیق» دوغوسونون اولماماسی، یا ضعیفلیگی، بیزجه، غیری-عادى حادثه کیمی قارشیلانمالمالی دیر.

اوچونجو دلیل. گله جک ایرانین اوستریا-ماجاریستان ایمپراتورلوغو، یا چئوسلوواکیا کیمی بیر «دوال دؤولت»ه چئوریلمه سی چاغ دیشی بیر ایستک اولاییلر. چونکی (۱) ایران اسکی ایمپئریا کاراکترینی ساخلاماقدادیر، ایگیرمینجی و ایگیرمی بیرینجی یوزایلر اوچون ایمپئریالارین یئنی دن قورولماسی دئییل، داغیلماسی خاراکتیریک دیر؛ (۲) ایران اهالی سی یالنیز فارس لاردان و تورک لردن عبارت دئییل، گله جک ایران دا باشقا خالق لارین دا حاق لاری نین تأمین، بو سیرادان اونلارین میلی دیل لرینه رسمی ایستاتوسون و ثریلمه سی طلب ائدیلمیر؛ (۳) تورک خاندان لاری ایرانا حاکیم اولموشلار (بوگونکو ایران/فارس دؤولتی نین باشیندا دوران آیتاله خامنه ای کیمی)، آنجاق تورک لر حاکیم اتنوس/میلت اولمامیشلار؛ (۴) تورک لر یالنیز آذربایجان دا چوخوقدادیرلار (تههران استئنا اولاییلر)، آذربایجان سرحدلری نین خاریجینده یاشایان تورک لر آزیلقدادیرلار، یئرلی اهالی ایله رقابت آپاراجاق گوجه صاحب دئییلر؛ (۵) گونئی آذربایجانین گله جگینی پایلاشا بیله جگی ان او یغون اولکله قوزئی آذربایجان دیر و ب. «ایرانا حاکیم اولاجاغیق» خولیاسی ایله یاشایان لارا بیر تاریخی فاکتی خاطرلتماق فیدالی اولاییلر. گنج شاه ایسماییلین «آتا» کیمی خیطاب ائتدیگی سلطان ایکینجی بایزید، گؤنردیگی مکتوبوندا اطرافینی بوروموش فارس لاری گؤز اؤنونه آلاراق اونا اؤیود وئریردی: «فارس لار مسئله سینده احتیاطلی اول، اونلار اؤزلریندن اولمایان حؤکمدارلارا اطاعت ائتمه یین بیر خالق دیر.»^۱

بئله لیکله، قوزئی ده و گونئی ده وطنچیلیک، دؤولتچیلیک کیمی قاورانیلان، یا قاورانیلمالی اولان آذربایجانچیلیغین قارشى سیندا دوران وظیفه لرین اوست-اوسته دوشن و فرقلی طرفلری وار. قوزئی ده آذربایجانچیلیغین اساس وظیفه لرینی آشاغیداکی کیمی سیرالماق اولار:

- آذربایجان رسپوبلیکاسی نین تورپاق بوتونلوگونون برپاسی؛
- آذربایجان رسپوبلیکاسی دؤولتی نین دئموکراتیکلشمه سی؛
- اونیتار آذربایجان رسپوبلیکاسیندا اتنیک آزیلق لارلا اویومون تأمین ائدیلمه سی؛

^۱ - Yahya Arjamani, *Iran*, New Jersey, ۱۹۷۲, s. ۹۲.

- بوتوو آذربایجان (قوزئی، گونئی، بورچالی، دربند) شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- تورک دونیاسینا اینتئقراسیا و ب.

گونئی ده آذربایجانچیلیق مفکورهسی نین طلب لرینی آشاغیداکی کیمی فورموله ائتمک اولار:

- ایران دا تورک اتنیک زوناسی نین و گونئی آذربایجانین سرحدلری نین بلیرلنمهسی؛
- ایران دؤولتی داخیلینده آذربایجان اوستان لاری نین بیرلشدیریلمهسی؛
- گونئی آذربایجانین موختاریتی، یا ایستیقلاللی ایدئالی نین گئرچکلشدیریلمهسی اوغروندا مباریزه؛
- بوتوو آذربایجان (قوزئی، گونئی، بورچالی، دربند) شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- تورک دونیاسینا اینتئقراسیا و ب.

تورکچولوک نه دئییل دیر؟

۱۹۹۳-جو ایلین یونوندا قوزئی آذربایجان دا حاکیمیته قایدان کومونست نومئنگلاتورا اؤزو ایله اسکی سیاسی داورانیش طرزینی و کوسموپولیت-آتوتاریتار [مستبد] دوشونجه سیستمینی گتیردی. یعنی حاکیمیت اسکی سینی ایدئولوژی جهت دن گؤزدن سالماق اوچون یعنی «میلی ایدئیا» آختاریشینا چیخدی. میلی حاکیمیتین (آخج حاکیمیتی نین) ایدئولوژی دایاق لارینی سؤکمک اوچون تورکچولوگو قارالماق گرکدی. ایلك مقاله پرزیدنت آپاراتی نین او واختکی شؤعه مودیری، فلسفه علم لری نامیزدی (ایندی پرزیدنت آدمینیستراسیاسی نین رهبری، آکادئمیک) رامیز مئهدیئودن گلدی. «تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلی ایدئیا عصرلرین قوووشوغوندا» باشلیقلی گئنیش، سلسیله مقاله ده^۱ عثمانلی دا و آذربایجان دا تورکچولوک حرکاتی نین تاریخی تحریف ائدیله رک او، «معناسیز و پئرسپئکتیوسیز» ایدئولوژی-سیاسی جریان اعلان ائدیلدی. بو مقاله ده آذربایجانچیلیغین سونراکی ایل لرده ده موختلیف مؤالیفلرین موختلیف فورمالاردا تیراؤلادیغی رسمی ایضاحی وئریلدی: «آذربایجانچیلیق» خالقیمیزین چوخ عذاب-اذیت لردن سونرا یاراتدیغی تاریخی دیردیر، رئال مستقیللیگه نایل اولماق، واحید، بؤلونمز، اونیتار [واحید] آذربایجانی قوروپوب ساخلاماق واسطه سی دیر. بو گون «آذربایجانچیلیق» میلی حیاتین آهنگدارلیغی نین

^۱ - Ramiz Mehdiyev, Türkcülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında, Xalq qəzeti, ۱۴, ۱۵, ۱۷, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

چوخ عصرلیک عنعنه‌سی، دیاریمیزدا یاشایان بوتون میلت‌لرین و اتنیک قروپ‌لارین قارداشلیغی، بیرگه فعالیتی و قارشیلیق‌لی تأثیری‌نین تاریخی، عمومی طالعی آذربایجانین بو تۆولوگونو قوروماق اوغروندا اونلارین بیرگه موباریزه‌سی‌نین تاریخی تجروبه‌سی‌دیر. بو، آذربایجان خالق‌نین حیاتی منافع‌ینی وحدتی، اونون دئموکراتیا و ترقی اوغروندا موباریزه‌سی‌نین غایه‌سی‌دیر. «آذربایجانچیلیق» قارشیلیق‌لی یاردیم، امکداشلیق و حقوق برابرلیگی پرنسیپ‌لری‌نین اساسینی تشکیل ائدیر، اونلارین پوزولماسینا سبب اولابیلن بوتون حال‌لارا قارشی باریشماز مؤوقع توتور.^۱

بو و بوندان سونراکی مقاله و کیتاب‌لارین اساس ماهیتی «یئنی میلی ایدئیا» دان تورکچولوگه آلتئرناتیو یاراتماق‌دیر. حال‌بوکی بو، منطیقه اوغون دئیل، چونکی بو آخیم‌لار بیر-بیرینه قارشی دئیل، عکسینه، اونلار بیر-بیرینی تاماملاییر. اصلینده آتورتار رژیمین سیاسی مقصدی یالنیز موخالیفته‌کی میلی-دموکراتیک قوه‌لری دئیل، بوتون میلتی سیاست صحنه‌سیندن ووروب چیخارتماق‌دیر. بونا دا نایل اولوب. بو، بوتون آتورتار رژیم‌لره خاص اولان خصوصیت‌دیر. آتورتار رژیم‌لر یئرینی مؤحکم‌لندیکجه، میلت (یا لیبرالیزمین ایفاده ائتدیگی کیمی «وطنداش جمعیتی») ضعیف‌لر و میلتچیلیک ایدئولوژی-سیاسی جریان کیمی گۆزدن سالینیر. چوخ دوشوندور وجودور کی، بو گون هئچ بیر رسمی سندده «میلت» آنلایشی و اونون تعریفی یوخدور. حتی آذربایجان رسپوبلیکاسی‌نین کونستیتوسیا‌سیندا اونلارلا «میلی» صیفتی وار، بیرجه «میلت» سؤزونه بئله راست گلمک مومکون دئیل.

۱۹۹۵-جی ایله اقتدار اسکی «آذربایجان دیلی» آنلایشی‌نین یئر آلدیغی یئنی آنایاسا (کونستیتوسیا) لایحه‌سی حاضیرلادی. محض بو مسئله‌نین یۆلندیریلن «موذاکیره‌سی» زامانی میلی آیدین‌لارین گتیردیک‌لری علمی-تاریخی دلیل‌لر هئچ ساییلدی. اونلارین تکلیف ائتدیگی واریانت‌لارین - تورک دیلی، آذربایجان تورک دیلی، آذربایجان (تورک) دیلی - هئچ بیر کئچمه‌دی. اسکی نومئکل‌اتور بوروکراتیا و ایقتیداربانلی ضیالی‌لارین راحت‌سزلیغی اساس گۆتوروله‌رک، میلی وارلیغین ژوزف ایستالین وئرسایسی برپا ائدیلدی. بو «موذاکیره» ده سسلندیریلن و توپلومدا یئر آلان «راحت‌سزلیق» لاردان بعضی‌لرینه قیسا نظر سالات.

«تورکچولوک آذربایجانین گله‌جگینی تهلوکه‌یه سالیر، غئیری-تورک‌لرده سئپاراتیست /حوال-روحیه یارادیر». حال‌بوکی آذربایجان تورک‌لری‌نین میلی شعورا صاحب اولماسی

^۱ - Xalq qəzeti, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

آذربایجانین بوتؤولوگو و گله جگی اوچون ضروری دیر. قاراباغ پروبلمی نین یارانماسی و آشاغی - یوخاری ۲۵ ایل قالماسی نین سببلریندن بیرسی ده آذربایجان تورکلرینده میلّتشمه سورجی نین باشا چاتمماسی دیر. باشقا اتنیک آزلیقلارین (تالیشلار، تاتلار، لزگی لر و ب.) اؤلکه نین اتنیک چوخولوغونون اؤز آدینا صاحب اولمالاریندان ناراحتچیلیق لاری یئرسیزدیر، داها دقیقی - عدالتسیزلیک دیر. آذربایجان داکی اتنیک واحیدلرین هامی سی نین اؤز رسمی آدی وار (تورکلردن باشقا)، اولاری بیر یئرده توتا بیلن آنلایش دا وار - «آذربایجان خالق».

«آذربایجان اهالی سی نین اکثریتی نین دیلینه تورک دیلی دئمک اولنارین میّی کیملیگینی گیزله دیر.» باشقا سؤزله، «آذربایجان دیلی تورکییه ده ایشله دیلن تورکجه ده ارییه جک» تئزیسی نین هئچ بیر اساسی یوخدور. عینی آددا دیله مالیک اولان اولنارلا اینگیلیس دیلی، ایسپان دیلی، آلمان دیلی اؤلکه وار و اولنارین هئچ بیرینی نین «میّی کیملیگی گیزلنمیر.»

«هه فرقی وار، آذربایجان دیلی اولسون، یوخسا تورک دیلی؟» فرقینی یوخاریدا ایضاح ائتدیگیمیز سیاسی سببلرده آختماق لازیم دیر. بو سببلرین باشیندا دا موسکوا و تئهرانین آذربایجانلی تورک دونیاسیندان آیریپ، اونا «یئتیم»، «یئسیر» پسیخولوگیاسی آشیلماق دیر. «آذربایجان دیلی» لینگونیمی نین ۱۹۳۶-جی ایلدن و ۱۹۹۵-جی ایلدن سونرا ۷۳ ایللیک (۵۶+۱۷) تاریخی وار. بس یوزایل لرله اؤلچولن «تورک دیلی» نین تاریخی نه ائدک؟ او بیزیم کئچمیشیمیز دئیلمی؟ میلّتین مطلق اکثریتی (گونئی، ایرانین باشقا ایالتلری، آروپا، آمتریکادا) دانیشدیغی دیله «تورک» دئییر. میّی چوخلوقدان قوزئی آذربایجان داکی لاری قوپارتماق بؤلوجولوک دور.

«آذربایجانلی، آذری، آذری-تورک، آذربایجان تورکو کیمی اتنوملرین عینی واختدا، پارالل ایشله دیلمه سینده نه پروبلم وار؟» منطیقی، یانلیش دیر. چونکی میّی بیرلیگی شرطلن دیرن دیرلردن بیر محض عینی اتنیک واحیدین عضولری نین عینی آد داشیماسی دیر. بو بوتؤولوک، عینلیک اولناری بیرلشدیریر و میّی بیرلیک حیستی یارادیر. بو، میّی شعورون بیتکی نلشمه سی اوچون اؤن شرط دیر.

«بیز هئچ بیر پان-حرکاتی قبول ائتمیریک، چونکی مورتجع حرکات لاردیر»، باشقا سؤزله، «آذربایجان داکی میّته تورک دئمک اسکی پان-تورکیزمدیر» فیکرینه باخاق. تاریخده موختلیف بیرلشدیرجی («پان») حرکات لار اولوب: پان-گئرمنازم، پان-سلاویزم، پان-ایسلامیزم، پان-آمریکانیزم، پان-آفریکانیزم، پان-عربیزم و ب. بو حرکات لار جوغرافی،

اتنیک، دینی و ب. عاملیلره اساسلانیب. اویغون اولاراق هنج بیر آلمان، سلاویان، موسلمان، آمئریکالی، آفریقالی، عرب بو حرکاتلاری مورتجع سایمیر. هرچند کی، مثلاً روس شووینیستلری مارق لارینا اویغون اولمادیغی اوچون پان-گئرمانیزمی، پان-ایسلامیزمی، پان-آمئریکانیزمی و ب. «مورتجع» حرکاتلار اعلان ائتمیشلر. گلک بیزیم اوچون اؤنملی مؤوضوع اولان پان-ایرانیزمه. باشلانغیجدا بو آخیمدا ایرانداکی خالقلاری ایمپئریالیست تأثیریندن قورتارماق اوچون بیرلشمه یه دعوت ائدن چاغیریشلار دا واردی. آز سونرا او، فارس شووینیزمی - فارس دیلی، کولتورو و تاریخی ایدئاللاشدیریب، فارس اولمایانلاری یوخ سایماق و یوخ ائتمک - کاراکتری آلدی و مورتجعلشدی.^۱ مظلوم تورک خالقلارینین بیرلیغینی ائحتیوا ائدن چاغیریشلارین روس دؤولتینین مارقلاری باخمیندان منفی قیمتلندیریلمه سی مومکون دور. ۱۰۰ ایل اول اینگیلیس ایمپئریالیزمی عثمانلینین ضعیفلتمک، اونو پارچالاماق اوچون تورک بیرلیگی فیکیرلرینی گؤزدن سالماغا چالیشدی. تورک دوشمنلری تورک خالقلارینین بیرلیک چاغیریشلارینا (مثلاً، قاسپالی ایسماییل بگین «دیلمه، فیکیرده، ایشده بیرلیک!» شوعاری کیمی) پان-تورکیزم آدی قویوب، مورتجع جریان سایمیشلار. اونلارین مسئله یه محض بو جور یاناشماسی آنلاشیلان دیر. بس «ؤزوموزونکو» سایدیقلاریمیزین عینی یاناشماسینی نورمال حساب ائتمک اولارمی؟ بو یانلیش یاناشما آذربایجانین بیرلیگی، بوتؤولشمه سی (پان-آذربایجانیزم) ایدئاسینا دا یانلیش یاناشماغا آپاریب چیخاریر.

قوزئی آذربایجانداکی لیبرال دایره لرین (۱۰۰ ایل اول اونلار «اوبرازوونسکی» دئییردیلر) ناراحتچیلیغینی دا قیسا جا اله آلاق. آچیق ایفاده اولونماسا دا، اونلار تورکچولوگو (میلتچیلیگی) شووینیزم سایماغا مئیلی دیرلر. حالبوکی میلتچیلیک، شووینیزم، ایرقچیلیک آیری-آیری آنلایشلار دیر. ایسته نیلن ایضاحلی لوغته، یا اویغون اینترنت سایتیندا اونلارین ایضاحی وار (سووت لوغت لرینه باخیلماسین، چونکی علمی دئییل). میلتچیلیک حاقیندا غرب علمینده مین لرله، بلکه میلیون لارلا یازی وار. ساده جه، «هوموس سووتوکوس» لوقدان [سووت و طنداشی؟] سیبریلب چیخماق و بیلینجنمک گرک دیر. آذربایجانداکی تورکچو خادیم لرین یوخاریدا وئردیگیمیز سیاه ی سینداکی هنج کسه شووینیست، یا دا ایرقچی دئمه

۱- مثلاً، باخین:

- Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran*, Pittsburgh, ۱۹۶۴;
<http://www.gunaz.tv/aze/۱۴/articleCat/۱/articleID/۲۲۳۶-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-۱.html/articlePg/۲/inner/>

یه هئچ کسین حاقي یوخدور. حتی تورکلره قارشى دؤولت ایرقچیلیگینی ان کسکین تنقید ائتمیش تبریزلی علی بئله تورکلری «بیرینجی صینیف» میلت سایمامیش، کولّ حالیندا فارس لارا خوصومت دویغوسو اولدوغونو هئچ واخت سؤیله مەمیش دیر.

«میلتچیلیک دئموکراتیایا یاددیر» ذهنیتی ده یانلیش دیر. میلتچیلیک-دئموکراتیایا موناسیبت لری بارده غرب علمینده فایدالی، درده دگن ادبیات چوخ دور.^۱ بیز ده بیر زامان لار بو بارده یازدیق،^۲ اونلاری تکرار ائتمه یه لوزوم گؤرموروک. یالنیز روبرت کویتر^۳ دن کیچیک بیر آلینتی وئرمک ایستردیک: «دئموکراتیایا گوجلومی کیملیک طلب ائدیر، آنجاق لیبرالیزم اونون یارانماسینی چتینلشدیره بیلر.»^۳

وطنیمیز آذربایجان، میلتیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه دیر.

ایستالینیزمین میلتیمیزه موناسیبتده تاریخی جینایتی یالنیز «تورک» سؤزونه تابو قویماقدان عبارت اولمامیش دیر. «تورک میلتی» مئخانیکی اولاراق «آذربایجان میلتی» نه چئوریلمه دی، ساده جه آددییشمه عملیاتی باش وئرمه دی. هم ده میلتین هله فورمالاشمامیش تاریخ شعورو بریاد ائدیلدی. تحمیل ائدیلمیش بو «آذربایجان میلتی» ایران و قافقاز طایفالاریندان عبارت «آتروپاتئن خالقى» و «آلبان خالقى» نایشغالچی لارین قاتدیغی تورکلردن یارانمیش ملز، دؤنمه ساییلمالی ایدی (ساییلمالی دیر). یعنی بوگونکو اؤلکه اهالی سى نین مطلق اکثریتی دده لری نین «تورکلشمیش اتنیک آزلیق لاردان اولدوغونو» دوشونمه لی، آشاغیلیق کومپلئکسینده [عقدۀ حقارت ده] چیرپیناراق اؤزونو ایتیرمه لی ایدی. ۱۹۹۵-جی ایلین مشئوم قراری بو چیخمازی داها دا غلیظلشدیردی. میلتلشمه سورجی قارشى سیندا یئنی دن سدّ چکیلدی. دونیا تاریخینده آنالوقو [تای] آز تاپیلان حال بو گون ده یاشانماقدادیر. بیر سیرا اؤلکه لر حاقیندا آراشدیرمالار آپارمیش، آذربایجانا دا ماراقلی مقاله لر حصر ائتمیش آمئریکالی عالیم س. ائندئرس ویمبوش حئیرتینی گیزلده بیلیمیر: «بیلدیگیم قدرینجه، هئچ بیر یابانچی قوه باشقا بیر خالقا، حتی ناوهولارا [آبش-داکی

^۱ - مثلاً باخین:

- Ghia Nodia, Nationalism and Democracy, *Journal of Democracy*, October ۱۹۹۲, vol.۳, no ۴, pp. ۲-۲۲. Bu dərğinin eyni sayında Francis Fukuyama (s. ۲۳-۲۸) və Sholomo Avineri'nin (۲۸-۳۱) bu məqaləyə elmi şərhləri verilib.

^۲ - Nəşib Nəşibzadə, *Bölmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۳۹-۵۰ (Millətçilik və demokratiya: Əks qütblər, yoxsa... bölümü).

^۳ - Robert Cooper, *The Post-Cold War World: Integration and Disintegration*, *Journal of Democracy*, January ۱۹۹۹, vol ۱۰, no ۱, p. ۱۱.

قىرمىزى درىلى توپلوم لاردان بىرى] بئله، بو قدر اوغورلا ياد كىملىك سىرىيا بىلمەمىش دىر.^۱

عىنى اولاي ايران داكى ايرقچى رۇمىن گونئى ده كى سويداش لارىمىزا «آذرى» لىگى سىرىماسى ايله باش وئرمىش دىر. باشقا بىر آمئرىكالى عاليم گراهام فوللر ده گونئىلى لر حاقىندا حئىرتىنى بئله ايفاده ائدىر: «حقيقتاً، ايران آذرى لرى بلكه ده يئر اوزونده اتنىك كىملىگى حاقىندا دقيق تصورو اولمايان يئگانه تورك لردىر.»^۲ تسلى وئرىجى حال - گونئى ده كى گنج لرین هم اؤز لرى نین، هم ده قوز ئىلى لرین عوضىندن «هاراي، هاراي، من توركم!»، «تبرىز، باكى، آنكارا، بىز هارا، فارس لار هارا!» هاقىرتى لارى دىر. بو، بىزىم اينانجىمىزا گۆره، يئنى مىلتچى گنجلىگىن بىلىنچ آلتى هارايى دىر: مىلى كىملىك پروبلم لرىنى حل ائتمەمىش، مىلتلشمە سورجىنى تاماملامامىش اتنىك بىرلىگىن موستقىل دؤولت (گونئى ده)، يا دئموكراتىك دؤولت (قوزئى ده) شانسى يوخدور.

^۱ - S. Enders Wimbush, The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۵, p. ۷۱.

^۲ - Graham Fuller, *Turkey Faces East*, Santa Monica: RAND, ۱۹۹۲, p. ۵۴.

احمد آغا اوغلو ایران حاقیندا

احمد آغا اوغلو (آغایو، ۱۸۶۹، شوشا - ۱۹۳۹، ایستانبول)^۱ اون دو ققوزونجو یوزایلین سون لاریندان ۱۹۲۰-جی ایل لره دک قوزئی آذربایجان دا، سونرا ایسه تورکیه ده سیاسی و فیکیر حیاتینا یؤن وئرمیش شخص لردن بیریدیر. احمد بگین زنگین ایرتیندن یالنیز ایران و ایران تورکلری حاقیندا فیکیرلری آیریب قیسا جا اوخوجولاریمیزین دیقینه یئتیرمک ایسته بیریک. اونون ایرتینه بو گون ده احتیاجیمیز وار.

احمد آغا اوغلو میلی تاریخیمیزده گونئی مسئله سی دئیگیمیز پروبلملر توپلوسونا علمی-اوبیئکتیو یاناشان و بو پروبلمین چؤزولمه سی اوچون گئرچکچی ایدیئالار ایره لی سورن ایلک فیکیر آدام لاریمیزدان بیریدیر، بلکه ده بیرینجی سی دیر. اونون گونئی مؤوضوعسونا یاناشماسی ماراقلی اینکیشاف مرحله لریندن کئچمیش دیر.

گنج احمد بگین ایرانلا باغلی مسئله لره ایلک یاناشما طرزى سوربوننا اونوئرسیتتینده اوخویارکن فورمالاشدی. اونون سوربوننادا اوخودوغو دؤورده فرانس، ۱۸۷۱-۱۸۷۰-جی ایل لر ساواشینداکی اوغورسوزلوعون تراوماسینی یاشاماقدایدی. ایتیریلیمیش تورپاقلار و ایتیریلیمیش غورور حیستی توپلومدا، ایلک نؤوبه ده آیدین کسیم ایچینده گوجلورئوانشیست میلتچیلیک دوغورموشدو. احمد آغایوین درس لرینه جیدیتله یاناشماسی و فوق العاده ایستعدادی پروفئسورلاری نین دا دیقینه چکمیش، پاریسین آیدین سالون لارینا اونون یول تاپماسینا نهدن اولموشدو. احمد آغا اوغلو حاقیندا ماراقلی آراشدیرما آپارمیش آ. هولی شیسلرین تشبیتینه گؤره، گنج طلبه یه پاریس حیاتیندا فرانسیزلاردان ان چوخ اوچ شخص - اونون فارس دیلی و تاریخی پروفئسورو ژامس دارمستتر، لا نووله رئوو درگی سی نین رئاکتورو ژولیئتتی آدام، مشهور فیلسوف و تدقیقاتچی ائرنست رئنان - تأثیر ائتمیش دیر.^۲ خصوصاً ائرنست رئنان ین دین لر تاریخی حاقیندا یازدیغی اثرلر گنج احمد بگین دیقینه چکمیش، اونون پروتئست روحونو قیجیقلا ندیرمیش دیر. رئنان یازدیغی چوخ سایی اثرلرینده

۱ - احمد بی ۱۹۰۹-جو ایله قدر سوی آدینی «آغایو»، سونرا ایسه اساساً «آغا اوغلو» یازمیش دیر.

۲ - A. Holly Shisser, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London & New York: I.B. Tauris Publishers, ۲۰۰۲, p. ۶۴-۸۱.

دین لار تاریخینده سئمیت (یهودی و عرب لار) و آریا (هیند-آوروپالی لار) ایرق لری نین رولونو قارشیلادیرمیش، بیرینجی لرین دین تاریخینه تۇحفه لرینی سرت دیلله تنقید ائتمیش دیر. رئنانا گۆره، ایسلام ترقی نین قارشى سینی آلان، اینکیشافا یئر قویمايان بیر دین دیر. رئناین دین لار تاریخی و اونون توپلوم حیاتیندا رولو حاقیندا اساس تئزیس لرینی تقدیر ائدن احمد بی، ایسلامی مدافعه ائتمک اوچون فارس لارین هیند-آوروپالی اولماسی و شیعه لیگین فارس لار اوچون میلی دین کاراکتری داشیماسینی چیخیش نقطه سی اولراق قبول ائدیر. اونو دا نظره آلیر کی، بو زامان آوروپادا، خصوصیه فرانسادا فارس تاریخی و مدنیتینه خصوصی رغبت واردی. گنج تدقیقاتچی اورتودوکس ایسلامدان فرقلی اولراق شیعه لیگین اینکیشافا میللی، یالینز فارس لارا خاص مذهب، حتی دین اولدوغو تئزیسینی مدافعه ائدیر. بو تئزیس لرین مدافعه سی مقصدیه *La Société persane* («فارس توپلومو») عمومی باشلیقلى، یئددی بؤلومدن عبارت مقاله لری *La Nouvelle Revue* درگی سی نین ۱۸۹۱- جی ایل سالی لاریندا درج ائتدیریر. نؤوبتی ایل باشقا بیر درگیده *Confession du derviche* («درویشین توبه سی») ادلی مقاله چاپ ائتدیریر. ۱۸۹۲- جی ایلده ایسه شرق شوناس لارین اون دوققوزونجو بئین الخالق کونفرئسینده شیعه لیگین مزدکی کؤکلری حاقیندا معروضه ائدیر. بو معروضه نین متنی نین چاپینا قرار وئرلییر. سوربوننا اونیورسیتئتینده تحصیل آلدیغی دؤورده احمد بی یاخین شرق حاقیندا چاپ ائدلمیش ایکی کیتابا رأی یازیر، بوندان علاوه تیفلیسده چیخان روس دیلی «کاوکاز» قزئتینه مقاله لر گؤندیریر.^۱

سونرالار تورکچولوگون تانینمیش خادیمی کیمی مشهورلاشمیش احمد بگین پاریس یازی لاریندا «اؤزونو دوغما کولتورو حاقیندا یازان فارس کیمی تقدیم ائتمه سی» آمتریکالی آراشدیرماچی آ. هولی شیس لرین ده دیقتینی چکمیش دیر. گنج احمد بی ده کی بو «کیملیک پروبلیمینی» نی تدقیقاتچی ایکی مومکون سببله ایضاح ائدیر. بیرینجی سی، دینی-ایمپیرال کیملیکله («روس موسلمان») پئتئربورقو ترک ائتمیش احمد بگین یئتیشدیگی قافقاز موحیطی فارس کولتورونون هله گوجلو اولدوغو مکان ایدی؛ بو کولتورون ده اؤزگینده شیعه لیک دوروردو. ایکینجی سی، اورتا شرق دن گلیمیش و بیر غرب پایتاخت شهری نین

^۱ - یئنه اوردا، ص. ۶۶.

آکادئمیک دایره‌لرینه داخیل اولان شخص کیمی اؤزونو «آریا ایرقی» نه عاید ائتمک معین دیر ایفاده ائده بیلردی.^۱

آلتی ایلدن سونرا سوربوننا اونیوئرسیتتی نین شرق دیل لری و حقوق دیپلوم لاری ایله وطنه دؤنن احمد بی یول اوستو، دؤرد آی ایستانبول دا قالمیش دیر. بورادا عثمانلی نین بیر سیرا گؤرکملی آیدینی و دؤولت آدامی ایله گؤروشموش دور. ایستانبول دا اولان شیخ جمال الدین افغانی ایله یئنی دن بیر آریا گلیر، سیاسی-ایدئولوژی مسئله لری موذاکیره ائدیر. کئچمیش دوستو علی بی حسین زاده بورادا ایکن اونو اتحاد و ترقی کومیته سی نین لیدئر لری ایله تانیش ائدیر. بو گؤروش لر و اوزون موذاکیره لر اونون دونیا گؤروشونون دیشمه سینده موهوم رول اویناییر. بیر مدت تیفلیس گیمننازاسیندا معلم ایشله ییب، یئرلی قزئت لرله امکداشلیق ائتدیکن سونرا «مشریق» (شرق) آدلی تورکجه بیر قزئت چیخارتماق اوچون مراجعت ائدیر. حاکیمیت رد جاوابی وئریر، چونکی «او وخت حکومت روس عونصوروندن بولونمایان موسلمان لارا بؤیله بیر واسطه یه ایذین وئرمه یه موساعیده ائتمیردی.»^۲ بو آرادا (۱۹۰۱) «ایسلاما گؤزه و ایسلام عالمینده قادین» و «ایسلام و آخوند» اثرلرینی یازیر. بو اثرلرین اساس مؤوضوع لاری ایسلامدا اصلاحات آپارماق گرکلیگی، اونو ساوادسیز موللارین انحصاریندان قورتارماق و گونون طلب لرینه او یغونلاشدیرماق، سوئو-شیعه ایختیلاف لارینا سون قویماق، قادینا لاییق اولدوغو یئر وئرمک، ائله جه ده ایفبا مسئله لر دی.^۳ بو دؤورده احمد بی شیعه لیگی آرتیق بیر طرفلی وصف ائتمیر، فارس کولتورونو دیگر اتنیک کولتورلردن اوستون سایمیر. حتی حساب ائدیر کی، «تورک قادینینی آشاغیلا یاراق تورک حیاتیّت و مدنیّت نین گلشمه سی و ایله مه سینه انگل اولان قوه او کؤهنه و چوروک ایران مدنیّت دی.»^۴ احمد آغا اولونون تدقیقاتچی سی آ. هوللی شیسلر ده بو دؤورده اونون «کیملیک پروبلمی» نده دیشیکلیک اولدوغونو تثبیت ائتمیش دیر.^۵

بو آرادا میلی آیدین کسیمینی بیر یئرده توتا بیلن اساس مرکز ۱۸۹۸-جی ایلدن سونرا علی مردان بی توپچوباشوون (بعضاً قیسا مدتده حسن بی زردابی نین) رئاکته سی ایله

۱- یئنه اوردا، ص. ۸۲.

۲ - Şamil Qurbanov, *Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۹۸.

۳ - Ахмед-бек Агаев, *Женщина по исламу и в исламе*, Тифлис, ۱۹۰۱, с. ۱-۵۹; Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayıncısı, s. ۲۰۱-۲۰۴; *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۲۶۷-۳۰۱.

۴ - Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. ۲۰۴.

۵ - Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, p. ۱۱۹-۱۲۰.

چيخماغا باشلايان «كاسپى» قزئتى ايدى. روسجا چيخماسينا باخمايaraq، يئنى رنداكتورون گلمه سيندن سونرا بو قزئت يئرلى مسئلهلره، ميلى حياتين موختليف ساحه لرينه عايد يازى لار چاپ ائتمه يه باشلادى. محض بونا گۆره او، ميلى مطبوعات اورقانى كيمي قبول انديلير. يازى مؤليفلىرى نين چوخو دا آذربايجانين آرتيق تانينميش اجتماعى خاديم لرينه چئوريلميش شخصلر ايدى. مؤليفلىر سيراسيندا حسن بى زردابى دن توتوموش اونلارلا گنج قلم صاحبي ده واردى.

قزئتت ۱۸۹۸-جى ايلدن سونراكى دؤورونده اساس مؤلفى احمد بى آغايئو ايدى. او، تئز-تئز ان موختليف مۇوضوعلاردا - اسلام تاريخى، سياسى-ايدئولوژى مسئلهلرله باغلى، ميلى و بئىن الخالق حياتين چئشيدلى يۇنلرى، بئىن الخالق سياست حاقيندا اونلارلا مقاله درج ائتديرميش دير.

احمد بى بو مۇوضوعلاردا يازيلميش كيتاب و مقالهلره ده اؤزونون موناسيبتيني بيلديرير، مؤليفلرله جانلى پولئميكايا [موباحيئه يه] گيريردى. «كاسپى» نين ۱۸۹۹-جو ايل ۱۶ مارت تاريخلى سايندا سونرالار مشهور شرق شوناس عاليم كيمي تانيناچاق كريمسكى نين «موسلمانلىق و اونون گله جگى» آدلى كيچيك كيتابى احمد بى آغايئوين سرت تنقيدينه هدف اولدو. كيتابين اساس مودعالارى ايله راضىلاشمايان احمد بى، فارس لارين اسلام تاريخينده اوناديغى رول ايله باغلى اساسلانديريلميش، ماراقلى فيكيئرلر ايره لى سورور. مقاله مؤلفينه گۆره، «غالبلىرلى تاثيرى آلتينا سالماق» قابيليتينه ماليك اولان فارس انتوسو، «اسلامين اؤزونو سونرالار تحريف ائدن موختليف مذهب و طريقتلر ياراتدى.» آز سونرا او، «محرّم» باشلىقلى گئنىش مقاله ده يئنى دن فارس لارين اسلام تاريخينده رولو مۇوضوعسونا قايبدير. او، فارس لارين عاباسى خيلافتينده تاثيرى نين آرتماسيني و يوكسك مۇوقعلىرى توتماسيني ايضاح ائندن سونرا يازير: «...فارس لار اسلامين اورگيني گميرميش، هر ايل يئنى طريقت ياراتميش لار؛ نزاكت خاطرينه و راحت اولدوغو اوچون بو طريقتلره دبنى دون گئيپينديرميش، آما [بو طريقتلرين] ماهيتى تاماميله سياسى اولاراق قالميش دير؛ بئله جه زئيدى لر، ايسمايىلىلر، بتتانى لر، كرمى لر و ساي سيز باشقا طريقتلر يارانميش دير.» احمد بگين «خيلافت اوزرينده ايرانين سياسى قيوملوغو» آدلانديرديغى دؤور، بودپرست موغوللارين هوجوملارى و اوندان سونراكى سياسى حادثه لرله قاپاندى. «بو جور ال وئرئيش سيز شرايطده بئله فارس موسلمانلارى ميلى مستقيللىك و اونون گئرچكلشمه سي اوغروندا موباريزه نى داها بؤيوك عزم و عنادلا داوام ائتديرميش لر.» احمد بى آغايئوه گۆره، بو

موباريزه «صفوى سولالەسى باشدا اولماقلا آيرى دؤولتتين يارانماسى ايله اوغورلا باشا چاتدى. صفوى لر سيد، يعنى حسينين نسليندن ايديلر. اونلار شيعه ليگى، يعنى على، حسين و اونلارين داوامچى لارى كولتونو فارس لارين ميلى دىنى اعلان ائتديلر، بو دىنى دېدبە ايله اؤرت-باسدير ائتمك و فارس لارين اورگىنى مومكون قدر اونا باغلاماق اوچون هئچ بير واسطەدن چكىنمە ديلر.»^۱

احمد بى آغابئوڭين «بىزيم ميلتچى لر» آدلى مقاله سى بير داها پاريس دؤورونون يانلىش ايدىيالاريندان اونون تاماميله اوزاقلاشديغىنى گوسترير. او، ايرانين ايسلام تاريخينده كى رولو حاقيندا باشقا بير ماراقلى فيكىر ايره لى سورور. «ؤزونه مخصوص اورپژينالليغىنى، اؤز دىلىنى ساخلاماغا» موقق اولموش بو اؤلكه، احمد بگه گووره، «ايسلامى اؤزو بيلديگى شكيلده، اؤزونون معنوى احتياج لارينا اويغون اولاراق ديشدى، اؤز «عربچىليگىنى» ائله زورلادى، اونا ائله پوزغونلوق و دئكادئنتليك (چورومه) گتيردى كى، ايندى ده ايسلام اؤزونه گله بيلمير. ايسلاما بوتون مذهب لر، بوتون تفرىقه لر، بوتون زورلامالار، سوبورسيو (پوزوجو) نظيره لر ايران دان گلدى و يالنيز «آسسيميلياتورا» قارشى سؤنمز-توكنمز نيغرتله تلقين ائيدلى. ايران، بو نيغرتى اؤرت-باسدير ائدەر ك، بعضاً اونو گيزله دەر ك، صبيرله اؤز واختىنى گؤزلەدى.»^۲

حاجى زين العابدین تاغيئوڭين و سائطى حسابينا ۱۹۰۵-جى ايلده «حيات» قزئتىنى تأسيس ائديب، باش رئاكتور لوغونو احمد بى آغابئوڭ (على بى حسين زاده ايله بيرليكده) تكليف ائتمەسى ايله اونون حياتيندا يئنى مرحله باشلاندى. عىنى مرام صاحى دوست لارى ايله بير يئرده خالقى نين پروبلملرى نين حلىنه چاليشماق اوچون او آرتيق تائيرلى بير واسطه الدهه ائده بيلميشدى. تاريخى مؤوضوع لارا حصر ائتديگى مقاله لر ينده، يا دا تاريخين هانسى سا ائپيزودونو ديرلنديرر كن احمد بى، قلم صاحب لر ينى اوبئكتيو اولماغا چاغيرير. اونون «حقيقى ميلتچىليك» آنلايشيندا كئچميشى ايدئاللاشديرماق يوخدور، عكسینه، او تاريخين اؤيرنيلمەسى نين اوندان درس الماق اوچون لازيم اولدوغونو بيلديرير. مقاله لر ينى بيرينده او يازيردى: «گلين آچيق و صميمى دانيشاق. اجداد لار يميز بيزه نه يى ميراث قويوب گئديبلر؟ اونلار نه يه گووره حؤرمت ائتمەلى ييك؟ اؤز لرى نين سفئهلېك لرى و عاغيلسيز ليق لارى اوجباتيندان شەر لرى، غارت اولونموش كندلرى ترك ائديب گئتديكلرينه گووره مى، اؤز اجداد لارى نين امگى ايله ياراديلميش بوتؤو، نهنك اورقانيزم لرى ويران

^۱ - *Каспий*, ۸ мая ۱۸۹۹, N ۹۶.

^۲ - Ахмед бек Агаев, Наши националисты, *Каспий*, ۲۵ сентября ۱۹۰۳, N ۲۰۷.

قويدوق لاريننا گۆره می؟... اجدادلاریمیزا نه یه گۆره حۇرمت ائتمه لی بیک؟ زورا کیلیق قارشى سیندا قورخوب، گئری چکیلمک عنعنه لرینه گۆره می، بیزیم قوه لریمیزی هله ده کورشالدان، بیزی یاشاماق قابیلیتیندن تامامیله محروم ائدن گوجلورین قاباغیندا کور-کورانه، معناسیز جاسینا باش ایمک خاصیتی نین نسیل دن-نسله ارتا کئچمه سینه گۆره می؟»^۱

۱۹۰۹-جو ایلین اورتالاریندا ایستانبول گلن احمد بی آغایئو بورادا ایستعدادی نین و انرژى سی نین تطبیقى اوچون مونا سبب مو حیط بولدو. او، میلت و کیلیگی نین باشقا فعال شکیلده تورکیه نین ایڈئولوژی-سیاسی حیاتینا داخیل اولموش، تورک یوردو جمعیتی نین و تورک یوردو درگی سی نین، آز سونرا مشهور تورک او جاق لاری نین قورو جولاریندان بیری اولموش دور. کاراکترینه او یغون اولاراق ایستانبول قزئت لرینه مومتادی اولاراق اونلارلا مقاله یازان و قزئت لردن بیرینه (ترجومانی-حقیقت) باش رئا کتور لوق ائدن احمد بی، فعال تشکیلاتلارنا دؤورونو یاشایان تورکچولوگون لیدئرلریندن بیرینه چئور یلمیشدی. بو دؤورده او عموم-تورک تاریخی و چاغداش حیاتى حاقیندا بیر سیرا کونسئپتوال (مفهومی) مقاله لر یازمیش دیر. بونلاردان هله ده آذربایجان دا آز تانینان (و ایستیفاده ائدیلمه یین) بیر اثری اؤرنک آلاق. تورک یوردو درگی سی نین سککیز ساییندا (۱۸، ۱۴، ۱۰، ۷، ۵، ۳، ۲، ۱) چاپ ائدیلمیش «تورک عالمی» ادلی گئنیش مقاله خصوصیه دیقتی چکیر. بو آنالیتیک اثرده مؤلیف تورک دونیاسیندا آیریلیغین سببلرینی (مذهب فرقی، سیاسی بؤلونموشلوق و مو حیطه ایفراط باغلیلیق، میلی شعورون یوخلوقو) آراشدیریر. تورک دونیاسیندان بحث ائدن احمد بی، ایران تورک لری مؤوضوعسوندا تماس ائدیر. اثرین بیر یئرینده احمد بی تورک لرین ایران تاریخینده رولو حاقیندا یازیر: «تورک قدر تمسوله (آسیمیلاسیون)، شرایطی-مو حیطیه یه تابعیت ائتمه یه میال بیر قوم یوخدور. تورک مو حیطی نین اسیری دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرفی-قومیه سینى، حیثیتى-تاریخیه سینى، ادبیات، ليسان و حتی عنعناتى-میلیه سینى بئله اونوتوؤرمه یه حاضر دیر؛ بو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله ایثبات ائدیور: تورک لری ایران مدنیتی نین عامل و صانعی اولدوقلاری حالدا عاداتى-قومیه و ليسانى-میلی لرینی اونوداراق بوتون قلبلری ایله فارس عادات و ليسانینا قاپیلدی لار.»^۲

^۱ - *Каспий*, ۱۸ января ۱۹۰۵, N ۱۳, Мəqalənin tərcüməsi üçün baxın: *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, s.۳۰۴.

^۲ - Ahmed Agayef, *Türk alemleri*, ۱, *Türk yurdu*, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

سونونجو فيكرى احمد آغا اوغلو اؤزونون «يران و اينقىلابى» اثرينده داها دا گنئيشلنديرير. بو تاماملانماميش اثر، گومان كى، ۲۰-جى ايل لرين باش لاريندا يازيلميش، ايلك دفعه ۱۹۴۱-جى ايلده اوغلو صمد آغا اوغلو طرفيندن ايستانبولدا باسيلميشدير.^۱ اوستوندن ۶۸ ايل كئچديكن سونرا بو قيمتلى كىتاب باكى دا نشر ائديلميشدير.^۲

حاضر كى ايراندا آذربايجان پروبلمى نين تاريخىنى آنلاماق باخيميندان بورادا وئريلميش فيكىرلر آچار رولو نيته ليگيندهدير. «ايرانى مين سنه لردن برى ايداره ائدن، اونا بعضاً جاهانشومول بير قيمت وئرديرن توركلردير» دئين احمد بى، حاقللى اولراق «ايرانى سون مين سنه ليك تاريخىنى حقيقتده و دوغرودان-دوغرويا تورك تاريخى نين بير شؤعه سى» حساب ائدير.^۳ ايران جوغرافياسيندا حؤكمرانلىق ائتميش تورك سولاله لرى نين داورانيشىنى تحليل (و تنقىد) ائدن مؤلف يازير: «... توركلر باشقا يئرلرده گؤسترديك لرى ضعيف ليگى بورادا دا گؤسترميش لر. فعلن و ماده تن حاكيم اولدوقلارى حالدا معنوى حاكيميت لرينى قورماقدا قوصور گؤسترميش لر. حكومت، اوردو، تيجارت، زيراعت و حتى ادبيات ال لرينده ايكن شخصيت لرى نين [مىليت لرى نين] ان جانلى و ان داواملى عامىلى اولان ديل لرى نى] قبول ائتديرمه ميش لر. ترسينه اولراق، باشقالارى نين ديل لرينى دؤولت دىلى اولراق قبول ائتميش لر و صاحى اولدوقلارى دؤولته تورك دؤولتى دئديرتمه يه اؤنم وئرمه ميش لر. بو صورتله دؤولت مىلى لشمك قابىليتىنى غئيب ائتميش دير.»^۴ تورك سولاله لرى تورك دىليندن ده اؤز آرالاريندا، سارايدا، تورك كوتله لرى ايچينده ده ايستيفاده ائتميش لر. «فقط رسمى ديل فارس دىلى اولدوغوندان و بو ديل مكتب لرده، ايداره لرده، يازيشما و دانىشيق لاردا عمومى لشمك دؤولت فعلن تورك اولدوغو حالدا، معناً يابانچى قالميش دير.» مؤلفين سونراكى فيكرى چوخ ماراقلى دير، داها دوغروسو، مئتودولوژى اؤنمه ماليك دير: «تورك علئيه دارليغى گودن [ياد] مىلى آخين لارا بو صورتله ال وئريشلى كانال لار بوراخيلميش دير. نئجه كى، بو گون [۱۹۲۰-لرين باش لاريندا - ن.ن.] ايراندا بو كيمى كانال لاردان ايستيفاده اولوندوغونو موشاهيده ائتمكده بيك.»^۵

^۱ - Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, Ankara, ۱۹۴۱.

^۲ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənqızı, Bakı: CBS, ۲۰۰۹.

^۳ - يئنه اوردا، ص. ۲۸-۲۷.

^۴ - يئنه اوردا، ص. ۲۸.

^۵ - يئنه اوردا.

بو حادثه نين سببلرى سىراسىندا احمد آغا اوغلو تورک سولالهلى نين مىلى شعورا صاحب اولماماسىنى، طایفا بىرلىگىنه باغلى قالدىقلارىنى گۆسترير. تورک سولالهلى دؤورونده فارس دىلینه خصوصى قايغى فارس ادبياتىنى دىرچلدى. فارسجا فيکیر و ادبى جريان لار محض تورک سولالهلى دؤورونده مئيدانا چىخدى: «شرقین بوتون تاريخى اثبات ائدير کى، اگر تورک سولالهلى رينده مىلى شعور اولسا ايدى، بوتون بو جريان لار تورکجه اولاجاقدى و بو صورتله تورک کولتور و مىلى لشهرک بوتون شرقه حاکيم اولاجاقدى.»^۱ احمد بى على شير نوایى اؤرنگينده «تورک ليسانى نين بئله بىر کولتور و داشىماق و بسلمک قايىلپتىنه مالیک» اولدوغونو بىلديرير. احمد بگه گۆره، تورک سولالهلى نين ايران جوغرافياسىندا قوردوغو دؤولت لرین عمومى اؤزلىگى بونلادير: ۱. دؤولتین مىللىشمه مەسى؛ ۲. دؤولتین قبيله کونفدراسياسى شکلينده قالماسى؛ ۳. دؤولتین حؤکمران عونصورلرین معنوى و پوزوجو حرکت لرینه معروض قالماسى.^۲

احمد آغا اوغلونون بو کيتابىندا و باشقا چئشيدلى اثرلرينده اوستونده خصوصى دوردوغو مسئله لردن بيرىسى ده شيعه ليگين ايسلام عالمينده، بو سیرادان ايران جوغرافياسىندا اوینادىغى رول دور. صفوى لر دؤورونده شيعه ليگين دؤولت مذهبينه چئوريلمەسى بؤيوک بىر جوغرافىادا اتنىک-کولتورل پروسسین يۇنونو ديشدیردى. بو، احمد آغا اوغلونا گۆره، «شرق و بالخاصه تورک تاريخى اوزرينه درين و فلاکتلى تأثیرلر اجرا ائتدی.»^۳ شيعه ليگين زورلا دؤولت مذهبينه چئوريلمەسى هم ده «ايرانين فيکرى و حىسى قايناغىنى قوروتدو. زيرا بوندان سونرا آرتيق بوتون فيکرى و حىسى قودرتلر بو مذهبى دوغرولاماغا، اونون اساسلارینی و نظرى قىسمینی قووتلنديرمه يه حصر ائديله جک، منطق سخولاستیکی و سفسطه بو عملين واسطه لرى اولاجاق!»^۴

بىر مذهبين زورلا دؤولت مذهبينه چئوريلمەسى تورک دونياسىنى دا فاکتیک اولاراق ايکيبه بؤلدو. بو بؤلونموشلوگو آرادان قالدیرماغا، يا يومشالتماغا چالیشميش نادير شاه افشارين فعاليت لرى آغا اوغلونون دىقتىنى چکميش، اونون سون يوزايلر تاريخينده تقدیر ائتدیگى مثبت مسئله لردن بىرى اولموش دور. آغا اوغلو نادير شاهى قصد ائده رک يازير: «بو صورتله تورکلرگون وحدتینه بؤيوک انگل اولان بىر مسئله نى ساوادسىز و جاهيل بىر تورک

۱- يئنه اوردا، ص. ۲۹.

۲- يئنه اوردا، ص. ۳۰.

۳- يئنه اوردا، ص. ۳۸.

۴- يئنه اوردا، ص. ۳۸-۳۹.

قالدیرماق ایسته‌دیگی حالدا ایستانبول کیمی نیسبتاً ضیالی بیر موحیط بو تکلیفی رد ائتمک کیمی آغیر تاریخی مسؤولیتی اوزرینه آلیر.^۱ آغا اوغلو، نادیر شاهین تشبؤثو اوستوندن تئز-تله‌سیک کئچیب گئتمیر. بیر داها بو مسئله‌یه قاییداراق یازیر: «خالقدان توره‌میش اولان بو تورک چوجوغو جهالتینه و ساوادسیزلیغینا باخما یاراق، تورک وحدتی‌نین، تورک صلحونون قیمت و اهمیتی‌نی ایدراک ائتمیشدی. بو وحدتی پوزان شیعه‌لیگه قارشى عداوت بسله میشدی. عثمانلی تورک‌لری ایله دایما صلح ایله کئچینمگی لازیم بیلیمیشدی. تورک‌لر ایلک حاکیم اولدوغو دیگر یئرلرده تورک سولاله‌سینه توخونمادی. ترسینه اولاراق، یئرینده توتماقلا برابر اولارلا قوه‌مملوق قورماغا چالیشدی. فقط نه چاره کی، نه ایستانبول، نه ده تورک‌وستان‌داکی قبيله رئیس‌لری اونو آنلامادیلار!»^۲

آغا اوغلو اثرین سونراکی بؤلوم‌لرینده قاجار سولاله‌سی دؤورونده ایرانین دورومونو گئنیش تحلیل ائدیر. آغا اوغلو، «سویوندان اوزاقلشمیش و معناً، جیسماً پیرانمیش اولان سولاله‌نین» - قاجارلارین حاکیمیت‌دن گئتمه‌سینی طبیعی حادثه حساب ائدیر. قاجار حاکیمیتی‌نین سونا یئتمه‌سی ایله ایران‌دا ۱۰۰۰ ایللیک تورک سولاله‌لری دؤورونه سون قویولور، رضا پهلوی‌نین حاکیمیت‌ه گتیریلمه‌سی ایله ایران، فارس ایقزچی دؤولتینه چئوریلیر. بئله‌لیکله، ۷۰ ایللیک معنالی و محصولدار حیاتی بویو احمد بی آغا اوغلو منسوب اولدوغو میلتی اوچون چالیشمیش، اوزوندن سونرا بؤیوک میراث قویموش دور. اوزونون ایفاده‌سی ایله، «حیاتی بویو یازدیغی مقاله‌لرین هامی‌سی بیر آرایا توپلانس، باکی‌دان ایستانبول قدر بیر گئنیش یول اورتایا گلله بیلر.» بو «یولدا» گونئی‌ین ده اوزل یئری وار. یوخاریدا وئریمیش آیری-آیری اؤرنک‌لردن ده گؤروندوگو کیمی، احمد آغا اوغلو، آذربایجان سیاسی فیکیر تاریخینده گونئی مسئله‌سینه ایلک دفعه کونسئپتوال یاناشمیش فیکیر آدمی‌دیر. اونون بو ساحه‌ده ایره‌لی سوردوگو فیکیرلر بو گون ده گونئی مسئله‌سی‌نین دوغرو-دوزگون درک ائدیلمه‌سینده یاردیمچی اول بیلر.

۱- یئنه اوردا، ص. ۶۳.

۲- یئنه اوردا، ص. ۶۵.

رسول زاده نین چاغداش «نظامی» سی

کسروی دن توتמוש شیخ الاسلامی یه قدر بوتون پان ایرانیست لرین و فارس ایرقچی لری نین هوسله تکرار ائندیک لری تئزیسه گووره، آذربایجانین اسکی اهالی سی «آذری» لردن عبارت ایمیش. اونلار دا شعرلر قوشموش، فارس ادبیاتی نین زنگینلشمه سی اوچون چالیشمیشلار. بو فیکرین یانلیشلیغینی گؤسترن اثرلر ایچینده ممد امین رسول زاده نین «آذربایجان شاعیری نظامی» آدلی آکادئمیک آراشدیرماسی نین اؤزل یثری وار. بو آراشدیرما ممد امین بگین آوروپادا یاشاماق مجبوریتینده قالدیغی ۳۰-جو ایل لرده آپاریلیمیش، بؤیوک شاعیر نظامی نین ۱۹۴۱-جی ایلده ۸۰۰-یلیلک یوبیلئینه اتحاف ائدیلیمیش دیر. بو همین دؤور ایدی کی، هم ایران دا، هم ده اوندان خاریجده شاعیرین یوبیلئیی کئچیریلیر، او، بیر قایدا اولاراق ایران، یا دا فارس شاعیری کیمی تقدیم ائدیلیردی (س سرری استثنا ایدی). رسول زاده به گووره، نظامی اؤلمز اثرلرینی فارس دیلینده یازدیغینا باخما یاراق، اونو ایران فارس شاعیری سایماق دوغرو دئییل دیر، او، تورک اوغلو تورک دور. نظامی نین اتنیک منسوبیتینه آیدینلیق گتیرمکله یاناشی، مؤلیف، میلّی تاریخیمیزین بیر سیرا اؤنملی مسئله لرینی علمی، اوبیئکتیو شکیلده آراشدیراراق میلّی تاریخ کونسئپتی نین یارانماسینا جدی تۆحفه وئرمیش دیر.

ممد امین بگ میلّی تاریخیمیزین ان حسّاس و چلیشکیلی مسئله سی اولان اونونجو یوزایل دن سونرا بؤیوک ایمپراتورلوق لار قورموش تورک سولاله لری نین نییه محض فارسجانی دؤولت دیلی یاپمالاری، فارسجا ادبیاتین یارانماسی و گلیمه سیننی حمایه ائتمه لری مؤوضوعوسونا آیدینلیق گتیریمیش دیر. نظری عمومیلشدیرمه لر باخیمیندان اثرین ان اوخوناقلی بؤلومونده - «تورک حاکیمیتی آلتیندا فارس ادبیاتی» ندا مؤلیف پروبلمی بئله شکیللندیریر: «نه دن، مین ایلدن بری، ایسلام دوغوسونون حؤکومت سورن سولاله لری، پک آز و اؤنمسیز استئنالارلا، همن تورک لردن اولموش ایکن، کلاسیک ایسلامی تورک ادبیاتی نین دوغوشو فارس ادبیاتی نین قالخینماسیندان ۴-۳ یوزایل سونرایا قالمیش دیر؟»^۱ آز سونرا یازار بو پروبلمی داها آچیق شکیلده قویور: «باغداد خلیفه لرینی دینی بیر سمبول

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaijan Şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۱۷.

حالىنە گتيرەرەك، سىياسى اىقتىدارى كندى اللرينە آلان تورك سلطانلارىنين، ايدارهده عربجهدن باشقا بير ديل قوللاندىرمالارى آنلاشلابيلر بير اولايدير؛ فقط بو ديل، نەدن توركجه دئييل ده، فارسجا اولور؟^۱

رسولزاده بو حساس مسئلهنين بير نئجه سببيني گؤسترير. بيرينجي سبب: «...چونكو آسيا چؤللىرىنين درينليكلىرىندن آخيب گلن و ياخين دوغودا سلطنتلر قوران توركلر كؤچرى ايديلر. كؤچرىلرين قوندوقلارى مملكتلرده، يئرلى مدنيتلره اويلالارى ايسه اولان بير شئى دير. نئجهكى عيني اولاي، چينده حؤكومت سورموش تورك سولاللىرىنين تاريخينده ده گورولموشدور.»^۲

چوروموش خيلافتين بؤيوك بير اراضى سينده سىياسى حاكميىتى الهه آلماش تورك سولاللىرى عرب مركزيتچىلىگينه قارشى يئرلى فارس اعيانلاريندان ايستيفاده ائيديلر. فارس دىلى و ادبياتىنين ايستاتوسونون آرتماسىنين ايكىنچى موهم سببى حاقيندا رسولزاده يازير: «سياستجه، عرب مركزيتچىلىگى ايله موجاديله و رقابت حاليندا بولونان تورك سلطانلارى ايسه، پك طبعى اولارق، گونديكلرى يئرلى اعيان زومرهسىنين ياشادىغى و ياشاتدىغى شهرلى «عجم» عادتلى ايله برابر، قوللاندىقلارى ادبى دىلى (فارسجاني) داخى هم كندىلرى قبول ائدير، هم ده اونون يايىلماسيندا عاميل اولورلار.»^۳

ممدامين بگه گوره، فارس دىلىنين كارگوزارلىق، ادبيات دىلىنه چئوريلمهسى آغيل آلماز فنومئنه دئييل دير. او، اون سككىزينجى يوزايل آروپانى مثال چكىر و گؤسترير كى، بو يوزايله «فرانسىز اولمايان آروپالى يازارلار داخى اثرلرينى فرانسىزجا يازميشلاردير. عموميتله بو ديل، او چاغلاردا، آروپانين بؤيوك بير بؤلگهسى اوچون، گئنل ايداره، بيلگى و ادبيات دىلى اولموشدور.»^۴ بورادا ۱۶-جى ۱۷-جى يوزايله قدر لاتينجانيين آروپادا علم و ادبيات دىلى فونكسياسىنى يئرینه يئتيرمهسى تاريخى گئرجكلىگى ده علاوه ائتمك اولار.

فارسجانيين رولونون آرتماسى مسئلهسىنين دوردونجو سببى اولارق مؤليف، شهر حياتىنين «ايرانين اسكى مدنى گلنكلرىنين ائتكى سىنى داشيدىغىنى» گؤسترير.^۵ يئنى

۱- يئنه اوردا، ص. ۱۹.

۲- يئنه اوردا.

۳- يئنه اوردا، ص. ۲۰.

۴- يئنه اوردا، ص. ۱۶.

۵- يئنه اوردا، ص. ۲۰.

حاکمیت بو شهرلری ایداره ائتمک اوچون «یئرلی منورلرین بیلگی و تجربه لرینه مؤحتاج ایدیلر.» مولکی ایداره چیلیک ایش لرینه فارس لارین گئنیش جلب ائدیلمه سی ده بللی تاریخی حادثه دیر.

رسول زاده یه گۆره، تورک حاکیم لرین فارس دیلی نین ایستاتوسونو یوکسلتمه لر ی نین باشقا بیر سببی ده واردی: «..بو تورک لر ایسلامیتی و ایسلام کولتورونو داها زیاده خوراسان داک ی موسولمانلاشمیش فارس عنصرنون و ماوراءالنهرده یئرلشمیش ایران مدنیتی نین ائتکی سی و قیلاووزلوغو ایله قبول ائتمیش بولونویورلاردی.»^۱

رسول زاده یه گۆره، نیظامینی «ایران ادبیاتی نین بیر مومثیلی» سایماق دوغرو دئییل دیر، چونکی او، «حیسا بیر تورک و موسلمان» دیر؛^۲ «قونولاری آراشدیریلینجا، نظامی نین فارس ناسیونالیزمیندن اوزاق، تورک سئوگی سی ایله دولغون، قافقازیا موحیط و شرط لرینه باغلی، یوردونون تاریخی موقدرات و گئوپولیتیکیندن دوغان دایمی قایغی لارلا ایلگیلی اولدوغو گۆرونور کی، بو صورتله او، البته، آذربایجان شاعیری دیر.»^۳ کیتابین خئیلی حیصه سی بو تئزیسین ثبوتونا حصر ائدیلیب. ممد امین بگ باشقا خالق لارین (بو سیرادان، فین لرین) ادبیاتیندان مثال لار گتیره رک، «یابانچی دیلده یازیلیمیش بیر اثر، داشیدیغی معنا و روحا گۆره، معین شرطلر ایچینده، بیر میلت اوچون، میلی اولابیلر» فیکرینی ایره لی سورور.^۴

نظامی نین «فارس ناسیونالیزمیندن اوزاق» اولماسی، طبیعی کی، اونو فارس تعثوبونون باباسی فیردوسی دن فرقلندیریر، حتی عکس مؤوقع لرده دورماسینی شرطلندیریر. نظامی ده فیردوسی یارادیجیلیغی نین اساسینی تشکیل ائدن عرب و تورک دوشمنچیلیگی قطعاً یوخدور؛ عنعنه وی ایران دیرلری اولان زردوشتلوک و آتش پرستلیگی شاعیر ایسلاما ضد دیرلر ساییر؛ او، باشقا بیر ایران/فارس حادثه سی اولان ایسماییلی تئوریزمینی لعنتله بیر. رسول زاده فیردوسی نین ماکندونالی ایسکندری اؤزونو کولشدیرمک (فارسلاشدیرماق)، اونو کیان نسلی نین نماینده سی سایماسینی تحلیل ائتمیش، بو ایران افسانه سینی «اینانیلما یا جاق

۱- یئنه اوردا.

۲- یئنه اوردا، ص. ۲۸.

۳- یئنه اوردا، ص. ۳۱.

۴- یئنه اوردا، ص. ۲۹.

بیر اویدورما» آدلاندیرمیش دیر.^۱ فیردوسی دن فرقلی اولراق نظامی، «ایسکندرنامه» سینده بو تاریخی شخصیتین ایرانا دخلی اولمادیغینی بیلدیریر.

رسول زاده نظامی نین علمه معلوم اولان بوتون اثرلرینی اینجه له یه رک، اونلاردا تورکلوکله باغلی یازیلانلاری بیرجه-بیرجه آشکار ائدیر و اؤنملی بیر نتیجه آلیر. او یازیر کی، نظامی نین اثرلرینده تئز-تئز راست گلینن «تورک» سؤزو گؤزل، مرد، قهرمان، عسگر، کوماندان، آر، رهبر، باشچی آنلامیندا ایشله دیلیر؛ «تورکلوک» سؤزو گؤزلیک، یاخشیلیق، تمیزلیک، دوغرولوق، مردلیک، قهرمانلیق، کوماندانلیق، باشچیلیق معناسینی بیلدیریر؛ «تورکویستان» سؤزو وفا، دوغرولوق و آختاریلان یئر ایله ووصالی ایفاده ائدیر.^۲ آراشدیریجییا گؤره، «بو حبش لیکده تورکجه می آنلایان یوخ» کیمی میصراع لار شاعیرین اوزونتوسونو ایفاده ائتمکله یاناشی، هم ده اونون کیملیگی نین ثبوتودور. اونو دا اؤزل اولراق وورغولایاق کی، رسول زاده، اثری نین هر یئرینده نظامی نین اؤز دیلینده یازمادیغیندان درین اوزونتو دویدوغونو حیسی ائتدیریر.

یوخاریداکی فیکیرلری گؤز اؤنونه آلاراق بو قئیدلرین یئکونو کیمی دئییه بیلریک کی، نهنگ دؤولت و سیاست آدامی، هم ده بؤیوک عالیم ممد امین رسول زاده نین «آذربایجان شاعیری نظامی» اثری پان ایرانیزمین اساس قوندارما تئزیس لریندن بیرینی چورودن علمی قایناق دیر. گونئی ده فارس ایرقچی سیننه، یا دا تورک مانقوردونا قارشى موجاديله وئرن میلی فعالین بو دیرلی قاینایا احتیاجی واردیر.

۱- یئنه اوردا، ص. ۱۷۴.

۲- یئنه اوردا، ص. ۱۷۹.

رسول زاده نین چاغداش «ایران تورک لری»

آشاغی-بوخاری ۱۰۰ ایل اؤنجه ممد امین رسول زاده نین ایستانبول داکا تورک یوردو درگی سینده «ایران تورک لری» باشلیقلی آلتی مقاله سی چاپ اولوندو. بو مقاله لرین یازیلما سیندا مقصد بیچیملنمکده اولان تورکچولوگون بیلگی احتیاجینی قارشیلماق، عثمانلی آیدین لاری نین «عجم» دئدیکلری و «شیعه» اولاراق یادیرغادیق لاری ایران اهالی سی نین «ان آریندان اوچده بیرینین» تورک اولدوقلارینی خاطیرلاتماق، تورک دونیاسی نین بو اؤنملی حیصه سینده دیقت چکمک ایدی. پروسس لرین گئدیشینده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش رسول زاده نین بو اثری ایران تورک لری مؤوضوعسوندا یازیلیمیش / یلک عمومیلشدیریجی / تردیر. آما اوستوندن کئچن ۱۰۰ ایلده بو آراشدیرما آکادئمیک اؤنمینی ایتیرمه دی. گونئی آذربایجانین و ایران تورک لری نین دوروموندا سونرالار دراماتیک دییشیکلیکلرین باش وئرمه سینده باخمایاراق، بو اثر «گونئی مسئله سی» دئدیگیمیز پروبلملر توپلوسونون درک اندیلمه سی اوچون ایلکین قایناق لاردان بیرى اولاراق قالماقدادیر.

ایلک ایکی مقاله ایرانین، اؤزلیکله گونئی آذربایجانین جوغرافی، اتنو-دئموقرافیک تصنیفاتینا حصر ائدیلب. سونرا ممد امین بی ایرانین دؤولت حیاتیندا ایکی اساس اتنوسون - تورک لر و فارس لارین رولو مؤوضوعسونا کئچیر. یازیر کی، سون بئش یوز ایلده ایران دؤولتچیلیگی ایکی عامیله - تورک لرین «قوتلی بازولارینا، جنگاورلیک سجیه لرینه» و «فارس مدنیتی نین معنویاتینا» اساسلانمیش دیر. فارس لار یالنیز معنویات ساحه سینده قالمامیش، مولکی ایداره چیلیک ایش لرینده نفوذلارینی قورویوب ساخلامیشلار. بیر قایدا اولاراق دؤولتده ایکینجی شخص - صدر اعظم وظیفه سینده فارس لاردان تعیین ائدیلمیش دیر. قاجارلار

۱ - *Türk yurdu*, yıl ۱, sayı ۴, ۱۱ Ocak ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۱۴, ۳۰ Mayıs ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۱۸, ۲۵ Temmuz ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲۱, ۵ Eylül ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲۲, ۱۹ Eylül ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲۴, ۱۷ Ekim ۱۹۱۲;

بو مقاله لرین بیرلیکده متنی اوچون باخین:

- Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki Yazıları)*, hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۲.

۱ Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki Yazıları)*, s. ۱۸.

دۇۋرۇندە يالنىز ايكىسى - محمد شاهين زامانيندا حاجى ميرزه آغاسى و مظفرالدين شاه دۇۋرۇندە عين الدوله فارس لاردان دئيبيلدى، توركدولر.^۱

حربى-سياسى جهتدن مغلوب اولموش فارس عنصر، ايران حۇكمدارلارىنين يوزايل لرله تورك اولماسىنى قبول ائتمه يه مجبور اولموش، اونلارى ميلى مارق لارينا اويغون سايميشارلار. رسولزاده يازير: «فارس لار، تورك حۇكمدارلارى اؤز ميلىت لرينه معارض [قارشى] بولمادىقلاريندان اونلارى ميلى ايران پاديشاهلارى كيمي تقديس ائتميشلر [مقدس سايميشارلار].^۲ بئله بير حال - ياد سولاله لرى اؤزونونكو سايماق و اونا اطاعت ائتمك بير پانا، سجده ائتمك - يالنىز فارس لارا عايد دئيبيلدى. معلوم دور كى، چيني ايشغال ائتميش، سونرا اوزون عصرلر اونون عالى حاكيمي اولموش تورك سولاله لرى چين تاريخينده بو گون ده تقدير ائديلن، اؤزونونكو سايبيلان سولاله لر اولموش دور.^۳

اول عربلره، سونرا توركلره حربى-سياسى جهتدن مغلوب اولموش فارس لار، موختليف فورمالاردا مقاومت گؤسترمه يه باشلاديلار. فارس مقاومت حركاتى سلجوقلورلار دۇۋرۇندە اساساً سياسى تئوروا (ايسمايىلىلر حركاتى) ال آتدى. بو جهد ده ائفئكت وئرمه ديكده - موغول لارين الموتو داغيتماسيندان سونرا - فارس عنصر، كولتورو ايله وارليغىنى قوروماغا قرار وئردى، اتنيك انرؤى داها چوخ كولتورون يايىلماسى و اينكيشافينا يۇنلدى. شعوبيه حركاتى بونون ان مشهور اؤرنىگى دير. سونرالار باتيلى آراشديريجى لار بونو مۇوجود شرطلرده ان ائفئكتلى داورانيش طرزى حساب ائتديلر.^۴ چاغداش آمئريكالى آراشديريجى س. ائندئرس ويمبوش يازير كى، فارس دۇولتچىلىك مفكوره سى اوچ پرينسيپ اوزرينده قورولوب. بيرينجى پرينسيپه گؤره، حاكيم سولاله نين اتنيك كؤكونون اهميتى يوخدور. يئتر كى، ديگر ايكى پرينسيپه عمل ائديلميش اولسون. «ايكىنجى پرينسيپه گؤره،

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Iran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebütürreşaddaki Yazıları)*, s. ۱۸.

^۲ - يئنه اوردا، ص. ۱۷.

^۳ - مثلاً باخين:

- Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Atilla, Cengiz Han, Timur*, İstanbul: Ötügen, ۲۰۰۶, s. ۹۵-۹۰.

^۴ - تانينميش ايران شوناس عاليم ريچارد ن. فرى ايرانلى لارين كولتورون اساس موباريزه واسطه سى كيمي ايسيتفاده ائتديكلرى حاقيندا يازيردى كى، اونلار «سلجوقلورلارى كولتورلريله فتح ائتديلر.»

- Richard N. Frye, *Iran*, New York, ۱۹۵۳, p. ۵۳.

دؤولت کولتورونون، واحید ادبیات و ایداره چیلیک دیلی نین اولماسی شرطدیر.» اوچونجوسو - دؤولت دینی نین اولماسی دیر.^۱

اوزامانکی ایرانین ایکینجی اتنیک المنتی - تورکلرین ایستاتوسو حاقیندا رسولزاده نین فیکری ده چوخ مارقلی دیر: «ایران دا تورکلر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکییه ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلت دئییلدیرلر. ایران تورکلری، اصیل ایرانلی اولان فارس لارلا حقوقدا موساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق لاری، عینی ایمتیازلاری حاض دیرلر؛ اؤگئیلیک چکمز لر.»^۲ ائله بوراداجا مؤلف، قاجار حاکیمیتی نین «تورک ایرقیندن گلمه لرینه» باخما یارق، میلی-اتنیک پروسس لردن کناردا قالمالارینی بیلدیره رک، یازیر: «فقط ایران حؤکمدار لاری نین تورک اولماسی تورکلره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه دیگی گیی، فارس میلتی نین ترضیقینه ده سبب اولمامیش دیر.»^۳ عکسینه، «بو صورتله بئش یوز سنه دن بری شاهلیق تاختیندا تورک خانی اوتوروویورسا دا گرک بو خان لار، گرکسه تورک اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس لار طرفیندن تمثیل [آسیمیله] اولونموشلار.»^۴

رسولزاده بو آسیمیله پروسسینده ایکی عاملین - شیعه لیک و فارس دیلی نین - موهوم رولونون اولدوغونو گؤستریر. «شیعه لیک ایران تورکلرینی او قدر فارسلاشدیرمیش دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدرلر.» البته، بو سونونجو فیکیر - فارسلاشماق - تورک ائلیتینه («خواص») عاید دیر، چونکی آز سونرا اونون قئید ائتدیگی کیمی، «ایران دا بیر کلمه فارسی بیلمه یین کولیتلی تورکلر واردیر.»

تورک ائلیتی نین فارسلاشماسی حادثه سینده فارس دیلی نین موهوم رولونا دیقتی چکن رسولزاده، گؤستریر: «حؤکمدار لارین تورکلویونه رغماً مملکتین لیسان-ی رسمی سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هب فارسى عنعناتی موحافیظه اولونموش دور.»^۵ تحصیل تامامیله فارسجا اولدوغوندان ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر.

^۱ - E. Enders Wimbush. *Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States, Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York-Paris, ۱۹۷۹, p. ۶۳.

^۲ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki Yazuları)*, s. ۱۷.

^۳ - یئنه اوردا.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

^۵ - یئنه اوردا، ص. ۱۷.

رسول زاده گؤستریر: «خلاصه عربجه ناسیل بیر لیسان-ی دینی ایسه فارسجا دا او درجه بیر صلاحیت و نفوذو حائض لیسان-ی تحریردیر [یازی دیلی دیر]. تورکجه قونوشولور، تورکجه نیتق ائدیلمیر، تورکجه وعظالر سؤیلهنیر. فقط یازییا گلینجه هب فارسی کسلیر.»^۱ بئله بیر غئیری-موناسیب شرایطده یئرلی تورک ادبیاتی اؤزونه یول تاپمالی، اینکیشاف ائتمه‌لی ایدی. مقاله‌لرین بئشینجی سینده تورک ادبیاتی اؤنچول نماینده‌لری‌نین اثرلریندن گتیریلن نومونه‌لر اساسیندا تحلیل ائدیلمیر. مقاله‌نین سونراکی حیصه‌سینده تورکجه مطبوعاتین ایجمالی وئرلیبر، صحبت و فریاد قزئت‌لری شرح ائدیلمیر.

«ایران تورک‌لری» یازی سئریالی‌نین موهم حیصه‌سی تورک‌لرین مشروطه اینقیلابیندا (۱۹۰۵-۱۹۱۱) ایشتیراکی‌نا حصر ائدیلیب. رسول زاده بیلدیریر کی، فرانسای اینقیلابیندا مارسل، عثمانلی اینقیلابیندا سئلانیک نه ایدیه‌سه، مشروطه اینقیلابیندا دا تبریز اودور. مؤلیف، گؤرکملی تورک آیدین‌لاری‌نین (شئیخ جمال‌الدین، محمد طاهر، عبدالرحیم طالب‌زاده، زین‌العابدین ماراغایی) اینقیلابین فیکیر باخمیندان حاضیرلانماسیندا رولونو، اونلارین سیاسی حادثه‌لرده فعال ایشتیراکی‌نین سبب‌لرینی گئئیش تحلیل ائدیر، اینقیلابین آذربایجان‌دا گئدیشی‌نین قیسا خلاصه‌سینی وئریر. تورک‌لرین بو اینقیلابدا ان فعال ایشتیراکی‌نا باخمایارق، اوندان فارس‌لارین داها فایدالی چیخمالاری دا رسول‌زاده‌نین دیقتینی چکن مسئله‌لردن دیر. حتی بو اثرین ان قیمتلی مزیت‌لریندن بیری دیر. رسول‌زاده‌نین آشاغیداکی فیکری مئتودولوژی اؤنمه مالیک‌دیر: «تورک اینقیلابچی‌لاری، تورک مبعوث‌لاری، تورک انجومن‌لری دئدیگیمیزده بونلارین محض تورک‌لوک نامینه حرکت ائدیلمه‌سین. ایران تورک مشروطیت‌پرورلری تورک‌لوکلرینی دوشونمه‌دیلر؛ بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیق و وطن-ی موشرتک نامینه ایجرا ائتمیشلردیر.»^۲

«ایران تورک‌لری» سیلسیله‌سی‌نین سونونجو مقاله‌سی قاشقای‌لارا حصر ائدیلیب. بورادا رسول‌زاده قاشقای‌لار حاقیندا قیمتلی اتنوقرافیک معلومات لار وئریر.

بئله‌لیکله، بؤیوک موئفکیر رسول‌زاده‌نین «ایران تورک‌لری»، ایگبرمینجی یوزایلین اول‌لری میلی تاریخمیز اوچون قیمتلی قایناق، هم ده میلتین همین دؤورده پروبلم‌لری حاقیندا قیمتلی دیرلندیرمه‌لرله زنگین اولان اثر دیر. میلی حرکت‌لرین ایدئولوژی جهت‌دن

۱- یئنه اوردا، ص. ۳۱.

۲- یئنه اوردا، ص. ۳۰.

ايره ليله مه سينده، شوبه سيز، بو ايلك تشبوئون موهوم رولو اولوب. اونا گوره ده گونئی پروبلمی قالديقجا بو قيمتلی قايناق اوز گونجليليگيني ايتيرمه يه جک.

گونئی تاریخینده فداکارلیق و غفلت دؤورو

مشروطه به صرف اولونموش میلی انرژى

ایران اوچون ایگیرمینجی یوزایل ۱۹۰۵-جی ایلده مشروطه اینقیلابی ایله باشلاندى. بو اینقیلاب حاکیمیتین (دؤولتین) کاراکترینه دییشیکلیکلرله یاناشی، هم ده چوخ میلتلی اؤلکهده میلی موناسیبتلرله یئنیلکلر گتیردی. مشروطه اینقیلابی نین سببلری و گنیشاتی بارهده چوخ ساییلی ادبیات اولدوغوندان آیرینتی لارا گیرمه به جه ییک. بورادا مشروطه اینقیلابی نین یالنیز اساس حادثه لرینی سیرالاماقلا کیفایتلنک: ۱۹۰۵-جی ایلین دئکابریندا باش ناظیر عین الدوله نین بیر قروپ تهرآن تاجرینی حبس ائتدیرمه سی ایله بازار تعطیل ائتدی؛ بو حادثه اهالی نین موختلیف طبقه لرینی اعتراضینا نهدن اولدو و بو اعتراض لار بیر ایل مدتینده موختلیف فورمالاردا داوام ائتدی؛ اعتراضچی لارین اساس طلبلری آنا یاسا (مشروطه) اعلان ائدیلمه سی، مجلسین چاغیریلماسی، عین الدوله نین ایستغفا یا گؤندریلمه سی، محکمه لرین («عدالت خانا» نین) یارادیلماسی، خارجی میوشاویرلرین اؤلکه دن قووولماسی، حبس اولونان لارین آزاد ائدیلمه سی و ب. ایدی؛ مشروطه نین اعلان ائدیلمه سی، مجلس (مجلس شورای ملی) نماینده لرینی خالق طرفیندن سئچیلمه سی حاقیندا شاهین فرمان لاریندان و سئچکی نیظامنامه سی نین ایضالانماسیندان سونرا تهرآن دا سئچکی لر باشلادی؛ ۱۹۰۶-جی ایلین اوکتوبریندا ایشه باشلایان مجلس دئکابردا اساس قانونون ۵۱ ماده لیک بیرینجی بؤلومونو ایشله ییب حاضرلادی و خسته مظفرالدین شاه اولوموندن بیر نئچه گون اؤنجه اونو ایضالادی؛ یئنی شاه محمد علی، اساس قانونا علاوه لر (متمم قانون اساسی، ۱۰۶ ماده) ایضالاماغا مجبور اولسا دا مجلسی توپا توتوب، روس قازاق دسته سی نین یاردیمی ایله موطلق حاکیمیتینی برپا ائتمه به جه گؤستردی؛ ۱۹۰۹-۱۹۰۸-جو ایل لر تبریز عصیانی محمد علی شاهین حاکیمیتی نین دئوریلمه سی، یئرینه آزیاشلی سلطان احمد شاهین گتیریلمه سی ایله نتیجه لندی؛ ۱۹۱۱-جی ایلده روس و اینگیلیس لرین حربی موداخیله سیندن سونرا عکس-اینقیلابی چئوریلش اولدو، مجلس بوراخیلدی.^۱

^۱ - آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

تهران‌دا باش وئرمیش حادثه‌لر ایلك گوندن آذربایجان‌دا، اؤزللیکله تبریزده دیقته ایزله نیلدی. مرکزده کی اینقیلابی قوه‌لره ایش‌بیرلیگی قورولدو، اونون تشبوت‌لرینه دستک وئریلدی. ۱۹۰۶-جی ایلین آوقوستوندا مشروطه‌نین اعلان ائدیلمه‌سی، حاکیمیتین کونستیتوسیوا وئریلمه‌سینی پوزماق جهدی و شاهین مجلسه سئچکی‌لر حاقیندا نیظامنامه نی ایضالاماقدان امتناع ائتمه‌سی خبری تبریزه چاتدیقدایئرلی ناراضی قوه‌لر درحال جدی حرکاتا باشلادیلار. حرکاتین ایلك مرحله‌سینده آپاریجی مؤوقیه مالیک اولان ایسلامیه انجومنی‌نین تشبوتو ایله تبریزده تعطیل اعلان ائدیلدی. انجومنین بیر قروپ عضو اعتراض علامتی اولراق بریتانیانین تبریزده کی کونسول خاناسیندا بسته اوتوردولار.^۱ بازارین داوام ائدن تعطیلی و باشقا پروتست فورمالاری تهران‌دا حرکاتی گوجلندیردی. سنئت‌بیرین سونوندا شاه ساراییندان تبریزه گؤندریلن ثلثقرامدایئرلیکله سئچکی نیظامنامه‌سی‌نین تصدیق ائدیله‌جگی و تبریزده سئچکی‌لرین کئچیریله‌جگی بیلدیریلدی. آذربایجان والی‌سی محمد علی میرزه تئزلیکله سئچیله‌جک تبریز و آذربایجان نماینده‌لری‌نین تهران‌دا گؤندریله‌جگینی بیان ائتمه‌یه مجبور اولدو.^۲ بو غلبه‌دن روحلانا حرکاتچی‌لار پروسئس‌لری ایداره ائده بیله‌جک بیر اورقان یاراتدیلار. ایران‌دا ایلك سیاسی انجومه سئچکی‌لر کئچیریلدی. ۲۰ نفردن عبارت اولان بو انجومن موختلیف آدلار داشیدی: «انجمن ملی تبریز»، «انجمن ملی آذربایجان»، «انجمن ایالتی آذربایجان». بو انجومن سونراکی ایل‌لرده حرکاتین سیاسی مرکزینه چئوریلدی، بعضاً ایسه یئرلی حکومت فونکسیاسی داشیدی. انجومنین موختلیف آدلاردا («جریده ملی»، «روزنامه ملی»، «انجمن»، «انجمن تبریز») چیخمیش بیر مطبوع اورقانی‌دا واردی.^۳ قزئت، گوش و آسلان شکیلی ایرانین گئربی ایله فارسجا چیخمیش دیر. قزئتین رئاكتورو اول سید علی اکبر وکیلی، اوندان سونرا ماحمود غنی‌زاده اولموش دور.^۴

تبریزده سئچکی‌لر باشا چاتدیقدان سونرا ولیعهد محمد علی میرزه دایه انجومه احتیاج قالمادیغینی بیلدیره‌رک، اونون بوراخیلما‌سینی طلب ائتدی. آما انجومن عضولری بو طلبی

- Öhməd Kəsrəvi, *Tarixə Məşrutəyə İran*, Tehran: Əmir Kəbir, ۱۹۷۸; M. C. Иванов, *Иранская революция ۱۹۰۵-۱۹۱۱ годов*, Москва, ۱۹۵۷; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, ۱۹۸۲; *Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki* (۱۸۲۸-۱۹۲۷), Bakı: Elm, ۱۹۸۵, s. ۱۱۲-۱۸۶.

۱ - بسته اوتورماق - ایران‌دا اعتراضین بیر فورماسی اولوب، توخونولماز ساییلان یئرلرده (مسجید، موجهیدین انوی، تئلقراف‌خانا، خاربیجی نماینده‌لیکلر و ص.) اعتراضچی‌نین مووقتی سیغینماسی ایدی.

۲ - باخین: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۱۵۵-۱۶۴.

۳ - منصوره رفیعی، انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران: تاریخ-ایران، ۱۳۶۲، ص. ۸۵.

۴ - *Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki* (۱۸۲۸-۱۹۲۷), s. ۱۳۶.

رد ائده رک، تبریز اهالی سی نین میتینقینی تشکیل ائتدیلر. بو میتینقده اونلار آزادلیقدان و اونون تأمیناتچی سی سایدیققلاری انجومندن ال چکمه یه جک لرینی بیلدیردیلر. ولیعهد گئری چکیلمه یه مجبور اولدو. تبریز انجومنی بیرینجی مجلسین ایشله دیگی دؤورده (۱۹۰۸-۱۹۰۶) اصلینده یئرلی حاکیمیت اورقانی فونکسیاسینی داشیییر، فعال شکیلده شهرین پروبلملری ایله مشغول اولور، عینی زاماندا جدی سیاسی مرکز رولونو اویناییردی. تبریز انجومنی نین تأثیری و کؤمگی ایله تئزلیکله ایالتین چئشیدلی یئرلرینده - اورمودا، سالماس دا، ماراغادا، اردبیلده، زنجاندا، خالخالدا، خویدا، ماکیدا، بینابدا، آستارادا ویلایت انجومن لری تشکیل ائدیلدی.

تبریز انجومنی مجلسه سئچیلیمیش نماینده لر واسطه سیله تهراندکی سیاسی پروسس لره بیرباشا موداخیله ائتمه یه باشلادی. ۱۹۰۷-جی ایلین یانواریندا تبریز انجومنی نین (آذربایجان ایالت انجومنی نین) یئددی ماده دن عبارت طلب لری سارایا گؤندریلدی. بو طلب لر آراسیندا اؤلکه ده اعلان ائدیلمیش کونستیتوسیایا او یغون ایداره اوصولونون برقرار ائدیلمه سی، اؤلکه میقیاسیندا ایالت و ویلایت انجومن لری نین یارادیلماسی ضرورتی ده واردی. یئنیجه تاхта چیخمیش محمد علی شاه حرکت لری ایله بو طلب لره اعتینا ائتمه یه جگینی، مطلق مونارخیا پرینسیپ لریندن واز کئچمه یه جگینی بیلدیردی. شاهین بو حرکت لرینه اعتراض اولاراق یئنی دن تبریز بازاری و دوکان لاری باغلانندی، کوچه نومایش لری، میتینق لر تشکیل ائدیلدی. تبریز دن شاه سارایینا غضبلی تئلفگرام لار آخماغا باشلادی. تبریز اهالی سی کونستیتوسیا قایدالاری تطبیق ائدیلمه سه آذربایجانلی ایران دان آیراجاغینی بیلدیردی.^۱ مجلسین آذربایجان نماینده لری بسته اوتوردولار. محمد علی یئنی دن گئری چکیلمه لی اولدو.

آذربایجان ایالت انجومنی ۱۹۰۸-جی ایلین اورتالارینا دوغرو آرتیق آذربایجان دا یئرلی حاکیمیتی تمثیل ائدن اساس اورقانا، اؤلکه میقیاسیندا تأثیرلی سیاسی مرکز لردن بیرینه چئوریلیمیشدی. روسیانین تبریزده کی دیپلوماتیک نماینده سی یازیردی: «آذربایجان دا چوخدان بری دیر کی، بوتون حاکیمیت یئرلی انجومنین ایختیاریندادیر. بوتون ایران دا بؤیوک حؤرمته و نفوذا صاحب اولان بو انجومنین تهراندکی بؤلمه سی نین آذربایجان انجومنی

^۱ - Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, p. ۹۱; Kəram Cəfəri, *Qovmiyyətha və qanuni əsasi dər İran*, Tehran: Əndişeye nou, ۱۳۸۶, s. ۶۳.

نظرده توتولور - ن.ن.] مصلحت‌لرینی مجلس نماینده‌لری ممنونیتله قبول ائدیرلر.^۱ آذربایجان ایالت انجومنی نین ، عمومیتله آذربایجانین مشروطه اینقیلابیندا بیرینجی درجه‌لی رولو خصوصیه عکس-اینقیلابی چئوریلشدن سونرا داها آیدین گؤرونور.

لازیمی حاضیرلیق ایش‌لری آپاردیقدان سونرا ۱۹۰۸-جی ایلین یونوندا محمد علی شاه مجلسی و اینقیلابچی انجومن‌لری (ایلك سیرادا آذربایجان انجومنی) توپا توتدوردو، اینقیلاب رهبرلرینی حبس، یا سورگون ائتدیردی. تهران‌دا عکس اینقیلابی چئوریلش بوتون ایران‌دا یاییلدی، اینقیلابین ناپلیت‌لری هر یئرده لغو ائدیلدی. شاه حاکیمیتی تبریزده ده یوروشه باشلادی. ایالت انجومنی نین بیناسی داغیدیلدی، بیر سیرا فعال حبس ائدیلدی، مقاومت گؤسترن لر اؤلدورولدو. تبریزی توتماق اوچون ۴۰ مینلیک نظامی قوشون حیصه‌لری و سیلاحلی دسته‌لر جمع‌لشدیریلدی.^۲ شهر داخلینده دؤیوش‌لره مطلقیت طرفینه کئچمیش ایسلامیه انجومنی رهبرلیک ائدیردی. شاهچی قوه‌لرین مشروطه‌چی‌لری سیخیشدیردیغی، سونونجولار آراسیندا اومیدسوزلیگین گوجلنددیگی، اینقیلابین مغلوبیتی فیکری نین حاکیم کسیددیگی بیر شرایطده، یولون ۱۸-ده تبریز سوسیال-دئموکرات تشکیلاتی نین رهبرلری ایله اینقیلابچی دسته‌لرین باشچی‌سی ستارخانین^۳ بیرگه توپلانتی سیندا ایرتیجاعا مقاومت قراری وئریلدی. توپلانتی‌دان درحال سونرا ستارخان آرساییلی دسته‌سی ایله ائولرین دام‌لارینا دیکیلیمیش تسلیمیت سیموولو اولان آغ بایراق‌لاری چیخاردیب، یئرینه قیرمیزی بایراق‌لار سانجیدی. بو سیموولیک حادثه مشروطه اینقیلابی نین گندیشینده دؤنوش نقطه‌سی اولدو. آذربایجان ایالت انجومنی ۱۲ نفرلیک عضوله یئنی دن ایشینی برپا ائتدی. دؤرد آی داوام ائدن شیدتلی دؤیوش‌لر مشروطه‌چی قوه‌لرین غلبه‌سی

^۱ - *Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии*, выпуск ۱, СПб, ۱۹۱۱, с. ۲۶۴.

^۲ - محمد باقر ویجویه‌ای، بلوای تبریز، تبریز، ۱۳۲۴، ص. ۱۴۵.

^۳ - ستار خان (۱۹۱۴-۱۸۶۷) - مشروطه اینقیلابی نین افسانه‌یه چئوریلیمیش قهرمانی قارداغ‌دا خیردا تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموش‌دور. اونون عائله‌سی آزادلیق روحو ایله سئچیلیمیش، بؤیوک قارداشی قوزئی دن کئچن قاچاق فرهادی گیزلندیگی اوچون اعدام ائدیلیمیش، دیگر قارداشی دا قاجار حاکیمیتی نین قاضی قوربان لاریندان بیرری اولموش‌دور. ستار دؤولت مأمورلوغونا گیرسه ده بورادا اوزون مدت قالا بیلیمیر. عصیانچی طبیعته مالیک اولان ستار اینقیلاب باشلارکن یاشادیغی تبریزده‌کی امیرقیز محله‌سینده سیلاحلی دسته تشکیل ائدیر و مشروطه‌چی‌لری مدافعه ائدیر. آذربایجان ایالت انجومنی اینقیلابا خیدمت‌لریندن دولای اونا «سرداری-میلی» عنوانی وئریر. ایرینتیلی بیلگی اوچون باخین: اسماییل امیرخیزی، قیام آذربایجان و ستارخان، تهران، ۱۳۳۶؛ رحیم رئیس‌نیا، عبدالحسین ناهید، دو مبارز جنبش مشروطه: ستارخان، شیخ محمد خیابانی، تهران: آگاه، ایلسیز؛ هوشنگ ابرامی، ستارخان سردار ملی، تهران: طوس، ۱۳۵۲؛ محمدرضا عافیت، سردار ملی ستارخان، باکی، ۱۹۶۸؛

- *Görkəmli inqilabçı Səttarxan*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۷۲.

ایله نتیجه‌لندی، تبریز مطلقیتچی قوه‌لردن تمیزلندی. ایالت انجومنی تبریزده و بیر سیرا ویلایت‌لرده تام نظارتی اله کئچیردی. تبریز عصیانچی لاری‌نین سئن‌تیا‌بر-اوکتیا‌بر غلبه‌لری تکجه آذربایجان ویلایت‌لرینه دئییل، اؤلکه‌نین مرکزینه و گیلان، اصفهان، خوراسان کیمی اساس ایالت‌لرینه ده روح‌لاندیریمی تأثیر ائتدی، مشروطه طرفدارلارینی یئنی‌دن حرکت‌ه گتیردی.

شاه اساس گوجونو اینقیلابین مرکزی اولان تبریزین توتولماسینا یؤنلندی. ۱۹۰۹-جو ایلین مارت آییندا محاصره‌یه آلینمیش تبریز، آرتیق آجلیقلا اوز-اوزه قالمیشدی. آذربایجان ایالت انجومنی ایله شاه سارایی آراسیندا اینگیلیس و روس دیپلومات‌لاری‌نین آراچیلیغی ایله دانیشیق‌لار باشلادی. انجومن باریشیق اوچون مشروطه‌نین برپا ائدلمه‌سی، مشروطه‌چی قوه‌لردن سیلاح‌لارین آلینمماسی، اونلارین تعقیب ائدلمه‌مه‌سی، دؤولت قوشون‌لاری‌نین تبریزدن اوزاقلانمیشدی، آذربایجان والی‌سی‌نین خالقین راضیلیغی ایله تعیین ائدلمه‌سیندن عبارت بئش شرط ایره‌لی سوردو.^۱ دانیشیق‌لاری اوزاتماقلا شاه سارایی واخت قازانماق، تبریز اطرافینا داها آرتیق حربی قوه توپلاماق، تبریزی آجلیقلا بوغماق ایسته‌ییردی. ۱۹۰۹-جو ایلین آپریلینده مطلقیتچی قوه‌لر یئنی‌دن تبریز اوزرینه هوجوما کئچدیله، شدتلی دؤیوش‌لرین اولماسینا باخمایاراق، اونلار گوجلومقاومتله قارشیلانمیشدیله و شهر آلا بیلمه‌دیله. شاه سارایی حاکیمیتینی قوروماق اوچون خارجی موداخیره‌دن ایستیفاده ائتمه یه مجبور اولدو. تبریزه ارزاق گتیرمک، خارجی تبعه‌لرین حیاتی قوروماق بهانه‌سی ایله روسیا قوشون‌لاری سرحدی کئچیب، تبریزه دوغرو یؤنلندی. ایالت انجومنی مقاومت گؤسترمه مک حاقیندا قرار وئردی. بونونلا بئله آذربایجان ویلایت‌لری‌نین چوخوندا انجومن لر یئرلی حاکیمیت اورقانی کیمی ایشله‌ییر و ایالت انجومنی‌نین گؤستریش‌لرینی یئرینه یئتیریدی.

اینقیلاب مرکزی تبریزین ایشغالینا باخمایاراق، محمد علی شاه حاکیمیتینی ساخالیا بیلمه‌دی. گیلان و اصفهان‌دان اینقیلابچی قوه‌لرین تئهران اوزرینه یوروشون سونرا محمد علی شاهین دئوریلدیگی و ۱۴ یاشلی اوغلو سلطان احمدین (۱۹۲۵-۱۹۰۹) شاه اعلان ائدیلدیگی بیلدیریلدی. ایکینجی چاغیریش ایران مجلسی‌نین (۱۹۱۱-۱۹۰۹) تصدیق ائتدیگی حکومت اؤلکه‌ده آسایشین برپاسینی اساس مقصدی اعلان ائتدی. بونون اوچون مشروطه‌چی‌لرین سیلاح‌سیزلاشدیریلماسینا باشلاندى. ایلك نؤوبه‌ده تبریزده‌کی سیلاح‌لی

۱- احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۸۸۸.

- *Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki* (۱۸۲۸-۱۹۲۷), s. ۱۷۱.

دسته‌لری نئیتراللاشدیرماق [ضررسیزلشدیرمک] گ‌رکدی. بو مقصدله مشروطه قهرمان‌لاری ستارخان (سردار ملی) و باغیر خانی (سالار ملی) تبریزدن اوزاقلاشدیرماق اویغون گ‌ورولدو. داخلیلی ایش‌لر ناظیری‌نین اونلاری تئهرانا دعوت مکتوب‌لاری ایله یاناشی، باشقا رسمی شخص‌لردن ته‌دید مکتوب‌لاری دا گل‌مه‌یه باشلادی. ستارخان تئهرانا گ‌تتمک‌دن امتناع ائدی‌ردی. آنجاق یئنی فیتنه‌کارلیغین باش وئرمه‌سینی و آذربایجان‌دا یئنی‌دن قان ت‌ؤکولمه‌سینی اؤنله‌مک اوچون ستارخان سوندا تئهرانا گ‌تتمه‌یه قرار وئ‌ردی. تبریزده طنطنه‌لی یول‌سالما، تئهران‌دا ایسه عینی طنطنه‌ده قارشیلاما مراسیم‌لری‌نین ک‌ئچیریلمه‌سینه باخمایاراق، تئزلیکله حکومتین اساس مقصدی اورتایا چیخدی. ۱۹۱۰-جو ایلین آوقوستوندا ستارخانین آرساییلی سیلاحلی دسته‌سی آتابگ پارکیندا محاصره ائدیله‌رک، سیلاح‌لاری تحویل وئرمه‌یه چاغیریلدی. بوندان امتناع ائدیلدیکده ایسه چوخ‌مینلی حکومت قوه‌لری یئفرئم داویدیانسین (داشناک پارتیاسی‌نین عضوو) کوماندانلیغی ایله اینقیلابین بو سون قلاسی اوزرینه هوجوما ک‌ئچدی‌لر. پارک هر طرفدن توپ آتشینه توتولدو. ستارخانین دسته‌سیندن ۱۸ نفر اؤلدو، ۴۰ نفر ایسه یارالاندى. ستارخان اؤزو ده یارالاندى.^۱ مشروطه قهرمان‌لاری تبریزه قاییتماق ایسته‌سه‌لر ده تئهران حکومتی بونا ایجازه وئرمه‌دی. باشقا سؤزله، ستارخان و باغیر خان تئهران‌دا سورگون حیاتی یاشاماغا مجبور اولدولار. بو حادثه تبریزی و بوتون آذربایجان‌ی حیدت‌لندیردی. روس قوشون‌لاری‌نین آذربایجان‌دا یئرلشمه‌سی مشروطه‌چی‌لری فعال حرکت‌لردن چکیندیرمه‌سینه باخمایاراق، آذربایجان‌دا حرکات داوام ائتمکده ایدی. بورایا تعیین ائدیلمیش ایالت والی‌سی‌نین تضييق‌لرینه جاواب اولاراق تبریز اهالی‌سی اونون ایستعفا‌سینی طلب ائتدی. مجلس تبریز اهالی‌سی‌نین طلبینی قبول ائتمه‌یه مجبور اولدو. ۱۹۱۱-جی ایلین باش‌لاریندا ایالت انجومنینه، مرن‌د، خوی، اورمو و باشقا ویلايت انجومن‌لرینه یئنی سئچکی‌لر ک‌ئچیریلدی.^۲

محمد علی شاهین یئنی‌دن حاکیمیتینی برپا ائتمک جه‌دی پایتاختدا اولدوغو کیمی آذربایجان‌دا دا شدتلی مقاومت‌ه راست گ‌لدى. ۱۹۱۱-جی ایلین آوقوستون سون‌لاریندا ایرتیجا عچی قوه‌لر تبریزه هوجوم ائتدی‌لر. آغیر دؤیوش‌لردن سونرا تبریزین مدافعه‌چی‌لری بو قوه‌لری گ‌ئری اوتورتدولار. آذربایجان ایالت انجومنی یئنی‌دن دورومو نظارت آلتینا آلدی. روسیانین آمریکالی موشاویرلری اؤلکه‌دن چیخارتماق طلبی و بو طلبین اینگیلتره طرفیندن مدافعه

^۱ - Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 2, c. 31-41; Blue Book, Persia, 1911, N 1, s. 77-78, 87-88.

^۲ - Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927), s. 178-180.

اڻڊيلمه‌سى نوبار آييندا يئنى دن اۆلكه‌ده سياسي بحران ياراتدى. تهران دا مجلس بوراخيلدى، يئنى حكومت روسيائين اولتيماتومونو قبول ائتدى. آنجاق تبريز يئنه ده تسليم اولماق ايسته‌مه‌دى. دئكابري ۲۸-۲۰-ي آراسيندا تبريزده روس قوشونلاري ايله يئرلى موحايدلر آراسيندا دؤيوشلر اولدو. يئنى روس قوشونلاري نين شهره گتيريلمه‌سيندن سونرا آذربايجان ايالت انجومنى مقاومتين دا يانديريلماسى حاقيندا قرار وئردى. روس قوشونلاري شهرى داغيديب، اينقيلاپچىلاري کوتله‌وى صورتده حبس ائتدى، مشروطه حركاتى نين اونلارلا فعال ايشتيراكچىسى محو ائڭلدى. بونولا مشروطه اينقيلابى آذربايجان دا دا سونا چاتدى.

گؤرونديوگو كيمي، آذربايجان مشروطه اينقيلابيندا ان فعال شكيله ايشتيراك ائتدى. تبريزين اينقيلاب مركزى رولونو اوناماسى فيكرى سونراكى رسمى ايران تاريخچيليگينده ده يئر آلدى. بو فعالليغين نهدنلري سيراسيندا تاريخ ادبياتيندا آذربايجانين همين دؤورده اۆلكه نين باشقا ايالتلرينه نيسبتاً اقتصادى-تيجارى باخيمدان داها اينكشاف ائتمه‌سى، آذربايجان اهالىسى نين سياسى جهتدن داها آكتيو اولان قافقازلارلا علاقه‌لرلى نين سيخلىغى، بورادا مينلرله اينسانين حيات مکتبى كئچمه‌سى گؤستريلير.^۱

بو نهدنلر سيراسينا آذربايجانين سياسى باخيمدان مشروطه اينقيلابى نيسبتاً حاضيرليقلى قارشىلاماسىنى دا علاوه ائتمك اولار. هله اون دوققوزونجو يوزايلين سونلاريندا تبريزده يوخاريدا آدى چكيلميش «ايسلاميه انجومنى» آدى تشكيلاتين اساسى قويولموشدو. بو تشكيلات اساساً اورتا و آشاغى درجه‌لى روحانىلردن عبارت اولوب، دينى مراسيملرده سياسى مسئلهلري موداكيره ائڭلردى. ۱۹۰۰-جو ايلده تبريزين معاريفچى ضيالىلاري آذربايجان معاريف انجومنىنى تشكيل ائتديلر. بورادا دا چئشيدلى سياسى مسئله لر موداكيره ائڭليردى. آذربايجان دا مشروطه اينقيلابى نين گئڭديشينده ان فعال شكيله ايشتيراك ائتميش تبريز ايجتيماعيون-عاميون (سوسيال-دمؤكرات) تشكيلاتى نين ايلك كچچيك قروپلاري يوزايلين اوللرينده اورتايا چيخماقدا ايدى. ۱۹۰۳-جو ايلده يئنى گؤمروك تعريفه سيسستمينه قارشى حركات آذربايجان دا داها قالماقلى كئچدى. يئنى گؤمروك سازيشلرلى نين باغلانماسينا چالیشان باش ناظير امين السلطان آتابگى نجف روحانى

۱ - روس آراشديريجىسى ن. بئلووا^۱ نين حسابلامالارينا گؤره، ۱۹۰۵-جى ايلده ايرانين قوزنى-باتى بۆلگه‌سيندن روسيايا قازانچ دالينجا («كسبكارليغا») گئتميش آدم‌لارين سايبى ۳۰۰ مينه ياخين ايدى.

- Н. К. Белова, Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX в., *Вопросы истории*, N 10, 1956, с. 114.

لری نین دین سیز اعلان ائتمه لریندن سونرا تبریزده ورقه لر یاییلدی. بازار و دوکان لار باغلاندی، اعتراض ائدن کوتله، بوتون خارجی گؤمروک موشاویرلری نین اؤلکه دن قوولماسینی طلب ائتدی. روحانی لرین طلب لری سیراسیندا مئی خانالارین، مئهمان خانالارین، ائله جه ده یئنی اوصولو مکتبلرین باغلانماسی دا واردی. ولیعهد محمد علی میرزه یازیلی اولاراق بئلچیکالی گؤمروک موشاویری پریمی شهردن چیخار تدیغینی، مئی خانالارین، مئهمان خانالارین و یئنی مکتبلرین قاپادیلماسی حاقیندا گؤستریش وئردیگینی بیلدیردی.^۱ روحانی لر ولیعهدین یازیلی وعدینه اعتینا ائتمه دن شهرده کی مئی خانالاری، مئهمان خانالاری و یئنی اصول مکتبلری داغیتدی لار. اولارلا آدامین حبس و سورگون ائدیلمه سینه باخما باراق، بو حادثه جمعیتین سیاسیلشمه سینه تکان وئردی.

آذربایجانین مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراکی سبب لری سیراسیندا ولیعهد (سونرا شاه) محمد علی میرزه نین والی سی اولدوغو ایالته موناسیبتی سایلا بیلر. مشروطه اینقیلابینی برباشا مو شاهیده ائتمیش و اونون گندیشینده فعال ایشتیراک ائتمیش ممد امین رسول زاده، ولیعهد محمد علی میرزه نین آذربایجانلا دایم گرگین موناسیبتده اولدوغونا دیقت چکیر. او یازیر: «مظفرالدین شاهین وفاتینی متعاقیب اوغلو محمد علی شاه آتاسی نین خیلافینا اولاراق آذربایجانا عداوت بسله دی. و فقط بو عداوتین ثمره سینی ایکتیفاددا [گؤرمکده، ایزلمکده؟] گنجیکمه دی: قانون-ی اساسییه قارشى عصیان ائدن بو متمرّد [اینادجیل] شاه کندینه قارشى سیلاح بدست مودافیعه اولاراق آذربایجانى بولدو.» محمد علی نین ولیعهدلیگی دؤورو ده، رسول زاده یه گؤره، «آذربایجان تاریخ-ی احتکاری نین مؤحتکیرلیگی نین] ان وحشتناک بیر دؤورونو تشکیل ائلمه میس دیر.»^۲

اؤلکه تاریخینده ایلك دفعه اولاراق اساس قانونون (کونستیتوسیونین) قبولو و مطلقیت دن کونستیتوسیالی مونارخیا ایداره اصولونا کئچید، هم ده عنعنه وی عشیرت (طایفا) دؤولتیندن مودرن دؤولته کئچیدین گؤستریجی سی ایدی. بو، بوتون ایران اهالی سی نین عمومی قازانجی ایدی. آنجاق اهالی نین چوخ-اتنوسلو ترکیبی نین اساس قانوندا عکس

۱ - احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۳۱.

۲ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, s. ۱۶, ۲۰.

محمد علی میرزه نین معلمی خزر تورک لریندن و یهودی دینینه منسوب شاپشال آدلی بیر روس جاسوسو اولموش دور. او، ولیعهدی مطلقیتچی روحدا تربیه ائتمیش دیر.

- Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, [yersiz, ilsiz], s. ۴۷.

میالی شاعیر میرزه علی اکبر صابیر شعرلرینده محمد علی شاه ی دایم لاغا قوبموش، اونو «منده لی» آدلاندیرمیش دیر.

اولوناماسى، فارس قۇومونون دىلىنە عليحدە ايستاتوسون وئرىلمەسى، شىعەلىگى رىسمى دۇولت مذهبى اعلان ائتمك و ب. مشروطە اينقىلابىندان درحال سونرا اۆلكەدە كسكىن پروبلملر ياراداجاقدى. آذربايجانين، عمومىتله توركلرين مشروطە اينقىلابىندا بو قدر فعال ايشتيراك ائتمەسى و وئردىگى مينلرله قوربانين موقابىلىندە قازانچى اولدومو، اولدوسا نه ايدى؟

يوخارىدا دا دئىيلدىگى كىمى، اۆلكەدە ايلك سياسى انجومن ۱۹۰۶-جى ايلين سئنتيايريندا تيريزدە ياراندى. شهر اهالىسى تاجير، صنعتكار، آريستوكراتيا، روحانىلر، مولكەدار و تورپاق صاحبلريندن عبارت ۲۰ نفرليك هئيت سئچدىلر. بو هئيت تيريزين باش موجتهيدى حاجى ميرزه حسن، مولكەدارلار نظامالدوله، بصيرالسلطنه، ملكالتجار، تاجير مهدي آغا كوزەكونانى و باشقالارى داخيل اولدولار. انجومنين توپلانتىلاريندا صنعتكارلارين نمايندەلرى ده ايشتيراك انديردىلر. انجومنين ايلك صدرى حاجى نظامالدوله سئچىلدى.^۱ تيريز انجومنى سونرالار آذربايجان ايالت انجومنى كىمى فعاليت گؤستردى و اينقىلاب دؤورونده سياسى پروسسولرلرلر مركزينده يئر آلدى. ۱۹۰۷-جى ايلين ماى-يونوندا بيرينجى مجلس ايالت و ويلايت انجومنلرى حاقيندا قانون لايحهسىنى موذاكيره اندىب، ۱۲۲ ماددەن عبارت قانون اولراق قبول ائتدى. بو قانوندا انجومنلرين تشكىلى قايدالارى، اونلارين صلاحيتلرى، ايالت و ويلايتلرين بودجهلرى، ويلايت انجومنلرين تشكىلى حاقيندا بؤلوملر وار ايدى. ايالت انجومنلرين صلاحيتلرى حاقيندا بؤلوم اۆزلىكلە دىقتى چكىر. ۸۷-جى مادە ايالت انجومنلرى اوچون كيفايت قدر گئنئيش صلاحيت دايرهسى معين انديردى: قانونلارين حياتا كئچيريلمەسىنە نظارت، ايالت ايشلرى حاقيندا قرارلارين قبول اندىلمەسى، ايالتين ايقتىسادياتى، تهلوكه سىزلىگى و ريفاهينا عايد موناسىبتين بىلدىرىلمەسى. ايالت انجومنلرى والىلر حاقيندا شيكايتلرى موذاكيره اندىب، اونون حركتلريندە قانونا ضد حاللار معين ائتدىگى تقدىردە، والىيە خبردارلىق ائتمك حاقينا صاحب ايدىلر. بو خبردارلىق تاثيرسىز قالدىقدا، انجومنلر مسئلەنى اۆلكەنن مركزى دۇولت اورقانلارى قارشى سىندا قالديرا بىلردىلر (۸۹-جو مادە). ايالت انجومنىن صلاحيت دايرهسىنە وئرگىلرلرلر يىغىلماسى و خرچلنمەسىنە نظارت (۹۱-جى مادە)، لازىم گلدىكە فوقالعاده يئرلى وئرگىلرلرلر قويماق (۹۴-جو مادە) دا داخيل ايدى. بو قانونا گؤره، ايالت و ويلايت بودجهلرى والى طرفيندن ترتيب اندىلسە دە، انجومنلر بودجه لايحهسىنە لازىمى

۱ - محمد باقر ويجويه‌اى، بلواى تبريز، ص. ۷، ۱۰.

دییشتیکلیک ائتدیکن سونرا اونو تصدیق ائدیب، سون تصدیق اوچون مالیه ناظیرلیگینه گؤندرمه‌لی ایدی (۱۱۲-جی ماده). والی هر ایلین بیرینجی آییندا انجومه موفصل مالیه حساباتی وئرمه‌لی ایدی (۱۱۳-جو ماده).^۱ بو قانون ایالت و ویلایت انجومن‌لرینه یئرلی حاکیمیت اورقان‌لاری رولونو اویناماق اوچون کیفیت قدر صلاحیت وئریدی و مشروطه اینقیلابی گئدیشینده اؤزلیکله آذربایجان ایالت انجومنی بو صلاحیت‌لردن یئترینجه ایستیفاده ائدیب، کیچیک آرابلیق‌لارلا ایالتده اساس حاکیمیت اورقانی اولدو. ایالت و ویلایت انجومن‌لری او زمانکی ایران دؤولتی‌نین «ممالک محروسه قاجار» پرینسپیندن قاینالانیردی (هرچند کی بو پرینسپ آناپاسادا عکس اولونمامیشدی). او، ایران‌داکی خالق‌لارین موهوم و یئگانه دئموکراتیک و میلی نایلیت‌لریندن بیر سیلمالی‌دیر. چوخ‌میلتلی ایران‌دا میلت‌لر‌آراسی پروبلم‌لرین یومشالدیلماسی، حتی سونرالار حلی ساحه‌سینده حساس رول اویناماق پوتئنسیالینا مالیک ایدی. (مشروطه اینقیلابی‌نین مغلوبیتیندن سونرا بو دئموکراتیک ایداره‌چیلک اینسیتیتوتو لغو ائدیلدی، او یغون قانون ایسه ایجراسیز قالدی).

انجومن‌لرین یئرلی ایداره‌چیلیک، موختاریت اورقان‌لاری کیمی موهوم اؤنمی‌نین اولماسینا، مرکزین قانون‌سوزلوغونا و یارارسیز ایداره‌چیلیگینه قارشى یؤنلمه‌لرینه باخمایارق، اونلار میلی موختاریت اورقان‌لاری اولما بیلمه‌دیلر. آذربایجان ایالت انجومنی‌نین و یئرلی ویلایت انجومن‌لری‌نین یئرلی دیل، مدنیت حاقیندا هر هانسی بیر قراری‌نین اولماسی معلوم دئییل‌دیر. انجومن‌نین اورقانی اولان «انجمن» قزنتی فارسجا چیخیر، چئشیدلی اورقان‌لارین آدینداکی «میلی» سؤزو «عموم‌میلی»، عموم-ایران آنلامی داشیبیردی. اینقیلاب زمانی آذربایجان‌دا فعال ایش آپارمیش «اجتماعیون-عامیون» («موجاهید») پارتیاسی‌نین^۲ سندلرینده میلی-اتنیک مسئله ایله باغلی هئچ بیر قئید یوخ ایدی.^۳ اینقیلاب زمانی تهراندان یارانمیش، تبریزده ده یئرلی شؤعبه‌سی اولان ایران دئموکرات پارتیاسی ایرانین چوخ‌میلتلی

۱ - مجموعه قوانین و موورثی و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۱۸ [۱۹۳۹]. ص. ۶۴-۸۴

۲ - «اجتماعیون-عامیون» پارتیاسی‌نین مرکزی قافقازدا ایدی و گئرچک رهبری نریمان نریمانو سایلیردی. ش. ا. تاغیبیوا، نریمان نریمانوون ۱۹۱۱-۱۹۰۵-جی ایل‌لر ایران اینقیلابی ایله علاقه‌دار فعالیتی حاقیندا، ۳۹-۴۱. N ۳, s. ۱۹۷۳, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*.

۳ - بو پارتیایین پروگرام سندلری حاقیندا باخین: - *Новая история Ирана. Хрестоматия*, Ответ. редакторы М.С.Иванов, В.Н.Зайцев, Москва: Наука, ۱۹۸۸, с.۲۵۰-۲۶۴.

قورولوشونو قبول ائتمیر، هر واسطه ایله اونون خارجی و داخلی بوتونلگونو قوروماق ضرورتیندن بحث ائدیردی.^۱ بو پارتیانین قورولماسیندا یئرلی تورک لر موهوم رول اوینامیش، اونون گئچرک رهبری سید حسن تاغی زاده ایدی. بو پارتیانین تئهران داکا «ایران نو» قزئتینی ممد امین رسول زاده، تبریزده کی «شفق» قزئتینی ایسه سونرالار پان-ایرانست لارین تانینمیش نماینده سی اولاجاق میرزه حاجی آغا رضازاده (سونرالار رضازاده-شفق) رئاکته ائدیردی. حسین اومیده گوره، مشروطه اینقیلابی دؤورونده آذربایجان دا ۵۰-یه یاخین قزئت و درگی چیخدی. بونلاردان ۸-ی تورکجه-فارسجا، بیرری تورکجه، قالان لاری ایسه فارسجا نشر ائدیلدی.^۲ تئهران دا چاپ ائدیلن بیر چوخ قزئتین تأسیسی سونرالار و رئاکتور و تورک لردن ایدی. بو مطبوع اورقان لارین آراشدیریلما سی گؤستریر کی، اونلار بیر قایدا اولاراق عموم-ایران پروبلملریندن بحث ائتمیش، تورکلوک مسئله لرینی صحیفه لرینه چیخارتمامیشلار.^۳

مشروطه اینقیلابیندان ان کارلی چیخان فارس اتنوسو اولدو. هر شئی دن اول فارس لارین اون ایل لرله اوپوشا بیلمه دیکلری قاجار حاکیمیتی ضعیفله دی. بونون عکسینه، اولکه ایداره چیلیگینه اونسوز دا بؤیوک چکی سی اولان فارس بوروکراتیاسی نین رولو داها دا آرتدی. ۱۹۰۷-جی ایلین آوقوستوندا تبریزی آغاس آغانین باش ناظیری قتل ائتمه سیندن ممنون اولان فارس شاعیرلریندن فخرالواعظین آدلی بیرسی قاجار حاکیمیتینی فارس دؤولتچیلیگینه یاد، حتی دوشمن حادثه ساییر. بیر شعیرینده او یازیر: «تورک، ایران اصیللی لره ائیله ییب تؤهمت، فیرو دین مولکونو، جمشیدین جامینی آلدی.»^۴ اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره لرین هیندیستان دا چاپ ائتدیردیگی نفوذلو *حبل/المتین* قزئتی اینقیلاب زامانی (۱۲ نوایر ۱۹۰۶) تحصیل ناظیرلیگینه عنوانلادیگی رئاکسیا مقاله سینده یازیردی کی، توپلوم اؤزونو یالینیز او واخت مودئرلشدیره بیلر کی، او تک میلته چئوريله بیلسین. و

۱- یشنه اوردا، ص. ۲۶۵-۲۶۴.

۲- حسین امید، تاریخ فرهنگ آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۲، ص. ۴۹.

۳- مثلاً، یاخین:

- Pərvanə Məmmədli, *Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi*, Bakı: Elm, ۲۰۰۹, s. ۳۳-۶۲.

اورمودا نشر ائدیلمیش فریاد قزئتی نین ۱۹۰۷-جی ایلین ۵ مای سایندا «خیطابه. تورک جاوان لارینا» باشلیقلی یازیدا گونئی ده کی گنج لری بیرلیگه چاغیرماسی و فوزئی ده کی گنج لردن عبیرت آماغا دعوت ائتمه سی استئنا سایلا بیله جک حال ساییلمالی دیر.

- Н.К.Белова, К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана, *Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока*, Москва, ۱۹۶۰, с. ۱۲۲.

۴ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۱۱۶.

توپلوم او زامان تک میلته چئوریلیر کی، او، اورتاق عنعنه، اینانج و اؤزلیکلرله بیرلشه بیلسین. قزئتین فیکرینه گؤره، «بعضی لری نین یانلیش اولاراق ایدعا ائدیگی کیمی، تکجه مونارخا صداقت یئتمز.» بو باغلارین اولماماسی توپلومو بؤلر و مودئرنلشمه نین قارشى سینی آلا. مقاله-مراجعت مؤلیفلری ایرانین باشینا گلن فاجعه لری بوراداکى تورکلوگون وارلیغى ایله ایضاح ائتمک کیمی قاتی ایرقچی نتیجه یه گلیرلر: «بیزیم ایندیکی بدبختلیکلریمیزین کؤکلری مغول و تاتار یوروش لری نه گئدیپ چیخیر. سئوگیلی آذربایجانیمیزا بیر خاریجی دیل تحمیل ائدیلدی. اهاالمیز فارس و تورک دیللی لره بؤلوندو.» باشقا بیر یئرده حبل المتین حساب ائدیردی کی، «اؤلکه ده چوخ دیلچیلیک قالدیقجا، اونون موستقیللیگینی نه اینکی اساس قانون، حتی رسپوبلیکا ایداره چیلیگی بئله تأمین ائده بیلمز.»

فارس لارین چوخلوقدا اولدوغو شیعه روحانی لری نین یوخاری طبقه سی اون دوققوزونجو یوزایل بویو آرتان نفوذلارینی یئنی آنا یاسادا تثبیت ائتدیره بیلدی. بو طبقه اینقیلابین باش لاریندا فعال شکیلده پروسس لره قوشولدو، شاه سارایی ایله ناراضی کوتله آراسیندا واسطه چی اولماغا چالیشدی. تئهران موجتهیدلری سید محمد طباطبایی، سید عبدالله بهبهانی و شیخ فضل اله نوری نفوذلاریندان ایستیفاده ائده رک یئنی آنا یاسادا روحانی لری ن یوکسک سوسیال-سیاسی ایستاتوسونون تثبیت ائدیلمه سینه چالیشدی لار. آنا یاسایا علاوه لری ن لایحه سینی اونلار ناراضیلیقلا قارشیلادی لار. روحانی لری ن یوخاری طبقه سی آنا یاسانی تامامیله شریعته تابع ائتدیرمه یه، بئله لیکله اؤلکه نین اجتماعی-سیاسی حیاتی ن اؤز لری نین نظارتینی تأمین ائتمه یه چالیشدی لار. فئودال آریستوکراتیاسی و شاه سارایی ایله یاخین علاقهری اولان شیخ فضل اله بو لایحه یه قارشى خصوصی فعاللیقلا تبلیغات آپاریردی.^۱ او، آدی چکیلن لایحه یه بیر ماده نین ده علاوه ائدیلمه سینی ایصرار ائدیردی. بو ماده یه گؤره، روحانی لردن عبارت اولان خصوصی بیر کومیسیا قانون لایحه لری نین و مجلس قرارلاری نین شریعته اویغون اولوب-اولماماسینی معین ائتمه لی، بونولا مجلس هر آددیمینی روحانی لری ن یوخاری طبقه سی نین سانکسیاسی ایله اویغونلاشدیرمالی ایدی.^۲ ۱۹۰۷-جی ایلی ن اوکتیابریندا قبول ائدیلمیش (۱۹۲۵-جی ایلی ن دئکابری ندا قیسماً دییشدیریلیمیش) آنا یاسایا علاوه لرده ایرانین رسمی دینی ۱۲ ایمام حاقیندا جعفری مذهبی قبول ائدیلدی (۱-جی ماده). علاوه لری ن ۲-جی ماده سینده یازیلدی: «مجلسین قانون لاری

۱ - احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، جلد II، ص. ۴۸.

۲ - یئنه اوردا، ص. ۵۱-۵۰.

ایسلامین مقدس قایدالارینا ضد اولمامالی دیر. بو قانون لارین ایسلام اساس لارینا او یغون اولماسینی علمالار معین ائدیر.» بونون اوچون ۵ عالی روحانی شخص دن عبارت اولان بیر کومیته یارادیلما ایدی. بو کومیته نین تشکیلی قایدالاری ۲-جی ماده ده ایضاح ائدیلمیش دیر.^۱ انجومن لر حاقیندا قانون لایحه سی ده روحانی لری کسکین مقاومتینه راست گلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین مارتیندا مجلسده چیخیشی زامانی موجتهید آغا سید محمد دئییرمیش: «بو انجومن لر نه اولان شئی دیر؟ اونلار نه یه لازیم دیر؟ بیر اؤلکه ده یوزلرله پارلامنت اولماز. مجلس اولان یئرده بو انجومن لر لازیم دئییل. انجومن لر اؤلکه ده قاریشقیق و آنلاشمازلیق یارادیر، خئیری ده یوخدور... اونلار حتی روحانی لری ده ایشینه قاریشیرلار...»^۲

فارس اتنوسونون مشروطه دن الده ائتدیگی ان بؤیوک قازانچ لاردان بیرسی ده فارس دیلینی بیللمگین مجلسه و انجومن لره سئچیلک اوچون واجیب شرط اولماسی ایدی. بو شرط مجلسه سئچکی لر حاقیندا قانوندا (۴-جو ماده)، ائله جه ده ایالت و ویلایت انجومن لری حاقیندا قانوندا (۹-جو ماده) تثبیت ائدیلدی.^۳ اینقیلاب دؤورونده اهالی سی نین اکثریتی نین فارس لاردان عبارت اولدوغو تئهرانا ایالت لره نیسبتاً حدیندن آرتیق یئرین وئرلمه سینی ده بو خالقین اوستون ایستاتوسونون تثبیتی سایماق اولار. تئهران دان سئچیله جک ۶۰ مجلس عضوو بیرنجی مجلسین عضولری نین (جمعی ۲۰۰-۵ قدر) اؤنملی بؤلومونه برابر ایدی. حالبوکی تئهران اهالی سیندن ۷-۶ دفعه چوخ اولان آذربایجان ایالتی نین اهالی سینه جمعی ۱۲ یئر آیریلیردی. ایکینجی مجلسه سئچکی لر حاقیندا قانوندا دییشیکلیک اولدو. آرتیق آذربایجان ایالتینه ان چوخ - ۲۱ یئر وئرلییر، تئهرانا آیریلان یئرلری نین سایبی ایسه کسکین شکیلده آزالدیلب، ۶۰-دان ۱۵-ه ائندیریلدی.^۴

بئله لیکله، آذربایجان تورکونون مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراکی مؤوضوعونو یئکونلاشدیرارکن بو اینقیلابی اونلار اوچون ایتیریلیمیش فورصلر کیمی دیرلندیرمک مجبوریتینده بیک. ممد امین رسول زاده ۱۹۱۱-جی ایلده یازیردی: «تورک اینقیلابچی لاری، تورک مبعوث لاری، تورک انجومن لری دئدیگیمیزده بونلارین محض تورکلوک نامینه حرکت ائتدیکلری دوشونولمه سین. ایران تورک مشروطیت پرورلری تورکلوک لری نین دوشونمه دیر؛

۱ - مجموعه قوانین و موزئی و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، ص. ۳.

۲ - *Новая история Ирана. Хрестоматия*, s. ۲۱۵.

۳ - مجموعه قوانین و موزئی و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، ص. ۳۴، ۶۴.

۴ - یئنه اوردا، ص. ۳۶، ۴۱.

بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیلیق و وطن-ی موشرک نامینه ایجرا ائتمیشلردیر.»^۱ چوخ سونرالار تبریزی علی آذربایجانین و تورکلرین مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراکینا سیموولیک شکیلده، آنجاق دقیق قیمت وئره جکدی: «مشروطیت ده بیز یورغا گئتدیک، اونلار [فارس لارا] میندیلر...»^۲

۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیانی: نه به خاطر؟ مقصد میلیمی، «عموم-میلیمی»؟

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجان ۱۹۰۹-جو ایلین آپرنلیندن روسیا قوشونلاری طرفیندن ایشغال اندیلمیشدی. ۱۹۱۱-جی ایلین سونوندا ماراغا فئودالی صمد خان شجاع‌الدوله ایالتین والی سی تعیین اندیلدی. او، مشروطه چی قوه لره آمانسیز دیوان توتور، یئرلی ایرتیجاعنی گوجلندیریردی. او، ایالتده رئپرئسسیو رژیم قورموشدو. روسیانی ایصراری ایله بو وظیفه به گتیریلیمیش و روسیا نماینده لری نین گؤستریشی ایله حرکت ائدن بو شخص مرکزی تئهران حاکیمیتینی سایمیر، حتی خارجی آغلاری نین یاردیمی ایله ایالتین اراضی سینی گیلان و زنجان حسابینا گئنیشلندیرمه به چالیشیردی.^۳ تبریزده کی روسیا باش کونسوللوغو، اورمو و اردبیل ده کی ویتسی-کونسوللوق لار ایالتین داخلی ایش لری نه قاریشیر، روس تبعه لری نین حاق لارینی قوروماق بهانه سی ایله بورانی اقتصادی جهت دن روسیا باغلاماغا چالیشیردی. بوندان ایستیفاده ائدن قافقالی ایش آدم لاری ایالتین اقتصادی حیاتی نی اله آماغا چالیشیردی. او بیر یانندان، یئرلی وارلی طبقه نین روسیا تبعه لیگینه کئچمه سی عادی حال آلمیشدی.^۴ ۱۹۰۹-جو ایلین مارتیندان ۱۹۱۰-جو ایلین مارتینادک اولان دؤورده آذربایجان ایالتینه داخل اولموش امتعه نین ۹۰٪-ی روسیادان گتیریلیمیش، بورادان ایخراج اندیلمیش مالین ۹۳٪-ی ده روسیا یا پاریلیمیشدی.^۵ روسیانی تبریزه تعیین اندیلمیش یئنی باش کونسولو، والی شجاع‌الدوله حاقیندا مرکزه معلومات وئیردی: «وچ

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, s. ۳۰.

^۲ - تبریزی علی، ادبیات و ملیت، ص. ۵۴.

^۳ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تهران، ۱۹۵۴، ص. ۳۲۶-۳۳۴.

^۴ - باخین:

-[...] Миллер, Русское землевладение в Азербайджане, *Известия Министерства Иностранных Дел*, ۱۹۱۳, книга III, С-Петербург, ۱۹۱۳, с. ۱۴۷-۱۶۸.

^۵ - [...] Миллер, Торговля и промышленность Азербайджана, *Известия Министерства Иностранных Дел*, книга IV, С-Петербург, ۱۹۱۲, с. ۹۲.

آیلیق عملی تجروبه م گوستریر کی، شجاع الدوله کیمی اطاعت کار بیر والی تاپماق چتین دیر. یاخشی سی بودور کی، قوی او اؤز وظیفه سینده قالسین.»^۱

تبریزده فارسجا نشر اولونان فیکیر و توفیق قزنت لری شجاع الدوله نی و روسیانی تعریفله مکله مشغول ایدی. اوچونجو مجلسه سئچکی لر زامانی (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری) توفیق قزنتی نین صحیفه لرینده مشروطه نی گؤزدن سالان، حتی اونو لغو ائتمه یه چاغیران مقاله لر چاپ ائدیلیردی. قزنت یازیردی کی، اگر مرکزی حکومت آذربایجان دا سئچکی لرین کئچیریلمه سینده ایصرار ائتسه، اوندا آذربایجان ایران دان آیریلماق مجبوریتینده قالاچاق.^۲ مرکزی حکومت دن و ایرانین باشقا یئرلریندن تجرید ائدلمیش آذربایجان داکی فئودال سئپاراتچیلیغی تکجه یئرلی موترقی قوه لری دئییل، هم ده اؤلکه ده ائفئکتیو مرکزی حاکمیت ایسته یین قوه لری قورخودوردو. بو دوروم آنا یاسانین طلبی اولان ایالت و ویلایت لرده یئرلی حاکمیت لر، باشقا سؤزله، یئرلی موختاریت پرنسیپینی ده گؤزدن سالماقدا ایدی.

بیرینجی دنیا ساواشی نین باشلانماسی ایله تئهران داکی «مشروطه چی حاکمیت» (قاجار سارایی نین اؤلکه نین ایداره سینده کی رولو جزئی ایدی) داها آجینا قالی دوروما دوشدو. تئهران حکومتی نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی اعلان ائتمه سینه باخمایاراق، ایران اراضی سی دؤیوشن طرف لرین حربی عملیات لار مئیدانینا چئوریلدی، ایرانین خارجی گوج لردن (روسیا و بریتانیا) آسیلیلیغی داها دا آرتدی. ایرانین نفوذ دایره لرینه بؤلونمه سی حاقیندا ۱۹۰۷-جی ایل روسیا-بریتانیا موقاویله سینه ۱۹۱۵-جی ایله یئنی دن باخیلدی، «بیطرف زونا» بریتانیانین نفوذ دایره سینه داخیل ائدیلدی. او بیر ی یاندان، آلمانیا دا ایران دا نفوذ صاحبی اولماغا چالیشیر، تئهران داکی سیاسی قوه لرین بیر حیصه سین (ایلک نؤوبه ده، ایران دئموکرات پارتیاسینی) اؤز طرفینه چکمه یه چالیشیردی. تئز-تئز دیشین مرکزی حکومت اؤلکه ده ثابیتلیک یارادا بیلیردی. تاریخ ادبیاتیندا آیرینتی لاری ایله عکس اولونموش بو حاکمیت بحرانی مؤوضوعسونا بند اولمادان اؤلکه ده و آذربایجان دا ایدئولوژی-سیاسی فیکیر مسئله لری اوزرینده دورماق مؤوضوعموز اوچون داها فابدالی اولما بیلر.

مستقیل و واحد ایران دؤولتی نین وارلیغی مسئله سی بیرینجی دنیا ساواشی دؤورونده گوندمه ایدی. اجتماعی فیکری دوشوندورن اساس مسئله بو بحرانان چیشیش یولونون

^۱ - *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства, 1878-1917, сер. III, N 18, Москва, 1932, с. 18.*

^۲ - احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۵۷۷.

تاپيلماسى ايدى. اۆلكە نىن گله جك طالعى ايله باغلى چئشىدلى ايدئىلار ايرەلى سورولوردو. ايگيرمينجى يوزايلين باش لاريندان گليشمكده اولان پان ايرانيزم - ايرانيين بوتؤولوگونو، اونون خاريجى دؤولت لرين تضييق لريندن آزاد اولماسىنى و مودئرنلشمە سىنى نظردە توتان ايدئولوژى-سياسى جريانيين طرفدارلارى فعاليت لرينى گئنيشلنديرمكده ايدى لرى.

مشروطه اينقىلابى نىن مغلوبىتىندن سونرا اۆلكە خاريجىينده كى مطبوعات «ايران ميلتى» آدلاندىرديغى توپلومو «واحد ايران ائتيك بيرليگى» نە چئوهرمك اوچون كونكرئت ايدئىلار ايرەلى سورمه يە، غئيرى-فارس لار مسئله سينده داها آقرئسيو مؤوقع توتماغا باشلادى. اونلار نىن، ايلك نؤوبەدە تورك لرين فارسلاشدىريلماسى ايدئىياسى داها چيلپاقلىغى ايله طلب ائيدىلىدى. حادثە نىن دراماتيكله يىگى و دوشوندوروجو طرفى اوندادير كى، بو مطبوعات اورقان لارى نىن چوخونون تأسيسىچى سى و اساس يازارلارى آذربايجان كؤكنلى نفوذلو شخص لرى ايدى لرى. سيد حسن تاغى زاده كاوه قزئتىنى بئرلیندە تأسيسى ائتميش (۱۹۱۶)، بو قزئت ۱۹۲۴-جو ايله دك فارس شووينيزمى و ايرقچيله يگى فيكيرلر نىن ياي مېش دير. حسين كاظم زاده-ايران شهرين تأسيسى ائتديگى باشقا بير اورقان - /ايران شهر درگى سى دە عىنى ايدئىلار يايماقدا ايدى. ماحمود افشار-يزدى نىن آز سونرا تأسيسى ائتديگى آيندە درگى سى دە پان ايرانيزمين اته-قانا دولماسيندا موهوم رول اوينادى. ماحمود افشارا گؤره، وطنداش لار اؤز لرينى ايلك اؤنجه ايرانلى دئىيل، تورك، عرب، كورد، بختيارى، يا توركمين سايسا، اوندا ايران دؤولتى داغىلار. اونا گؤره دە «آزليق لارين ديل لرينى، بؤلگه چيليك حيس لرينى، طايفا باغ لار نىن لغو ائتمەلى، فارس دىلى و ايران تاريخىنى ايلت لره گؤتورمەلى يېك.»^۱ ائله بو دؤورده عاريف قزوینى آدلى تانينميش شاعر دئىيردى: «توركون دىلىنى دارتيب بوينونون آردىندان چىخارتماق لازيم دير؛ بو دىلين آياغىنى اۆلكە دن كسمك و فارس دىلى ايله دؤردناللا آرازى كئچمك مصلحت دير؛ ائى سحر نسيمى، قالدخ و تبريزلى لره دئ كى، زردوشتون آنا يوردو چينگيزين يئرى دئىيل.»^۲

اۆلكە داخيليندە كى، اؤز لليكله خاريجىيندە كى ايران موخالىفتى ايلك دفعە اولاراق حاكيم مونارخيا ايله «ايران دؤولتى» آنلايش لار نىن آيىردى، حتى اونلارى بير-بىرينە قارشى قويدو. اونلار قاجارلارى «مىلت» ه ياد اولان، خاريجى دؤولت لرين ماراق اگئنتى كىمى تقدىم ائتمە يە باشلادىلار. موخالىف قروپ لارين «دؤولت» آنلايشى داها آرتيق درجه دە قديم ايرانيين

۱ - آيندە، جلد ۱، ۱۹۲۵. ص. ۶.

۲ - ايران شهر، ۱۸ اوكتيابر ۱۹۲۳، ص. ۱۰۳-۹۵.

اهمندی، پارتیا و ساسانی دؤولتلری ایله اؤزدشلهشدیریلدی. یوزایل لر اؤنجه مؤوجود اولموش بو دؤولتلر آری ایرقینین غورور منبعی کیمی ایدئاللاشدیریلدی.

دیگر طرفدن، موخالیفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلوک عینیلشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اؤلکه اهاالیسینین خئیلی حیصه‌سینی تشکیل ائدن تورکلره قارشى یؤنلیدیلدی. اؤلکه‌نین چوخ‌میلتلی ترکیبی گئریلیک علامتی حساب ائدیلدی. ایرانین آياغا دورماسی و اینکیشافی اوچون مودئرنیست دایره‌لرده غربی آوروپانین هوموژن (تک‌میلتلی) توپلوم‌لاری مودئل گؤتورولدو. چئشیدلی طایفالاردان، دیل‌لردن، کولتورلردن عبارت اولان ایران ایمیئریاسی موخالیفتین تبلیغاتیندا واحد مرکزی حاکیمیه‌ته مالیک، بیردیल्ली، بیرکولتورلو، بیرمیلتلی اونیتار دؤولته چئوریلمه‌لی ایدی. بو مقصدده چاتماق اوچون ایکی یول تکلیف ائدیلدی: ایداره‌چیلیگین مرکزلهشدیریلمه‌سی و آزلیقلارین فارسلاشدیریلماسی.^۱

ایرانین فیکیر حیاتیندا پان-ایرانیزمین مئیدان سولادیقی بو دؤورده اونو نئیتراللاشدیرا بیله‌جک، یا دا اونون غیری-فارس‌لارا قارشى آفرئسیولیگینی آزالداق ایدئیا جریانینین یارانماسی حاقیندا الیمیزده کیفیت قدر فاکت یوخدور. آنجاق تورکلرین ایران‌دا دورومو حاقیندا خاریجده اورتایا چیخمیش آیری-آیری یازی‌لار، ائله‌جه ده آذربایجان‌دا باش وئرمیش سیاسی پروسئسلر بورادا آیری-آیری آیدین قروپ‌لاریندا تورکچولوک (میلتچیلیک) فیکیرلرینین ده یارانماسینا نهدن اولدو.

احمد آغا اوغلو (آغاینو) ۱۹۱۱-جی ایلهده «تورک یوردو» درگی‌سینده چاپ ائتدیردیگی «تورک عالمی» عمومی باشلیقلى سلسیله مقاله‌لرینده ایران‌داکی تورکلر حاقیندا دا معلومات وئریر. آغا اوغلو یئرلی تورکلرین میلی شعور باخیمیندان گئریده قالدیغینی بیلدیریر و یازیر: «تورک قدر تمسوله (آسیمیلاسیون)، شرایط-ی موخیطیه‌یه تابعیت ائتمه‌یه میال بیر قوم یوخدور. تورک موخیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف-ی قومیه‌سینی، حیثیت-ی تاریخیه‌سینی، ادبیات، لیسان و حتی عنعنات-ی میلیه‌سینی بئله اونوتووئرمه‌یه حاضیردیر؛ بو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله ایثبات ائدیور: تورکلر ایران مدنیتی‌نین عامل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات-ی قومیه و لیسان-ی میلی‌لرینی اونوداراق بوتون قلبلری ایله فارس عادات و لیسانینا قاپیلدیلار.»^۲

^۱ - Ervand Abrahamian, Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat, *International Journal of Middle East Studies*, vol ۱, July ۱۹۷۰, no ۴, p.۲۹۳.

^۲ - Ahmed Agayef, *Türk alemleri*, ۱, *Türk yurdu*, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

ممد امين رسولزاده نين ۱۹۱۲-جى ايلين باش لاريندا ايستانبولدا چاپ ائتديديگى «ايران توركلرى» سىلسيله مقاله لرى ايران داكى توركلرين دورومو حاقيندا ايلك عمومىلىشىدىرىجى آراشديرمادير.^۱ ايلك ايكي مقاله ايرانين، اؤزلىكله گونئى آذربايجانين جوغرافى، ائتتو-دئموقرافىك تصنيفاتينا حصر ائديلىپ. سونرا ممد امين بى ايرانين دؤولت حياتيندا ايكي اساس ائتتوسون - توركلر و فارس لارين رولو مؤوضوعسونا كئچير. يازير كى، سون بئش يوزايلده ايران دؤولتچىلىگى ايكي عامله - توركلرين «قوتلى بازولارينا، جنگاورلىك سحيه لرينه» و «فارس مدنيتى نين معنوياتينا» اساسلانميش دير. فارس لار يالنيز معنويات ساحه سينده قالماميش، مولكى ايداره چىلىك ايش لرينده نفوذلاريني قورويوب ساخلاميشلار. بير قايدا اولاراق دؤولتده ايكنيجى شخص - صدر اعظم وظيفه سينه فارس لاردان تعيين ائديلميش دير. قاجارلار دؤورونده يالنيز ايكي سى - محمد شاهين زامانيندا حاجى ميرزه آغاسى و مظفرالدين شاه دؤورونده عين الدوله فارس لاردان دئيبلىدى، توركدولر.^۲

حربى-سياسى جهت دن مغلوب اولموش فارس عنصر، ايران حؤكمدارلار يالنيز يوزايل لرله تورك اولماسيني قبول ائتمه يه مجبور اولموش، اونلار يالنيز مارك لارينا اويغون سايميشلار. رسولزاده يازير: «فارس لار، تورك حؤكمدارلار يالنيز اؤز ميليت لرينه معارض اقرارشى» بولمادىقلاريندان اونلار يالنيز ايران پاديشاهلار يالنيز كيمي تقديس ائتميشلر [مقدس سايميشلار].^۳ اول عربلره، سونرا توركلره حربى-سياسى جهت دن مغلوب اولموش فارس لار، موختليف فورمالاردا مقاومت گؤسترمه يه باشلاديلار. فارس مقاومت حركاتى سلجوق لولار دؤورونده اساساً سياسى تئوروا (ايسمايىلى لر حركاتى) ال آتدى. بو جهده ائففنكت وئرمه ديكده - موغول لارين الموتو داغيتماسيندان سونرا - فارس عنصر، كولتورو ايله وارليغيني قوروماغا قرار وئردى، ائتنىك انرژى داها چوخ كولتورون يايىلماسى و

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki Yazıları)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, ۱۴۲ s.

^۲ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki Yazıları)*, s. ۱۸.

^۳ - يئننه اورادا، ص. ۱۷. بئله بير حال - ياد سولاله لرى اؤزونونكو سايماق و اونا اطاعت ائتمك بير يانا، سجده ائتمك - يالنيز فارس لارا عايد دئيبلىدى. معلوم دور كى، چينى ايشغال ائتميش، سونرا اوزون عصرلر اونون عالى حاكيمي اولموش تورك سولاله لرى چين تاريخينده بو گون ده تقدير ائديلن، اؤزونونكو سايبان سولاله لر اولموش دور.

اینکیشافینا یۆنلدى. شعبوبه حرکاتی بونون ان مشهور اؤرنگی دیر. سونرالار باتیلی آراشدیریجی لار بونو مؤوجود شرطلرده ان ائففنکتلی داوانیش طرزی حساب ائتدیلر.^۱

اوزامانکی ایرانین ایکینجی اتنیک المنتی - تورکلرین ایستاتوسو حاقیندا رسولزاده نین فیکری ده چوخ ماراقلی دیر: «ایران دا تورکلر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکییه ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلت دئییلدیلر. ایران تورکلری، اصیل ایرانلی اولان فارس لارلا حقوق دا موساوی وطنداش حالینده بولونورلار: عینی حاق لاری، عینی ایمتیازلاری حاض دیرلر؛ اؤگئلیک چکمز لر.»^۲ ائله بوراداجا مؤلف، قاجار حاکیمیتی نین «تورک ایرقیندن گلمه لرینه» باخما یارق، میلی-اتنیک پروسس لردن کناردا قالمالارینی بیلدیره رک، یازیر: «فقط ایران حؤکمدارلاری نین تورک اولماسی تورکلره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه دیگی گیبی، فارس میلتی نین تضییقینه ده سبب اولمامیش دیر.»^۳ عکسینه، «بو صورتله بئش یوز سنه دن بری شاهلیق تاختیندا تورک خانلی اوتورویورسا دا گرک بو خان لار، گرکسه تورک اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس لار طرفیندن تمثیل [آسیمیله] اولونموشلار.»^۴

رسولزاده بو آسیمیله پروسسینده ایکی عاملین - شیعه لیک و فارس دیلی نین - موهوم رولونون اولدوغونو گؤستریر. «شیعه لیک ایران تورکلرینی او قدر فارسلاشدیرمیش دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدرلر.» البته، بو سونونجو فیکیر - فارسلاشماق - تورک ائلیتینه («خواص») عاید دیر، چونکی آز سونرا اونون قئید ائتدیگی کیمی، «ایران دا بیر کلمه فارسی بیلمه یین کولتیلی تورکلر واردیر.» تورک ائلیتی نین فارسلاشماسی حادثه سینده فارس دیلی نین موهوم رولونا دیقتی چکن رسولزاده، گؤستریر: «حؤکمدارلارین تورکلویونه رغماً مملکتین لیسان-ی رسمی سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی محافظظه اولونموش دور.»^۵ تحصیل تامامیله فارسجا اولدوغوندا ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر. رسولزاده گؤستریر:

۱ - تانینمیش ایران شوناس عالیم ریچارد ن. فری ایرانلی لارین کولتوردن اساس موباریزه واسطه سی کیمی ایستیفاده ائتدیکلری حاقیندا یازیردی کی، اونلار «سلجوق لولاری کولتورلرله فتح ائتدی لر.»

- Richard N. Frye, *Iran*, New York, ۱۹۵۳, p. ۵۳.

۲ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki Yazuları)*, s. ۱۷.

۳ - یئنه اوردا.

۴ - یئنه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

۵ - یئنه اوردا، ص. ۱۷.

«خلاصه عربجه ناسیل بیر ليسان-ی دینی ایسه فارسجا دا او درجه بیر صلاحیت و نفوذو حائض ليسان-ی تحریردیر [یازی دیلی دیر]. تورکجه قونوشولور، تورکجه نطق اندیلیر، تورکجه وعظالر سؤیلهنیر. فقط یازییا گلینجه هپ فارسی کسلییر.»^۱ بنله بیر غئیری-موناسیب شرایطده یئرلی تورک ادبیاتی اؤزونه یول تاپمالی، اینکیشاف ائتمه لی ایدی. مقاله لرین بئشینجی سینده تورک ادبیاتی اؤنچول نماینده لری نین اثرلریندن گتیریلن نومونه لر اساسیندا تحلیل ائدیلیر. مقاله نین سونراکی حیصه سینده تورکجه مطبوعاتین ایجمالی وئرلییر، صحبت و فریاد قزئت لری شرح ائدیلیر.

«ایران تورک لری» یازی سئریالی نین موهم حیصه سی تورک لرین مشروطه اینقیلابیندا (۱۹۰۵-۱۹۱۱) ایشتیراکی نا حصر ائدیلیب. رسول زاده بیلدیریر کی، فرانسای اینقیلابیندا مارسل، عثمانلی اینقیلابیندا سئلانیک نه ایدیسه، مشروطه اینقیلابیندا دا تبریز اودور. مؤلف، گؤرکملی تورک آیدین لاری نین (شئیخ جمال الدین، محمد طاهیر، عبدالرحیم طالیب زاده، زین العابدین ماراغای) اینقیلابین فیکیر باخیمیندان حاضیرلانماسیندا رولونو، اونلارین سیاسی حادثه لرده فعال ایشتیراکی نین سببلرینی گئنیش تحلیل ائدیر، اینقیلابین آذربایجان دا گئدیشی نین قیسا خلاصه سین وئریر. تورک لرین بو اینقیلابدا ان فعال ایشتیراکی نا باخمایاراق، اوندان فارس لارین داها فایدالی چیخمالاری دا رسول زاده نین دقتینی چکن مسئله لر دن دیر. حتی بو اثرین ان قیمتلی مزیت لریندن بیریدیر.^۲ «ایران تورک لری» سلسیله سی نین سونونجو مقاله سی قاشقای لارا حصر ائدیلیب. بورادا رسول زاده قاشقای لار حاقیندا قیمتلی ائتئوقرافیک معلومات لار وئریر.

عثمانلی اوردوسونون ساواش ایل لرینده یکی دفعه (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری - ۱۹۱۵-جی ایلین یانواری، ۱۹۱۸-جی ایلین آپرئلی - نوپابری) آذربایجانا گیرمه سی و خالق آراسیندا تبلیغات ایش لری نین تشکیلی بورادا تورکلوک فیکری نین یارانماسینا تأثیر سیز قالمادی. عثمانلی لارا قارشی دؤیوشمک اوچون یئرلی اهالی دن بیغلمیش «یزاقی»، «سیلی»، «امریه» و باشقا آلا ی لار اونلارا قارشی ووروشماقدان ایمتیناع ائدیلیر. تورکلوک دوشمنی احمد کسروی نین اعتراف ائدیگی کیمی، عثمانلی قوشون لاری نین تبریزه داخل اولماسینی یئرلی اهالی بؤیوک سئوینجه قارشیلادی.^۳ انور پاشانین سود قارداشی نورو پاشانین

۱- یننه اوردا، ص. ۳۱.

۲- یننه اوردا، ص. ۳۰.

۳- احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۶۰۴. سووئت دؤورونون شوبهه سیز چوخ فایدالی، آنجاق ضدیتلی محصولو اولان جنوبی آذربایجان تاریخی نین اوچئرکی (۱۹۲۷-۱۸۲۸) [باکی: علم، ۱۹۸۵] آدلی آراشدیرمادا عثمانلی

کوماندانلیغیندا عثمانلی اوردوسونون ایکینجی دفعه آذربایجاندا اولماسی یئرلی میلی دوشونجه لی اینسانلاری جانلاندیردی. عثمانلی کوماندانلیغی اورمولو تورپاق صاحیبی، ضیالی بیر شخص اولان جمشید اردشیر افشار مجدالسلطنه نی ایالتین والی سی تعیین ائتدیلر. بورادا «اتحاد اسلام» تشکیلاتی نین یئرلی بؤلمه سی قورولدو (صدری یوسیف ضیاء)، بیر سیرا تانینمیش دین خادیم لری بو بؤلمه ایله امکداشلیق ائتدیلر.^۱ عثمانلی اوردوسو تبریزده تورکجه آذربایجان قزئی نین چاپینی تشکیل ائتدی. قزئتین باشینا گنج معلم، شاعیر میرزه تاغی روفتی گتیریلدی. توپلومدا آذربایجان اهالی سی نین تورکلوقو، ایران-توران و ب. مؤوضوع لار موداکیره اولونماغا باشلادی.^۲ عثمانلی اوردوسونون یاردیمی ایله اورمودا تحصیلین تورکجه اولدوغو بیر مکتب آچیلدی. اورمونون تانینمیش موجهیدی فضل اله بو مکتبه مودیر تعیین ائدی، «قیسا مدت عرضینده مکتبین صنیفلری اوشاق لار و شهرین جاوانلاری ایله آغزیناجان دولدو.»^۳ فارس دیلی بورادا خارجی دیل کیمی تدریس اولونوردو. معلم لر شهرین ساوادلی آدم لاری و عثمانلی اوردوسونون گنج ضابطلری ایدی لر.

یئرلی اهالی نین احوال-روحیه سینه تأثیر ائدن دیگر عامل لر سیراسیندا ساواش زامانی و اوندان سونرا آذربایجاندا یاشانان حادثه لر، ایلك نؤوبه ده ۱۹۱۸-جی ایلین فئورال-آپرئل آی لاریندا تورکلرین قیرغین لاری اولدو. بو قیرغین لارین اساس سببکاری اورمو اطرافینداکی خریستیان اهالی نی تحریک و تشکیل ائدن روسیا، فرانس، اینگیلتره و آبش-ین یئرلی دیپلوماتیک نماینده لیک لری ایدی لر. آنتانتا [متفقین] نماینده لری، اؤزلیکله روسیا آگنت لری ساواش زامانی عثمانلی داخیلینده کی اثرمنی لری و آیسور (نئستوریان، نستوری، جیلو) اهالی نی سیلاخلاندیریب، جبهه آرخاسیندا عثمانلی اوردوسونا قارشى تخریبات لارا یؤنلتدیلر. عثمانلی قوشون لاری بو تخریبات لارین قارشى سینی آلیب، اونلارین سیلاحلی دسته لری نی داغیتدیقدان سونرا یوزمین لرله قاقچین سرحدی کئچیب، خوی، اورمو و سلماس اطرافینا یئرلشدی. تکجه قاقچین آیسورلارین سایى ۲۰۰ مین نفردن چوخ ایدی. تبریزده کی روس باش کونسولو نیکیتین راپورتوندا یازیردی کی، «بو وحشی داغلی لاری [آیسورلاری]

۱- اوردوسونون آذربایجاندا داورانیشی تامامیله تحریف ائدیلمیش، باکی داکی «موترقی» اثرمنی قزئتینه (باکو) ایستینادا عثمانلی لارین «آذربایجاندا اهالی نین نیغرتینی قازاندیغی» ادعا ائدیلمیش دیر. باخین: ص. ۱۹۵-۱۹۳.

۱ - احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۶۵۳-۶۵۲، ۷۹۶.

۲ - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، بئرلین: ایران شهر، ۱۳۰۴، ص.

۳ - علی دهقان، سرزمین زرتشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه، تهران، ۱۹۶۹، ص. ۱۵۴-۱۵۳.

دینج و اکینچی موسلمان اھالی نین قونشولوغوندا توتماق مومکون دئییلدیر.^۱ یالنیز اورمو اطرافیندا اولان ۱۰-۱۵ مین آیسورون احتیاجینی روس نماینده لیگی بیر-تھر اؤدهمه یه نایل اولدو. چیل-چیلیق، آج، غضبلی آیسور کوتله سی یئرلی اھالینی غارت ائتمکله، موسلمان کندلرینی ضبط ائتمکله مشغول ایدی. او بیر یاندا، بو بؤلگه ده کی ۸۰ مینلیک روس قوشون لاری قتل-غارت ایشینده آیسورلاردان گئریده قالمیردی. نیکیتین یازیر کی، روس عسگرلری «یاخشی یئییب، یاخشی استراحت ائدیردیلر؛ اونلارین ایشی گونده اوچ اؤینه بو شهرین [اورمونون] بازارلارینی غارت ائتمکدن، غارت ائدیک لرینی، حربی پالتارلارینی، ساواش واسطه لرینی، حتی توفنگ لرینی و گولله لرینی ساتماقدان عبارت ایدی.»^۲ روس کونسولو داھا سونرا بیلدیریر کی، «اورمییه ده خریستیان قوشونون یارادیلما سی قراری وئرلیدی.» بو قوشونون شخصی هئیتی آیسورلار و اثرمنی لردن عبارت اولمالی، اونلار روس، اثرمنی، فرانسیز، اینگیلیس ضابطلری تعلیم وئرمه لی ایدیلر. راپورتدا بیلدیریلیر کی، اثرمنی -آیسور بیرلشمیش قوشونون ۱۹۱۸-جی ایلین فئورالین ۹-دا اورمو شهرینه هوجومو و اوچ گونلوک دؤیوش لر «خریستیان لارین خئیرینه سونوجلاندى، بو ساواشین داوامی چوخ تأثیرلی اولدو، چونکی نئستوریان لارداکی کیمی ائتنیک وحشیلک غالب دوروموندا حد-حدود بیلمیر.»^۳

سونراکی گئدیشتاتی «آذربایجانین عمومی تاریخی» نین یازاری کاپیتان (سروان) کاویانپور تصویر ائدیر. کاویانپور یازیر کی، وطنه قاییدان روس عسگرلری نین بوتون سیلاحی خریستیان لارین ایینه کئچدی. اونلار اورمو و اطرافیندا مستقیل دؤولت یاراتماق ادعاسیندا ایدی لر. آیسورلارین دینی رهبری مارشیمونون کوماندانلیغیندا آز مدتده ۳۰ مینلیک اوردو قورماق دوشونولوردو. حالبوکی موسلمان لارین ایختیاریندا جمعی ۴۰۰ اودلو سیلاح وار ایدی.^۴ تکجه اورمو شهرینده ۱۰ مین یئرلی اھالینی قیردیکدان سونرا اثرمنی-آیسور قوه لری سالماس، دیلمان و خوویو دا اله کئچیرمه یه چالیشدی لار. قارشى سیندا توتارلی سیلاحلی گوج گؤرمه دیگیندن بو شهرلرین و اطراف کندلرین اھالی سی مین لرله قوربان وئردی. کاویانپورا گؤره، اکثریتی موسلمان لاردان اولماقلا بو دؤیوش لرده ۱۳۰ مین آدم اؤلدورولدو.^۵ یئرلی

۱ - سروان احمد کاویانپور، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران: آسیا، ۱۳۴۶، ص. ۲۴۱.

۲ - یئنه اوردا، ص. ۲۴۲.

۳ - یئنه اوردا، ص. ۲۴۵.

۴ - یئنه اوردا، ص. ۲۴۷.

۵ - یئنه اوردا، ص. ۲۶۶.

موسلمان اھالی نین طلب لرینه جاواب اولاراق عثمانلی قوشونو یئنی دن جبھه خطینی کنچیب، کوتلهوی قتل لری دایاندیردی. یئنه کاویانپورون وئردیگی معلوماتا گؤره، ساکیتلیگی برپا ائندن سونرا آذربایجان دان چکیلن عثمانلی اوردوسونون کوماندانلیغی اورمو اھالی سینی توپلاییب، اثرمنی لر و آیسورلاردان ساواش غنیمتی اولاراق آلدیقلاری سیلاح لاری اھالی نین آلماسینی، عثمانلی لارین گئتمه سیندن سونرا اؤزونو مدافعه ائتمه سینی تکلیف ائندی. شهر آغساققال لاریندان بیر ی چیخیب، ایران دؤولتی نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی، اودور کی، سیلاح آلماغا احتیاجلاری اولمادیغینی بیلدیردی.^۱ بو جور اساسسیز «پاسیفیست» [دینچ] مؤوقع آز سونرا اورمو اھالی سی و اطرافنی نین یئنی دن باشی نین بلابا گیرمه سینه نهدن اولدو. اورمو اطراف لاریندا کورد شکاک طایفاسی اونسوز دا خئیلی واختدی بلابا چئوریلیمیشدی. اثرمنی و آیسورلارین سیلاحلی دسته لری داغیدیلدیکدان سونرا اونلارین یئرینی بو کورد طایفاسی توتدو. مارشیمونو آلداداراق قتل ائدن ایسماییل آغا سمیتکو (سیمکو) نفوذ دایره سینی گئنیشلندیرمیش، ایالت حکومتی و تئهران دان گؤندریلن سیلاحلی دسته لری مغلوب ائده رک، ماکی دان سردشته قدرکی اراضیده آغالیق ائدیردی. سمیتکونون «موسستقیل کوردوستانینا» آذربایجان ایالتی نین اورمو گؤلوندن باتی و گونئی تورپاق لاری دا داخل ایدی.^۲ یئرلی تورک اھالی سی بو دفعه سمیتکونون ظلمونه معروض قالمیشدی. (۱۹۲۵-جی ایله دک بو اراضی لر سمیتکونون نظارتینده قالدی.)

آذربایجان دا ائلیت طبقه نین سیاسی داورانیشینا تأثیر ائدن، یا ائده بیله جک باشقا بیر حادثه ایسه قافقازلاردا باش وئرمکده ایدی. فنورال اینقیلابیندان سونرا اسکی روسیا ایمپئراتورلوغونون چؤکمه سی گئدیشینده قافقازلاردا مرکز دن قاچما مئیل لری سرعتله آرتیر، میلی قوه لر بو بؤلگه نین موسستقیللمه سی اوچون فعالیت گؤستریردی لر. ۱۹۱۸-جی ایلین آپریلین ۲۲-ده گونئی قافقاز روسیادان آیریلدیغینی اعلان ائندی، گونئی قافقاز فئدراسیاسی نین پوزولماسیندان سونرا قوزئی آذربایجان ما ی آیی نین ۲۸-ده اؤزونون دؤولت موسستقیللیگینی اعلان ائندی، آذربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسیندا گئنیش میلی-مدنی قوروجولوق ایش لری باشلادی.

۱- یئنه اوردا.

۲- باخین:

- Ольга Жигалина, *Национальное движение курдов в Иране*, Москва: Наука, ۱۹۸۸, с. ۵۰-۵۸.

سیاسی سورجین گئدیسی گؤستردی کی، قوزئی ده کی بو حادثه لر گونئی آذربایجان دا سیاسی ائتلیتین داورانیشینا تأثیر ائتمه دی، یا دا آز تأثیر ائتدی. ^۱ بو دؤورده مؤوجود اولموش ایرشاد، ایتیحاد و ترقی ایسلام، ایرانین موترقی، دئموکراتهای موترقی، نصرت، احرار، سوسیال-دئموکرات عدالت پارتیاسی، اکثریون، بیچیزان، ایستیقلال ایران و فرقه ایسلامی کیمی کیچیک سیاسی پارتیا و اؤلکه میقیاسلی پارتیالارین یئرلی شؤعه لری آذربایجان دا سیاسی فعالیتله مشغول ایدی. بو پارتیالارین پروگرام لاریندا اؤلکه ده میلی مسئله نین وارلیغی اؤز عکسینی تاپمامیشدی. یالنیز ایرشاد پارتیاسی نین پروگرامیندا زاقاقازیانین دوغوسو ایله گونئی آذربایجانا اؤز موقددراتینی تعیین ائتمه حاقی نین وئرلمه سی ضرورتی، ایرانین موترقی ایسه ایران دا غیری-فارس لارین ایتیدایی مکتبلرده آنا دلینده تحصیل آلماسینا طرفدار اولدوغونو بیلدیریردی. ^۲ ۱۹۲۰-جی ایلین یون آییندا انزلی ده ایلك قورولتایینی کئچیرمیش ایران کومونیست پارتیاسی بو اؤلکه ده ۱۵ میلت و دینی قروپون اولدوغونو، ایران داکی میلتلرین فئدتراتیو اساس لاردا اتفافی نین یارادیلماسی ضرورتینی بیلدیریردی. ^۳ قورولتای نماینده لری نین اکثریتی نین تورکلردن عبارت اولماسینا باخمایارق، بو پارتیانین بوتون سندلری فارسجا ایدی. ویدادی موصطافایئوین فیکرینه گؤره، بو، «همین دؤورده آذربایجان دا دئموکراتیک حرکاتین سنپاراتچیلیق و پان-تورکیزمده گوناھلاندیریلماماسی ضرورتی» ایله ایضاح ائدیله بیلر. ^۴ باکی دا نشر ائدیلن *صدای ایران و آذربایجان* قزئت لری پان-ایرانیست ایدئیا لارین تبلیغاتچی سی ایدیلر. سونونجو قزئتین تام آدی «آذربایجان - جزو لاینفک ایران است» («آذربایجان - ایرانین آریلماز حیصه سی دیر») ایدی و قزنتی سید جعفر جاوادزاده - پیشه وری چیخاریردی.

دؤورون ان اؤنملی پارتیاسی ایران دئموکرات پارتیاسی (ای دپ) ایدی. دئییلدیگی کیمی، اونون دا پروگرامیندا میلی مسئله حاقیندا هئچ نه یوخ ایدی، پروگرامین «سیاسی قورولوش» بؤلمه سینده ایالت و ویلایت انجومن لری باره سینده بئله دانیشیلیمیردی. ^۵ ای دپ-نین سیاسی فعالیتی دینج، تکامل یولو ایله موباریزه پرینسیپینه اساسلانیردی. بو پرینسیپ داخیلینده

^۱ - میلی شاعیر صابیر، مشهور شعرلری نین بیرینده یازدیغی «دیندیریر عصر بیزی، دینمه بیریز، آچیلان توپلارا دیکسینمه بیریز» فیکرینی هم ده، بلکه ده داها چوخ گونئی آذربایجان سیاسی ائتلیتینه عاید ائدیردی.

^۲ - Əvəz Həbibov, *Cənubi Azərbaycanı azadlıq hərəkəti*, Bakı-, ۱۹۶۸, s. ۶۴-۱۱۵;

^۳ - T.A. İbrahimov, *İran Kommunist Partiyasının yaranması*, Bakı, ۱۹۶۳.

^۴ - Vədadi Mustafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin birinci yarısı)*, s. ۷۵.

^۵ - باخین:

- *Новая история Ирана. Хрестоматия*, с. ۲۶۴-۲۶۵; Şövkət Tağıyeva, *۱۹۲۰-ci il Təbriz üsyanı*, Bakı: Elm, ۱۹۹۰, s. ۴۰.

دانشیق‌لار، خواهیش‌لر، طلب‌لر یولو ایله مرکزی حکومت‌ه تأثیر ائتمک، یئرلی والی و ایداره رئیس‌لری‌نین ایستعفا‌سینی طلب ائتمک اساس موباریزه فورماسی ایدی. بو پارتیانین یئرلی، آذربایجان ایالت کومیت‌ه‌سی چوخ‌سایلی عضولرین اولماسی و آکتیولیگی ایله فرقله‌نیردی (۱۹۱۰-جو ایله یارانمیشدی). ایالت کومیت‌ه‌سی‌نین تبریزدن باشقا اردبیل، قزوین، زنجان، اورمو و باشقا شهرلرده یئرلی شؤعبه‌لری وار ایدی. تبریزده ایالت کومیت‌ه‌سی فارسجا تجدود (یعنی لشمه) آدلی قزئت چیخاردیردی. ۱۹۱۷-جی ایلین آوقوستوندا ای‌دپ ایالت کومیت‌ه‌سی‌نین کونفرانسی کئچیریلدی. بو کونفرانس‌دا جاری سیاسی دوروملا باغلی موهوم قرارلار وئریلدی. محض بو کونفرانس‌دان سونرا بیر سیرا سندلرده آذربایجان دئموکرات پارتیاسی (آدپ، فیرقه دئموکرات آذربایجان) آدی گوروندو و فاکتیک اولاراق او، مستقل فعالیت گؤسترمه‌یه باشلادی. حالبوکی بو کونفرانس‌دا و اوندان سونراکی ییغینجاق‌لاردا ای‌دپ-یه مونا‌سیبت خصوصی اولاراق موذاکیره ائدیلمه‌میش، آیریجا پارتیا پروقرامی قبول ائدیلمه‌میش‌دیر. کونفرانس آدپ مرکزی کومیت‌ه‌سینی‌نین ترکیبینی معین ائتدی، اونون صدری شئیخ محمد خیابانی سئچیلدی.^۱

ای‌دپ ایالت کومیت‌ه‌سی فئورال اینقیلابیندان سونرا بوراداکی روس اوردوسو عسگرلری نین یاراتدیقلاری سوونت‌لره امکداشلیغا باشلادی، بعضی یئرلرده اؤز نماینده‌لرینی عضو کیمی بو سوونت‌لره گؤندردی. ۱۹۱۸-جی ایلین باش‌لاریندا سوونت حکومتی ایران اراضی سیندن روس قوشون‌لارینی چیخارتدیقا اونون ارزاق احتیاط‌لارینی و آرتیق سیلاح‌لاری دانیشیق اساسیندا آدپ-نین نماینده‌لرینه تحویل وئریلدی.^۲ آدپ بو ایل‌لرده سوونت‌لره بیرگه سیاسی آکسیاللار‌دا تشکیل ائدی‌لر. پارتیانین آوقوست کونفرانسی «پارتیانین روسیاداکی اینقیلابا مونا‌سیبیتی حاقیندا» آدلی قطعنامه قبول ائتمیش، بولشئویکلری نظره آلاراق «بیز مرانامه‌سینده اؤز اؤلکه‌سی‌نین و باشقا اؤلکه‌لرین خالق‌لاری‌نین آزادلیغینی قئید

۱ - شئیخ محمد خیابانی هیجری ۱۲۹۷-جی ایله (۱۸۷۹/۱۸۸۰) خامنه قصبه‌سینده تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموش، ایلك تحصیلینی بورادا االدیقان سونرا روسیانین پتروسک شهرینه گله‌رک، اتاسی ایله تجارتله مشغول اولموش‌دور. بیر مدت بورادا قالدیقان سونرا تبریزه قایتمیش، بورادا دونیوی و دینی علم‌لری اؤیرنمیش‌دیر. مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراک ائتمیش، تبریزده‌کی ایکی مسجدده واعظلیک ائتمیش، ایالت انجومنی‌نین عضو کیمی خیابان محله‌سینده مدافعه ایش‌لرینه باشچیلیق ائتمیش‌دیر. ایکینجی مجلسه سئچیلیمیش شئیخ محمد خیابانی ایران دئموکرات پارتیاسینا داخل اولموش، اونون تکامل یولو ایله اینکیشاف پروقرامینی قبول ائتمیش‌دیر. آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین: علی آذری، قیام شئیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۱۳۲۹؛ شرح حال و اقدامات شئیخ محمد خیابانی، بئرلین: ایران‌شهر، ۱۳۰۴. - Şövkət Tağryeva, ۱۹۲۰-ci il Tabriz üsyanı; - Şövkət Tağryeva, ۱۹۲۰-ci il Tabriz üsyanı, s. ۵۲.

اٲن ٲارتيا ايله دوست اولمالى بيق» وظيفه سيني قويموشدو.^۱ آٲ-نين رهبرى خيابانى ده اؤز چيخيش لاريندا بولشئويكلره رغبتيني گيزلتمير، اونلارلا سيخ ايش بيرليگينه چاغيريردى.

آٲ روس قوشون لاريندان فرقلى اولراق دوققوزونجو عثمانلى اوردوسو ايله نورمال موناسيبت قورا بيلمهدى. جمعيتين بير حيصه سى عثمانلى اوردوسونو اثرمنى-آيسور و كورد هوجوم لاريندان و قتل-غارت لريندن قورتاران قوه حساب انديرديسه، باشقا بير حيصه سى، بو سيرادان آٲ رهبرليگى اونو ايشغالچى قوه سايريردى. اودور كى، آٲ عضولرينى تعقيب اٲن عثمانلى اوردوسو آوقوستون ۱۳-ده ٲارتيا نين رهبرليگيني (خيابانى، نوبرى، بادامچى) حبس انديب، اورمويآ ٲاردى، نويابر آييندا ايسه آذربايجان اراضى سيني ترك اٲنلارنى بير نچه هفته قارسدا ساخلاديقدان سونرا آزاد اٲتى. بعضى معلومات لارا گؤره، اونلارين حبسى ايران حكومتى نين، اؤزليكله وليعهد محمد حسن ميرزه نين خواهيشى ايله باش وئرميشدى.^۲

عثمانلى اوردوسو آذربايجانى بوشالندان سونرا بورانى اينگيلىس قوشون لارى ضبط اٲتى. دنيا ساواشى نين بيتمه سينه باخماياراق برىتانيا ايران دان چكيلمك ايسته مير، عكسينه، عثمانلى نين و روسيانين بورادان گئتمه سيندن ايستيفاده اٲده رك، ايران دا داها آرتيق درجه ده مؤحكلمنك نيتينده ايدى. ۱۹۱۹-جو ايلين آوقوست آييندا وثوق الدوله حكومتى ايله ايمضالانميش موقاويله ايرانى سياسى و اقتصادى جهت دن برىتانيا دان تام آسيلي وضعيته سالىردى.

بو موقاويله نى ايران جمعيتى حيدتله قارشيلادى. اؤلكه ميقياسيندا موقاويله نين لغو اٲديلمه سيني طلب اٲن چيخيش لار باش وئردى. ان جدى حركات گيلان، خوراسان و آذربايجان دا گئديردى. اؤلكه نى بوروموش حركاتين اساس طلبى برىتانيا-ايران موقاويله سى نين لغوى ايدى.

مشروطه حركاتيندا اولدوغو كيمي بو دفعه ده آذربايجان حركاتين مركزينه چئوريلدى. اؤلكه نين باش ناظيرى وثوق الدوله آذربايجانى ايران دؤولت اورقانيزمينده «قارا يارا»

^۱ - *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki* (۱۸۲۸-۱۹۲۷, s.۲۰۵.

^۲ - Touraj Atabaki, *Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London and New York: British Academic Press, p.۴۷-۴۸.

آدلاندیریر، بورادا دوروم دوزلمه یینجه ایران دا «راحتلیق» یارانمایاجاغینی دئییردی.^۱ آذربایجان رسپوبلیکاسی نین ایران دا ایلك سفیری عادیل خان زیادخان ۱۹۲۰-جی ایلین مارت آی نین باش لاریندا گونئی آذربایجان داکی سیاسی دوروم حاقیندا یازیردی: «ایران آذربایجانیندا ایران دان آیریلماق و آذربایجان رسپوبلیکاسینا بیرلشمک ایستیقامتینده هله ضعیف ده اولسا، تبلیغات گنڈیر. آذربایجان رسپوبلیکاسی یاخین گله جکده ایران دا باش وئرجهک حادثه لره حاضر اولمالی دیر.»^۲ آپرئل آی نین ۱۱-ده ایسه سفیر ایران داکی دورومو بیله خارا کتئریزه ائدیر: «ایران سورونور، کوتله وی روشوتخورلوق و وظیفه لره تعیینات زامانی آچیق آل وئر؛ نتیجه ده خالقین اینصافسیز جاسینا سویولماسی؛ محکمه و عدالت دئییلن بیر شی یوخدور؛ کچمیش عظمت دن اثر-علامت قالما ییب؛ یئنی مدنیت و آبادلیق گورونمور؛ هر یاندا یوخسوللوق و ناتمیزلیک... فارس لارین بیزیم رسپوبلیکایا موناسیبتی او قدر ده یاخشی دئییل، عکسینه، ایران آذربایجاننی تورک لری نین موناسیبتی قارداش جاسینا، دوست جاسینا دیر. ایران آذربایجاننی موختاریته، مستقیلیگه و فارسستانان آیریلماغا جان آتیر.» سفیر عادیل خان زیادخانین آپرئلین ۱۲-ده خاریجی ایش لر ناظیرینه یازدیغی مکتوب تبریزده کی حادثه لره اونون ماراغینی گؤستریردی: «ایران آذربایجانلی لاری آچیق دئییرلر کی، آذربایجان آذربایجانلی لاری اوچون دور و نه واختا قدر تهراندان گؤندریلن فارس حاکیم لری نی دولاندیراجیق. اونلارین یئگانه مقصدی بدبخت آذربایجان خالق نی شیره سینی سورماقدان، غارت اولونموش خالق پول لاری ایله تهراندان ساری لار تکیب، باغلار سالماقدان عبارت دیر.»^۳

آذربایجان رسپوبلیکاسی سفیری نین سونونجو مکتوبو گؤندردیگی تاریخده تبریز آرتیق آدب-نین نظارتینده ایدی. آذربایجان دا ساکیتلیک یاراتماق اوچون وثوق الدوله بورایا قدارلیغی ایله فرقله نن شاهزاده عین الدوله والی، امین المولکو ایسه والی موعاونی تعیین ائتمیش، تبریزه چوخلو پولیس قوه لری گؤندر میشدی. مارت آییندا داوام ائدن رئرئسسیالار، ائله جه ده آپرئلین باش لاریندا یئرلی دئموکرات لارین حبس ائدیلمه سی، آدب رهبرلیگینی یومشاق مباریزه اصول لاریندان (خواهیش، طلب، اعتراض میتینقی، یئرلی مأمورون ایستعفا سی طلبی و س.) ال چکیب، داها رادیکال آدیم لار آتماغا تحریک ائتدی. تبریزده کی

^۱ - یئنه اوردا، ص. ۶۳.

^۲ - Nəşib Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakı: Qanun, ۲۰۱۱, s. ۲۱۴.

^۳ - یئنه اوردا، ص. ۲۱۵.

مؤختلیف سیلاحلی دسته‌لر بیطرف قالدیق‌لاری، حتی بعضی دسته‌لرین باشچی‌لاری آدپ طرفینه کئچدی‌کلری اوچون بورادا ایکی گون ایچینده دؤولت ایداره‌لرینی اله کئچیرمک چتین اولمادی. موقتی حاکیمیت اورقانی کیمی تشکیل اولونموش اجتماعی ایداره هئیتی نین (ای‌ای‌هه) صدری شیخ محمد خیابانی آپرئیلین ۷-ده تبریز اهالی‌سی قارشی‌سینداکی چیخیشیندا بیلدیردی کی، «بو گون بیز وثوق‌الدوله و اینگیلیس تالانچی سازیشینی باغلامیش حکومت علثیهینه عصیان ائتمیشیک و ... آذربایجانین آدینی آزادستانا دییشه‌رک بو گون دن بو آدی رسمی آد کیمی اعلان ائدیریک.»^۱ آپرئل آیی نین ۹-۱۵ ای‌ای‌هه-نین فارس و فرانسوز دیل‌لرینده یازلمیش بیاناتیندا عصیانین مقصدی آذربایجان ایالتینده آسایش یاراتماق، حکومت نماینده‌لری نین آنا یاسا یا ضد سیاستینه سون قویماق و آنا یاسانی سؤزدن ایشه کئچیرمک کیمی فورموله اندیلدی.^۲ حاکیمیتی اله آلان دان سونرا کی بئش آی عرضینده ای‌ای‌هه-نین فعالیتی، آذربایجان‌دا دوروم حاقیندا علی آذری، احمد کسروی، میخییل ایوانوو، شووکت تاغیینوا و باشقالاری نین آیرینتیلی آراشدیرمالاری اولدوغوندان عصیانین کاراکتتری اوزرینده دورماغا چالیشاق.

یوخاری‌داکی آلینتی‌لردان دا گؤرونوگو کیمی، عصیانین اساس مقصدی ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران سازیشی نین، اولکده اینگیلیس آغالغی نین لغوی ایدی.

آدپ رهبرلیگی نین ایالتین آدینی «آزادستان»^۱ دییشدیرمه‌سی یالنیز تبلیغات مقصدی داشیمامیش‌دیر. بو مسئله‌یه آیدینلیق گتیرمک تبریز عصیان‌نین کاراکتئرینی آیدینلاشدیرماغا یاردیم ائدر. خیابانی و سیلاح‌داش‌لاری عینی واختدا، ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئیلین ۷-ده، آرازین قوزئی‌ینده «آذربایجان» آدلی دؤولتین (آذربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسی نین، آدر-ین) وارلیغینی یئترینجه دیرلندیره بیلمه‌دیلر. آدپ رهبرلیگی بو میلی و موستقیل دؤولتله علاقه قورماغا جهد ائتمه‌دی. بوندا بولشئویزمه رغبت و سووئت روسیاسی نین وعدلرینه اینام موهوم رول اوینامیش اولاییلر. اونلار آدر-ین دئنیکن، داها سونرا سووئت روسیاسی تهلوکه‌سی قارشی‌سیندا سیاسی وارلیغینی قوروماق اوچون اینگیلیس قیوملوغوندان یارارلانماق ایستگی نین یئترینجه فرقینه وارمامیش، بو دؤولتین گونئییه ادعالی اولماسینی ظن ائتمیش‌لر. بعضی مؤلف‌لر بو آددییشمه‌نی آرازین قوزئی‌ینده آذربایجان سووئت سوسیالیست رسپوبلیکاسی نین یارانماسی ایله ایضاح ائتمه‌یه چالیشیرلار.

۱ - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۱۳۴۹، ص. ۳۶۷.

۲ - یشنه اوردا، ص. ۳۴۳.

مثلاً، ۱۹۶۰-جی ایل لرین تانیتمیش سولچو موخالیف لیدئرلردن بیرى علیرضا نابدل (اوختای) یازمیش دیر: «خیابانی نین دئموکراتلاری بؤیوک اوکتیابر سوسیالیست اینقیلابینا موثبت موناسیبت لرینه باخمایراق، سوسیالیست اینقیلابی نین گونئییه دوغرو ایره لیله مەسی و قاققازدا آذربایجان سووئت سوسیالیست رسپوبلیکاسی نین تشکیلینه قارشى مدافعه مؤوقعی توتدولار. ایران آذربایجانى ایالتى نین آدی نین دیشدیریلمه سی بو مؤوقعی گؤسترن باریز نومونه دیر.»^۱ علیرضا نابدلین ایکینجی ادعاسی دوغرو دئییل دیر، چونکی آددیشمه عملیاتی نین بیان ائدیلمیگی آپرئیلین ۷-ده سووئت آذربایجانى هله یارانمامیشدی، او، آپرئیلین ۲۸-ده اعلان ائدیلمی. بونولا بئله، خیابانی نین «سوسیالیست اینقیلابی نین گونئییه دوغرو ایره لیله مەسینه قارشى مدافعه مؤوقعی توتماسی» حاقیندا نابدلین تئزیسی تاریخی فاکتلارا اویغون دور.

خیابانی ۱۹۲۰-جی ایلین یاپیندا سووئت اوردوسونون گیلانا موداخیله سینى، ائله جه ده ۷-جی شیروان پولکونون (آلابی نین) اردبیلی ایشغالینى، جنگلی لر حرکاتینى دقتله ایزله میس، سووئت لرین سؤزو ایله ایشی آراسیندا بؤیوک فرقین اولدوغونو گؤره بیلیمیشدی. گیلان سووئت رسپوبلیکاسی قوشونلاری آدی آلتیندا سووئت اوردوسونون زنجانا دوغرو ایره لیله ییب، خیابانی ایله ایش بیرلیگی تکلیفی ائندنه او، بو تکلیفی گئری چئویرمیش، بو قوشونلارین آذربایجانین ایچری سینه دوغرو ایره لیله مەسینه قطعى اعتراضینى بیلدیرمیشدی. بوندان باشقا آرازین گونئی ینده یئرلشمیش عباسقولو بی شادلینسکی نین آتلی دسته لرینى، ائله جه ده مصطفى کمال پاشانین یاردیم تکلیفینى رد ائتمیش،^۲ «ایرانى ایرانلی لار آزاد ائتمه لی دیرلر» دئمیش دیر.^۳ ۱۹۲۰-جی ایل آوقوستون ۷-ده *Yuq Rossii* (روسیانین گونئیى) آدلی قزئتین موخبیرینه وئردیگی موصاحیبه سینده او، گیلان حادثه لرینده خالق آدیندان خالفا ظلم ائدن لرین (بولشویک لیدئرلرین) حرکت لرینى قطعیتله پیسله میس دیر. خیابانی اگر اول لر، حتی عصیانین ایلك آی لاریندا روسیادا گئدن پروسس لره رغبتینى بیلدیریر، بولشویکلرله ایش بیرلیگیندن قاچمیردیس، گیلاندا

۱ - علیرضا نابدل، آذربایجان و مسئله ملی، تهران: ایلدیریم، ۱۳۵۷، ص. ۱۱.

۲ - باخین:

- Nasrollah Saifpour Fatemi, *Diplomatic History of Persia*. ۱۹۱۷-۱۹۲۳. *Anglo-Russian Power Politics in Iran*, New York, ۱۹۵۲, ۱۹۵۲, p. ۲۴۵, ۲۴۹; Şövkət Tağıyeva, Nəşib Nəşibzadə, ۱۹۱۸-۱۹۲۰-ci illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri və Azadistan məsələsi, *Azərbaycan Demokratik Respublikası*, Bakı, ۱۹۹۲, s. ۷۲.

۳ - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، ص. ۵۷.

بولشئوئیک لیرین تئرو و تالان لاریندان سونرا بو موصاحیبه سینده بولشئوئیزی «چاریزمین او بییری اوزو» آدلاندیرمیش دیر.

مؤوضوعوموز اوچون اؤنملی اولان سوال لاردان بییریسی ده ۱۹۲۰-۱۹۱۷-جی ایل لرده دئموکرات پارتیاسی نین آذربایجاندا موباریزه آپاردیغی دؤورده، اؤزلیکله تبریز عسینا دؤورونده بورادا میّی موختاریت اوغروندا حرکاتین اولوب-اولماماسی مسئلهسی دیر. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، ای دپ، ائلهجه ده آدپ-نین پروقرام سندلرینده ایرانین فئدراللاشماسی ضرورتی، آذربایجانا میّی موختاریتین وئریلمهسی طلبی قویولمامیش دیر. آنجاق آدپ عملی فعالیتینده، اؤزلیکله تبریزده حاکیمیت نطارت ائتدیگی بنش آلیق دؤورده آذربایجانین موختاریتی فیکرینی گئرچکلشدیردی. ایلک نؤوبهده تئهران دان گؤندریلمیش دؤولت مأمورلاری و حربی قوللوقچولار ایش لریندن کنارلاشدیریلاراق بو وظیفه لره آدپ-نین تانیلمیش عضولری تعیین اندیلدیلر. خیابانی دفعه لره چیخیش لاریندا «بیزه تئهران دان گؤندریلمیش والی لازیم دئییل» دئمیش، آما اورادان تعیین اندیلمیش والی نین و والی موعاوینی نین فعالیت دایره سینی مومکون قدر محدودلاشدیرماغا چالیشمیش دیر. ایرانین هله ده قوه ده اولان آنا یاساسینا او یغون اولاراق آذربایجاندا ایالت و ویلایت انجومن لری نین یارادیلماسی مراجعتینه تئهران دان جاواب آلمایان حرکاتین رهبرلیگی، آنا یاسانی دا اشاراق خیابانی نین صدرلیگی ایله ۱۹۲۰-جی ایلین یون آیی نین ۲۴-ده میّی حکومتین یاران دیغینی اعلان ائتدی. میّی حکومت همین گون ولیعهدین ایقامتگاه ی اولان آلاقاپیا کؤچدو. (سحری گون وثوق الدوله حکومتی ایستعفا وئردی).

تبریزده میّی حکومت دؤورونده تئهران مطبوعاتی آذربایجاندا کی حرکاتی سئپاراتیزم، ایران دان آیریلماق حرکاتی کیمی قیمتلندییر، خیابانی و باشقا حرکات باشچی لاری حاقیندا ایفتیرالار یاییردی. حال بوکی آدپ رهبرلیگی آذربایجان موختاریتینی ایرانین دئموکراتیکلشمه سی اوچون بیر واسطه حساب اندیردی. باشقا سؤزله، ایرانا دئموکراتیا، آذربایجانا موختاریت شوعار کیمی دیله گتیریلمه سه ده، حرکات باشچی لاری بو خطدن کنارا چیخما دیلار. خیابانی دئییردی: «تبریز ایرانا نجات وئره جک دیر... بو گون تبریزده حکومت دئموکرات لارین ایلنده دیر. بو دئموکراتیک حکومت تبریزدن باشلا یاجاق و ایرانین ان اوجقار شهرلرینه ده شامیل اولاجاق دیر. بیز یاواش-یاواش بو عالی مقصدیمیزه چاتاجاغیق. بوتون ایداره و مقام لار بیزیم نظارتیمیز آلتیندا اولاجاق.»^۱ خیابانی نین چیخیش و مقاله لرینده

۱ - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ص. ۵۳۸.

ایستیفاده ائدیلن «وطن» آنلاییشی ایرانی، «میلّت»، «هموطن لر» آنلاییش لاری ایسه بوتون ایران اهالی سینی ایفاده ائدیردی. ۱۹۱۷-جی ایلدن سونراکی بوتون حرکات دؤورونده، اؤزلیکله تبریزده حاکیمیه مالیک اولدوغو زامان بئله آدپ رهبرلیگی نین تورک کولتورو ایله باغلی خصوصی فعالیتی نین اولماماسی دیقته دگن فاکت دیر. کارگوزارلیق ایش لری یئنه ده فارسجا آپاریلیر، آدپ-نین قزنت لری فارسجا چیخیر،^۱ «مملکتی آزادستان» ین رسمی سندلری نین اوستونده قدیم ایرانین سیموولو اولان «شیر-خورشید» نیشانی نین شکلی چکیلیر، ایران پولو ایشله دیلیردی و ب. اصلینده موختاریت ساحه سینده کی طلب لره نیسبتاً «عموم میلی» مازاق حساب ائدیلن ۱۹۱۹-جو ایل موقاوایله سی نین و بریتانیانین مرکزی حکومت اوزرینده آغالیغی نین لغوی، مرکزی حاکیمیتین دئموکراتیکلشمه سی طلب لری نه داها آرتیق اؤنم وئریلیردی. ویدادی موصطافائیو حاقلی دیر: «دئموکرات لار اوچون ایسپئسیفیک [اؤزل] میلی منافع مستقیل اهمیته مالیک دئییلدی، اولارین سعیی ایرانین مستقیللیگی و اراضی بو تؤولوگونون مدافعه سینه، ویلایتده [ایالتده] کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپاسینا، آذربایجان دا ثابتلیگین برقرار اولماسینا، بیطرف ایران دا (اساساً آذربایجان دا) دوشمن طرف لری نین حربی عملیات لاری نین، آذربایجانین غربینده تورک-آسسوریا حربی عملیات لاری نین داغیدجی نتیجه لرینی تئزلیکله آرادان قالدیرماغا یؤنلیمیشدی.»^۲

شیخ محمد خیابانی و آذربایجان دئموکرات پارتیاسی بیان ائتدیکلری تجددو سیاسی فلسفه سینه اوغون اولاراق ایرانین یئنی لشدیرلمه سی، ایران سیاسی سیستئمی نین دئموکراتیکلشدیرلمه سی، ایرانین بریتانیا ایمپئریاسی نین پروتکتوراتینا [آل آلتی سینا] چئوریلمه مه سی، دوغما یوردو آذربایجانین موختار حقوق لارا صاحب اولماسی ایستکلری و بو ایستیقامتده گؤرولموش فوق العاده اؤنملی ایش لر تئهران حکومتی نین و اینگیلیس دیپلوماتیک نماینده لیگینی قوه لری بیرلشدیریب، بو «قارا یارا» نی کسمه یه سؤوق ائتدی. تبریزده کی دئموکراتیک حاکیمیه قارشو لازیمی حاضیرلیق ایش لری نین تاماملادیقدان سونرا مرکزی حکومت قوه لری ۱۹۲۰-جی ایلین سنئتیابری ۱۱-ده هوجوما باشلادی و اوچ گون ایچینده تبریزده تئهرانین حاکیمیتینی برپا ائتدی. شیخ محمد خیابانی و اولارلا حرکات رهبری قتل ائدیلدی. آذربایجان دان سونرا گیلان و خوراسان داکه یئرلی دئموکراتیک حاکیمیت لره ده باسدیریلدی. ۱۹۱۹-جو ایل موقاوایله سی نین لغو ائدیلمه سینه باخما یاراق،

^۱ - بللی دیر کی، خیابانی تورکجه نطق سؤیله بیر، اما بو نطق لری نین متنی تجددو قزنتینده فارسجا یاینلانیردی.

^۲ - Vidadi Mustafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı)*, s. ۷۶.

ایرانی دموکراتیکلشمه‌سی، حتی فئدراللاشماسی اوغروندا یئرلردن باشلانان حرکات اوغورسوزلوقلا نتیجه‌لندی. حاکیمیتین تهراندان مرکزشمه‌سی اوچون یول آچیلیمیش اولدو.

مرکزلشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی

یئرلرده میلی-دموکراتیک حرکاتلارین مغلوبیتیندن، ایرانین اسکی «ممالک محروسه» دن معاصر فئدرال دؤولته چئوریلمه‌سی شانسی نین آزالماسیندان سونرا اؤلکه‌نین داخلینده و خاربیجینده پان-ایرانیست تبلیغات خئیلی گوجلندی. یوخاریدا دا گوستریلدیگی کیمی، اؤلکه‌نی بؤلونمکدن قورتارماق اوچون اصلاحاتچی-مودرنیست دایره‌لر ایداره‌چیلیگین تهراندان مرکزلشدیریلمه‌سینی و فارس اولمایان خالقلارین زورلا فارسلاشدیریلماسینی طلب ائدیردیلر.

اؤلکه داخلینده «آذربایجان مسئله‌سی» نه پان-ایرانیزم باخیمیندان آیدینلیق گتیرن ان حساس حادثه سید احمد کسروی-تبریزی نین ایلک دفعه ۱۹۲۱-جی ایلده چاپ ائتدیگی «آذری، یا زبان باستان آذربایگان» (آذری، یا آذربایجانین قدیم دیلی) ادلی کیتابچاسی اولدو.^۱ بو کیتابچانین پان-ایرانیزمین آذربایجانا باخیشی نین فورمالاشماسیندا موهم رولو اولدو. کسروی بو اثرینده فارس شووینیزمی ایدئولارینی اساسلانديرماق اوچون ایتخاری سئچدیگی بعضی عرب منبع‌لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه‌لر چیخارمیش‌دیر.^۲ بو کیتابچانین آنا ایدئوئاسی آشاغیداکی لاردیر: ایرانین باشقا ایالت‌لری کیمی آذربایجانین دا قدیم اوتوختون اهالی‌سی آری‌لر اولموش‌دور؛ آذربایجان اهالی‌سی ایران دیل‌لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش‌دیر؛ سونرالار تورک طایفالاری نین ایرانین بو بؤلگه‌سینه یوروش‌لری نتیجه‌سینده تورک دیلی زورلا یئرلی اهالی‌یه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی

۱- [سید احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

۲- کسروی نین یانلیش آراشدیرما متودو و اوغون اولاراق یانلیش نتیجه‌لری حاقیندا، مثلاً، باخین:

- Seyidağa Onullahi, İran burjuva alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması, Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s. ۱۴۱-۱۵۸.

آذربایجان تورکلرینده اؤز کؤکلری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق، آذربایجان اھالی سینی فارسلاشدیرماق «گرکلیگینی» اساسلانديرماق اولموش دور.^۱

بو ایل لرده گونئی آذربایجان اھالی سینی تورکلوگو فیکرینی مدافعه ائدن یازارلارا (ممد امین رسولزاده، احمد آغا اوغلو، گیریتلی حاسان روشنی بارکین و ب.) جاواب وئرن لری ده اکثریتی محض آذربایجان کؤکنلی شخص لر ایدی. بو باخیمدان روشنی بارکینین^۲ یازدیغی کیتاب و مقاله لره، ائله جه ده ایستانبول داکی چیخیش لارینا بئرلینده کی آذربایجان کؤکنلی شخص لری ن رئاکسیاسی ماراقلی دیر. روشنی بی تورکییه ده تورک اوجاق لاریندا وئردیگی محاضیره لرده و وطن قزئتینده چاپ ائتدیردیگی مقاله لرده تورکییه ده ایرانین یئترینجه تانیلما دیغینا، اؤز لیکله بورا داکی یئرلی تورک لری ن دورومو ایله ماراقلانیلما دیغینا دیقّت چکیر. یازیر کی، حتی «ایرانی حالا میلّت-ی واحیده ظنّ ائندن موتفکیر لری میز پک چوخ دور.»^۳ روشنی بی تورک لری ن سرعتله مظلوم دوروما دوشمکده اولدوغونو بیلدیریر، فارس لارلا اولن لری ن موناسیبت لری نین گرگینلشدیگینی یازیر: «اورادا فارس لار، یعنی حقیقی عجم لر ایران تورک لری نی تورک اولدوقلاری اوچون، حقیر گؤرولر. ایران دا بئر عجم بئر تورکه قیزدیغی واخت اونا تورک خر، یعنی ائششک تورک دئییه خیطاب ائدر.»^۴

فریاد قزئتینین کئچمیش رئاكتورو، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی زاده «روشنی بگه جاواب» آدلی ریساله ده شدتله «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله دیگینی» یازان روشنی بگین تزییسینه قارشی چیخیر، ایران دا آیری-سئچکیلیک اولما دیغینی ایّدعا ائدیر. آذربایجان اھالی سینی نین اکثریتی نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بگه اعتراض ائدرک، غنی زاده آذربایجانلی لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ایّدعا ائدیر. غنی زاده غضبله یازیر:

۱ - ممد آذرلی به گۆزه، کسروی، «عؤمرنون سون لاریندا «پرچم» آدلی قزئته چاپ ائتدیردیگی مقاله ده «آذری، یاخود آذربایجانین قدیم دلی» اثرینده کی مودّعالاری نین سیاسی مقصدلر اوزوندن یازدیغینی اعتراف ائتمیش دیر. هابئله او، بورا داکی حقیقت لری ن باشقا جور اولماسینی دا بوینونا آلمیش دیر.»

- M. Azərli, Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması, Ə.Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, s. ۱۶۸.

۲ - روشنی بارکین حاقیندا باخین:

- Cəmil Koçak, Belgesel bir Təşkilat-ı Mahsusə öyküsü, *Tarix və toplum. Yeni yaklaşımlar*, sayı ۳, bahar ۲۰۰۶, ss. ۱۷۱-۲۱۴; Ədalət Tahirzadə, Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu, ۵۲۵-ci qəzet, ۵, ۸, ۹, ۱۰, ۱۱ sentyabr ۲۰۰۸, №№ ۱۶۴, ۱۶۵, ۱۶۶, ۱۶۷, ۱۶۸.

۳ - Ruşeni Bey, İran'ın iç yüzü, *Vatan Gazetesi*, İstanbul, ۱۵ Ağustos ۱۹۲۴.

۴ - Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert. Türkiyede İran Türkleri neden acemleşiyor? *Vatan Gazetesi*, İstanbul, ۲۵ Ağustos ۱۹۲۱.

«اسكى مئد اياتى، زردوشتون وطنى، تا عرب ايستىلاسىنا قدر يئددى يوز سنه سۇنمەدن ياخیلان آتشكده-يى-عظيمه-» «آزرگشنسب» ايله داها يوزلرجه آتشكدهلرين محلى، بابكى-خرمى نين مسقطالرأسى [دوغوم يئرى] و ايرانين تمل داشى بولونان آذربايجانين اهالى سینه ناسيل تورک ديورسونوز؟ قيافه، سجيّه، ملامحى-وجهيه «فيزيولوژى» والحاصيل هر نۇقطة يى-نظر دن تام بير ايرانلى بولونان آذربايجانلى نين نهره سينده توركلوكدن جزئى بير اثر بولا بيليورسونوز؟ ميئت لر دايم ايسان لاريله يئك-ديگريندن تفریق اولونماز [آيريلماز]. اطوار [مانئرا]، اخلاق و تمايولات دير كى، مدارى-حؤكم [حؤكم منبعى] اولا بيلير. ^۱ غنى زاده دن آز سونرا رش. تبريزى [ر.ض.زاده شفق] ده روشنى بگه جاواب وئرمك احتياجى حيس آئدەرك يئنى كيتابچا يازيب چاپ ائتديردى. تبريزى ده ميئيتى تشكيل ائدن عنصرلر آراسيندا ديلين اهميتى نين اولماديغىنى بيلديرير و «ايران ميئيتى» آنلايشينا اؤز تعريفىنى وئيرى: «ميئيت اونو تشكيل ائدن افرادين آراسيندا موشرتک اولان تاريخ، عادات، عنعنات، دين، ادبيات، وطن كيمى عواملى-ايجتيماعيه نين محصولو اولارق ووجوده گلن بير خاصه يى-روحيه، بير حيسى-درونى دير.» ^۲

اصلاحتاچى-مودئرنيست دايره لرين تبليغاتى نين اساس ايستيقامت لريندن بيرى ده اولكه نين اقتصادى و سياسى حياتىنى، ائله جه ده سيلاحلى قوه لر ينى بؤيوك برىتانى نين نظارتينه تابع ائدن ۱۹۱۹-جو ايل موقاويله سى نين لغوى ايدى. بو موقاويله نين لغوى طلبىنى ايجتيماعيتين گئنيش طبقه لرى مدافعه ائديردى. حتى ايش او يئره گليب چاتدى كى، سلطان احمد شاه دا اونون تصديق ائدىلمه سى نين عليه نه اولدوغونو بيلديردى. بونا باخمايلاق برىتانىا موقوع لر ينى تحويل وئرمك، ايران صحنه سىنى ترك ائتمك فيكرينده دئيلىدى. يئنى ديشميش شرطلرده او، ايران دا موقوع لر ينى ساخلاماق و گوجلنديرمك اوچون سياستىنى داها اوستواؤرتولو، اما داها رادىكال شكيله يوروتمه يه باشلادى. هله ۱۹۲۰-جى ايلين يانوارين ۲۹-دا بؤيوك برىتانى نين مئسوپوتامىيادا كى عالى كوميسارى سير پئرسى جوخ تئهران داكى اينگيليس سفيرينه يازديغى اوزون تئلكرامدا اؤز حربى حيصه لرى نين ايران دان چىخاريلماسى احتيمالىنى بيلديرير، ۱۹۱۹-جو ايل موقاويله سى نين موجود شرطلرى اوستونده ابصر ائتمگين مومكونسوزلوگونو ديله گتيرير، ايران مجلسىنى قانع ائده بيله جك يئنى موقاويله حاقيندا فيكيرلر ينى بيلديرديكن سونرا يازيردى: «يئنى موقاويله نين ايمضالناماسى واختى ائله شرايط يارانا بيلر كى، ايندىكى شاهين (احمد شاه قاجارين)

^۱ - M. Qanizadə, *Ruşəni Bəgə cəvab*, Berlin: Kavyani, ۱۹۲۴, s. ۱۵.

^۲ - R.Ş. Təbrizi, *Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına*, Berlin: İranşəhr, ۱۹۲۴, s. ۱۹.

سولالەنین باشقا بىر عضوو ايله ديشدیريلمەسینە، يا دا بو سولالەنین باشقا بىرىسى ايله ديشدیريلمەسینە راضىلاشمالى اولاق.» بىر ایل سونرا اینگیلیس سفىرى اۆز ناظىرى جورسون^۱ يازدیغى گىزلى تىلئقراىدا ايرانين شىمال حیصەسىندە دئموکراتىک حرکاتلارین غلبەسى موقابىلیندە اۆلکەنین گونئی یندە اینگیلترەنین نفوذو آلتیندا آیریجا، مستقیل دؤولتین يارادىلماسىنى تکلیف ائدیردى.^۱ اینگیلیس سفىرلىگى نین ۱۹۱۹-جو ایل موقاویلەسىنى تصدیق ائدیرمک یۇنوندە نۆوبتى جەدى ایران حکومتى نین ایستغاسینا سبب اولدو، باش ناظیر سئپهدارین ۱۹۲۱-جى ایلین فئورالین ۱۶-دا یئنى حکومت تشکیل ائتمک جەدى دە سیاسى بحرانی آرادان قالدیرا بىلمەدى. برىتانىانین بىر قروپ نمایندەسى چىخیش یولونو ایران ضابطلرینىن الی ايله دؤولت چئوریلشیندە گۇروردو. بو ایستىقامتدە فعال حاضرلىق ایشلری آپاریلیردی. فئورال آیى نین ۲۱-دە قازاق دیویزیاسى نین قزوین دستەسى رضا خانین باشچىلىغى ايله تهراندا اساس دؤولت ایدارەلرینى توتدو، يوكسک روتبەلى اونلارلا دؤولت مأمورو حبس ائدیلدی. اۆلکەدە اینگیلیس مارقا لاری نین مدافعەچی سى سید ضیا (سید ضیاءالدىن طباطبایى) باش ناظیر تعین ائدیلدی. سید ضیا آز سونرا وئردىگى بیاناتدا بىر سیرا اصلاحاتلارین آپارىلاجىغىنى، «مىلّتى خلاص ائدەجگىنى» بیلدیردی. فئورالین ۲۶-دا چوخدان حاضرلانمیش سووتت-ایران موقاویلەسى ایمضالاندى.^۲ اینگیلیس لرین راضىلىغى ايله مارتین ۲۴-دە ۱۹۱۹-جو ایل برىتانیا-ایران موقاویلەسى نین لغو اولوندوغو اعلان ائدیلدی. آپرئیلین ۱۷-دە ایسە باش ناظیر اینگیلیس قوشونلاری نین ایرانى ترک ائتمەسى حاقیندا مراجعتلە چىخیش ائتدی. حالبوکى بو موقاویلە فاکتیک اولاراق لغو اولونموشدو، اینگیلیس قوشونلاری نین ایرانى ترک ائتمەسى ایسە دؤولت چئوریلشیندن اول باشلانمیشدی. یئنى باش ناظیرین بو حرکتلری ایلک اۇنچە کوتلە آراسیندا چاشقینلىق ياراتدی. سید ضیا حکومتینە رغبتلە ياناشان برىتانیا مالیه موشاویرى نین ياردیمچىسى ح. بالفور يازیردی کى، تبریزدە ایران مىلّتچىلىگى مؤوقعیندن چىخیش ائدنلر «چتین وضعیتە دوشموشدولر، چونكى یئنى رژیم اولنلارین پروقرامینا تام اویغون

^۱ - Documents on British Foreign Policy. First Series. Vol. XIII, N ۶۶۸, p. ۷۱۳, N ۶۶۷, p. ۷۱۰. Alıntı: Салех Алиев, Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. Москва: Наука, ۱۹۸۵, с. ۴۰-۴۱.

^۲ - حسین مگى نین معلوماتینا گۆرە، بو موقاویلە لایحەسى نین ایلک واریانتیندا «یئنى سووتت رژیمىنى تانیماق موقابىلیندە قافقاز آذربایجانى نین بىر حیصەسى نین ایران دؤولتینە وئریلمەسى» حاقیندا بند وار ایدی. حسین مگى، مختصرى از زندگانى سیاسى سلطان احمد شاه قاجار، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۴.

روحدا فعالیت گۆستریردیسە دە، اونون [سید ضیائین] اینگیلیس لرلە یاخین دوستلۇغو فاكتی تېریزلی لرین گۆزۈندە ان بۇیوک مانعە ایدی.»^۱

اۆلكە دە دئمۆكراتیک حرکاتی یاتیردی، قاید-قانون یارادا بیلیمەدیگیندن تئزلیکلە مولکەدار-بورژوا دایرەلری سید ضیایا قارشى چیخیش ائتمە یە باشلادیلار. اسکی آریستوکراتیا اونون «یفشائیدیجی» چیخیش لاریندان، ائله جه دە قاجار شاه زاده لریندن بعضی لری نین حبسیندن ناراضی ایدی. آرتان عمومی ناراضیلیقدان دؤولت چئوریلیشی نین اساس فیقورو، قازاق دیویزیاسی نین یئنی کوماندىری پولکونیک [سرهنگ] رضا خان ساوادکوهی^۲ ایستیفاده ائتدی، اسکی موثقیقی سید ضیایا قارشى کامپانیایا قوشولدو. یئنی قوام السلطنه حکومتینده حربی ناظیر وظیفه سی توتان رضا خان حاکیمیت پیللە لرینده سرعتلە ایرە لیلە مه یە باشلادی. بو ساحە دە اونا اینگیلیس لر حساس یاردیم ائتدیلر.^۳ اۆلكە نین حربی قوه لرینی الینه کئچیرمیش حربی ناظیر ۱۹۲۳-جو یلده آرتیق سیاسی حاکیمیتە ایدعا ائدیردی. ۱۹۲۳-جو یلین اکتیابریندا خاریج دن اۆلكە یه قاییتیمیش سلطان احمد شاه، رضا خانى باش ناظیر تعیین ائتمە یە مجبور اولدو.^۴ یئنی باش ناظیرین تضيیقى ایله یئنی دن خاریجه گئدن سلطان احمد شاه قارداشینى اؤزونون نایبی اعلان ائتدی، آنجاق او گئندن سونرا رضا خان، شاه نایبیندن سیاسته قاریشما یا جاغی حاقیندا یازیلی عۆده لیک آلدی. آرتیق ۱۹۲۳-جی یلین سون لاریندان رضا خان، قاجار سولاله سی نین دئوریلمه سی، عمومی تله مونارخیانین لغوی و اۆلكە ده رسپوبلیکا رژیمى نین یارانماسی ایستیقامتینده کامپانیایا باشلادی. رضا خان حکومتی نین گیزلی رهبرلیگی آلتیندا قاجارلارین دئوریلمه سی و «رسپوبلیکا اوغروندا

^۱ - H.J.M. Balfour, *Recent Happinings in Persia*, London, ۱۹۲۲, p. ۲۴۲.

^۲ - اثرۋاند آبراهامیان رضا خانین مازاندارانلی تورک دیللی بیر عائله دن چیخیدیغینی ادعا ائدیر.

- Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, p. ۱۱۷.

بو بیلگینی باشقا قاینقلار تصدیق ائتمیر.

^۳ - رضا خانین بریتانیا نماینده لری گئنرال ائدموند آبرونساید، اردشیر رئپورتلرله سیخ علاقهلری، دؤولت چئوریلیشینده اینگیلیس لرین رولو حاقیندا، مثلاً، باخین: حکیم اللهی-فریدانی، اسرار سیاسی کودتا، تهران، ۱۹۴۳؛

- Alirza Asgharzadeh, *Iran and the Challenge of Diversity*, pp. ۸۶-۹۱.

^۴ - ماراقلی دیر کی، سلطان احمد شاهین آروپایا اوچونجو سفریندن سونرا اونون یئنی دن اۆلكە یه قاییتماسی چتینلشدیگی، قاجار سولاله سی نین حاکیمیتی اوچون تهلۆکه نین یارانیدیغی بیر شرایطده مصطفی کمال آتاتورک، سلطان احمد شاهین ایرانا قاییتماسینا یاردیم تکلیف ائتمیش دیر. بو مقصدله تورکیه و ایران کوردلرینی سیلاخلاندیریپ، شاهین ایختیارینا وئریلمه سی و اۆلكە نین باتی سرحدی طریقى ایله اونون تئهرانا داخیل اولماسی نظرده توتولوردو. لاکین «بیزیم نسله خاریجی دؤولتین کۆمکی ایله تاخت-تاجی قوروماق یاراشمیر» دئیهرک، سلطان احمد شاه آتاتورکون تکلیفینی قبول ائتمه میش دیر. حسین مکی، *مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه*، ص. ۲۱۵.

حرکات» گنڊيشينده ميتينق و نومايش لڙ كئچيريلير، قزئت لڙده قاجارلارين ايرانين ترقي سينه مانع اولماسي، رسپوبليكا ايداره اوصولون اوستونلوكلري تبليغ انڊيلير، مجلسيده بو مسئلهرله باغلي رضا خانين طرفدارلاري موختليف فورمالاردا موباريزه آپايريديلار.^۱ قاجارلارين ايران تاريخينده كي رولو مطبوعاتدا بير سيرا حال لاردا فارس ايرقچيليجي فورماسي آليردي. تبليغاتين بو طرفي او قدر آيدين گورونوردو كي، سووت آذربايجانيندا بئله بونون فرقينده اولان لار واردي. كومونيست يازيچي ممد سعيد اوردوبادي ۱۹۲۴-جو ايلين آپرئلين ۲-ده «كومونيست» قزئتينده بو تبليغاتا اعتراض انڊهر ك يازيردي كي، بعضي ايران قزئت لري قاجارلارين «فارس لارا بيگانه اولدوغونا (تورك اولدوقلارينا) ايشاره ايله اونلارين ايش باشيندان چكيلمه سيني لازيم بيليرلر.»

رضا خانين طرفدارلاري قاجارلارين اسكي داياعي آذربايجاندا فعاليتنه بويوك اونم وثيريديلر. قاجارلارا قارشي كامپانيادا رضا خان آذربايجانين مولكه دار-بورژوا دايهره لريني اوز طرفينه چكه بيلدي. ۱۹۲۴-جو ايلين مارتيندا اينسان تصويريني قاداغان انڊن ايسلام قايدالاريني پوزاراق، تبريزده شهر قارنيزونو كازارماسي [پادگان] اراضى سينده رضا خانا هئيكل قويولماسي طمطراقلا قئيد انڊيلدي. يوخاريدا بحث انڊيلميش روشني بگله محمود غنى زاده و رضازاده شفق آراسينداكي پولئميكاذا رضا خانين شخصيتي مسئله سي ده موذاكيه مؤوضوعسو اولموش دور. روشني بي ايراندا تورك لرين «اصيل سيز افسانه لره قاييلمالاريني»، تورك لره «وچوروم لار قازيلان بير موحيطين» يارانديغيني، رضا خاني داهي سايماغين يانليش اولدوغونو بيلديرن فيكرينه قارشي محمود غنى زاده يازيردي: «سردار سپه حضرت لري [رضا خان] هئچ بير زامان داهي اولماق ايدعاسينا دوشمه ميش، او غايت ساده، غايت متواضع بولونماقلا برابر، دمير پنجه، متين بير عزم و ايراده يه ماليك دير كي، او سايه ده سيزين افسانه ادد ائتديگينيز [سايديعينيز] او مونظم اورديوو تشكيل انڊهر ك... امنيت و آساييشي ايرانا بخش ائتميش دير. سيز اونا ايستر «اينگيليس بنده سي»، ايستر نه دئيب سهر نيز دئيب نيز، بيز ايراني لري ايسه رضا خان حضرت لرينه تاپينير و او ذات دان گله جه يه عايد داهي بويوك شئي لري بكليوروز.»^۲ ۱۹۲۵-جي ايلين يابيندا رضا خان اوزو تبريز، خوي، سالماس و آذربايجانين باشقا شهر لرينه سفر ائتدي. او هله تهران دان يولا دوشمزدن اول بيانات وئرهر ك

^۱ باخين:

- Октай Меликов, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, Москва, ۱۹۶۱, с. ۶۶-۸۵; К. Асадуллаев, *Свержение династии Каджаров в Иране (۱۹۲۰-۱۹۲۵)*, Душанбе, ۱۹۶۶, с. ۹۵-۱۰۹.

^۲ - م. [محمود] غنى زاده، روشني بگه جواب، ص. ۵-۶.

بیلدیردی کی، بو ایالت گئتمک دعوتینی آذربایجانین ایران قارشى سینداکی خصوصی خیدمتلری موقابیلینده قبول اندیر. اصلینده ایسه بو، قاجارلاری دئویرمهیه حاضیرلیق بارهده شخصاً گؤستریش لر وئردیگی «یوخلاما سفری ایدی.»^۱ ایکی آی سونرا آذربایجاندا قاجارلارین دئوریلمهسی اوغروندا آچیق و گئنیش کامپانیا باشلاندى. تاجیرلر، مولکه دارلار و صنعتکارلارین یوخاری طبقهسی شهرلرین چوخوندا، بیرینجی نؤوبهده تبریزده حربی دایره کوماندانلیغی نین گؤستریشی ایله نوماییش و میتینق لر تشکیل ائدیر، کوتلهلری عمومی تعطیله چاغیردییلار. میتینق ایشتیراکچی لاری مجلس نمایندهلرینی «وطن خاینلری» آدلاندیراراق، قطعی تدبیرلرین گؤرولمهسینی طلب ائدیردییلر. آذربایجانین مولکه دار-بورژوا دایرهلری رضا خانا کؤمک مقصدیله تبریزده آذربایجان میلی حرکتی بیرلشمیش کومیسسیاسی آدلی تشکیلات قوردولار. قزئت رنداکیسبالاری، ناظیرلیکلر، سیاسی خادیملر و مجلس عضولری بو تشکیلات آدیندان تئلقراملار آلیردییلار. دیقته چکن اودور کی، بو تشکیلاتین تئلقراملاری ایران میلتچیلیگی و فارس ایرقچیلیگی روحوندا ایدی، بونلار «موغول اؤولادلاری قاجارلارین محض آذربایجان سایه سینده بویا-باشا چاتدیقلاری» و «کیان تاختینی غصب ائتدیکلری» کیمی قئیدلرله دولو ایدی. تبریزده کی بو تشکیلات ایرانین موختلیف شهرلرینده کی مووافق تشکیلاتلارین علاقه لندیرجی مرکزی رولونو اویناییردی. تبریزدن اونلارین اوستونه گؤندریلن تئلقراملاردا تعلیماتلار وئریلیر، عکسینه، تبریزه گلن تئلقراملار حسابات کاراکتری داشییردی. تبریزده کی بو تشکیلاتا تابع اولان و اونون یئرلی شؤعبهسی حقوقوندا تهراندان یاشایان آذربایجان متحدرلی دئییلن تشکیلات یارانمیشدی. بیلاواسیطه بو تشکیلاتین ایشتیراکی ایله قاجارلارین دئوریلمهسی کامپانیاسیندا فعالیتسزلیک گؤسترن مجلسین آذربایجان دان اولان نمایندهلری توتولدو، اونلارین مجلسه گئتمهسی قاداغان ائدیلدی.^۲

تبریزلیلرین طلبلرینه مجلسین محل قویمامالارینا اعتراض علامتی اولاراق اوکتیابرین باشلاریندا تبریز بازاری باغلاندى، داها سونرا رضا خان طرفدارلاری شهرده کی دؤولت ایدارهلرینی توماغا باشلادییلار. اوکتیابرین ۲۹-۳۰ اونلار موراجعتنامه درج ائدرک، تبریزین

^۱ - Октай Меликов, Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, с. ۹۵-۹۶.

^۲ - باخین: عبدالله امیر طهماسب، تاریخ شاهنشاهی اعلاحضرت رضا شاه پهلوی، تهران، [ایلسیز]. ص. ۱۶۱-۸۱.

تہرانلا علاقہ سینی کسیدیگینی بیلدیردیلر. شہردہ پایتاخت اوزرینہ یوروش اوچون «کۆنوللو دستہ لری» یاردیلماغا باشلاندى.^۱

بو آرادا رسپوبلیکا ایدئاسی، یئنی اینقیلابی حرکات دالغاسی نین یارانماسیندان احتیاطلانان فئودال آریستوکراتیاسی و روحانی طبقہ سینی نین مقاومتینہ راست گلدی. اؤز حاکیمیتی تصدیق ائتمه یین «رسپوبلیکا پلانی» ندان امتناع ائدن رضا خان، قاجارلارین نفوذدان سالینماسی یؤنؤندہ فعالیتینی گئنیشلندیردی. ۱۹۲۵-جی ایلین فئورالیندا رضا خان، قاجارلارلا هر جور ایش بیرلیگی نین کسيلمه سی مسئله سینی مجلسین موذاکیره سینہ وئردی. مجلس رضا خانای عالی باش کوماندان صلاحیت لری وئردی. اؤکتیابرین ۲۹-دا ایران مجلسینده قاجار سولاله سی نین دئوریلمه سی طلبی اولان آذربایجان دان گلن تئلقرام لارین موذاکیره سی باشلاندى. اؤکتیابرین ۳۱-ده مجلس قاجار سولاله سی نین حاکیمیتی نین لغوی، حاکیمیتین مووقتى اولاراق رضا خانای وئریلمه سی، ائله جه ده حاکیمیتین گله جگی ایله باغلی قوروجو مجلسین چاغیریلما سی حاقیندا قرار قبول ائتدی.^۲ پولیس و حربی تئرور شرایطینده کنچیریلن یئنی مجلس سئچکی لرینده اساساً رضا خانین طرفدارلاری «سئچیلدی لر.» بو یئنی مجلس ده ۱۹۲۵-جی ایلین دئکابر آی نین ۱۲-ده رضا خانای، رضا شاه پهلوی آدی ایله ایرانین ایرتی شاهی اعلان ائتدی. مؤوجود آنا یاسانین مونا رخ عائله سی ایله باغلی دؤرد ماده سی دییشدیریلدی، ایرانین دؤولت قورولوشو ایسه دییشیلمز قالدی.

بونولا قاجارلارین مطلق حاکیمیتی نین کونستیتوسیالی مونا رخیا ایله عوضلنمه سی، داهای سونرا کونستیتوسیالی مونا رخیا ایداره چیلیک رژیمی نین بحرانی ایله نتیجه لهنن دؤور باشا چاتمیش اولدو. «سویوندان اوزا قلاشمیش و معناً، جیسماً بییرانمیش قاجار سولاله سی» (احمد آغا اوغلو)^۳ تاریخ اولدو.

بو دؤور (۱۹۲۵-۱۹۰۵) میلی مونا سبیت لرده یئنی دوروم یاراتدی. میلتلشمه و میلی شعور باخیمیندان دیگر لرینی چوخ آرخادا قویموش فارس لار، سیاسی پروسس لری میلی ماراقلاری ایستیقامتینہ یؤنلتمه یه نایل اولدولار. ۱۹۲۵-جی ایله فارس لار حاکیم میلت ایستاتوسونا مالیک اولدولار.

^۱ - باخین:

- *Известия*, ۳۰. ۱۰. ۱۹۲۵; *Революционный Восток*, ۱۹۲۲, N ۱-۲, с. ۱۵۱; Октай Меликов, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, с. ۹۹.

^۲ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: حسین مکی، *تاریخ بیست ساله ایران*، جلد سوم، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۴۳۰.

^۳ - Öhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۱۲۳.

ایران تور کلوگو بو ۲۰ ایل ایچینده ایرانین مستقیلیگی و مودئرنلشمه سی ساحه سینده فداکارلیق ائتدی، اؤزونون بیر پارچاسی اولان قاجارلارین حاکیمیتی نین ضعیفله مه سی، داها سونرا تامامیله حاکیمیت دن گئتمه سی اوچون فعاللیق گؤستردی، گله جک میّلی پروبلم لری نین یارانماسی نین موسبیب لریندن بیری اولدو.

تبریزی علی نین هارایی

اون ایل لرله ایران دا تورکون وارلیغینی یوخ سایان، اونو آشاغیلایان پان ایرانییست و ایرقچی تبلیغاتا قارشى بو اؤلکه ده یازیلیمیش اونلارلا اثر آراسیندا تبریزی علی نین «ادبیات و میّلیت» کیتابی^۱ اؤزل یئری ایله سئچیلیر. بو کیتاب مورتجع-ایرقچی سوچلامالارا گونئی

۱ - تبریزی علی، ادبیات و میّلیت، تهران: آتروپات کیتاب انوی، ایلسیز. بو کیتابین ایران دا سون چاپی ۲۰۱۰-جو ایله «دیل و ادبیات» آدیندا، گونش درگی سی امکداش لاری نین چالیشمالاری سونوجوندا، سعید موغانلی نین رنداکتورلوغو ایله گئچکلشیب. کیتابین ایلك چاپینداکی قاپاغیندا «دیل و ادبیات»، تیتول ورقینده ایسه «ادبیات و میّلیت. بیرینجی جیلد»

تورکلوگونون ایلك عمومیلشدیریجی جاوابی دیر. ایلك تشبوت اولماسینا باخمایارق، بو کیتاب بو گون ده گونئی ده تورک میلتچیلیگی نین مؤحتشم عابدەسی سایلماقدادیر.

کیتابین ایچەریگیندن ده گۇروندویو کیمی، رحمتلیک تبریزی علی (۱۹۲۹)، تبریز - ۱۹۹۸، تئهران)، فارس شوونیزمی و آریا ایقرچیلیگی نین سیستملی-آکادئمیک، علمی- بیطرف تنقیدینی قارشى سینا مقصد قویمامیش دیر. مؤلیف میلتی نین تانیمنیش شاعیری و حاقسزلیغا دۇزه بیلمه یین موباریز اوغلو ایدی. ۱ اودور کی، کیتابین بعضی بۇلوم لرینده کی فیکیرلر حیسیاتا دایانیر، مؤلیف فیکرینی اساسلاندرماق اوچون ییترلی دلیل گتیرمگی گرکلی بیلیمیر. آیر-اکسیگی، منفی سی-موثبتی ایله بیرلیکده بو کیتاب اۇزونو درک ائتمک ایسته یین تورکلوگون ایگیرمینجی یوزایلین ۷۰-۶۰-جی ایل لرینده هارای سسی اولماسی باخمیندان عوضسز قایناق دیر.

یازار باشلارکن کیتابین آماجینا آیدینلیق گتیریر. ایرانین سیاسی تاریخینده همیشه ان فعال رول اوینامیش سویداش لاری نین ساغ، یا سول ایدئولوگیالارا ایفراط باغلیلیغیندان («سولا وورغون، ساغا مفتون» اولماسیندان) و اۇزونو اونوتماسیندان حئیرتلەنن مؤلیف، میلتی پروبلم لرین آراشدیریلماسی و اورتایا قویولماسینی میلتی گۇرو بیلیر. تبریزی علی فارس شوونیزستیندن داها چوخ تورک مانقوردوندان غضبلی دیر: «یوز ایل لرجه، میلیون لارچا قویون کیمی دوغولوب، قویون کیمی یئییب، و قویون کیمی قیغیلایب، و سونرا قویون کیمی اۇلوب گندن لریمیز و اونلارین یئرین دوتان لاریمیز، هر ایشه قیرپ قویوب، هر اوینا باش ووروب، و تاریخ و جوغرافیا اوخویوب و یازیب، هر جوره اۇزگه دلیل لر اۇگره نیب و اۇگره دیب، حاکیم و محکوم اولوب، وارلی-وارسز اولوب، دنیا میلت لرین و دلیل لرین تانییب و هر جوره بویاغا بولاشیب، آنجاق اۇزون و میلتین، و کیم ایمیش و کیم دیر و کیم اولاجاغین تانیمایب و هله ده تانیماق ایسته میر.»^۲

یازلمیش دیر. مؤلف، گۇرونور، «دیل و ادبیات» ی ایکی جیلده چاپ ائتدیرمگی پلاناییرمیش، آنجاق یالئیز بیرینی چاپ ائتدیره بیلیب. بیز ایلك چاپین تیتول ورقینده کی آدینی داها اویغون گۇردوک.

۱- باخین:

- Abdullah Ağcaköylü, Bilinmeyen Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tebrizli Ali, *Türk Kültürü*, sayı ۱, yıl ۱, Kasım ۱۹۶۲, s. ۴۱-۴۵; Abdullah Ağcaköylü, Tebrizli Aliden Seçme Şiirler, *Türk Kültürü*, sayı ۲, yıl ۱, Aralık ۱۹۶۲, s. ۲۹-۳۴; Н.Л.Насибзаде, А.Р.Набдель и А.Табризли: Два уклона в идеологии национально-освободительного движения азербайджанцев в Иране, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, ۱۹۸۸, N ۲, s. ۶۰-۶۶.

۲- تبریزی علی، ادبیات و میلت، ص. ۳. آلینتی لاردا اوریزینالین اوصولونو مومکون قدر قوروماغا چالیشدیق.

میلّی اؤزونودرک پروستئسی نین ایلک مرحلهسی نین «کیم ایمیش و کیم دیر» سوالینا جاوابدان کئچدیگی نندن مؤلیف، تاریخی کئچمیش مسئله لرینه اؤزل یئر وئریر. تبریزلی علی و اؤزونو آختاران هر بیر آذربایجان تورکو اوچون «میلّت اولراق نه ده یانلیشلیغیمیز اولدو کی، ایندی بو گونه قالمیشیق؟» سوالینا جاواب تاپماق فوق العاده بؤیوک اؤنمه مالیک ایش دیر.

نیبه بو گونه قالدیق؟

بو سوالا جاواب وئرمک اوچون تبریزلی علی تاریخی کئچمیشین بللی حقیقت لرینی خاطرلادیر. او بیلدیریر کی، ایسلامقدرکی دؤورده فارس ادبیاتی یالنیز بیر نئچه اثردن عبارت ایدی: «ایسلامدان اؤنجه عجم لرین [فارس لارین] هئچ بیر ادبی، نظمی، رومان کیتاب لاری یوحدور، و هله بیر نئچه جیریق میریق یئر آلتیندان تاپیلان سانسکریت، آوئستا، موزدئسنا، یشت آدلی کیتابجیغ لار وارسا دا خورافات و مؤوهومات اوچون یازیلیب دیر.»^۱ او کیتاب لارین دلیله چاغداش فارس دلیله آراسیندا علاقه یوحدور، یا دا آیری-آیری سؤزلر اوخشاسا دا ایندیکی فارس لار اونلاری آنلامیرلار. پان ایرانست لرین ایسلامقدرکی ایران/فارس تاریخینی گؤی لره قالدیریب، یالان-یامالاق نظریه لر اویدورماسینی تبریزلی علی غضبله رد ائدیر: «... بوگونکو یالاغ عجم، او گونون، او چیرکین و قانلی گونون میلّی دیل و میلّی ادبیاتیندان دانیشاندا و سارساقلایاندا اؤزون گولونجه قویور و بوتون دونیانی، حتی اؤزونو گولدورور.»^۲ تبریزلی علی، عرب و تورک لری «ظالم، ییرتیجی و دیل بیلمز» کیمی تقدیم ائدن لرین ایرقچیلیگینه اعتراض ائدیر. او یازیر: «بس فیردوسی عرب الیفباسی ایله نه اوچون تورک شاهی ماحمود قزنه و بیبه شاهنامه سین یازیب؟ بو اوزون چاغلار بویو حکیم فروخی سیستانی، عنصری، انوری، قانی شیرازی، حافیظ شیرازی، وصال شیرازی، سعدی شیرازی، [...] کمال الدین ایسماییل ایصفهانی، ملک الشعرا بهار خوراسانی و یوزلرجه و مین لرجه شاعیرلر و مدّاح لار هونرلرین و باجاریق لارین عرب، مخصوصاً تورک اوچون نثار [قوربان، هدیه] و تقدیم ائدیبلر.» او، تورک حؤکمدارلاری نین فارس دلیله و ادبیاتینا قیوملوعونو گؤرمه یین و بو حؤکمدارلاری یئری گلدی-گلمه دی آشاغیلایان، تورک دلیینه ایکراھلا یاناشان ایرقچی مؤلیف لری اینصافلی اولماغا چاغیریر.

۱- یئنه اوردا، ص. ۱۸.

۲- یئنه اوردا.

تبریزلی علی ایرقچی مؤلیفلره قیزدیغی کیمی، تورک حؤکمدارلاری نین میلی دیل و ادبیاتا بیگانه لیگینه ده ایچدن یانیر. «شیمال دان-جنوبا، شرق دن-غربه کیمی بؤیوک-بؤیوک ایمپراتور آلوق لار قوران»، «اؤزگه میلتلره دیل و میلت تحمیل ائتمه یین» تورک سولالری نین سیاستی نین بدلینی («جریمه سینی») چاغداش سویداش لاری اؤده ییرلر. تبریزلی علی همین تورک سولالهرینی قیناییر: «قوللوق لاریندا یوزلرجه بالاجا شاهلار، حکومتلر، تاریخ یازانلار، ادیبلر و شاعیرلر، معمارلار و طبیبلر اولان آتا و بابالاریمیز، گلجک نسل اوچون، یعنی بیزالر اوچون هئج بیر گؤزل میلی میراث، میلی دیل و ادبیات، میلی تاریخ قویمایبلار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زمانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوبلر.»^۱ اورتا یوزایل لرده تورک ائلیتی ایچینده اتنیک تعئوبون اولماماسی (نوابی حئیرتلندیرجی استثنالاردان بیریدیر) ایگیرمینجی یوزایلده آغیر سونوج لار وئردی. تبریزلی علی یازیر: «وارا و ثروته، قودرته و گوجه، یاخشی یئییب و ایچمه یه، هابئله ائو بزک لربنه و یوزلرجه بئله شئی لره و ایشلره قیمت و دیر قویولوردو، آنجاق دیله، ادبیاتا، میلی فرهنگه، میلی ویجدانا، اؤزون و میلتین تانیماغا ائله بیر کؤنول و علاقه گؤستریلمیردی. و ایندی بودور کی، بوگونکو نسلین لینده بیر اؤیله میلی فرهنگ یوخدور، و اولوب قالان وارسا دا یا گؤزلردن ایتکین دیر، و یا زامان پاسی و توزو ایله اؤرتولودور.»^۲

تبریزلی علی، اورتا چاغلاردا تورک - فارس موناسیبتلرینه آیدینلیق گتیرمک اوچون ماحمود قزنهوی-فیردوسی حکایه سینی اؤرنک اولاراق اله آلیر. او خاطر لادیر کی، شاعیر فیردوسی به الده اولان سنیرک قاینق لاری، اؤزلیکله شاعیر اسدی نین آرتیق یازمیش اولدوغو شعیرلری بیر یئره بیغیب، «سولطان ماحمود قزنهوی نین ایمپراتور آلوق اوندان اولان میلتلری وحدته و بیرلیگه چاغیرماسی» توصیه اولونوب. آنجاق حاضر لادیغی «شاهنامه» ایله «فیردوسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلی ایختیلافلار و قومی کینه لر تۇرتمیش دیر»^۳. فیردوسی دبلسیز (عجم) فارس لاری باشتاماق اوچون «باشدان-باشا بوینوزلو یالان لارلا دولو

^۱ - یئنه اوردا، ص. ۱۰۱.

^۲ - یئنه اوردا. تورک سولالهری نین فارس کولتورونو حمایه ائتمه سی، آنجاق تورک دیل و ادبیاتینا بیگانه قالاملاری مؤوضوعونو احمد آغا اوغلو و ممد امین رسول زاده ده اینجه له میشلر. باخین:

- Nəşib Nəşibli, Əhməd Ağaoğlu İran haqqında, <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2260-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/1>; Nəşib Nəşibli, Rəsulzadənin çağdaş "Nizamisi", <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2260-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/1>

^۳ - تبریزلی علی، ادبیات و میلت، ص. ۱۳۷.

بیر چووال» یاراتدی، فارس اولمایانلاری آشاغیلادی. محض بونا گۆره ده فیردوسییه وعد اندیلمیش انعام اۆدهنیلمه‌دی. سونرالار فارس‌لار فیردوسی‌نین ماحمود قزنه‌وییه یازدیغی هجوه دایاناراق یالان ناغیل‌لار اویدوروب یایدیلار.^۱ بو تاریخی اولایا آیدینلیق گتیرن تبریزی علی، فارس‌لارین آنا کیتابی ساییلان «شاهنامه» حاقیندا فیکیرلرینی اۆزتله‌یه‌رک یازیر کی، بو اثرده اساس مؤوضوع‌لار بالکان آلبانیاسی‌نین میلی داستان‌لاریندان گۆتورولوب (۱)؛ اونو بیر نچه آدم، اۆزللیکله شاعیر اسدی یازیب (۲)؛ فیردوسی یازلمیش حاضیر ایش‌لری دیشدیره‌رک اونا عداوت قاتیپ (۳)؛ فیردوسی «تأیید ائدیبدیر کی، فارس‌لار، همان دیلسیز عجم‌لر ایمیش‌لر کی، او، اونلاری دیریلدیبدیر (عجم زنده کردم)» (۴)؛ «او، شاهی یئر اوزونون تانریسی و میلت‌لری اونون بنده‌لری ساییب‌دیر» (۵).^۲

تبریزی علی‌نین بو اثرینده دیقتی چکن باشقا بیر اۆزللیک ده گونئی‌ده ایلک دفعه تورکچو تاریخ کونسئپتی‌نین یئر آلماسی‌دیر.

میلی تاریخ کونسئپتی

تبریزی علی اثری‌نین بیر نچه بۆلومونو تاریخی کئچمیشه حصر ائتمیش‌دیر. بو بۆلوم‌لرین آنا غایه‌سی فارس شووینیزی و آریا ایرقچیلیگی‌نین تاریخله باغلی یالان-یامالاق تئزیس‌لرینی چوروتمک، سویداش‌لارینا دوزگون، ایناندیرجی تاریخ شعورو وئرمک‌دیر. «تورک کیم‌دیر؟» باشلیق‌لی بۆلومده یازار اینسانلیغین یارانما آرئالی‌نین اورتا آسیا، قوزئی چین، آلتای داغ‌لاری، آرال گۆلو ساحیل‌لری اولدوغونو ایدعا ائدیر. اوددان و چاخماقدان ایلک دفعه محض بورالاردا ایستیفاده ائدیلمیش فیکرینی ایره‌لی سورور. دونیا علمی‌نین اون‌ایل‌لرله موداکیره و موناقیشه ائتدیگی بو مسئله‌دن سونرا ایندیکی تورک‌لرین و اونلارین اجدادلاری‌نین یاشاییش آرئالی، اونلارین سایه مسئله‌لرینه کئچیر. بیزیم فیکریمیزجه، مؤلیف بو مسئله‌لره حیستی یاناشیر، بیر سیرا اینانیلماز آبارتمالارا یول وئیر.

^۱ - بو ناغیل‌لار قوزئی آذربایجان‌دا چاپ اولونموش ادبیات تاریخی کیتاب‌لاریندا دا یئر آلماق‌دادیر.

^۲ - تبریزی علی، ادبیات و میلت، ص. ۱۳۵. فدایی تشکیلاتی‌نین گۆرکم‌لی نماینده‌لریندن علیرضا نابدیل (اوختای) شعبیه حرکاتینی و «شاهنامه»‌نی ایسلام‌دان سونراکی ایران‌دا «قوم‌گرایی» (اثنیک‌چیلیک) نومونه‌سی ساییر. (علیرضا نابدیل، آذربایجان و مسئله‌ی ملی، تهران: ایلدیریم، ایل‌سیز، ص. ۶) پروف. ناصر پورپیرار، شعبیه حرکاتی، «شاهنامه»‌نین یازیلماسی پروسئسی و فیردوسی مؤوضوعسونو اۆزونون مشهور اثرینده تام بیر فصل حصر ائتمیش‌دیر (ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، تهران: کوثر، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۲-۲۲۹).

بونولا بئله تورک تۆره ييش افسانهسى نين، اسكى تورک تاريخى نين ايضاحى تورکولوگيا علمينه داياينير. بو، ايران شرطرينده جورأت طلب ائدن ايش اولماقدان باشقا، هم ده سويداش لارينا گرکلى آکادئمىک بيلگى چاتديرماق باخيميندان ديقتى چكىر. اسكى تورک تاريخى نين هون لار، تئومان، مئتى، آتتيللا كيمى مؤوضوع لارى نين اينجه نئمەسى آشاغليق كومپلئكسى كئچيرن سويداش لارى نين بيلگى اسكىكليگيني قاپاماق باخيميندان چوخ اؤنملى دير. بورادا ديقتى چكن اؤزليلكلردن بيريسى ده يازارين موغول مؤوضوعسوندان يان كئچمەمەسى دير. بللى دير كى، رسمى ايران تاريخ شوناسليغيندا ان چوخ نيفرت تلقين ائدىلن موغول لار، ايرانا بدبختلىكلر گتيرن اساس عاميل حساب ائدىلمكده ديرلر. تيريزلى على، تورک-تاتار و موغول لارى عيني قؤوم حساب ائدير و اونلارين قهرمانلىق لارلا دولو كئچميشيني، اتنوقرافىك اؤزليلكلرينى غورورلا تصوير ائدير. يازارين اوخوجوسونا و سويداشينا وئردىگى مسائى بودور: رسمى ايران تاريخ شوناسليغى نين ايدعالارى نين عكسینه، سنين افتخار ائده جگين بير ميللى تاريخين واردير؛ بو تاريخ ايران شوناسليغين بير حيصهسى دئيبيل، عموم تورک تاريخى نين بير بؤلومودور.

میلّت نه دير؟

تيريزلى على بوتون چوخ ميلتلى دؤولتلرده بؤيوك اؤنم داشيبان ميلت آنلايميشينا دا موناسيبتيني بيلدیرمەدن كئچه بيلمزدى. او، ميلتى تشكيل ائدن عنعنەوى عنصرلرى (جوغرافيا، ايقتىصاديات، سياست، مدنيت، هابئله قانون و مدنى حقوق بيرليگى)^۱ صادالاديدقان سونرا اونلارين اؤلكەدن-اؤلكەيه، يئرلى شرطلره گؤره ديشديگيني قئيد ائدير: «میلّت، هر كيمين باخيميندا و دوشونجه سينده و اؤزونه مخصوص اولان مرام و عقيدە نين تاثيرى آلتيندا اولاراق فرق ائدر.»^۲ بو عنصرلرين هامى سى اولسا بئله اونلار اؤلكە اهالى سيني واحيد ميلته چئويرمك اوچون يئترلى دئيبيل دير، چونكى «ديل و اونا باغلى اولان ادبيات، فولكلور، آداب و روسوم، ميللى عواطف [حيس لر] و ميللى ويجدان [شعور] و بونلارين باشيندا ميللى فرهنگ» گؤز آردى ائتمك مومكون دئيبيل دير. ائله بونا گؤره ده «فارس فرهنگى ايجينده هضم اولان غئيرتسيز توركلر، بو فرهنگى اللى ايل اولاراق ظاليمانە و ايستعمارى

۱ - معاصر ائتنولوگيا علمى ميلتين يارانماسى اوچون يكي شرطين اوزرينده دورماغا مئيللنميش دير: ۱. ائنتىك بيرليگين تاريخى كئچميشى حاقيندا اورتاق تصورلر؛ ۲. ائتنوسون گله جگى حاقيندا وطنداش لارين پايلاشدىغى اورتاق ايدئيالار.

۲ - تيريزلى على، ادبيات و ميلت، ص. ۸۷.

بیلمه‌دیک‌لری‌ حالدا و اؤزلرین کامیلاً فارسلیغا ووروب گؤزدن ایتن‌لری ده آز بیر دیقت ايله فارس قوموندن اولمادیقلاری گؤزه چارپار.^۱ فارس‌لار و تورک‌لر آراسیندا بو ساحه‌ده جدی فرق‌لر اولن‌لارین آیری-آیری میلت‌لر اولماسینی شرط‌لندیریر. تبریزلی علی یازیر: «تورک‌لر ايله فارس‌لارین دین بیرلیگی، رژیم بیرلیگی، جوغرافی بیرلیگی، اقتصاد بیرلیگی ایجباراً اولورسا دا، هرگیز میلی هویت [کیملیک] و میلی فرهنگ بیرلیگی، میلی خصوصیات، و میلی ویجدان بیرلیگی اولماز، چونکی تورپاق (جوغرافی) و اقتصاد و رژیم بیر اول-اولا میلی پس‌خولوژی، میلی فرهنگ و دیل و روحیات بیر دئییل و اولدا بيلمز. چونکی هره‌سی‌نین اؤز-اؤزونه مخصوص خاصیت، دب، روحیات، اخلاق، عصب و حتی ژنی واردیر. بودور کی، بوتون قومی خصوصیات آیری-آیری اولان ایکی میلتین تورپاقی، اقتصادی، رژیمی، ایجتیماعسی بیر اولسا دا، آنجاق بو ایکی آیری-آیری اولان میلت‌لری بیر میلت ائده بيلمز و سون مرحله‌ده هر عنصر اؤز اصلینه قاییدار.»^۲

علمی باخیم‌دان عمومیتله اوبیئکتیو اولان بو باخیش کیتابین نؤبوتی بؤلومونده («میلتیت ايله قؤومیّت فرقی») دولاشدیریلیر، یعنی ضدیتلی فیکیرلر ایره‌لی سورولور. بازار بورادا قؤوم (اتنوس، اتنیک بیرلیک) آنلایشینا تعریف وئرهرک بیلدیریر کی، «هر قؤوم باشقا بیر قؤوم‌دن آیری دیل، ادبیات، تاریخ و فرهنگ» ايله فرق‌لنیر.^۳ تبریزلی یه گؤره، «ایران» کلمه‌سی بللی بیر قؤومه عاید دئییل‌دیر، ایران‌دا عرب‌لر، تورک‌لر، بلوچ‌لار، کوردلر، تورکمن‌لر و فارس‌لار یاشاییرلار و «بونلارین جمعینه ایران میلتی و ایران دؤولتی دئییرلر.»^۴ آنجاق بیریسینه (فارس‌لارا) اتو صاحبی، باشقاسینا (مثلاً، تورک‌لره) کیرایه‌چی ایستاتوسو وئريلمه‌سینی بازار رد ائدیر، ایرانی بوتون میلت‌لرین مشترک وطنی ساییر. گؤرون‌دوگو کیمی، تبریزلی علی‌نین میلت و قؤوم آنلایش‌لاری، اویغون اولاراق «تورک میلتی» و «ایران میلتی» آنلایش‌لاری بیر-بیرینه قاریشیر و کونکرئت معناسینی ایتیریر.

یازار، آذربایجان اهالی‌سینی (داها دوغروسو اونون اکثریتینی) «آذربایجانلی»، یا «آذری» آدلاندیرماغین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر: «ایران تورک‌لرینی یالنیز آذربایجان آدلی قفسده دوستاق ائدن‌لرین حيله‌سین هله‌لیک بوتون ایران‌دا اولان تورک قارداش‌لاریمیز آیدینجا گؤز ائوینه آلمایبلار و بو گون روسیادا [س‌س‌ری-ده]، اوروپادا، ایران‌دا بیزه تورک یئرینه

۱- یئنه اوردا، ص. ۹۰.

۲- یئنه اوردا، ص. ۸۹.

۳- یئنه اوردا، ص. ۹۱.

۴- یئنه اوردا، ص. ۹۲.

آذربایجانلی آدین گوج و سماجت ایله [ایصرارلا] تحمیل ائدن لرین هدفی بودور کی، بیزه تلقین ائله سینلر کی، تورک فقط آذربایجان دا اولابیلر، یالنیز او یئرده اولان زامان هله تورک یوخ، بلکه آذری آدین آلا بیلر.^۱ کیتابین باشقا بیر یئرینده یئنی دن بو مؤوضوعیا قاییدان تبریزلی علی ایچی یانا-یانا یازیر: «ؤزگه لری بیزه تورک دئمک دن چکینمیرلر، ولی اؤزوموزونکولر جین بسم الله دان قورخان کیمی اوشونورلر، چونکی یا اؤز لرینه اعتماد نفس لری یوخدور و یا باشقا یئرلردن دستور و یا دیکته بئله دیر.»^۲ بازارین بو دیرلی قئیدلرینه اونو دا علاوه ائدک کی، تورک اتنومیمی نین اونودولماسینا چالیشماق قوئی ده اولدوغو کیمی گونئی ده ده اتنوسون میلی شعورونو قاریشدیرماق، اونو کئچمیشیندن، تورک دونیاسیندان قوپاردیب، یالقیزلاشدیرماق، بئله لیکله آسیمیلیاسیا پروسئسینه یول آچماق مقصدی داشیمیش و داشیماقدادیر.

تبریزلی علی نین بو کیتابدا اوستونده دوردوغو اساس ایدئیلار دان بیرسی ده میلی شعورا صاحب سویداش لارینی کئچمیش سیاسی تجروبه لردن درس آلماغا سسله مک دیر.

سیاسی فداکارلیق، میلی بیگانه لیک

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، تبریزلی علی نی بو کیتابی یازماغا وادار ائدن سببلردن بیرسی سویداش لاری نین دبه اولان ایدئولوگیالارا آلوده چیلیگی و اؤز میلی پروبلملرینی اونوتماسی دیر. بازار بونونلا بئله ساغ، یا سول پارتیالارین فعالیتینه قاتیلماق کیمی بیر طلب ایره لی سورمور: «هر کیم هر نه عقیده و مذهبه و هر یولدا اولماغا موختار دیر و بیر کیمسه نین حاقی یوخدور کی فیلان مرام و فیلان عقیده آدینا سخولاستیک [کلاسیک] دؤوره سینده اولان کیلیسا ایستیبدادین یئنی دن قورسون.»^۳ آنجاق «عقیده لر، مسلک لر و قانون لار میلتین خیدمتینده دیر، نه کی میلت مرام لارین و قانون لارین خیدمتینده.» محض بو آلوده چیلیک و میلی شعورون اولماماسی سببیدن یوزایل لرله ایران تورکلوگو میلتلر یاریشیندا اودوزماقدادیر. تبریزلی علی هارای چکیر: بو قدر فاجعه لردن سونرا هئچ اولماسا ایندی تاریخی تجروبه میزدن و سهولریمیزدن درس آلاق.

۱- یئنه اوردا، ص. ۸۸.

۲- یئنه اوردا، ص. ۱۳۰.

۳- یئنه اوردا، ص. ۹۵.

تبریزلی علی‌یه گۆره، محض میلی شعورون اولماماسی اوزوندن اینقیلاب‌لار و قیام‌لار دؤورونده میلت اولاراق چوخ سهولریمیز اولدو. «مشروطه دؤورونده اؤز الیمیزله تورک نؤره‌سی اولان قاجاری ییخدیق، هابنله فیرقه‌ده میلی آدلا اوزریمیزه روس قیافه‌سینده کومونست‌لر چیخدی و سونرا روس‌لار بیزیم اوستوموزده آمریکالی‌لار ایله موعامیله ائدیپ، بیزی کؤهنه دوشمنیمیزین الینه تاپشیردی‌لار.»^۱ تبریزلی باشقا بیر ایفاده‌سی ایله مسئله‌نین دراماتیک‌لیگینی گؤزل ایفاده ائدیر: «مشروطیت‌ده بیز یورغا گئتدیک، اونلار میندی‌لر، حیزبلرده و اتحادیه‌لرده بیزلر اعضا اولدوق، اونلار روئسا.»^۲

سون سؤز یئرینه

بیز تبریزلی علی‌نی بئله اوخودوق. شاید کیم‌لرسه، اؤزلیکله فارس کولتور اوربیتینده وورنوخان‌لار اونو ایرقچی سایاجاق کی، دوغرو دئییل.^۳ اؤنملی اولانی اودور کی، بوگونکو نسیل گونئی‌ده تورک میلت‌چیلیگی‌نین بو مؤحتشم کیتابینی دوزگون درک ائدیپ، اوستاد تبریزلی علی‌یه رحمت دیله‌ییر و تبریزده، اورمودا، زنگان‌دا، اردبیل‌ده، تئهران‌دا «هارای، هارای، من تورکم!» هاقیریر.

۱- یئنه اوردا، ص. ۱۰۴.

۲- یئنه اوردا، ص. ۵۴.

۳- هئج اولماسا کیتابین ۵۱-جی صفحه‌سینه باخین.

علیرضا نابدیلین یانلیش لاری

ایران ساغیندان فرقلی اولاراق سولون پروگرام لاریندا اؤلکه اهالی سی نین چوخ میلتلی قورولوشو، بو دؤولتده میلتی پروبلم لری ن اولماسی تثبیت ائدلمیش دیر. آنجاق میلتی حاق لاری ن قورونماسی، اؤز للیکلە میلتی پروبلم لری ن حلّی مسئله سینده ایران کومونیس ت پارتیاسیندان توتמוש مواهید و فدایی تشکیلات لاری ن قدر هئچ بیر ی ایدئولوژی-سیاسی باخیمدان آردیجیل اولمامیش دیر. محض بو سبب دن ده آذربایجان تورکونون سیاسی جهت دن آکتیو حیصّه سی سونرالار بو تشکیلات لاردان آیرلمیش، میلتی مؤوقعده دوران تشکیلات لار قورماق مجبوریتینده قالمیش دیر. ۱۹۷۰-۱۹۶۰-جی ایل لرده سول و سول-رادیکال تشکیلات لاری ن عضولری نین خئیلی حیصّه سین ی تشکیل ائدن تورک لری ن میلتی شعورا صاحب اولان، آما

تمثیل اولوندوغو تشکیلاتین ایدئولوژی چرچیوهسی داخلینده سیخیلان بؤلومونون داوانیشینی آنالماق باخیمیندان علیرضا نابدیلمین «آذربایجان و میلی مسئله»^۱ باشلیقلی کیتابچاسی چوخ اؤنملی قاینات دیر.

علیرضا نابدیلم، «اوختای» تخلصو ایله تورکجه و فارسجا شعرلر یازمیش، آیدین کسیمین گنج، اومیدوئرن گؤرکملی نمایندهسی اولموش دور. او، هم ده «سازمان چریکهای فدائیان خلق ایران»ین (ایران خالقی نین فدایی چریکلری تشکیلاتی، فدایی لر) سئچیلن رهبرلریندن بیرى ایدی. اونون همکارلاری و موباریزه یولداشلاری صمد بئهرنگی، بهروز دهقان، اشرف دهقان کیمی گنج آیدینلار و اینقیلابچی لار ایدی. ۱۳۵۰ (۱۹۷۲/۱۹۷۱) - جی ایله شاه جلالدارین نین الینه کئچمیش علیرضا نابدیلم اینشکنجهلر نتیجه سینده تشکیلاتینا ضرر وئره بیله جگیندن احتیاطلانا تاراق پولیس خسته خاناسیندا اؤزونه قصد ائتمهسی حادثهسی سول کسیم ایچینده دیل لره داستان اولموش دور. بو فداکار و ایستعدادلی اینسانین اولوموندن سونرا آدی چکیلن کیتابچا چاپ اندیلمیش دیر.^۲ بو کیتابچادا یئر آلمیش فیکیرلر تکجه علیرضا نابدیلمین نظری یانلیشلیغی دئییل، سول تشکیلاتلارین اولکده کی میلی مسئله لره، اؤزلیکله آذربایجان مسئله سینه مونا سببتی نین گؤستریمی سی دیر. بو یانلیشلیغین بیر نئچه سینى قیساجا اله آماقلا کیفایته نه جه ییک.

دوزگون تاریخ شعورو پروبلمی

ایران دا آذربایجان مسئله سینى نین یارانماسی تاریخی مؤوضوعوسونا باش ووران یازار، ایلك آددیمدان چیخمازا گیریر. «آذری دیلی و ادبیاتی نئجه مییدانا گلدی؟» باشلیقلى بؤلومده او، مسئله یه جوغرافیا یا دایالی پان ایرانست کیملیک کونستپتی ایله یاناشیر. او، «فارس-آریا شووینیزی» آدلاندیردیغی رسمی ایران تاریخ شوناسلیغی نین ضعیف دلیل لرینی چوروتمه یه چالیشیر. رسمی تاریخچیلیگین آذربایجان حاقیندا اساس تئزیس لرینی سیراسی ایله تکرار لایاندان سونرا نابدیلم یازیر: «آذربایجانلی لارین دئیک کی ۸۰۰ ایل اول فارس دیلینده دانیشدیق لاری مؤوضوعوسوندا شووینیس ت لر چوخ ایصرار اندیرلر و بونو ثبوت ائتمکله دوشونورلر کی، حاضر کی عصرین ان چتین پروبلمینی حل ائتمیش اولورلار. حال بو کی بو

۱ - علیرضا نابدل، آذربایجان و مسئله ملی، تهران: ایلدیریم، ایلسیز، ۴۰ ص.

۲ - بعضی ادعالار گوره، چاپدان قاباق ال یازما یا ال گزیدیرلمیش، مؤلفین فیکیرلری تحریف اندیلمیش دیر. بو، آز احتمال اولونور، چونکی اثرده کی فیکیرلر مؤلفین عضو اولدوغو تشکیلاتین پروگرام سندلرینده کی مودعالار او یغون دور.

مؤوضوعو ثبوت ائتمهیه هئج احتیاج دا یوخدور، اونی چوخ آسانلیقلا قبول ائتمک اولار.^۱ چونکی یازارا گۆره، «یوزایلرله بو تورپاق لاردا یاشایان میلیون لارلا اینسانین دیلی نین» یاشاماق حاقلی واردیر. پرنسیپ اعتباری ایله بو، منتیقلی یاناشمادیر، آنجاق، بیزیم فیکریمیزجه، یئرلی دئییل. نابدیلیل بعضی ایران تاریخچیلری نین تاریخه ضد «صفوی لرین زورلا اهالی نین دیلینی تورکلشدریکلری» ایدعالارینی دا «حتی ایندی بئله دؤولت مأمورلاری نین ایملرله آیاغی بعضی کندلره دیمیر» کینایهلی دللی ایله چوروتمه سی ده بو قیل دن دیر. علیرضا نابدیلیل ایختیاریندا میلی تاریخیمیز حاقیندا باشقا آلتئرناتیو - تورکچو اتونگنز کونسئیتی اولمادیغیندان، داها دوغروسو، باشقا نظری یاناشمادان، گومان کی، خبرسیز اولدوغوندان پان ایرانیست باخیشا قارشی دوزگون کونسئیت قویمامیش دیر، یا قویا بیلمه میش دیر. اونا گۆره ده منسوب اولدوغو اتنیک بیرلیگین (آذربایجان اهالی سی نین) آدی ایله باغلی نابدیلیل علمه دایالی بیر فیکری یوخدور، عینی صحیفه ده بئله «آذری لر»، «تورکلر»، «تورک دیلی آذری خالق»، «آذربایجانلی لار» اتونیمینه راست گلینیر. «تورکلر» و «تورک دیلی» نین سینونیمی کیمی بول-بول ایشله دیلن «آذری لر»، «آذری دیلی» ترمینی ده علمی و اوبیئکتیو دئییل، «فارس-آریا شووینیزی نین» ایختیراع سی دیر. نابدییل ایسلامدان سونراکی دؤورده فارس شعوبیه حرکتی، «شاهنامه» حادثه سینه توخونوب، اونی «قؤومگرایی» (اتنیکچیلیک) آدلاندیریر و آذربایجان دا بو جور مثیل لرین اولماماسیندان ممنونلوغونو بیلدیریر. ایگرمینجی یوزایلین باش لاریندان پان ایرانیزمین خصوصاً آذربایجانین تورک اهالی سینه موناسیبتده مورتجع کاراکتر آلماسینی، تورکلری زورلا فارسلاشدیرماق چاغیریش لارینی^۲ گؤرمور، یا دا گؤرمک ایسته میر. نابدییل همچنین تورکلرین سیاسی فداکارلیغینا باخما یارق، فارس المنتی نین مشروطه اینقیلابیندان داها کارلی چیخماسینی (مثلاً، فارس دیلی نین دؤولت دیلی اعلان ائدیلمه سین) بیلیمیر، یا دا بیلیمک ایسته میر. شیخ محمد خیابانی نین ایرانین مستقبلیلیگی اوغروندا مباریزه سیندن، قوزئی آذربایجان دان فرقلنمک اوچون گونئی یین آدینی «آزادیستان» قویماسیندان حئیرانلیقلا یازان مؤلیف، تبریز عصیانی زامانی «آذربایجانین تورک [یوردو] اولماسینی»

۱- یئنه اوردا، ص. ۴.

۲- مثلاً باخین:

وورغولایان لاری «ایران دئموکراتیک حرکاتینا تفریقه و پراکنده لیک سالان لار» آدلاندیریر.^۱ رضا پهلوی دیکتاتوراسی نین ایرانین باشینا گتیردیگی بلالاردان گنیش بحث آچان نابدیل، یالنیز بیر جمله ایله میلی دیل لرین بوغولماسینی قئید ائدیر. سولون کسروی سی - تاغی ارانی و اونون فعالیتی نابدیلین یوکسک قیمتینی آلیر. او، میرزه علی مؤعجوزون حیات و یارادیجیلیغینی آراشدیراراق بیلدیریر: «مؤعجوز آذریجه یازمیش دیر، آما بو، اونون میلیلیگیندن دئیل، خالقچیلیغیندن ایره لی گلیردی، چونکی آذریجه یازماسایدی، ساده جاماعات اونو باشا دوشمزدی.»^۲ علی رضا نابدیلین ۲۱ آذر حرکاتینا موناسیبتی ده منفی دیر. آذربایجان دئموکرات فیرقه سی و اونون لیدئرلرینه قارشى بعضی حاقلی تنقیدلری اولسا دا بو حرکاتین کاراکتری حاقیندا یازارین وئردیگی یانلیش قیمت (سئپاراتچیلیق) اؤزونون دئدیگی «فارس شووینیستلری و آریا ایرقچی لری نین» قیمتیندن فرقلنمیر. اونون فیکرینجه، ایرانین او زمانکی اساس ضدیت لری سیراسیندا (فئودال لار- کندلی لر، ایری بورژوازی - پرولئتاریات و شهر زحمتکش لری) میلی پروبلم لر یوخ ایدی. آذربایجان دئموکرات لاری نین میلی دیل شوعارینی نابدیل «آخماقلیق» آدلاندیریر.^۳

میلتچیلیک، تورکچولوک، تورک بیرلیگینه یاناشمادا پروبلم لر

علیرضا نابدیل اثری نین «یئنی مرحله ده میلی تمایول لر» باشلیق لی بؤلمه سینده ۱۹۶۰- جی ایل لرده ایران فیکر حیاتیندا یئنی دیشیکلیک لرین باش وئردیگینی قئید ائدیر. مؤلیف آذربایجان دا بو تمایولون اساساً میلی دیل و ادبیاتا هوسین آرتماسیندا اؤزونو گؤستردیگینی بیلدیریر. ائله جه ده علاوه ائدیر کی، «بو ایل لرده یئرلی میلتچیلیک («ناسیونالیزم ولایتی») فیرقه ضیالی لاری نین انحصاریندا ایدی.»^۴ بوندان ممنون اولمایان نابدیله گؤزه، میلی شوعارین اساسیندا دوردوغو هئچ بیر پروگرام آذربایجان فهله سی، کندلی سی و خیردا بورژوازیاسینی ایران فهله- کندلی- خیردا بورژوازیاسی ایله متحد ائده بیلمزدی.^۵ ماراقلی دیر کی، کوردلر آراسیندا اینقیلابی جوشقونلوغون یارانماسیندان راحتسیز اولمایان یازار، بونو ایراق کوردوستانینداکی سیاسی پروسس لرین تأثیر و اونلارا «صفوی و قاجارلار دؤورونده

۱- علی رضا نابدل، آذربایجان و مسئله ملی، ص. ۱۱.

۲- یئنه اوردا، ص. ۱۶.

۳- یئنه اوردا، ص. ۲۰.

۴- یئنه اوردا، ص. ۲۸.

۵- یئنه اوردا، ص. ۲۹.

یاد قووم کیمی یاناشیلدیغی» ایله ایضاح ائدیر.^۱ تورکجه ادبیات نومونه‌لری نین چاپی نین چتینلیگی و پولیس تعقیبی نین آرتماسینی فاکت‌لارلا تصویر ائندن، دئمه‌لی، میلی ظلمون وارلیغینی قبول ائندن سونرا نابدیل، ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده ادبی حیاتی جانلاندیران شخص‌لرین یارادیجیلیغینی آراشدیریر. اونلارین یارادیجیلیغیندا سوسیال موتیولرین ضعیف اولماسی سببندن بو شخص‌لری خیردا-بورژوا میلتچی‌لری ساییر. حبیب ساهیر، فتحی، جوشقون، فرزانه‌نی تورکچو-میلتچی اولدوقلاری اوچون تنقید ائدیر. ان سرت موناسیبت ایسه علی تبریزی نین پایینا دوشور. بوتون ایران تورک‌لرینی بیرلیگه چاغیردیغی اوچون علی تبریزی اونون گوزونده ایفراط پانتورکیست و عکس-اینقیلاچی دیر.

بس اساس پروبلم نه دیر؟

علیرضا نابدیل اثری نین سون بؤلومونده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده گونئی گنج‌لری آراسینداکی یئنی میئل‌لری آراشدیرماغا چالیشیر. او یازیر کی، سووئت آذربایجانیندان گلن «خروشووچو رئویزیونیزم»-ین تأثیری ایله «بؤلگه‌چی گنج‌لر» («جوانان ولایت‌گرا») گئت-گنده «آیرلیق مرزینه» توتولماغا باشلادیلار. اونلار بو «بؤلگه‌چیلیگی» صمیمی اولراق موترقی حادته، حتی مارکسیزمه اویغون ساییردیلار. نابدیل یازیر کی، حاضیردا ایکی پروبلم قارشی سیندا قالیلار: ۱. مارکسیزم طرفداری اولان آیدین‌لار و فهله‌لر آراسیندا میلتچیلیک میئل‌لری؛ ۲. «آذری کوتله‌لر، اؤزلیکله آذربایجان‌داکی آذری کوتله‌لر آراسیندا میلی مسئله‌نین مؤوجود اولماسی».^۲ نابدیلین یازدیغی بو حادته اصلینده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده آذربایجان‌دا و اوندان کناردا یاشایان تورک‌لر آراسیندا میلی شعورون یارانماسی پروسئسیندن عبارت ایدی. اونو نابدیل «بؤلگه‌چیلیک ویروسو» آدلاندیریر. حساب ائدیر کی، آز احتیماللا «پانتورکیزم ویروسو» دا بو شرایطده آرتا بیلر. اؤز میلتی آراسیندا میلی شعورون و میلتچیلیگین آرتماسیندان راحت‌سیز اولان بو ذهنیت صاحیبی آردینجا یازیر کی، ایستالین و مائو تسی-دون و اؤیرتدیک‌لری کیمی، هم حاکیم میلتین شووینیزمی، هم ده محکوم میلتین ایفراط میلتچیلیگی عینی تضادین ایکی طرفی دیر و بو تضادی حلّ ائده‌جک یئگانه قوه پرولتاریات دیر [کارگران، فقیران]. اثر دونیا پرولتاریت اینقیلابی نین، «ایران مارکسیست-پرولتاریت موباریزه‌سی نین»، ایران خالق‌ی نین آزادلیق موباریزه‌سی نین شأنینه دئییلن

۱- یننه اوردا، ص. ۲۹-۳۰.

۲- یننه اوردا، ص. ۳۹.

شوعارلارلا، «ایمپئریالیزم و اونون ایران ایتلرینین»، فارس شووینیزمین و «بؤلگه چیلیگ»ین پیسلنمهسی ایله بیتیر...

سونوج

علیرضا نابدی‌لین و عضو اولدوغو فدایی تشکیلاتینین میّلی مسئلهده یاریمچیق باخیش و پروگراملاری اوزوندن سونراکی اون ایل‌لرده بو تشکیلات غیری-فارس‌لار اوچون جلب‌اندیجیلیگینی ایتیردی. اؤزللیکله آذربایجان و ایرانین باشقا بؤلگه‌لرینده، ائله‌جه ده خارجی اؤلکه‌لرده یاشایان گونئی‌لی‌لر اونون سیرالارینی ترک ائتدیلر. نابدی‌لین شخصاً و سول پارتیالارداکی سويداش‌لاری‌نین عمومیتله، فداکارلیقلا مدافعه ائتدیگی یانلیش‌لاری حیات اؤزو دوزلندی. تبریزده، اورمودا، اردبیل‌ده، زنگان‌دا و باشقا یئرلرده توپلاشان یئنی میلتچی گنجلیک آرتیق دوزگون شوعارلار - «هارای، هارای، من تورکم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا!!؟» - هایقیریر.

وارلیق مکتبی

۱۹۶۰-۱۹۷۰-جی ایل‌لرده گونئی‌ده میّلی مسئله‌لرله ماراقلانان کسیم آراسیندا باشلیجا موداکیره مؤوضوع‌لاری اساساً یکی کیتابدا - تبریزلی علی‌نین «ادبیات و میّیت»^۱ و علیرضا نابدی‌لین «آذربایجان و میّلی مسئله» آدلی اثرلرده اؤز عکسینی تاپدی. بو اؤنملی قایناق‌لارداکی ضدیتلی ایدئولار میّلی ایدئولوگیداکی ضدیتلی دورومو گؤستریردی.

میّلی ایدئولوگیدا یئنی مرحله ایسلام اینقیلابی و اوندان سونرا باشلادی. اینقیلاب گندی‌شینده بیر-بیری‌نین آردینجا ایشیق اوزو گؤرمه‌یه باشلایان آنادیللی مطبوعاتدا و آیری-آیری کیتاب‌لاردا آذربایجان‌لا باغلی مسئله‌لرین موداکیره‌سی گئنی‌شلندی. بو چوخ‌سایلی

^۱ - تبریزلی علی، ادبیات و میّیت، تهران: آتروپات کیتاب‌انوی، ایلسیز، ۱۷۵ ص.

مطبوعات بوتوولوکده و آیری-آیریلیقدا خصوصی مؤوضوع دور و اینقیلابدان سونراکی مطبوعاتین میلی فیکرین اینکیشافیندا مؤحتشم رولونو اینکار اتمک مومکون دئییل. بونونلا بئله سؤزوموزون باشیندا خصوصی اولاراق ایفاده ائدک کی، ایسلام اینقیلابی ایله باشلانان (ایندی ده داوام ائدن) مرحلهنین اساس حرکت وئریجی قوهسی وارلیق درگی سی و اونون اطرافیندا توپلانمیش میلی ضیالی لار اولدولار. وارلیق ۱۹۷۹-جو ایلین آپرئل آییندا یولا چیخدی، آرتیق ۳۳ ایل دیر بو یولدادیر. اصلینده «یولا چیخدی» یوخ، «بیر چوخ مسئله لره یول آچدی» دسک، داها دوغرو اولار. چونکی بو ایل لر عرضینده وارلیق باشلی-باشینا زنگین بیر مکتب یاراتمیش دیر.

حاضریدا وارلیق میسسیاسینی خئیلی درجه ده ممد رضا هئیتین سایه سینده داوام ائتدیریر.

وارلیق ایران دا یوخ سایلان تورکلوگون وارلیغینی قوروماغی هدفله دیگی اوچون ان حساس مسئله لرین اوستونه گئتمه یه بورجلو اولدو. بو کیچیک یازیدا وارلیق درگی سی نین اوستونده دوردوغو اساس مؤوضوع لارین - تورک میلّتچیلیگی نین بیرینجی درجه لی طلب لری اولان تاریخی کئچمیش حاقیندا دوزگون کونسئپتین ایشلمه سی و گله جک حاقیندا اساسلاندیریلیمیش ایدئیلارین قیسا ایجمالینی وئرمکله کیفایتلنه جه ییک.

تورکچو تاریخی کئچمیش کونسئپتی

درگی چاپا باشلایاندا (ایندی ده) حاکیم پان ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی نین آذربایجان و بورا تورکلوگونون تاریخی ایله باغلی اساس مودعالاری بللی اولدوغو کیمی بونلاردان عبارت اولموش دور (عبارت دیر): آذربایجانین ان قدیم اهالی سی آری لر اولموشلار؛ اونلار فارس دیلی نین لهجه لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش، آنجاق سونرالار «وحشی» تورک و موغول طایفالاری اونلارین دیلینی «قیلینج گوجونه زورلا دییشدیرمیشلر»؛ «ایرانین میلی وحدتینی تأمین اتمک» اوچون آذربایجان اهالی سینی فارسلاشدیرماق لازیم دیر و ب. وارلیق درگی سینده تاریخ مؤوضوعسوندا یازیلیمیش مقاله لر بو ایرقچی کونسئپتین بیرباشا تکذیبینه یؤنلمیش دیر.

آذربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله سینده کی فیکیر آیریلیق لاری وارلیق درگی سی نین تاریخله باغلی یازی لاریندا دا حیسّ ائدیلیر. بو مسئله ده بیر-بیریندن فرقلی ایکی یانشما

- پوپولیار-تیلیغاتی و اوبیئکتیو-علمی باخیش اؤز عکسینی تاپمیش دیر. بیرینجی لر آذربایجان تورکلوگونون تاریخی علمه معلوم اولان، آنجاق اتنیک منسوبیتی هله تام معینلشدیرلمه میس ان قدیم طایفالار - کوتلار، لولوبئی لر، مادلار (مادای لار) و باشقالاری ایله باغلاییر، بو یوللا پان ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی نین اساس تئزیس لریندن بیرینی چوروتمه یه چالیشیرلار.^۱

تورک لرین اتنوگنزی و تاریخی حاقیندا اوبیئکتیو-علمی یازی لاردا گؤستریلیر کی، مطلق معنادا آتوختون اهالی/خالق یوخدور، چاغداش خالق لارین هامی سی اتنیک تاریخ لری نین معین مرحله سینده بیر یئردن باشقا یئره کؤچموش، همین یئرلرده اؤزلرینه وطن قورموشلار. بوگونکو ایران اراضی سینده یاشایان باشقا خالق لار، بو سیرادان ائله فارس لارین اؤز ده، تورک لر کیمی بورایا باشقا یئرلردن کؤچموش لر. بو دا نه اینکی متخصص تاریخچی لره، حتی تورک لرین «یاد و گلمه» اولمالارینی ایدعا ائدن شووینیسترلر بئله بللی دیر. بیر سیرا ماراقلی مقاله لر مؤلفی مرحوم دوکتور حمید نیطقی تورکیه تاریخچی سی دوغان آوجی اوغلونا ایستیناداً یازیردی: «دنیا میلت لری نین چوخ جزئی حیصه سی اؤز ایلکین اراضی لرینده یاشاماق دیر و حاضریدا ساکین اولدوقلاری اراضی لرین اتنوس آدلاندیردیغیمیز یئرلی اهالی سینده نادیر حال لاردا راست گلمک اولار. اتنوس لارین چوخو میقراسیالار، حاضرکی اراضی نین - بوگونکو وطن لری نین اهالی سی ایله قاریشما نتیجه سینده فورمالاشمیش دیر.»

آذربایجانین قدیم «فارس دیلی» ساکین لری ایله بوگونکو تورک دیلی اهالی سی آراسیندا یکی مین ایلدن چوخ کئچمه سینه باخمایارق، اونلار آراسیندا برابرلیک ایشاره سی قویان علم دن اوزاق تئزیه جاواب اولاراق وارلیق درگی سی نین ناشیری و باش رئاکتور دوکتور جاواد هئیت یازیر کی، احمد کسروی نین «آذری دیلی» حاقیندا کشفی دوغرو اولسا بئله، او بوگونکو آذربایجان اهالی سی نین وارلیغینا کؤلگه سالا بیلمز. چونکی «ایرانین چاغداش تورک دیلی اهالی سی علم طرفیندن کیملیگی (اتنیک منسوبیتی) دقیق معین ائدیلمه میس طایفا و قبیله لرین تاریخی دئییل، مرکزی آسیا و قونشو بؤلگه لرده بؤیوک دؤولت لر قورموش،

۱ - مثلاً، باخین: یاشار اورومچی، قومیت مردم آذربایجان و تشکیل زبان تورکی آذربایجانی، وارلیق، ۱۳۷۲، سای ۸۹، ص. ۷۹-۷۲؛ غلامرضا غلامی قوشچی، زبان تورکی و تورک-زبانان ایرانی، وارلیق، ۱۳۷۳، سای ۹۴، ص. ۷۱-۶۹؛ میر هدایت حصار، مادای لار (مادلار)، وارلیق، ۱۳۷۹، سای ۱۱۷-۱۱۶، ص. ۲۵-۱۶؛ میر هدایت حصار، ماننلار، وارلیق، ۱۳۸۰، سای ۱۲۳-۱۲۲، ص. ۱۹-۹؛ میر هدایت حصار، ایلام اؤلکه سی و مدنیتی حاقیندا (۲)، وارلیق، ۱۳۸۲، سای ۱۲۸، ص. ۴۳-۵۳.

مدنیتلر یاراتمیش قدیم تورکلرین (هونلار، ساویلرلر، خزرلر، گۆی تورکلر، اویغورلار و ب.) تاریخینی نظرده توتور. «باشقا سۆزله، دوکتور جاواد هئیتته گۆره، اراضینین دئییل، بو بۆلگه نین چاغداش اھالیسی نین تاریخی نین آراشدیریلیب، ایزلنمہ سی گرکلی ساییلیر. مرحوم علی کمالی یازیردی: «تورکون بابالاری و ایگیدلری کئچن قرینہ لردہ خانبالیقیندان [پئکیندن] گیریپ، دئهللی دن چیخیبلار، روسیادا ووروب، اوتریشده [آوستریادا] توتوبلار، هیندیستاندا بوتلری سیندیریپ، باغدادا گۆندریبلر، ماجاریستانا آیاق قویوب، خارزمده قورولتای قوروب، قزنہده، دئهللیده، جارجانیہده، پئکینده، ماراгада، سولطانیہده، باغداددا، شیرازدا، کیرماندا، تبریزده، ایستانبولدا، پناه آباددا، اصفهاندا، آنکارادا، قاهرہده تاختا اوتوروبلار.»

چاغداش آذربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله سینہ توخونان یازی لارین اکثریتینده دوغرو اولاراق گۆستریلیر کی، بو پروبلمی آنجاق عموم تورک اتنوگنزی چرچیوه سینده حل ائتمک مومکون دور. پروبلمین آراشدیریلماسی اساساً قدیم تورکلرین ایلکین وطنی نین (اویکومئنی نین) لوکالیزاسیاسی مسئله سی ایله باشلانیر و تورک اویکومئنی نین آلتای داغلاری، آلتای-اورال حؤوزه سی اولدوغو تخمین اندیلیر. بو بۆلگه ده هون بوی لاری نین میلادین ایلک یوزایلرینده بؤیوک ایمپراتورلوق قورماسی، ایسلامین ظهورنا قدرکی دؤورده اونلارین مرکزی آسیادا حاکیم سیاسی قوه اولدوقلاری، ۵۵۲-جی ایلده اساسی قویولموش گۆی تورکلر دؤولتی، بو دؤولت بیرلشمه سینده باشقا تورک بوی لاری - اویغورلارین (۷۴۴-جو ایلده) و قیرغیزلارین (۸۴۰-جی ایلده) حاکیمیتی اله کئچیرمه سی، ۹۲۵-جی ایلده موغوللارین هوجوم لاری، یئرلی تورکلرله اونلارین اتنیک یاخینلیغی و تورک بوی بی لری نین یئنی دؤولتین عالی حاکیمیتینده ایشتیراکیندان بحث اندیلیر.

«آذربایجانین تورک یوردونا چئوریلمه سی» دئییلن مسئله ده دونیا تورکولوگیاسینداکی فیکیر آیریلیغی و مباحیثه لر وارلیق اوچون ده سجه وه دییر. خصوصاً بو، آذربایجاندا تورکلوگون آپاریجی المنته چئوریلمه سی دؤورونه عاید دیر. مثلاً، دوکتور حمید نیطقی «قافقازا و ایرانا اوغوز، قیپچاق طایفالاری نین کوتله وی صورتده گلمه لری و بو اراضیده عصرلر بویو یاشایان تورک دیللی طایفالارلا قایناییب-قاریشمالاری» نتیجه سینده میلادین یئددینجی-اونونجو یوزایلرینده آذربایجاندا تورکلرین اساس المنته چئوریلدیگینی و آذربایجاندا تورک دیلی نین فورمالاشدیغینی گۆستریر. مرحوم دوکتور محمد تقی زهتابی یازیر کی، «میلاددان اول خزرین شیمالیندان قافقازین جنوبونا آخیب یئرلشمیش قیپچاق

تورک لری ایله تزه آذربایجانا گلمیش اوغوز تورک لری قاریشیر و آذربایجاندا تدریججه اکثریت تشکیل ائدیپ، حکومت لر قورماغا باشلامیشلار، آنجاق «اونونجو عصره قدر تورک لر آذربایجان تورپاق لاریندا اکثریت تشکیل ائتمه میشلر.» دوکتور جاواد هئیت ایسه حساب ائدیر کی، «آذربایجان چوخ قدیم دن تورک ائل-طایفالاری نین یوردو اولموش، شمال حیصه سی میلادین یئددینجی عصرینده و جنوب حیصه سی ده ۱۳-۱۱ میلادی عصرلرده، یئنی گلن تورک ائل لری نین بو اؤلکه ده یئرلشمه لرله بو تؤولوکلله تورکلشمیش و تورک دیلی عموم خالق دیلی حالینا گلمیش دیر.»^۱

تورک لری کوله وی آخینی نین ایرانا «بدبختلیک لر گتیردیگینی» ایدعا ائدن ایرقچی مؤلف لره جاواب اولراق دوکتور جاواد هئیت، دوکتور حمید نیطقی و ب. اون بیرینجی یوزایلین سون لاریندان اعتباراً ۹۰۰ ایل حاکیمیت باشیندا اولان تورک حؤکمدارلاری نین ۲۷۰ ایل حاکیم اولان فارس حؤکمدارلاری موقابیلینده ایران تاریخینده بؤیوک یئری اولدوغونو قئید ائدیرلر. جاواد هئیت گؤستریر کی، اوغوز تورک لری نین ایرانا گلیشی «ایسلام عالمینی بیزانسلی لارین هوجوم لاریندان قورتاردی، اوسته لیک، اونلار کیچیک آسیانی بیزانسلی لاردان آلدیلار و اؤزلری اوچون ایسلام وطنینی یاراتدیلار.» باشقا بیر مقاله سینده ایسه جاواد هئیت صفوی لری ن ایران تاریخینده اوینادیغی رول دان بحث ائده رک یازیر کی، «شاه ایسمایل تورک اولماسینا و تورکجه شعر یازماسینا باخمایاراق، ایرانین ایستیقلالیتی اوغروندا عثمانلی تورک لری ایله ووروشوردو، اؤزو ده اطراف داکی لار اونا مانع اولماسایدیلار جانینی بئله بو یولدا قوربان وئره جکدی.»

ایرقچی مؤلف لره جاواب اولراق تاریخی مؤوضوع لارا حصر اولونموش یازی لاردا گؤستریلیر کی، تورک لری ن، ائله جه ده موغول لاری ن ایرانا کوله وی کؤچوندن سونرا سیاسی حاکیمیتی اله آلمیش تورک حؤکمدارلاری نه اینکی فارس دیلینی سیخیشدیرمامیش، عکسینه، بو دیلین دؤولت ایداره لرینده ایشلمه سینه، ادبی اثرلری ن عریجه دئییل، محض بو دبلده یازیلماسینا شرایط یاراتمیش، حتی اونلاردان بعضی لری (ملیکشاه، سلطان سنجر و ب.) فارسجا شعر یازمیشلار. دوکتور جاواد هئیت یازیر: «هئچ کس فارس دیلی نین ایرانا خاریج دن، یعنی جئیهونون او طرفیندن قزنه وی و سلجوق تورک لری واسطه سیله گلدیگینی، تورک سلطان لاری نین قودرتی ایله ایرانین، کیچیک آسیانین و هیندیستانین رسمی و ادبی

^۱ - دوکتور جاواد هئیت، آذربایجانین تورکلشمه سی و آذری تورکجه سی نین تشکولو، وارلیق، ۱۹۹۳، سایه ۴-۸۷، ص. ۲۰.

دیلینه چئوریلدیگینی و سونرالار تورک دیللی کلاسیک شاعیرلرین همکارلیغی ایله ادبی دیل سویه‌سینه یوکسلیدیگی فاکتینی اینکار ائده بیلمز.»

بیر سۆزله، ایسلام اینقیلابیندان سونرا وارلیق درگی سی میلی ضیالی لارین تریبوناسی اولموش، میلی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی نین فورمالاشماسیندا موهوم رول اوینامیش دیر. بو کونسئپتین اساس مودعالاری بونلاردیر: قدیم تورکلر کیمی فارس لار و ب. دا تاریخن بللی دؤولرینده ایران جوغرافیاسینا کؤچموشلر؛ تورکلرین اتنوگنزی نین هله یاخشی اؤیرنیلمه‌مه‌سی اونلارین آذربایجان دا ایلک دفعه نه واخت مسکونلاشماسی حاقدا توتارلی فیکیر سؤیلمه‌یه ایمکان وئریمیر، آنجاق راحاتلیقلا ایدعا ائتمک اولار کی، تورکلر میلادین باش لاریندان چاغداش آذربایجان اراضی سینده یئرلشمه‌یه باشلامیشلار؛ تورکلرین مرکزی آسیادا باشلانان قودرتلی و کؤله‌لیک تانیمایان تاریخی ایله بو تاریخی یارادان لارین وارثلری فخر ائتمه‌لی دیرلر؛ عرب حاکیمیتیندن سونرا ایرانین عالی حاکیم‌لری اولان تورک حؤکمدارلاری فارس دیلی نین دؤولت ایداره‌لری و مدنی حیاتدا ایشله‌دیلمه‌سینی تأمین ائتمیشلر.

گله‌جگه یؤنه‌لیک ایدئئالار

وارلیغین اؤزونو «کولتور درگی سی» اعلان ائتمه‌سینه باخما یاراق، میلی اورقان اولماسی اوزوندن سیاسی مسئله‌لره ده فیکیر بیلدیرمک مجبوریتینده دیر. درگی نین داواملیلیغینی تأمین ائتمک اوچون (او، گونئی ده ان داواملی مطبوع اورقان دیر) بو مونا‌سیبت بیر قایدا اولاراق دولایلی یول لارلا بیلدیریلیمیش دیر.

مؤوجود شرطلرده پان‌ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی ایله موباریزه‌نین ان ثمره‌لی یول لاریندان بیر ی پهلوی رژیم نین میلی سیاستی نین تنقیدی و ایفشاسی دیر. اودور کی، یاخین کئچمیشده حصر اندیلمیش مقاله‌لرین آنا خطینی بو رژیمین تورکلوگون وارلیغینا ووردوغو ضربه‌لرین ایضاحی تشکیل ائدیر. ساییز یازی لاردا شاه رژیم نین آذربایجان دا یئریتدیگی فارسلاشدیرما سیاستی غضب و نیفرتله یاد ائدیلمیر؛ میلی ظلم سیاستی نین فورما و یول لاری آچیقلا نیر. وارلیق درگی سینده گوره، پهلوی رژیم نین آذربایجان تورکلری نین وارلیغینی دانیب، اونو زورلا فارسلاشدیرماق سیاستی مورتجع سیاست اولموش و چوخ میلتلی

اؤلکه‌نین نورمال اینکیشافینا قارشی یؤنلمیشدی؛ ایندیکی ایسلام رژیمی پهلوی ایرتیندن امتناع ائتمه‌لی، فارس اولمایان خالق لارین حقوق لارینی تأمین ائتمه‌لی دیر.

وارلیق درگی‌سی‌نین (بو فیکیر باشقا تورک مطبوع اورقان لار اوچون ده کنچرلی دیر) بنله بیر جهتی تأسف دوغورور: دیل و مدنیت ساحه‌سینده ایرقچی سیاستین ایفشاسینا خصوصی دیقت یئتیریلمه‌سی ایله موقاییسه‌ده بو سیاستین اجتماعی حیاتین باشقا ساحه‌لرینده‌کی (مثلاً: انظباتی حیاتدا) نتیجه‌لری آز ایزله‌نیلیر، سوسیال-اقتصادی ساحه ایسه تامامیله دیقتدن کناردا قالیر. حساس سیاسی مؤوضوع ساییلدیغیندان ۲۱ آذر حرکاتی مؤوضوعسونا دا بیله‌رکدن گیرمه‌مک خطی توتولوب.

«ایران هامیمیزین عمومی وطنی دیر» دوستورونو تئز-تئز تکرارلاماقلا یاناشی، *وارلیق* درگی‌سی بوتؤو آذربایجان ایدئياسینا دا یاد دئییل. تاریخ و دیل حاقینداکی مقاله‌لرده قوزئی آذربایجانین اسکی ایرانین بیر پارچاسی اولماسی فیکری ده، بیزجه، درگی‌نین داواملیغینی تأمین ائتمک ایستگیندن باشقا، هم ده بوتؤو آذربایجان ایدئالی‌نی گوندمه‌ده ساخلاماق آرزوسوندا دوغور. قوزئی آذربایجانین «آذربایجان» آدلانديريلماسی‌نین «بیر سهو» اولماسی، اونون «آران اولماسی» حاقیندا اساس سیز یازی‌لار دا *وارلیق* یازارلاری‌نین، خصوصیله دوکتور جاواد هئیتین سرت علمی مقاله‌لری‌نین مؤوضوعسو اولموش دور. قوزئی آذربایجان گونئی‌ده تانیتماق باخیمیندان علی بی حسین‌زاده، ممد امین رسول‌زاده کیمی بؤوک‌لریمیز، ائله‌جه ده قوزئی‌لی یازیچی لار و اونلارین یارادیجیلیغی حاقیندا خئیلی مقاله یایینلانمیش دیر.

وارلیق مؤوجود اولدوغو دؤورده هم ده مدنی مرکز فونکسیاسینی داشیمیش دیر. بو باخیمدان عرب قرافیکی‌نین و فارس ایفباسی‌نین تورکجه‌یه اویغونلاشدیریلماسی مسئله‌لری حاقیندا *وارلیق* تشبؤو ایله تشکیل ائدیلم سئمینارلار و بو سئمینارلاردا قبول ائدیلم یازی قایدالاری دیقتی چکیر.^۱ یازی قایدالاری‌نین (اورفوقرافیا) بلیرلنمه‌سی موهوم مدنی حادثه اولماقدان باشقا، هم ده ایران‌دا تورکجه یازی‌لارین فارس قلیبیدن قورتاریلماسی کیمی قیمتلندیریلمه‌لی دیر.

۱ - باخین: ابراهیم رفر، اورتوقرافی چالیشمالاریمیز و بوگونکو طلب‌لر و تکلیفلر، *وارلیق*، یاز ۱۳۸۳، سای ۱-۱۳۲، ص. ۹۱-۸۶؛ علی‌رضا صرافی، اورتوقرافی سئمیناری‌نین قرارلاری بشش ایلیک سیناقدان سونرا، *وارلیق*، قیش ۱۳۸۵، سای ۱۴۳، ص. ۵۵-۵۳.

سون سۆز

وارلیق درگی سی تورک وارلیغینی فارس ایرقچیلیگی نین هوجوم لاریندان قوروماق اوچون یاراندى. بونونلا ایشی بیتمه دی. او، میلی ایدئولوگیانین بیچیملمه سینده موهوم رول اوینادی و بو میسسیا داوام ائتمکده دیر.

وارلیق درگی سی تورک ضیالی لاری اوچون مکتب اولدو. دوکتور حمید نیطقی، دوکتور جاواد هئیت، دوکتور محمد علی فرزانه، دوکتور محمد تقی زهتابی، پروف. غلامحسین بیگدلی، پروف. حمید ممدزاده، میر هیدایت حصارى، دوکتور صمد سردارى نیا، علی کمالی کیمی اوستاد و آغساققال لارین یانیندا یئنی آیدین نسیل یئتیشدی.

وارلیق مکتبی نین ان اؤنملی خیدمتی ایسه مین لرله گنج اینسانا میلی شعور گتیرمه سی اولدو. وارلیغین سپدیگی توخوم لاردان میلی شعورا صاحب یئنی گنجلیک یئتیشدی. میدان لاردا سسله نن «هارای، هارای، من تورکم!»، «تورک دیلینده مدره سه، اولسون گرک هر کسه!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا!» هایقیرتی لاری وارلیق مکتبی نین مؤحتشم ایشی نین منطیقی سونوچودور.

دوکتور زهتابی نین چوروتمه سی

پهلوی لر دؤورونده بیچیملمیش ایرانین رسمی ایدئولوگیاسی تاریخه پرچیملندی، تاریخچیلک اؤزو ایسه ایفراط شکیلده سیاسیلشدیریلدی. ایندی ده بو، داوام ائتمکده دیر. فارس اولمایان لاری یوخ سایان بو ایدئولوگیا اونلاری ایرقچی مئتودلارلا فارسلاشدیرماق مقصدی داشیدی، بو ایرقچی ماهیتینی ده هئچ گیزلتمه دی. اون ایل لرله بو سیاست دؤولت بودجه سی حسابینا بیئین لره یئرلشدیریلدی، اینسان لارین تاریخ شعورو زهرلندی. نتیجه ده فارس لار باشقالاری نین حاقینی تانیمايان خسته حالا گتیریلدی، فارس اولمایان لارین دا بللی کسیمی مانقوردلاشدیریلدی.

بو ایرقچی سیاسته تورک لر آراسیندا چئشیدلی شخصیت لر دیرنیش گؤسترمیش، رسمی تاریخچیلیگین غیری -اوبیئکتیولیگی، رسمی ایدئولوگیانین ایسه ایرقچی ماهیتی چئشیدلی

يۇن لردن تنقىد اندىلمىش دىر. رحمتلىك دوكتور محمد تقى زهتابى-كېرىشچى نىن (۱۳۷۷/۱۹۹۸-۱۳۰۲/۱۹۲۳) ۱كى جىلدىلىك «يران توركلرى نىن اسكى تارىخى» آدىلى اثرى نىن رىسمى تارىخچىلىگىن تىكذىبى (چورودولمهسى) ساحهسىندە اۇنملى رولو واردىر. اثرىن بىرىنچى جىلدى اسكى آذربايجان اھالىسى نىن اتنىك تركىبى، بوراداكى دۇولت لار و مدنيت لار، ايسكندره قدركى دۇورون سياسى و كولتور حادثه لرى حاقىندا دىر. ۱ ايكىنچى جىلدى ايسه ايسكندر دۇوروندىن ايسلاما قدركى سياسى، اتنىك-كولتورل پروسس لره حصر اندىلمىش دىر. ۲ گونئىلى گىنچ لار آراسىندا بو كىتابىن اينانلىماز ياغيغىن و مشهور اولماسى چوخدان اينسان لارى بىزدىر مىش رىسمى تارىخچىلىگه آلتىرنا تىو اىستىگىندىن دوغوموش دور. يازارىن اىلكىن مقصدى ده محض علمى مسئله لره آيدىنلىق گىتىرمك دن داھا چوخ، رىسمى تارىخچىلىگىن يالان لارىنى چوروتىمك اولموش دور. دىقتى چكن اساس مۇوضوع لار - اھمنى لردن (ھخامنش لردن) اۇنجه ايندىكى ايران جوغرافىاسىندا دىقتهدىر دۇولت لار و مدنيت لار يوخذومو، ھخامنش دۇولتى حقيقتاً رىسمى تارىخچىلىگىن ايدعا ائىدىگى كىمى مۇحتشم دۇولت قورومو ايدىمى، پارت لارىن (اشكانى لرىن) اتنىك منسوبىتى نه ايدى، ساسانى دۇولتى دئىلدىگى كىمى مودئل دۇولتمى ايدى - كىمى سوال لارا آيدىنلىق گىتىرمك دىر.

ھخامنش لردن اۇنجه كى تارىخ

رىسمى ايران تارىخ شوناسلىغى، اۇزلىكله مکتب لردە اۇيره دىلن تارىخ درسلىك لرى ايندىكى ايران جوغرافىاسىندا تارىخىن ھخامنش لره باشلاندىغىنى ايدعا ائىدىر، اونون دىشىندا بورادا دىقت چكن دۇولت لرىن و مدنيت لرىن اولمادىغىنى بىلدىرىر. ايرانىن اىلك، آوتاختون اھالىسى نىن فارس لارىن بابالارى اولدوغو، فارس اولمايان خالق لارىن بورالاردا «گلمه المنت» اولدوغو بىلدىرىلير. دوكتور زهتابى نىن اثرى نىن بىرىنچى مقصدى بو يالانى اثباتلاماق دىر. يازار بوگونكو تارىخ علمى نىن تاپىنتى لارىنا دايناراق پارس طايفالارى نىن گلىشىنه دك بو بۇلگه ده ۳۵۰۰ اىللىك مۇحتشم مدنيت لرىن و دۇولت لرىن اولدوغونو اينجه له بىر. او يازىر كى، «بو مدنيتى يارادان لار [ايندىكى] اىراق دا سومئرلر، [ايندىكى] ايرانىن غربى، مركزى، بوتون [ايندىكى] آذربايجان و خزرىن جنوبوندا آراتتالار، ايلام لار، كاسسى لار،

۱ - محمد تقى زهتابى (كېرىشچى)، ايران توركلرى نىن اسكى تارىخى، بىرىنچى جىلدى، تبرىز: نشر اختر، ۱۳۷۷، ۸۸۰ ص.

۲ - محمد تقى زهتابى (كېرىشچى)، ايران توركلرى نىن اسكى تارىخى، ايكىنچى جىلدى، تبرىز: نشر اختر، ۱۳۷۹، ۶۹۶ ص.

هورری، قوتتی، لولوبی، گیلزان، آمئردلر، کاسپی، ماننلار، اورارتولار اولموشلار.^۱ اسکی تاریخ اوزره اوزمان لارین بویوک بیر قروپو بو بوی لارین (طایفالارین) التصاقی دیل لرده دانیشدیغینی، اولارین اورتا آسیادان گلدیکلرینی تثبیت ائتمیش دیر. اولارین قونشولوغوندا سامی خالق لار یاشامیش، آما «سامی لر تاریخ بویو اوراق اراضی لریندن شرق طرف لرینه ایره لیله یه بیلمه میشلر.»^۲ یازار التصاقی دیل لری «بوگونکو تورک دیلی نین باباسی» آدلاندیریر. بو جوغرافیاداکی اسکی طایفالارین هامی سی نین التصاقی دیل لرده دانیشماغی، التصاقی دیل لرین مطلق تورک دیلی اولماسی حاقیندا دنیا علمینده بیر-بیریندن فرقی فیکیرلر وار. آما پارس طایفالاری نین گلیشینهدک بورادا هیند-آروپا دیل لر قروپونا عاید اولان خالق لارین یاشاماسی دنیا علمینه معلوم دئیل. دوکتور زهتابی بورادا مؤوجود اولموش سومئر، آککاد، ایلام، هیت، کاسسی، هورری، اورارتو، آسسور مدنیت لری حاقیندا گنیش علمی بیلگی وئرمیش، اسکی دؤور آذربایجان اراضی سینده یارانمیش مدنیت و دؤولت لری، بو دؤولت لرین قونشولارلا موناسیبت لرینی اینجه له میشلر دیر.

هخامنیش حاکیمیتی نین کاراکتری

پارس لارین میلاددان تخمیناً ۹۰۰ ایل قاباق ایندیکی ایران جوغرافیاسینا یئرلشمه لری، یعنی بورانین «آوتاختون اهالی سی» اولماماسی تاریخ علمی اوچون بللی بیر حادثه دیر. دوکتور زهتابی یازیر کی، پاسارگاد قبیله سی نین باشچیلیغی آلتیندا اون پارس قبیله سی شرق دن ایران پلاتوسونا گلمیش، اولاردان اوتوراق حیات کئچیرن اوچو ایندیکی فارس ایالتینده، قالان یعددی سی کیرمان دا یئرلشمیش دیر. «بو اون هیند-آروپا دیلی ائل، فیردوسی نین «شاهنامه» ده گؤستردیگی کیمی، ایران فلاتینا [پلاتوسونا] گلدیکده، تام ایبتیدایی حیات کئچیرمیش و ساکین اولدوقلاری ایران یئرلینده یوکسک مدنیته مالیک اولموش یئرلی التصاقی دیلی خالق لارین: ایلام لار، کاسسی لر، ائلیپی لرین نئچه عصر رهبرلیگی آلتیندا یاشایاراق، اولاردان مدنیت، قاباقجیل حیات و یاشاییش، ایفبا، یازی و سایره اؤیرنمیشلر.»^۳

۱ - محمد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورکلری نین اسکی تاریخی، بیرینجی جلد، ص. ۲.

۲ - یئنه اوردا.

۳ - یئنه اوردا، ص. ۳.

رسمی ایران تاریخچیلیگی، ائله جه ده آوروسئنتریزم مؤوقعینده دوران آوروپا یازارلاری هخامنیش دؤولتی نین یارانماسی، اونون باشیندا دوران شاهنشاهلار حاقیندا حقیقته اویغون اولمایان افسانهلر اویدورموش، اونو ایلك دنیا ایمپراتورلوقو کیمی تقدیم ائتمیش، کوروش، داریوش و باشقا شاهنشاهلاری گوجون، عدالتین سیموولو کیمی وصف ائتمیشلر. دوکتور زهتابی تاریخی قایناقلارا دایاناراق هخامنیش حاکیمیتی نین یارانماسی حادثه سینی، بو دؤولتین قوروجوسو کوروشون حاکیمیتی اله آلماسینی دئتاللاری ایله تصویر ائدیر. کوروشون سونونجو ماد (میدیا) ایمپراتورو اولموش باباسی آستیاقا خیانتی و قیامی، ائله جه ده اؤزونون سونو - ماسساگت لرین قادین بؤبوگو تومریسین قیلینجی نین قوربانینا چئوریلمه سی حاقیندا بؤلوم اؤزلیکله چاغداش اوخوجونون دیقتینی چکیر. زهتابی نین کیتابی هخامنیشلر حاقیندا یازیلیمیش ناغیللارین تاریخی حقیقتلردن اوزاق اولدوغونو گؤستریر و ایران رسمی تاریخچیلیگی نین بو یالانچی تئزسینی آلت-اوست ائدیر.

پارتلارین اتنیک منسوبیتی

«ایران تورکلری نین اسکی تاریخی» نین ایکینجی جیلدی نین اساس مؤوضوعلاریندان بیرى پارتلارین اتنیک کیملیگی مسئله سی دیر. یئنی ایران تاریخچیلیگی نین بانى سی حسن پیرنیانین پارتلاری آریا ایرقیندن سایماسی و اونلارین پهلوی دیلینده دانیشدیقلاری تئزبسی ایله راضیلاشمايان دوکتور زهتابی، یونان تاریخچى لری نین فیکیرلرینی مثال گتیریر. فیردوسی نین «شاهنامه» سینده اشکانی لره گرکن دیقتین وئریلمه مه سی ده سوال دوغوران مسئله لردن بیرى دیر. یازار فیکیرلری نین ثبوتو اوچون اون دوققوزونجو یوزایل تاریخچى سی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه نین کیتابینداکی تئزبسلردن ایستیفاده ائدیر.

دوکتور زهتابی یازیر کی، اشکانی حاکیمیتی نین اؤزگینی تشکیل ائدن داهی بویو ساکالارین بیر قولو ایدی و اونلارین تورکلوقو شوبهه دوغورمور. دوکتور زهتابی نین ایراندا ۴۷۷ ایل حاکیم اولموش اشکانی لرین اتنیک کیملیگی باره ده گتیردیگی دلیل لر منطیقه دایانیر. اونون اشکانی ایمپراتورلوقو (پارفیا) حاقیندا کونسپتی رسمی تاریخچیلیگین باخیشلارینی ان آزیندان شوبهه آلتینا آلیر و بو کونسپته جدی یاناشما طلب ائدیر.

ساسانى لرين «مودئل دۇولتى»

دوكتور زهتابى يه گۇره، ساسانى لرين ايمپراتورلوقو (۶۲۲-۲۲۰) اشكانى دۇولتىندن فرقلى اولاراق زورا دايدانان حاكيميت ايدى. پارس اولمايان خالق لارين و طايغالارين حقوق لارينا حۇرمت انديلمىردى.

يازار اردشيردن باشلايلاق ساسانى لرين اشكانى ايرىنى محو ائتمەلرى حاقيندا جورا تلى تئزيس ايره لى سورور. بو فاكتى بعضى ايران تاريخچى لرى ده قئيد انديرلر. آما نه دوكتور زهتابى، نه ده باشقا تاريخچى لرى، تأسف كى، بو تئزيسين اثباتى اوچون دليل لر گتيرميرلر.

ائردە ساسانى دۇورونده بو جوغرافيا يائى كۇچن تورك بوى لارى حاقيندا قيمتلى بيلگى لر وار.

كيتابدا ساسانى حۇكمدار لار يئىن آذربايجانا كۇچوردوكلرى فارس ديللى لرى حاقيندا دا گئنىش معلومات وئريلمىش دير.

دوكتور زهتابى هخامنش لرى كيمى ساسانى لرى دۇولتى يئىن ده لياقتسىز ليكله سونوجلانديغىنى بيلديرير. او يازير: «عيش-عشرت، فيتنه، اخلاقسىزلىق، خيانت، اؤزوندن باشقا هئچ كيمى گۇرمەمك، مقام پرستلىك، ميلت لرى هر جور ميللى حقوقدان محروم ائتمكدن باشقا بير شئى بيلمەين و دوشونمەين حاكيمه هئيتى يئىن سونو بوندان باشقا جور اولما بيلمزدى. اسكى ايران تاريخينده بو ايكينجى دفعه دير كى، داخيلى قوه لرين اليندن، ميلت لرين اليندن حاكيميتى آلان پارس لار، خاريجى دوشمن لرين موقابيلينده مقاومت گۇسترمەدن، مفتضحانه [بى-آببرچيلىقلا] و بى-آبروجاسينا [آببرسىزجاسينا] اؤزلرى و معشوقه لرينى گۇتوروب قاچمىش و وطنى، خالقى و حاكيميتى دوشمن لره تسليم ائتميش لرى.»^۱

سون سۇز

دوكتور زهتابى اثرى يئىن ايكينجى جيلدينى اؤزو رىداكتە ائده بيلمەدى، قلم دوست لارى اونون اولوموندن سونرا بو جيلدى چاپا وئرديلر. طبعى، ساغ اولسايدى، بو كيتاب باشقا شكيدله ايشيق اوزو گۇره جكدى. بونونلا بئله هر ايكى جيلدى علمى جورا ته و وطنداش

^۱ - محمد تقى زهتابى (كبريشچى)، ايران توركلرى يئىن اسكى تاريخى، ايكينجى جيلدى، ص. ۵۶۹.

غیرتینہ صاحب اینسانین یاراتدیغی اثر دیر. اونون بو و یا باشقا تئزیس لرینی شوبهہ آلتینا آلماق اولار. فقط نه قدر کی، میلی حرکاتیمیز مقصدینه چاتماییب، بو اثرین فارس ایرقچیلیگینه ضد ماهیتی بیزیم اوچون داها اؤنملی سایلمالی دیر.

رحمتلیک دوکتور زهتابی اؤزوندن سونرا فارس ایرقچیلیگی نین اساس تاریخ تئزیس لرینی چورودن (تکذیب ائدن) مؤحتشم عابده قویوب گئتدی. بیزیم فیکریمیزجه، بو اثر گئرچک، اوبیئکتیو یئنی آذربایجان تاریخی کونستپتی نین یارانماسینا دا اؤنملی تۇحفه وئرہ بیلہجک نیتہ لیکده دیر.

حسن راشیدی نین سوروشدورماسی

ایرانی مودئر نلشدیرمک و اونون وارلیغینی قوروماق آدی آلتیندا بو اؤلکهده تورکلوک ایگیرمینجی یوزایل بویو هدفه آلیندی. تورکلرین دیرنیشینی قیرماق و اونلاردا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق اوچون پان ایرانستلر و فارس شووینیستلری ایرقچی کونستپت لر قوراشدیردی لار. بو کونستپت لرہ گؤره، ایران دا نه کئچمیشده، نه ده ایندی فارس دیلی و کولتور و خارایجینده هئچ بیر دیل و کولتورہ یئر یوخدور، تورکلوگو خاطر لادان هر شئی محو ائدیلمه لی دیر. تورک وارلیغینی یوخ ائتمک ایشینده قوراما تاریخ کونستپتینه موهوم یئر وئر یلیر. اونا گؤره،

- ایران جوغرافیاسیندا تاریخ اهمنی لرین (هخامنیش لرین) حاکیمیتی نین قورولماسیندان سونرا باشلانیر؛ اهمنی و ساسانی دؤولت لری بشر مدنیتی نین بئشیگی حساب ائدی لیر؛

- تورک‌لرین ایران جوغرافیاسینا کۆچو ایران مدنیتی‌نین چۆکمه‌سی‌نین باشلانغیجی ساییلیر؛

- گویا «تورک و موغول سولاله‌لری یئرلی «آذری‌لرین» دیلینی زورلا دییشدیرمیشلر»؛
- «تاریخی عدالتی» برپا ائتمک و ایرانین بوتؤولوگونو قوروماق اوچون ایران‌داکی تورک‌لوگو فارسلاشدیرماق لازیم‌دیر و ب.

چوخ‌میلیونلو بیر میلتی (تورک‌لوگو) یوخ ائتمگه یؤنلمیش بو ذهنیت و دؤولت سیاستی زامانلا چئشیدلی فورمالاردا دیرنیشله قارشیلانمیشدی. فارس ایرقچیلیگی‌نین سیموولونا چئوریلیمیش پهلوی حاکیمیتی‌نین داغیلما‌سیندان سونرا بو دیرنیش اؤزلیکلکه ایدئولوژی ساحه‌ده خئیلی گوجلنددی. وارلیق مکتبی دیرنیش حرکاتی‌نین مرکزینده یئر آلدی. آیری-آیری شخصیت‌لرین چالیشمالاری ایله فارس ایرقچیلیگی‌نین قارشسی‌سیندا تورک میلتچیلیگی دیکلمه‌یه باشلادی. ایران‌دا تورک میلتچیلیگی‌نین بیچیملمه‌سینده حسن راشیدی شخصیتی‌نین و اونون «تورک‌لر و ایران‌دا اونلارین تاریخ، دیل و کیملیک‌لری حاقیندا آراشدیرما»^۱ آدلی کیتابی‌نین موهوم رولو وار. یازار تمکینله، موهندیس دقیقلیگی ایله، بیر-بیر پان‌ایرانیست تئزیس‌لرین اوستونه گئدیر، اونلارین عدالت‌سیز، اینسانلیغا، چاغا ضد، ایرقچی ماهیتی‌نی اورتایا قویور. حسن راشیدی کیتابین عرصه‌یه گلمه‌سی نه‌دن‌لری حاقیندا یازیر: «... چینی‌میزده اولان وظیفه‌نین آغیرلیغینی حیس‌آنده رک ۸۵ ایل اؤنجه‌دن ایندی‌یه قدر، یعنی رضا خان حاکیمیه گلن گوندن، تاریخی تحریف اولان، شخصیتی تاپدالانان، دیلی و وارلیغی دانیلان، گنج‌لری هوویت [کیملیک] بُحرانینا دوچار اولان و ایران آدلی اۆلکه‌ده جمعیت باخیمیندان نیسبی اکثریته مالیک اولاراق حتی ایبتیدایی قدری اؤز دیلینده مکتبی اولمایان تورک‌لرین کئچمیش تاریخی و هوویتی حاقدا تدقیقات آپارماغی و بو ساحه‌ده کیتاب حاضیرلاماگی اؤزومه بورج ساندیم.»^۲ بو کیتاب پان‌ایرانیزمین اساس تئزیس‌لرینی و فارس ایرقچیلیغینی سوروشدورما یا (ایستینتاقا) چکیر، سوندا اونون اوزونه ایته‌ها‌نامه اوخویور. بو سوروشدورمانین اساس ماده‌لرینی قیساجا اله آلاق.

^۱ - حسن راشیدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، چاپ دوم، تهران: اندیشه نو، ۱۳۸۷، ۳۱۵ ص. بو کیتاب یازارین ۱۳۸۳-جو (۲۰۰۴) ایلده چیخمیش نیسبتاً کچیک حجملی، ۳۶ صحیفه‌لیک «تورک دیلی، ایران‌دا اونون کئچمیشده‌کی و ایندیکی دورومو (کیملیک بُحرانی)» («زبان تورکی و موقعیت گذشته و کنونی آن در ایران (بحران هویت)» اثری‌نین گنیش واریانتی‌دیر.

^۲ - حسن راشیدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۱۲-۱۱. بو آلینتی (اقتباس) تورکجه‌دیر. بازار کیتابینا تورکجه «باشلانیش» آدلی کچیک بۆلوم و خئیلی آلینتی آرتیرمیش‌دیر.

ایندیکی ایران جو جغرافیاسیندا تاریخ نه وخت باشلانیر؟

کیتابا باشلانرکن بازار مکتبلرده اوخودولان تاریخ کیتابلارینداکی بیر سیرا ساختاکارلیغا دیقتی چکیر. بو دا طبیعی دیر. چونکی تاریخ کیتابلاری، عمومیتله تاریخ شعورو میلی کیملیگین بیچیملمه سینده موهم رول اویناییر. مؤلیف یازیر کی، بو تاریخ کیتابلاریندا ایران تاریخی هخامنیش دؤوروندن باشلانیر، سانکی اوندان اول بورادا هنج بیر خالق، هنج بیر مدنیت اولمامیش دیر. حال بوکی هخامنیش لردن ۴۰۰۰-۴۵۰۰ ایل اؤنجه ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا قودرتلی مدنیتلر اولموش دور. بورادا یارانمیش شومئر (سومئر) مدنیتی نین وارلیغی دنیا علمینده موباحیثه سیز تاریخی حقیقت حساب اندیلیر. شومئرلرین دنیا مدنیتینه تۇحفه لری، بو سیرادان ایلک دفعه ایلی ۱۲ آیا، آبی ۳۰ گون، گونو ۲۴ ساعاتا، ساعاتی ۶۰ دقیقه یه بۆلمه لری، ایلک رومانین («قیلقامیش») محض بورادا اورتایا چیخماسی بللی دیر. بو جوغرافیادا شومئرلردن باشقا ائلاملی لارین، لولوبئی لارین، کوتی لارین، اورارتولارین، ماننالی لارین دؤولت حیاتی یاشامالاری دا دونیانین تاریخ کیتابلاریندا یازیلیب. هخامنیش لارین میلاددان ۵۵۰ ایل اؤنجه بورادا دؤولت قوردوقلاری وخت رسمی دیل اولاراق ائلام دیلیندن ایستیفاده ائتدیکلری ده معلوم مسئله دیر. حسن راشیدی نین اوستونده دوردوغو اساس مسئله لردن بیرسی ده آدی چکیلن قدیم طایفالارین دیل لری نین قدیم فارسجادان کؤکوندن فرقلی، التصاقی (آققلوناتیو) دیل لر قروپونا عاید اولماسی دیر.^۱ بازار بو فیکرینی اساسلاندرماق اوچون بیر سیرا متخصص تاریخچی نین اثرلرینه ایستیناد ائدیر. ایران دا یئنی، ایرقچی تاریخچیلیگین بانی لریندن اولان حسن پیرنیانین بئله شومئر دیلی نین اورال-آلتای دیل قروپونا مخصوص اولماسی فیکرینی ده علاوه ائدیر. بازار بو معلوم حقیقتلری اوخوجونون ایختیارینا قویدوقدان سونرا عادی منطیقین طلب ائتدیگی سورغونو ایرهلی سورور: بیر حالدا کی، ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دؤولت و مدنیتلر تاریخی نین ان آزی ۷۰۰۰ ایل یاشی وار، نییه هخامنیش لردن اولکی تاریخ اؤیره دیلمیر؟

چونکی بو تاریخ ایرقچی لرین ایشینه یارامیر. عکس تقدیرده تورکلری «گلمه» دئییه آشاغیلایان رسمی ایران تاریخچیلیگی، فارس لارین دا بو جوغرافیایا باشقا یئرلردن (گونئی

۱ - یئنه اورادا، ص. ۷۰. آدی چکیلن طایفالارین هامی سی نین دیل لری نین التصاقی دیل لر اولماسی هله ده موباحیثه مؤوضوعودور. اما اونلارین قدیم فارسجانین دا داخل اولدوغو تحلیلی (آنالیتیک) دیل لر قروپونا عاید اولماماسی اوتوروشموش فیکیر دیر.

سىيىر استىپلىرىنىڭ غەللىكلىرىنى ئىتىراپ قىلىشقا مەجبۇرىيەتتە قىلىنغان. سونرا ھىسن راشىدى سورۇش دۇرمانىن ئىككىنچى سوئالىغا كىچىر.

فارس لار بو جوغرافىيا نە واخت و نئجە يئرلشمىشلىرى؟

فارس ئىرقچىلىكى ھىخامنىش و ساسانى دۇورلىرى، ئىلجە دە دۇورون پارس لارى ئىلە فخر ئىدىر. ئىنچاق تارىخى قايناق لار پارس لارىن بو جوغرافىيا يئرلشمىشلىرى واخت (مىلادىدان ۹۰۰ ئىل اول) و ئىلارىن يوكسك مدنىتە ھىخاب اولدوقلارى فىكرىنى رىد ئىدىر. ھىسن راشىدى ھاقلى اولراق يازىر كى، و ئىلار بورالارى ئىشغال ئىدىر كىن قارشى لارىغا چىخان مدنىتلىرى يىخىدىلار. ھىخامنىش شاھلارىنىن قىدارلىغى دا تارىخى قايناق لاردا عكسىنى تاپىپ. ھىخامنىش لىر ئىلام ئىمپىراتورلۇغونو ئىشغال ئىدىر كىن يازى لارى (ئىفبالارى) بىئە يوخ ئىدى، دۇولت ئىشلىرىندە ئىلام دىلىندىن و يازى سىندىن ئىستىفادە ئىدىر دىلر. ھىخامنىش لىرىن يازىنى ئىلاملى لاردا ئۆزىنىمەللىرىنى فىردوسى بىئە «شاھنامە» سىندە كۆستىرىپ.^۱

تارىخى قايناق لار پارس لارىن دىنى كۆرۈش لىرىنىن و اخلاق لارىنىن دا بىراد اولماسىنى بىلدىرىلر. يونان لار پارس لارا باربار دىئىپ، و ئىلارى ھىشى طابغالار سىمىش لار. يونان تارىخچى لىرى پارس لارىن عادتلىرى ھاقىندا يازىپ، و ئىلارى الە سالىمىشلار. ئىزدىواج مىئەلە لىرىندە پارس لارىن اخلاقى ھىصوصىلە بىراد اولوب.^۲

پارس لاردا فرقىلى اولراق، مىئە، ئىلاملى لار آراسىندا قادىنىن يوكسك سوسىيال ئىستاتوسا مالك اولماسى تارىخى قايناق لاردا عكسىنى تاپىپ. يازار تارىخى آراشدىر مالارا دىياناراق، توركلر و موغول لار آراسىندا قادىنىن يوكسك رولونو موقايسىلە شكىلدە اورتاي قويور. ئىلجە دە پارس لاردا فرقىلى اولراق توركلرىن ھىم اورتا يوزا ئىلردە، ئىلجە دە ئىنى دۇور دە موسىقىيە و ئردىكلىرى ئۆنم كىتابدا تىصور ئىدىلمىش دىر.^۳

ھىسن راشىدىنىن بو كىتابىندا دىقت چكدىكى اساس مىئەلردىن بىرى دە توركلرىن بو جوغرافىيا يئرلشمەللىرى پىروبلمىنە آيدىنلىق كىتىر مكدىر.

۱- ئىنە اوردا، ص. ۱۰۱-۱۰۰.

۲- ئىنە اوردا، ص. ۲۳-۱۹.

۳- ئىنە اوردا، ص. ۲۴۰-۲۳۶.

تورک‌لر ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاد دیرلارمی؟

رسمی ایران تاریخچیلیگینه گؤره، اون بیرینجی یوزایلده آذربایجان ایشغال ائدن اوغوز-سلجوقلور ۷۰۰ ایل عرضینده یئرلی «آذری‌لرین» دیل‌لرینی زورلا دیشدیرمیشلر. موختلیف تاریخچیلر کسروی‌نین بو تئزیسینی^۱ موختلیف فورمالاردا تکرار ائتمیش، دؤولتین فارسلاشدیرماق سیاستینه حق‌قازاندیرماق اوچون اساس توتارقا کیمی ایستیفاده ائتمیش‌لر. حال‌بوکی بو تئزیسین حقوقی و سیاسی باخیمدان هئچ بیر اساسی یوخدور. حسن راشیدی یازیر کی، «هر بیر بؤلگه‌نین اهالی‌سی گلدیکلری یئردن آسیلی اولمایارقا، ساکین اولدوقلاری اؤلکه‌ده بیر-ایکی نسیل‌دن سونرا همین اؤلکه‌یه و بؤلگه‌یه، دیل‌لری و کولتورلری ده همین اؤلکه و بؤلگه‌یه عاید حساب ائدیلیر.»^۲ بازار پان‌ایرانیزمین ساچما-ساپان تئزیسی‌نین عادی منطیقله ده اوپوشمادیغینی بیلدیره‌رک آمئریکانی اؤرنک گؤستیریر. دئییر کی، آوروپالی موهاجیرلرین آمئریکا قیته‌سینه کؤچوندن ۴۰۰ ایل بئله کئچمیر، قیرمیزی‌دری‌لر ایسه یئرلی خالق‌دیر و گومان کی، بیر نئجه مین ایل‌دیر بورادا یاشاییرلار. مسئله‌یه ایران ایرقچی‌لری‌نین منطیقی ایله یاناشمیش اولساق، «ایندی دئییه بیلرکیمی کی، بو قیته‌نین یئرلی دلی قیرمیزی‌دری‌لرین دلی اولدوغو و آوروپادان بو قیته‌یه کؤچموش و بورادا یئرلشمیش آمئریکالی‌لار ایندی اینگیلیسجه‌نی، فرانسوزجانلی و ایسپان دیل‌لرینی بوراخیب، آمئریکانین اصل و یئرلی ساکین‌لری اولان قیرمیزی‌دری‌لرین دیل‌لرینده دانیشمالی و قیرمیزی‌دری‌لرین نسلیندن گلدیک‌لرینی ایدعا ائتمه‌لی‌دیرلر!»^۳

پان‌ایرانیزمین تورک‌لری «گلمه» اعلان ائتمه‌لری‌نین تاریخی گئرجکلیگه ده اوغوز اولمادیغینی بیلدیرن حسن راشیدی فیکرینی بورانی ایشغال ائتمیش پارس‌لاردان ۴۵۰۰-۴۰۰۰ ایل اول ساکین اولموش التصافی دیللی خالق‌لارین وارلیغی ایله اساسلانديریر. زامانلا ساکالار، ایشغوزلار، اشکانی‌لر، خزرلر، هون‌لار، پئچئننق‌لر، قیپچاق‌لار و باشقالاری دا بو جوغرافیادا یئرلشمیش، سونرا گلن اوغوزلارلا قایناییب-قاریشمیشلار. راشیدی کیتابی‌نین خئیلی حیصه‌سینی محض بو مسئله‌یه حصر ائتمیش، موختلیف قایناق‌لاردان، اؤزللیکله عرب

۱ - کسروی‌نین «آذری‌دیلی» نظریه‌سی و باشقا تحریف‌لری اوچون باخین: حسن راشیدی، زبان آذری و تحریفات تاریخی کسروی، وارلیق، یاز ۱۳۵۳، سایه ۱-۱۳۲، ص. ۶۰-۷۱.

۲ - حسن راشیدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۱۱۵.

۳ - یئنه اوردا، ص. ۹۶.

تاریخچی لری و سیاح لاری نین اثرلریندن گتیردیگی مثال لارلا پان ایرانیزمین بو اساس سیز تئزسینی چوروتمگه نایل اولموش دور.^۱ بعضی تاریخچی لری «موغول لار آذری لری دلینی زورلا دییشدیردیله» تئزسی ده حسن راشیدی نین منطیقه دایالی تنقیدینه توش گلمیش دیر.^۲ یازار «آغ دریلی ایندیکی آذربایجان اهالی سی ایله شرق ده کی تورکلرین اوزلری فرقلی دیر، دئمه لی، آذربایجان اهالی سی نین یالنیز دیلی دییشمیش دیر» تئزسینی ده منطیقه یالانلا ییر.^۳

حسن راشیدی کیتابیندا تورکلرین ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاد المنت اولمادیگی بیر یانا، اونلارین فارس لارا و فارس کولتورونه اؤنملی خیدمت لری کئچدیگینی تاریخه و منطیقه دایاناراق ثبوت ائدیر.

بس تورک سولاله لری نین فارسلیغا خیدمت لری؟

حاکم تورک سولاله لری نین فارسجانی دؤولت دیلی سویه سینه قالدیرمالاری و فارس ادبیاتینا خصوصی قایغی گؤستمه لری تاریخی فاکتی احمد آغا اوغلو، ممد امین رسول زاده، تبریزی علی، جاواد هئیت کیمی گؤرکملی فیکیر آدام لاریمیز طرفیندن تورک تاریخی نین دراماتیک یانلیشلیغی کیمی قیمتلندیرلمیش،^۴ بونون میلی تاریخیمیزده سونرالار فاجعه لره نهدن اولماسی گؤستریلمیش دیر. حسن راشیدی ده اؤزوندن اولکی اوستادلارین یانا-یانا تصویر ائتدیکلری بو حادثه نین اوستونده گئیش دورور. ایران جوغرافیاسیندا آشاغی-یوخاری ۱۰۰۰ ایل حاکیم اولموش تورک سولاله لری غارتچی، مدنیت دوشمنی کیمی آشاغیلاپان فارس ایرقچی سی، یا تورک مانقوردو دئییل، اصلینده بو سولاله لردن اؤزونو درک ائتمیش تورکلوک ناراضی اولمالی دیر. حسن راشیدی بو سولاله لری قیناмаقدان اؤزونو ساخلا یا بیلیمیر و حاقلی دیر: «کئچن مین ایل عرضینده تورک سولاله لری نین یانلیش لاریندان بیرسی ده

۱- یئنه اوردا، ص. ۱۱۷-۷۵.

۲- یئنه اوردا، ص. ۹۸.

۳- یئنه اوردا، ص. ۲۴۱.

۴- ایرینتیلی بیلگی اوچون گوناختی وی-نین اینترنت صحیفه سینده کی «مقاله لر» بؤلومونده بو فئیدلرین مؤلفی نین «احمد آغا اوغلو ایران حاقیندا»، «رسول زاده نین چاغداش «ایران تورکلری»، «رسول زاده نین چاغداش «تظامی» سی»، «تبریزی علی نین هارایی»، «وارلیق مکتبی» ادلی مقاله لرینه باخماق اولار.

شاید اودور کی، اونلار اؤز دیل لرینه خصوصیه ده رسمی و دؤولت مکتوبلاشمالاریندا آز اؤنم وئر دیلر.^۱

پان ایرانیزمین ایدئولوژی اساس لاری نین چوروکلوگونه مثال اولاراق حسن راشیدی کیتابیندا فارس-دری دیلی مسئله سینه آیدینلیق گتیریر. ایرانین دیلچی عالیم لری بو دیلین ساسانی لردن قالما پهلوی (فهلوی) دیلیندن اساسلی شکیلده فرقلندیگینی، فارس شعیری نین سعدی کیمی گؤزکملی نماینده لری نین بو دیلی مدرسه لرده اؤیرندیکلرینی اعتراف ائتمیش لر. راشیدی یازیر کی، سلجوقلو سارایینا یول آختاران هر بیر کس اولجه افغانیستان و تاجیکستان دان بورالارا گتیریلیمیش دری دیلینی اؤیرنمیش، سارایین شعیر دیلینده (دری) تورک حؤکمدارلارین شان-شوؤکتینی تعریفله مئه، اونلارین فتح لرینی وصف ائتمه یه، عوضینده انعام آماغا چالیشمیشلار. بو تاریخی گئرچکلک ده گؤستریر کی، تورک لر اؤز دیل لرینی یئرلی لره تحمیل ائتمه دیلر، عکسینه یئرلی پارس لار تورک حؤکمدارلاری نین افغانیستان و تاجیکستان دان گتیردیک لری فارس-دری دیلینی قبول ائدیله لر. بو دیل ده اوجسوز-بوجاقسیز تورک ایمپراتورلوغوندا علم و دین دیلی اولان عربجه نین یانیندا کارگوزارلیق و شعیر دیلی اولدو. تورک دیلی ایسه سارایین و اوردونون دانشیق دیلی فونکسیاسینی یئرینه یئتیردی. بیر سؤزله، پان ایرانستلرین ایدعالاری نین عکسینه، اؤزونون یئرلی دیلینی دییشن لر آذربایجانین «آذریجه» دانیشان اهالی سی دئییل، ایندیکی ایرانین مرکزی ایالتی نین (فارسییستانین) پهلوی دیلینده دانیشان پارس اهالی سی ایدی. اونلارا دا بو «گلمه دیلی» («زبان مهاجر») - فارسجانی تورک حؤکمدارلاری گتیرمیشدیله ر.

ایکی آذربایجانین بیرلیگی نه دن اینکار ائدیله لر؟

حسن راشیدی اثری نین سون بؤلوم لرینده ایرقچی لرین داها بیر منطیقه ضد یاناشماسینی سورغویا چکیر. او یازیر کی، نه دن افغانیستان و تاجیکستانی قارداش اؤلکه لر و اهالی سینی قارداش میلت لر بیلدیک لری حالدا، آرازین شمالینداکی آذربایجان رسوبلیکاسینی ایرانا یاد اؤلکه ساییرلار؛ حال بوکی آرازین هر ایکی طرفی عینی میلت دن عبارت دیر و عینی جوغرافی

^۱ - حسن راشیدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۳۶-۳۷.

آد داشییبیر. بو سورغونون جاوابی یازارا گۆره اودور کی، ایرقچی لر «ایرانلیلیغی فارسلیغا برابر توتورلار، فارس اولمایانی ایرانلی سایمیرلار.»^۱

آرازین قوزئی ینده «آذربایجان» آدلی دؤولتین اولماسینی ایران داکاکی ایرقچی لر تهلوکه قاینایا حساب ائدیرلر. حال بوکی، راشیدی یه گۆره، ایران اهالی سی نین (۷۰ میلیون) نیسی چوخلوغونا (۳۰ میلیوندان آرتیق) برابر اولان، شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان، اردبیل، زنجان، همدان، قزوین، قیسماً گیلان و ایرانین باشقا اوستان لاریندا ساکین اولان تورکلوگون میلی-مدنی پروبلم لری حل آئدیلسه، قوزئی آذربایجانین وارلیغی نه اینکی ایران اوچون پروبلم یارادار، عکسینه، آذربایجان تورکلری نین اکثریتی نین یاشادیغی گونئی آذربایجان جاذیبه مرکزینه چئوریلر.^۲ چوخ میلتلی ایران دا فارس اولمایان لارین میلی حاق لارینی تأمین ائتمک عوضینده ایرقچی لر اگیل آلماز بول لارلا قوزئی آذربایجانین گونئی تاثیرینی آرادان قالدیرماغا، یا آزالتماغا چالیشیرلار. کسروی نین تئز یسینی داها دا با یاغیلاشدیر اراق عنایت اله رضا کیمی شووینیستلر آرازین شیمالینداکی دؤولتین «آذربایجان» آدلانماسی نین تاریخه «ویغون اولمادیغینی» اجتماعی شعورا یئریتمه یه چالیشیرلار. اونلارین ایدعالارینا گۆره، آرازین قوزئی گویا همیشه «آران» آدلانمیش دیر. حسن راشیدی بو یاناشمانین تاریخ علمی باخیمیندان تامامیله اساس سیز اولدوغونو گنیش آراشدیرماسی ایله ثبوت ائتمکله یاناشی، اونون سیاسی مقصدلرله ایره لی سورولدوغونو قطعیتله ایفشا ائدیر.^۳

سون سؤز یئرینه

حسن راشیدی کیتابیندا ایران تورکلوگونون باشقا اؤنملی مسئله لرینه ده یئر آیرمیش دیر. بیز یازارین یالنیز ایران ایرقچیلیگی نین میلی تاریخیمیزله باغلی اساس تئز یس لری نین تنقیدینی اله آلا بیلدیک. حسن راشیدی نین بو کیتابی ایران دا تورکچولویه اؤنملی بیر قاتقی دیر و بو مونا سببتله اونو قوتلار، یئنی اثرلر اورتایا قویماسینی آرزو ائدیریک.

۱- یئنه اوردا، ص. ۲۷۱.

۲- یئنه اوردا، ص. ۲۷۴.

۳- یئنه اوردا، ص. ۲۷۵-۳۰۶.

ناصر پورپيرارين ضربهسى

رسمى تارىخچىلىك اون ايل لرله ايندى «ايران» آدلانان جوغرافىادا يئگانه قوروجو المنتين فارس لار اولدوغونو، عرب فتوحاتى نين و توركلرين «قديم تارىخه ماليك، مؤحتشم فارس مدنيتى نين اينكىشافىنى دا ياندىردىقلارنى»، دولايىسى ايله ايندىكى پروبلملرين كؤكونو «بادلارين اىستىلاسىندا» آراماق گركدىگى ايدئياسىنى ايرهلى سورموش، فارس المنتى نين «اوستون كئيفيتلرلىنى» وصف ائتميش، اؤلكه اهالىسى نين قالان اكثريتىنى (فارس اولمايانلارى) يوخ سايماق، اونلارى ازىمك سياستينه حاق قازاندىرماغا چالشميش دىر. ايسلام اينقىلابىندان سونرا مئيدانا چىخان اوبيئكتىو-علمى اثرلر بو ايرقچى ايدئولوگىيا ائله ضربه ووردو كى، اونون انحصارچى اىستاتوسونو ايتيرمهسى بير يانا قالسىن، رسمى ايدئولوگىيانين بحرانى بارهده فيكىرلر اورتايا چىخدى. رسمى ايدئولوگىيانين تارىخى كئچميش كومپونئنتينه [مؤلفهسىنه] وورولموش ان بؤيوك ضربه، بيزيم فيكىرمىزجه، ناصر پورپيراردان (۱۹۴۰، تهرآن -) گلدى. او، ايران تارىخى نين موختليف دؤورلرى و موضوعلارى حاقىندا

اونلارلا اثر يازميش،^۱ هامى سى دا اجتماعى فيكىرده بومبا كيمى پارتلاميش دير. اونون بعضى اثرلىرى نين چاپينا ايجازه وئريلمه ميش، ايرقچى مولّا رژىمى مؤلفى زيندانا سالماقلا سوسدورماغا جهد ائتميش دير.

مقصدىمىز ناصر پورپيرارين بو و يا ديگر تئزيسينه علمى موناسيبت بيلديرمك دئييل. بو يازى نين مقصدى اونون بيرينجى كيتاييندا ايره لى سوردوگو تئزيس لرین رسمى تاريخ شوناسليغا اويغون اولوب-ولماديغىنى اورتايا قويماق دير. سؤزموزون باشيندا اونو وورغولايق كى، ناصر پورپيرارين اثرلىرى ايران رسمى تاريخچىليگىنى آلت-اوست ائتميش، بو تاريخچىليگين سياستين قولو اولدوغونو اثبات ائتميش دير. آوروپا تاريخينده ۱۵-۵-جى يوزايل لر «قارانلىق يوزايل لر» آلدانديريلديغى كيمى، پورپيرار دا ايران دا ميلاددان اۇنجه آلتينجى يوزايل - ميلاددان سونرا يئددىنجى يوزايل آراسينداكى دؤورو مدنيت لرین داغيديلديغى، دورغونلوق («سوكوت») مرحله سى ساير. او يازير: «۱۲۰۰ ايل اسكى ايرانى اؤز ايستيلاسيندا بولوندوران اوچ قؤومون - هخامنش لر، اشكانى لر (آرشاكلار) و ساسانى لر دؤنمينده ميلى اينكيشاف بو بؤلگه لرده [اورتا دوغودا] دوردورولموش دور.»^۲ پورپيرارين «۱۲ يوزايل سوكوت» كونسئپتى ايرانين ايسلاماقدركى كئچميشى نين اؤنملى مسئله لرى - ايندىكى ايران جوغرافياسيندا ان قديم مدنيت لر، هخامنش لرین (اهمنى لرین) كيمليگى، هخامنش حاكيمي نين كاراكتري - حاقيندا يالان، ساختا تصورلرى دارماداغين ائدير.

هخامنش لردن اۇنجه كى مدنيت لر

ناصر پورپيرار يازير: «هر بير غرضسيز تاريخچىنى حئيرته سالان اودور كى، بوتون شرق شوناس تاريخچى لر تام بير اعتناسيزليقلا هخامنش لردن ان آزى ۲۰۰۰ ايل اۇنجه بؤيوك مدنيت يارادان يئرلى ساكين لرى ديقته آلмирلار و سانكى هخامنش لر بو تورپاق لارا

۱ - بيز بو يازيدا مؤلفين آجاق بيرينجى كيتابى - «اون ايكي يوزايل سوكوت. هخامنش لرین ظهورو» (ناصر پورپيرار، دوازده قرن سوكوت. كتاب اول: برآمدن هخامنشيان، تهران: كارنگ، ۱۳۷۹، ۲۹۴ ص.) - حاقيندا دانيشاجاغيق. بو كيتابى گونتاى جاوانشير (گنجالپ) اؤز توركجه ميزه چئويريب، باكى دا چاپ ائتديرميش دير؛
-Nasir Purpirar, *On iki əsr sükut*. Çevirən Güntay Cavanşir, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, ۲۰۰۲, ۲۸۰s.

بيزيم آلينتى لار باكى نشريندن دير.

۲ - ناصر پورپيرار، اون ايكي عصر سوكوت. چئويرن گونتاى جاوانشير، ص. ۴۹.

گلمه‌دن بو اراضی‌لرده هئچ بیر مدنیت یوخ ایمیش!«^۱ چاغداش ایران تاریخچیلیگی نین گؤرکملی نماینده‌سی حسن پیرنیا کیمی سارای تاریخچی‌لری ایدعا اندیرلر کی، هخامنیش‌لر «ایرانا گیردیک‌لرینده دیولرله، یعنی آلچاق و مدنیت‌سبز اسکی یئرلی قوؤم‌لرله راستلاشمیشلار.»^۲ حال‌بوکی اوبیئکتیو فیکره آزاجیق سایغی‌سی اولان تاریخچی‌لر بیلیرلر کی، بو جوغرافیادا شومئر، آککاد، ائلام و ایکی‌چای‌آراسی کیمی قودرتلی و دایانیق‌لی مدنیت‌لر و دؤولت‌لر اولموش‌دور. یازار بو مدنیت‌لره غرضلی یاناشان مؤلف‌لرین فیکیرلری ایله قطعاً راضیلاشمیر و بیلدیریر: «دوینیا کولتورو و مدنیتی‌نین مینتدار اولدوغو اسکی بین‌النهرین مدنیتی هخامنیش‌لر طرفیندن آرادان قالدیریلماسا ایدی، ۵۰۰۰ ایل اؤنجه اجتماعی قانون‌لاری حاضیرلابان بو مدنیت، هئچ شوبه‌ه‌سبز کی، سونراکی اینکیشاف سورجینده فلسفه، حکمت و دیگر علم‌لرین ده تملینی آتاجاق و بشر ذکاسی‌نین اساسی غریبه اؤتورولموش اولمایاجادی.»^۳

پارس‌لارین کیملیگی

ناصر پورپیرار هخامنیش‌لرین منشایی حاقیندا یازیر: «تاریخی باخیمدان مجهول و تانیمنار، جوغرافی باخیمدان سرگردان اولان بو قبیله کوروشون مئیدانا چیخماسیندان تقریباً بیر عصر اؤنجه دؤرد (آسور، بابیل، میدیا و ائلام) قودرت‌دن بیری طرفیندن حربچی موزدورلار کیمی روسیانی اورتا استپ‌لریندن گتیریلیمیش‌لر^۴ و بؤلگه‌ده‌کی ساواشلار بیتدیکدن سونرا یئنه ده ائلام‌لارین ایزنی ایله «ایران»‌ین گونئی طرف‌لرینده غنیری-معین بیر جوغرافیادا مسکونلاشمیشلار.»^۵ سونرالار اورتا دوغو و ایکی‌چای‌آراسی‌نین یئرلی ساکین‌لری اونلارا «پارس» (دیلنچی، سوله‌نن، ایشغالچی) لقبینی قویدولار.^۶ بو موهاجیم موهاجیرلر کؤچری حیات کئچیرمیش، یالنیز ساواش و تالانچیلیقلا حیات‌لارینی تأمین ائتمیشلر. «بو قوؤم‌دن

۱- یئنه اوردا، ص. ۶۸.

۲- یئنه اوردا، ص. ۶۰.

۳- یئنه اوردا، ص. ۴۹.

۴- مؤلف هخامنیش‌لرین منشایی باره‌ده کیتابین باشقا بیر یئرینده داها کونکرئت وئرسیا ایره‌لی سورور: «هخامنیش سولاله‌لری اوزرینه یاپیلان آنتروپولوژی اینجه‌له‌مهلر اونلاری اورتا دوغو اینسان‌لاری اولراق تانیمیر. اونلارین بورون‌لاری، آلین‌لاری، قافا و ساچ‌لاری اوزرینه یاپیلان آراشدیرمالار سلاویان ایریقیندن اولمالارینا دلالت ائدیر.» یئنه اوردا، ص. ۲۲۵.

۵- یئنه اوردا، ص. ۹۲.

۶- چاغداش فارسجادا بو لقب‌دن «پرسه زدن» (وئیلنمک، آوارالانماق) فعلی دوزلدیلیمیشدیر. حتی بعضی ایران خالق‌لاری لهجه‌لرینده ایتین هورمه‌سینی «پارس» آدلاندیرمیشلار. یئنه اوردا، ص. ۲۲۹.

بىر ايمپراتورلوق تاسىسچىسى اولاراق تارىخدەكى مۇوجودلوقلارنى دويورمادان اول ھىچ بىر كولتورل و اتنىك اثر-علامت الدە ئىدىلمەمىش دىر. اولارنىن دىن لرى يوخدور، ئو و معبد تىكمەمىشلر، ھىچ بىر ال ايش لرى، حتى ساخسى سويەسىندە سادە بىر اىستىھال تورو بىلە اولاردان تارىخدە يادىگار قالمامىش دىر.^۱

بىس نىجە اولدو كى، «مادى اثرلردن، عقلى و مدنى اىستىداددان محروم اولان مچھول بىر قۇوم» اىچىندن كوروش (كىر) كىمى بىر سر كرده چىخدى، تىزلىكلە اورتا دوغويا حاكىم اولان بىر ايمپراتورلوق ياراندى؟

يەھودى لرىن رولو

ھىخامنىش ايمپىرياسى نىن يارانمىسى و گوجلنمەسى حاقىندا پورپىرارىن وئرسىياسى اىلك باخىشدا قوراما نظرىەسىنى (conspiracy theory) خايطىرلادىر. آما عالمىن گتىردىگى دلىل لر منطىقە و تارىخى قايناق لارا دايانىر و اىناندىرىجى دىر. مۇلىف يەھودى لرىن كوروش و سونراكى ھىخامنىش شاه لارى اىلە اىلىشكى لرى مۇوضوعسونا كىتابىن تام بىر بۇلومونو حصر ائتمىش، بو مۇوضوعيا ايشىق سالا بىلە جك نىچە-نىچە اىلكىن قايناغى، اىلك نۇوبەدە تۇوراتى و كوروشون بابىل يازى لارىنى، داريوشون بىسوتون كىتابەلرىنى اىنچەلە مىش دىر. ھم دە كوروش مۇوضوعسونا يازمىش چىشىدىلى اۆلكەلردن اولان تارىخچى لرىن، بو سىرادان حسن پىرنىا، پروىز رھبر، حىب لئوى، گىرشمىن، وىستوفر، دارمىستتئر كىمى يەھودى اصىللى داخىلى و خارىجى مۇلىفلرىن اثرلرىندەكى تارىخى فاكتلار صاف-چوروك ائدىلمىش، اولارنىن گلدىگى نىجەلرىن سىياسى ماھىتى اچىلمىش دىر.

قىسا شكىلدە مۇلىفىن يەھودى-ھىخامنىش اىلىشكى لرى حاقىندا وئرسىياسىنى بىلە اۆزتلە مك اولار: بابىلىن اىشغالىندا يەھودى لرىن خصوصى خىدمت لرى اولدوغو اوچون كوروش اولارلا خصوصى اىلگى گۇسترمىش دىر معلوم تىزىسى حقىقتىن ھامىسى دىئىل دىر؛ كوروشون اۆزونون پادشاھلىغا چاتماسىندا يەھودى مادىتى و ذھنىتى موھوم رول اوينامىش دىر؛ بو اىش بىرلىگى كوروشون حۇكمدارلىغى دۇوروندى داھا دا آرتمىش، يەھودى لرىنى يارانمىش ايمپىرىيانىن اىدارەچىلىگىندە حساس مۇوقع لره صاحب اولموشلار؛ كوروش دان سونراكى شاهلار يەھودى لره اوز وئرمەمىش، آنجاق داريوش (دارا) دۇوروندى اولار اولكىندىن دە يوكسك

^۱ - بىنە اوردا، ص. ۹۲-۹۱.

ايستاتوس قازانميش، «اۋزلىرى نين محصولو اولان بو سولالە نين ايداره سيستئيمينە تام نظارت ائتميش لىر.» ناصر پورپىرارا گۆرە، «هخامنىش» اتنىك آد دئىيل دىر، «پهلوى لردە كى تاخما و ساختا «آريامهر» آدى كىمى، «هخامنىش» دە داريوشون يهودى لىر اوچون ياپدىغى ايش لردن دولايى اولنلاردان اۋدول آلدىغى لقب دن باشقا بىر شئى دئىيل دىر.»^۱

هئرو دوتا اينامسىزلىق

هخامنىش دۇولتى حاقىندا ان يايغىن قايناق لاردان بىرى اولان هئرو دوتون «تارىخ» كىتابىندا كى معلومات لار ن دوزلوگونه دە ناصر پورپىرارا ايسكئىپتىك [شوبهه لى] ياناشىر. هئچ واخت بو جوغرافىيا سياحت ائتمەمىش، اثرىندە بۇلگە نين جوغرافىياسى و حادثە لرىن خرونولوگىياسى بارە دە كىبوود يانلىشلىق لارا يول وئرمىش، اثرىنى آغىل آلماز افسانە و ناغىل لارلا بزمەمىش هئرو دوتون هخامنىش شاه لار نى وصف ائتمەسى سوال لار دوغورور. نە دن يونان جمعيتى پارس لارى «باربار» آدلاندىرىقلارى بىر زاماندا «تارىخىن آتاسى» اولنلارى گۆى لره قالدىرىر؟ ان اۋنملى سوال - نە دن هئرو دوتون بوراداكى پروسس لرى ايضاحى ايله هخامنىش شاه لار نىن باخىشى تامامىلە اوست-اوستە دوشور؟ پورپىرارا بو سوال لار نىن جاوابىنى هئرو دوتون اۋزونون اعترافىندا آختارماغى تكليف ائدىر. هئرو دوت اعتراف ائدىر كى، هخامنىش لىر حاقىندا بىلگى لرى پارس سارايى نىن موشاوير لرى نىن دىلىدن ائشىدىب. اودور كى، پورپىرارا گۆرە، «هئرو دوتون يارارلاندىغى قايناق بىر هخامنىش سارايى نىن منسوبودورسا، هخامنىش لرى آراشدىرماق اوچون اونون تارىخىنى معتبر سند كىمى قبول ائتمك اولماز.»^۲

هخامنىش حاكىمىتى نىن كاراكتىرى

ناصر پورپىرارا هخامنىش دۇولتىنى اۋزوندىن اولكى دۇولت لره موقايىسە ائدە رك بىلدىرىر كى، هخامنىش حاكىمىتى حربى مركزىت پرىنسىپىنە اساسلاندىردى. حال بو كى تارىخاً اوندان اولكى حاكىمىت لىر اوچون بو پرىنسىپ كئچرلى دئىيل دىر. اونون هخامنىش دۇولتىنى

۱ - يئنه اورادا، ص. ۲۵۷-۲۵۶. «هخامنىش» سۆزو ايكى حىصە دن عبارت دىر: هخا - دوست و منىش - فطرت، خاصيت. ص. ۱۶۶.

۲ - يئنه اورادا، ص. ۱۴۷.

تارىخىدە ايلك دىسپوتىك دۇولت كىمى خاراكىتىرىزە ائتمەسى دە مۇلىفین جدى علمى نىتىجەلرىندىن بىرىدۇر.

پورپىرارا گۇرە، ھىخامنىش لىر قوروجو حاكىمىت اولمادىلار، عكسىنە، «ھىخامنىشى لىرىن اورتا دوغودا زھوروندىن سونرا يىرلى قۇوملىرىن، او جملەدىن اسكى ايران قۇوملىرىنىن مدنى حىياتلارى سونا چاتمىش دۇر.»^۱ اىستىلا ائىدىگى اۋلكەلرىن ثروتلرى حىسابتا يىنى تىختى- جىمشىد (پاسارگاد) شىرىنىن سالىنمىسى كىمى نادىر نومونەلر ايسە ھىخامنىش حاكىمىتى اوچون خاراكىتىرىك خىصوصىت دىئىل دۇر.

ناصر پورپىرارا ھىخامنىش حاكىمىتىنىن قورولماسىندا يىھودىلرىن رولونو «اۋز قۇوملىرىنىن و معبدلرىنىن تىھلوكەسىزلىك و گوونلىگىنى گوونجە آلتىنا آلماغا چالىشمالارى» كىمى قىمتلندىرىپ، اونو «تنقىد اولوناسى» حادىثە سايىمىر. آنجاق او حساب ائىدىر كى، «سون ۲۰۰ اىلدە يىھودىلرىن تارىخە [تارىخچىلىگە] موداخىلەسى، ھىدفلى تارىخىيازما و آرخىئولوژى «آراشدىرمالارلا» چىركىن سىياسى ھىدفلرە خىدىمت ائىدەرك، مدنىتىن باشلانغىچىنى ھىخامنىش لىر دۇورونە اىنتىقال ائتمەلرى قىنانىلاسى دۇر. يىھودىلر اورتا شىرق اىلە باغلى غرضلى و ساختا بىر تارىخ زھنىتى اولوشدوراراق، نە اىنكى اورتا شىرق و بىن النىرىن خالىق لارىنىن بىر-بىرىنە ياخىنلاشماسىنى انگىللەمىشلىر، ھىم دە ايراندا كۇكسوز، سوسوز و ناغىل وارى بىر مىللىتچىلىگى اورتايا آتاراق، منطىق سىز بىر اۋزونو بۇيوك گۇرمە فىكىرىنى تلىقن ائىتمىكلە عرب و اىسلام دوشمنچىلىگىنى كۇر و كلەمىشلىر.»^۲

۱- يىننە اوردا، ص. ۴۶.

۲- يىننە اوردا، ص. ۲۶۷.

گونئی ده میلی حرکات: سوال لار و وظیفه لار^۱

حادثه لرین منطیقی گۆستریر کی، یاخین آی لاردا بیزی دراماتیک گلیشمه لر گۆزله بییر. بئله گئتسه، حادثه لر همیشه اولدوغو کیمی بیزی قاباقلا یا جاق، بیز ده اونون دالینجا یو گوره- یو گوره، اونا چاتماغا چالیشاجاغیق. گونئی ده ده، قوزئی ده ده سون یوزایلین تجروبه سی گۆستریر کی، بو جور گئجیکمه آغیر ایتکی لره نه دن اولور. ان سون حادثه سووئت اتفافی دئییلن شر ایمپریاسی نین داغیلما سی ایدی. بیز بو گلیشمه یه، پئرسپئکتیوه میلت اولاراق حاضیر اولما دیغیمیزدان اثرمنی ته دیدینی گۆره بیلمه دیک. تشبوت اثرمنی لرین الینه کئچدی و ایندی قاراباغلا باغلی دوروم - ماغمین وضعیتده اولماغیمیز معلوم گئرچکلیک دیر. یا ۱۹۷۹- جو ایلین سونوندا گونئی ده کی شرطی اولاراق شریعتمداری حرکاتی آدلاندیردیغیمیز پروسئسی گۆتورک. آز واختدا خلق- موسلمانا یوز مین لرله آدام قوشولدو. حتی دئییرلر، بو پارتیانین عضولری نین سای ۴ میلیونا چاتمیشدی. حرکاتین سؤنمه سی نین موختلیف سبب لرینی دئییه بیلرلر. بو سبب لر سیراسیندا بیرسی، بیزیم فیکریمیزجه، چوخ اؤنملی ایدی.

^۱ ۲۰۱۲- جی ایلین ۲۴ فنورال تاریخینده گونازتی وی- ده «میلی حرکاتین اساس لاری» مؤوضوعسوندا چیخیشین اساس تئزیرلری.

بو دا آذربایجانین، عمومیتله، میلتیمیزین بو گلیشمه‌لره حاضیر اولماماسی ایدی. ایدئولوژی-سیاسی اینفراسترکچور [آلت‌یایی] بو گلیشمه‌لره حاضیر اولمادیغیندان بیز بیر میلت اولراق اودوزدوق.

بو آرادا باشقا بیر فیکری ده دئمک ایسته‌ییرم. گونئیلی سویداش لاریمیزدان بیری بیر یازی‌سیندا آخج حاکیمیتینی بحرانی گۆرمه‌مکده و او یغون اولراق بحران ایداره‌چیلیگی قایدالارینی تطبیق ائتمه‌دیگینه گۆره تنقید ائدیردی. حاقلی ایدی. بو مسئله ایندیکی اقتدارا دا عایدیر. بئین‌الخالق مونسیت‌لر نظریه‌سینده بحران ایداره‌چیلیگی تئوری‌سی وار. عمومیتله، بو، اجتماعی حیاتین بوتون ساحه‌لرینه تطبیق ائدیله بیلن تئوری‌دیر. یاخین هفته‌لرده، یا آی‌لاردا ایران‌دا عملی-باشلی بحرانین یارانماسی احتمالی کیفیت قدر رئال‌دیر. آرتیق اقتصادی بحرانین ایلك گؤستریجی‌لرینی، ایران پولونون قیمت‌دن دوشمه‌سینی، باهالیغین داها سرعتله آرتماسینی و سایره‌نی گۆرمکده‌بیک. ایران دونیادان تجرید ائدیلمکده‌دیر. رهبر خامنه‌ای ایله پرزیدنت احمدی‌نژاد بیر-بیری ایله یاریشا گیره‌رک آپاردیقلاری عاغیل‌سیز سیاستله بو تجریداولونمانی آرتیریرلار. ایرانی داها آرتیق سرعتله هدفه گتیریرلر.

ایران‌داکی تئوکراتیک [دینی] رژیمین نئجه هدف‌دن یایینا بیله‌جگی حاقیندا آغلاباتان وئرسیا ایره‌لی سورمک چتین‌دیر. حتی مسئله، بیزجه، رژیم چرچیوه‌سیندن آرتیق چیخیب. ایران-فارس دؤولتی‌نین اولوم-اؤلوم مسئله‌سینه چئوریلیب. ایرانا تضییق ماشینی ایشه دوشوب. نفتین قیمتی قالدیقجا، تضییق ماشینی داها تأثیرلی واسطه‌لره ال آتاجاق. هر هانسی شکیلده، دئیک کی، اؤلکه‌ده حربچی‌لر چئوریلیش ائدیپ، موآ رژیمینی دئویردیکدن سونرا دا غرب، ایرانین یاخاسیندان ال چکمه‌یه‌جک. یا دا ایندیکی موآ رژیمی بئین‌الخالق آتوم انرژیی‌سی آگئنتلیگی (ب‌آ‌آ) ایله، داها دوغروسو، بؤیوک دؤولت‌لرله امکداشلیغا راضی اولسا بئله، مونسیت‌لرین دوزلمه‌سی چتین اولاجاق.

ایرانین ایندیکی دورومو ایراقین ۲۰۰۳-۲۰۰۲-جو ایل‌لرده‌کی وضعیتینه اوخشاماغا باشلایب. صدام سوندا راضیلیق وئرمیشدی موشاهیده‌چی‌لرین فعالیتینه. اونلار دا دیکتاتورون یاتاق اوتاغیناجان گیردیلر، هئچ نه ده تاپمادیلار. آما آمریکانین او زمانکی دؤولت کاتیبی کالین پاول تهلوکه‌سیزلیک شوراسیندا چیخیش ائدیپ، ایراق‌دا کوتله‌وی قیرغین سیلاح‌لاری‌نین اولدوغونو اساسلاندریماغا چالیشدی. دنیا پاولین گتیردیگی

«دلیل لر»ه گولوردو. بونا باخمایارق، ایراق ایشغال ائیدلیدی. اۆلكه صدام کیمی عاغیل سیزلارین اوزوندن خارابازارا چئوریلیدی.

دونیانین، داها دوغروسو، بؤیوک دؤولت لرین «ایران پروبلمی» نظری پولئمیکا [موباحیثه]، پروبلم سویه سینی چوخذان کئچیب. رسمی شخص لر ساواشین تاریخی ایله باغلی جدی-جدی بیانات لار وئریرلر. یاخین آی لار گونئی، عمومیتله، آذربایجان اوچون بو طرف دن ده باخندا مؤحتشم فورصلر یاراداجاق. البته، ریسکلر ده اولاجاق. ان بؤیوک ریسک یوزایلده بیر، یا ایکی دفعه یارانان بو فورستی قاجیرماق اولاردی. پروریوتت لری [اولویت لری]، گلیر-چیخارلاری یاخشیجا حسابلاماق لازیم دیر.

بونولا بئله اونو دا دئمه یه مجبوروق کی، ایسراییلین، یا آمئریکانین ایرانلا ساواشا باشلاماسی ایران دا بیزیم میلی پروبلمیمیزین اوتوماتیک حلی دئمک دئیل دیر. گونئیلی-قوزئیلی بو گلیشمه لره حاضر اولمالی بیق. آما نئجه؟ گونوموزون اساس سوالی بودور. بو سوالا دوزگون جاواب وئر بیلیمک اوچون آزیندان بیر آلت-سوالی جاوابلاندیرمالی بیق.

بیر میلت اولاراق بونا قادیریکمی؟

۱۹۰۵-جی ایلین فئورالی. باکی دا ائرمنی لر قیرغین توره دیرلر. آذربایجان میلی قوه لری نین قارشسییندا تورک و موسلمان لاری دوشمن بیلن چار حکومتی و اوندان دا آرتیق دوشمنه چئوریلیمیش ائرمنی لر دوروردو. بو واخت ائرمنی میلی گوجو نهدن عبارت ایدی؟ موتشکیل پارتیالاری، سیلاحلی دسته لری، مرکزلدیریجی کیلسه سی، سیاسیلشمیش زنگین بورژوازیسی، فورمالاشمیش میلی مطبوعاتی ایله ائرمنی لر قونشولاردان بیر نئچه دفعه گوجلو گورونوردولر. ان گوجلو پارتیاسی داشناکسوتیون ایدی. داشناکسوتیون آرتیق حربی-سیاسی اوردئنه [گیزلی بیرلیک] چئوریلیمیشدی. روس پولیسی نین وئردیگی معلوماتا گوره، اینقیلاب دؤورونده داشناکسوتیونون ۱۶۵ مین عضوو واردی. ایختیارینداکی حربی دسته لرده دؤیوشچولرین سایى ایسه ۱۰۰ مینه چاتیردی. تئروریست حاضرلاماق اوچون بو تشکیلاتین بولقاریستان دا خصوصی حربی مکتبی، لوندون داکى ائرمنی میلی بانکیندا ایسه ۱ میلیون فونت ایستئرلینق حجمینده حسابی واردی. حربی دسته لری ساخلاماق اوچون ۱۰ میلیون روبلا قدر بودجه خرجه نیردی. اونلارلا روس مأمورو تئرورا معروض قالدی. ائرمنی لر بو زامان او درجه ده گوجلو ایدیلر کی، اونلار روسیا ایمپیریاسی نین قافقازداکی عالی تمثیلچی سی

قراف قولیتسینی، باکی قوبئراتورو کنیاز ناکاشیدزئنی بئله هدفه آماغا جسارت اتتدیلر، اونلارا سوء-قصد دوزنله دیلر.

بیر سؤزله، تورک لر و اثرمنی لر موختلیف شرطلرده یئنی سیاسی موباریزه مرحله سینه گیریدیلر. میلی گوج لر فرقلی ایدی. اثرمنی لر سیاسی تشکیلاتلار، اقتصادی قودرت، دؤولت اورقان لاریندا تمثیلچیلیک، تحصیل، مطبوعات و ب. ساحه لرده کی آچیق-آیدین اوستون گوج لرینه گوونیب، گونئی قافقازدا دومینانت [حاکیم] گوج اولماق ایدعاسیندا ایدیلر. اثرمنی میلی حرکاتی بیر قدر ده قاباغا گئدیپ، گله جک موختار اثرمنیستان دا اهالی نین اکثریتی نین اثرمنی لردن عبارت اولماسی اوچون بو جوغرافیائی تورک لردن تمیزلهمگی پلانلاپیردیلار. داشناکسوتیون، تورک لری ده اؤزونه تابع ائتمک فیکرینده ایدی. بو مقصدله داشناکسوتیون، موسلمان لارا عنوانلانمیش مین لرله بیاننامه یایدی. بورادا موسلمان لاری روس حکومتینه - «تک دوشمنه قارشی» بیرگه موباریزه یه چاغیردی. آما چاغیریش - بیاننامه لر، ماراقلی دیر کی، اثرمنی لرله ایش بیرلیگینه گئتمه یین موسلمان لارا تهدیدله بیتیردی: «حاضر اولون: بیز تورپاغی سیزین قانینیزا بله یه جک، سیزین مئیت لرنیز ی بوتون دونیائی بورویه جک آتسه وئره جه ییک.»

قافقاز لارین بو فاجعه لی حادثه لری ۱۹۰۵-جی ایل فئورالین ۶-دا باکی دا بیر موسلمانین اثرمنی لر طرفیندن اؤلدورولمه سیندن سونرا باشلادی. سیلاحلی توقوشمالار و تالان لار اوچ گون چکدی. رسمی ایستاتیسیتیکایا [آمارا] گؤره، اؤلن لرین سای ۲۴۹ نفر ایدی، آما فاکتیک اولراق مین نفردن چوخ آدام اؤلدورولموشدو. فئورالین ۲۱-۲۰-ده بو حادثه لر ایروان دا تکرارلاندی. داها سونرا تئروور و قتل حادثه لری ناخچیواندا (مایین ۱۲-دن آیین سونونادک)، شوشادا (یونون باش لاریندا)، یئنی دن باکی دا (۲۶-۲۰ آوقوست)، باش نوراشئنده (سئنتیابرین سون لاری)، قازاخدا (سئنتیابرین سون لاری)، گنجه ده (۱۸-۱۵ نوایر) و تیفلیس ده (۲۱ نوایر) باش وئردی. ۱۹۰۶-جی ایلین بیرینجی یاری سیندا قیرغین لار سنگیسه ده موختلیف یئرلرده داوام ائتدی. ایل یاریم عرضینده هر ایکی طرفدن ۱۰ مینه قدر آدام هلاک اولدو.

اثرمنی لرین هوجوم لارینا تورک توپلومو حاضر دئییلدی. پارتیاسی، تشکیلاتی، سیلاحلی دسته لری یوحدو. اودور کی، رئاکسیاسی گئجیکدی، ایتکی لر چوخ اولدو. بونولا بئله بو حادثه لر تورک لری تشکیلاتلار، اؤزونو مدافعه احتیاجینا ایناندریدی.

۱۹۰۶-جی ایله احمد بی آغا اوغونون باشچیلیغی ایله مشهور دیفاعی پارتیاسی یاراندی. اونلارلا تورک دوشمنی محو ائیلدی. اونلارین آراسیندا روس مأمورو، اثرمنی باش

کسنى، تورک ساتقىنى دا واردى. ۱۹۰۶-جى ايلين سون لارى اوچون آرتىق دىفاعى و مدافعه پارتىيالارى نين فعالىتى نتيجه سينده نىسبى پاريتتت [دنگه] ياراندى، اثرمنى لر تئورر حادثه لرىنى دا ياندير دىلار.

تارىخى كنجميشيميزين بو فاكتى گوسترير كى، بو ميلتين مقاومت، موباريزه گوجو، پوتنسىيالى چوخ دور. پروبلم بو پوتنسىيالى ايشه سالماقدادير. تارىخيميزين باشقا دؤور لريندن ده مثال گتيرمك مومكون دور. نهايت، قوزنى آذربايجانا باغيمسيزليغى باغيشلامادىلار. قوزنى ده ايستيقلال حركاتى نين مين لرله شهيدى، اونلار لا ليدئر كادروسو، يوز مين لرجه ايشتيراكچى سى، سيرا نفر لرى اولوب. بونو تارىخ شعورو اولان هر كس بيلير.

مىلى حركاندا هانسى جريان لار وار، هانسى داها ائفئكتلى دير؟

ايندى گلک اساس مسئله يه. دونيا تارىخى گوسترير كى، مىلى حركات داخيلينده چئشيدلى جريان لار اولور. نظريه ده، تارىخى تجروبه ده بونو دئير. گونئى مىلى حركاتيندا بو چئشيدليليك طبعى دير.

بو يازى نين مؤلفى فيكىر و عمل باخيميندان ايستيقلالچى دير. حتى داها آرتىق - بوتؤو، دئموكراتيك آذربايجان دؤولتى آرزوسوندا اولان بير آدم دير. اما سياسى پروسس لر بير وطنداشين آرزوسونا، يا ايراده سينه گؤره دئيل، اؤزونون قانون لارينا اوغون اولراق گئدير.

حاضر دا مؤوجود اولان موختليف فيكىر آخيم لارينا باخاق.

بيرينجى آخيم - ايستيقلالچىلىق

دونيا تارىخى و نظريه سى آيدين گوسترير كى، موستقىل دؤولتى اولمايان مىلت اؤزونو قوروي بيلمير. اؤز مدنيتينه صاحب چيخا بيلمير. گونئى آذربايجانين سون ۱۰۰ ايلليك تارىخى بونا شاهيددير. آدى «عجم» اولان لار بيزى ديلسيز قويدولار. تحقير ائتديلر، تحقير ائتمكده داوام ائديرلر. ايستيقلالچى لارين «نييه محض ايستيقلال؟» سوالينا جاواب وئرمه سى آسان دير، بو جاوابى ايلك نؤوبه ده بو ۱۰۰ ايلليك موختاريت تجروبه سى نين اوغور سوزلوغو ايله اساسلانديرماسى منطيقى دير. اؤز ليلكله، ايران خاريجينده بو ايدئيانى تبليغ ائتمك اولار و لازم دير. آنجاق بو شوعار لا اؤلكه داخيلينده آچيق فعاليت گوسترمك پراكتيك اولراق

مومکون دئییل. ایندیکی مرحله ده گونئی ده ایستیقلاچی لارین سوسیال بازاسی نین او بیرى آخیم لارا نیسبتاً محدود گورونمه سی ده، بیزجه، آنلاشیلان دیر. بونونلا بئله، بو آخیمین اولماسی میلی حرکاتین ان واجیب ایمپراتیولی (طلبلى) نندن بیرى دیر.

البته، باغیمسیزلیق هر بیر میلت اوچون ان یوکسک دیردیر. آما بو باغیمسیزلیغی نئجه الده ائتمک اولار؟ اونو نئجه قوروماق اولار؟ ایسرائیل، آمتریکا و باشقا اولکه لر ناتو-سو ایله بیرلیکده ایرانی بومبالاسالار بئله، تهراندایى مرکزی حاکیمیت، اوردوسو، پولیسى، باشقا گوجلری ایله بیرلیکده قالاجاق. بو حاکیمیت هانسی شرطلرده آذربایجانین ایستیقلالینی، یا موختاریتینی قبوللانا بیلر؟ آذربایجان دا اعلان اولونموش موختار، یا مستقیل قورومو هانسی اولکه تانیبار؟

۱۷-جى یوزایله یارانمیش بئین الخالق موناسیبت لر سیستمی نین اؤزگینده سووئرئلیک پرینسپى دورور. بو همین پرینسپ دیر کی، دنیا مشخص سرحدلری ایله تانینمیش اولکه لرین بؤلونمه سینه چوخ هوس سیز یاناشیر. بئین الخالق حقوقدا تعینی-موقدرات حاقی نین یانیندا باشقا بیر پرینسپ ده وار - دؤولت سرحدلری نین زورلا دییشمزلگی پرینسپى. (قاراباغ دانیشیق لاریندا آذربایجان رسپوبلیکاسی نین وورغولادیغی اساس پرینسپ ده محض بودور). بیر سؤزله، «ایستیقلال»، «باغیمسیزلیق» چوخ شیرین سؤزلر دیر. آما اونو نئجه، هانسی شرطلرده (آذربایجان داخیلی، اولکه داخیلی، بئین الخالق میقیاسدا) الده ائده بیلرک؟

گوروندوگو کیمی، جاوابلناسی سوال لار چوخ دور. دوزگون، چوخ واریانتلی کونسپت لر اولمالی دیر. اونون دئتال لاری نین مندیادا گورونمه سینه هئج احتیاج دا یوخدور. آما ایستیقلاچی پارتیالارین رهبرلیگی دئتال لاری ایله بو کونسپتی ایشله ییب-حاضرلایا، اونو قبول ائتدیکن سونرا ایشینی بو کونسپته اویغون قورا بیلر. البته، پارتیا رهبرلیگی نین قبول ائدیگی بو سندین - یول خریته سی ده دئمک اولار - عمومی پرینسپلری ایستیقلاچی قوه لرین، عمومیتله، میلتیمیزین ایختیارینا قویولسا، منجه، فایدالی اولار. بئله بیر سندین لوزوموندا راضیلاشدیقدان سونرا، گلین دوشونک گورک بو سندى بیزلر حاضرلایا بیلرک می؟ ناصر پورپیرار تکباشینا ایرانین ۸۰ ایللیک رسمی پان-ایرانست تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائله دی... بیز بو سندى حاضرلایا بیلرک، ایستیقلال فیکرینی یاییب، ایستیقلاچی لارین سیرالارینی گئنیشلندیره بیلرک، و داها واجیبی - بواشی گورمه لی ییک!

ایکینجی آخیم - فئدئرالچیلیق

دئییلدیگی کیمی، ایراندا فئدئرالچیلیق، یا موختاریت حرکاتی نین ۱۰۰ ایلدن آرتیق تاریخی وار. بو تاریخه قیساجا نظر سالاق. ان واجیبی ایسه اونون درس لری نین نهدن عبارت اولدوغونو معین ائتمه یه چالیشاق.

ایرانین «ممالکی-محروسه» کاراکترلی ایمپئریا اولماسی، ۴ ایالت، ۲۶ ویلایت دن عبارت اولماسی قاجارلارین میلی مونسابیت لری ن فؤوقونده اولماسی معلوم حقیقت لردیر. ایالت و ویلایت انجومن لری اینستیتوتو مشروطه اینقیلابی نین ان موهم قازانجی ایدی. ایراندا فئدئرالیزم محض بو انجومن لره اساسلانمالی ایدی. تئهرانا وکیل لری ن یاری سی نین وئرلمه سی، داها اؤنملی سی - فارس دیلینه دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئرلمه سی فارس لارین مشروطه اینقیلابیندان اساس قازانج لاری ایدی... بیز آذربایجانین و تورک لری ن مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراکی ایله فخر ائدیریک. آما گلین گؤرک، ستارخان و یوزلرله اینسان نه یه خاطر قان لارینی تۆکدولر؟ رحمتلیک تبریزی علی، مشروطه اینقیلابیندا تورک لری ن ایشتیراکینا چوخ یاخشی قیمت وئریمیش دیر: «بیز یورغا گئتدیک، فارس لار میندیلر».

۱۹۱۷-۱۹۲۱ جی ایل لرده ایراندا (آذربایجان، گیلان، خوراسان) موختاریت حرکات لاری باش وئردی. بو حرکات لار تئهرانداکی ایستبیداد حاکیمیتی نین ضعیفله دیلمه سینه، اولکهنین خارجی تأثیردن آزاد اولونماسینا، ایرانین فئدئراتیو شکیلده یئنی دن قورولماسینا یؤنلمیشدی. ضعیف جهتی: بو حرکات لار لوکال کاراکترلی ایدی، تئهرانداکی رسیوبلیکا حرکاتی، یا تئهرانین ظلمونو آزالتماق ایسته یین قوه لرله علاقه قورمامیشدی؛ ۲۰-ایلیک مباریزه دؤورونو (۱۹۲۵-۱۹۰۵) تورک لری ن «سیاسی فداکارلیغی، هم ده میلی غفلت» دؤورو سایماق اولار.

۲۱ آذر حرکاتی اولکی لردن فرقله نیر. محض بو حرکات زامانی میلی موختاریت پرنسیپ لری اورتایا آتیلدی... حرکاتین رهبری سید جعفر پیشه وری نین اعترافی چوخ قیمتلی دیر. او، باغیروولا معلوم فیکیر مونا قیشه سینده بیلدیرمیشدی کی، ۲۱ آذر حرکاتی نین ان ضعیف جهتی باشقا ایران خالق لاری ایله سیخ مونسابیت لری ن قورولماماسی ایدی.

ایسلام اینقیلابی و اوندان درحال سونرا موختاریت مسئله سی اورتایا آتیلدی. موختلیف موختاریت مودئل لری - خودموختاری، خودگردانی - ایره لی سورولدو. آذربایجان طرفی

اومیدلرینی آیت‌اله شریعتمداری‌یه باغلا‌دی. او ایسه میلی موختاریت پرینسیپلری عوضینده آذربایجان‌دا تعینات‌لارین اونونلا راضیلاشدیریلماسی لوزومونو اورتایا آتدی... بیزجه، بو مباریزه مرحله‌سی‌نین ان بؤیوک درسی بودور: شخصیتین دئییل، ایدئیانین دالینجا گتتمک لازیم‌دیر.

آذربایجانا موختاریت ایسته‌ین قوه‌لر آشاغیداکی سوال‌لارا جاواب وئرمک مجبوریتمینده‌دیرلر:

تئهران اؤزونو مؤحکم‌لندیردبکدن سونرا یئرلی موختاریت‌لری بیر قایدا اولاراق آسانلیقلا لغو‌انده بیلیم. بو موختاریتین تأمیناتی نه اولای بیلر؟ نئجه ائتمک کی، تئهران وئردیگی وعدله، یا ایضالادیگی سندلره خیلاف چیخماسین؟ بو، بیرنجی درجه‌لی، چوخ اؤنملی مسئله‌لردیر. بو مسئله‌لری حل ائتمه‌یینجه هئچ بیر ایستیقلالچی، یا سیرادان وطنداش موختاریته ایننمایاجاق. *موختاریتین قالیجی، داواملی اولماسی اوچون، مثلاً:*

۱. موختار قورومون فئدئراسیادان، یا کونفدراسیادان آزاد صورتده چیخماق حاکی تانینمالی‌دیر؛ چونکی موختاریت - اینگیلیسجه «*autonomy*» - اصلینده آزادلیق دئمک‌دیر و فئدئرال، یا کونفدرال دؤولت اصلینده کؤنوللو بیرلشمه آنلامینا گلیر؛

۲. مرکزی حکومت حقوقی-سیاسی عؤده‌لیکلر گؤتورمه‌لی‌دیر؛ بو بئین‌الخالق سویه‌ده ده اولای بیلر، اؤلکه‌آنیاسیندا دا تثبیت‌اندیله بیلر؛

۳. تئهران حکومتی‌نین یئرلی موختار قورومو سیلاح گوجونه لغو ائتمه‌مه‌سی اوچون باشقا ایشلک مئخانیزم‌لر اولمالی‌دیر. مثلاً، بو موختار قورومون ایختیاریندا یئرلی اؤزونومودافعه قوه‌لری‌نین اولماسی؛ ایران اوردوسونا بورادان ییغیلان عسگرین یئرلی قارنیزون‌لاردا خیدمت ائتمه‌سی؛ یئرلی قارنیزون‌لارین کومان‌دیرلری‌نین یئرلی اهالی‌دن اولماسی و ب.

فئدئرال‌چیلیغی تمثیل‌اندن قوه‌لرین قارشی‌سیندا دوران باشقا بیر وظیفه موټفیق‌لرله سیخ‌علاقه‌لرین قورولماسی سایبلا بیلر. موټفیق‌لر سیراسیندا باشقا فارس اولمایان خالق‌لارین میلی حرکات‌لاری و تئهران‌داکی دئموکراتیک، آنتی-تئوکراتیک، لیبرال حرکات‌لار چوخ اؤنملی‌دیر. بلکه ده قاچینیلماز‌دیر. اعتراض اولای بیلر کی، فارس‌لار آراسیندا دئموکراتیک قوه یوخدور. اگر بئله‌دیرسه، اوندا غئیری-فارس‌لارین اؤزلری عموم-ایران دئموکراتیک حرکتینی یاراتمالی‌دیرلار. ایران‌دا نورمال رژیمین اولماسینی ایسته‌ین‌لر -فارس‌لار داخل- آنلامالی‌دیرلار کی، ایران چوخ‌میلتلی دؤولت‌دیر، میلی سیستم لغو اولونماسا، اونلار دا نورمال رژیمده یاشاماق شانسی‌الده‌انده بیلیم‌یه‌جکلر. یاشیل‌لار حرکتی‌نین سون‌ایل‌لرده ایره‌لی گتتمه

مه‌سی‌نین سببلریندن بیرى ده، میلی حرکات‌لارین اونو مدافعه ائتمه‌مه‌سی ایدی. «ایرانا دئموکراتیا، آذربایجانا موختاریت» شوعارى، منجه، مقبول شوعار ساییلمالی دیر. بو تئزىسی قبول ائتمه‌ین فارس‌لار، یا فارس‌قافالی‌لار ساده‌جه ایرقچى دیرلر.

بو آرادا بیر سوالا دا آیدینلیق گتیرمک مجبوریتینده‌ییک: ایران، روسیا تیپلی دؤولتلرده دئموکراتیک‌لشمه‌نین لییمیتی وارمی، باشقا سؤزله، بورادا حقیقى دئموکراتیک و فئدراتیو دؤولتین اولماسى مومکوندورمو؟

فئدرالچى قوه‌لر دونیادا مؤوجود اولان موختاریت مودئل‌لریندن هانسی‌نین آذربایجانا و ایرانا داها اویغون اولدوغو ایله باغلی آراشدیرما آپاریب، قرارلارینی بیلدیرمه‌لی دیرلر. بو مودئل‌لر ده دونیانین سیاسی تجروبه‌سینده ایسته‌نیلن قدردیر: آدی اولوب، دادی اولمایان سووئت تیپلی موختاریت‌دن توتوموش، تام موستقیلیگه یاخین اولان آلاند آدالاری موختاریتینه قدر.

کیمی‌لری دئییر کی، مولّا رژیمی عؤمرونو اوزاتماق اوچون فئدرالسیایا دا راضی اولار. بو، تامامیله یانلیش فیکیردیر. مولّا رژیمی مکتبلرده انا دیلینده دیل و ادبیات درس‌لرینه بئله ایجازه وئریمیر، اؤزونون یازدیغی آنا یاسانی بئله پوزماقدا داوام ائدیر. هم ده اونا گؤره یانلیش فیکیردیر کی، مولّا رژیمی‌نین میلی موختاریت وئرمه‌سی سوندا اؤزونون حاکیمیت‌دن گئتمه‌سی، اولکده‌ده دئموکراتیک ایداره‌چیلیگین قورولماسى دئمک اولاردی.

«بو فئدرالسیا ۳۰-۲۰ ایل سوره بیلر، منیم ده اونا عؤمروم یئتمز» دئیه بیر سویداشیمیز تئلئفونلا اندیشه‌سینی دیله گتیرمیشدی. موختاریتین، دئیک کی، ۳۰-۲۰ ایل اوزاناجاغی دئییلن موطلق قایدا یوخدور. ۱۹۱۷-جی ایلده قوزئی آذربایجاندا اراضى-میلی پرنسیپ‌لرده موختاریت طلبی‌نین عؤمرو هئچ بیر ایل ده چکمه‌دی. ۱۹۱۸-جی ایلین آپرئلینده (ماییندا دئییل - زاقافازیا فئدرالسیاسى محض آپرئلده روسیادان موستقیلیگینی اعلان ائتدی) آرتیق قوزئی، روسیادان آیریلمیشدی، موستقیل ایدی. زاقافازیا فئدرالسیاسى‌نین عؤمرو ایسه جمعی ۴۰ گون چکدی. سووئتلرده بو، ۷۰ ایل چکدی. آما دنیا دا دیشیب، میلیتیمیز ده ۹۰ ایل اولکی دئییل. واجیب مسئله‌لردن بیرسی ده قوزئی آرتیق ۲۰ ایل دیر باغیمسیزدیر.

فئدرالیست کسیم «هارادیر وطنیم؟»، «بیز کیمیک، کئچمیشیمیز نه اولوب، گله‌جگیمیز نئجه اولمالی دیر؟» سوالینا دوزگون جاواب وئرمله‌لی دیر. حقیقى

فئدئالیست دیرسه، وطنی نین محض آذربایجان اولدوغونو بیلدیرمه سی طلب ائدیلیر. گؤرون اودور کی، بو ساحده، اولارین بعضی لری نین پروبلملری وار.

دئیلن لره بیر فیکری ده علاوه ائتمکده فایدا وار. ایران اهالی سی نین یوزده ۴۰- نین (تورک لرین) نماینده لری نین تمثیل اولونمادیغی تشکیلات لئگیتیم (مشروع) سایبلا بیلمز، ایران داکی خالق لاری تمثیل ائتمک صلاحیتینه صاحب اولا بیلمز. اودور کی، یئنی «نامت مرکز» (مرکز سیزلشمه) پرنسیپ لرینده ایرانین بوتؤولوگونو قوروماق ایسته ین لر تورک لرین نماینده لرینی بو تشکیلات لارا جلب ائتمک مجبوریتینده دیرلر.

اوجونجو آخیم - مدنی موختاریتچیلیک

شرطی اولاراق مدنی موختاریتچی، یا «دیلیچی» آدلاندیرا بیله جگیمیز میلی، تورکچو آیدین لارین بیر حیصه سی نین اساس تئزیسی بودور: میلی شعورو یوکسولتمک لازیم دیر، قوی خالقا میلی شعور وئرک، قالانینی اؤزو حلّ ائده جک. بو کسیم ایندی سیاسی مقصد قویمور قارشی سینا، معاریفچیلیگی، آیدینلانمانی و آیدینلاتمانی یئترلی ساییر... بو آیدین کسیم ایستیقلاچی و فئدئرالچی کسیمین ان طبیعی موتفیقی دیر.

اولارین بوگون، یا صاباح سیاسیلشمه سی هئچ ده واجیب دئیل. اینانیلماز اسکی کلیگیمیز اولان میلی شعور مسئله لری نین حلّ اولونماسینا بؤیوک احتیاج وار. گونئی ده تورکچولوگون قارشی سیندا دوران مسئله لری بو جور سیرالماق اولار:

- تورک میلتی، تورک دیلی، تورک ادبیاتی، تورک کولتورو و ب. آنلا بییش لارین مدافعه سی؛ «آذری» چیلیکله موباریزه؛

- دوغرو-دوزگون، ایناندیریجی تاریخ شعورونون فورمالاشدیریلما سی؛ (خئیلی ایش لر گؤرولوب، دوکتور زهتابی به، تبریزی علی به، حصار یه رحمت دیله یک، دوکتور جاواد هئیتته، حسن راشیدی به شوکران لاریمیزی چاتدیراق)؛ اؤزلیکله بو سوال لارا آیدینلیق گتیرمک لازیم دیر:

۱. میلی تاریخیمیز تورکولوژیده، یوخسا ایرانستیکادا یئر آلما لی دیر؟

۲. تورک سولاله لری نییه میلی مدنیتیمیزه صاحب چیخما دیلار؟

۳. مذهب مسئله لری میلتلشمه سورجینده نجه رول اوینادی؟ بو مسئله ایله باغلی ایندی

نه تکلیف ائتمک اولار؟

۴. عمومیتله، میّلی تاریخمیزین، اؤزللیکله سون ۲۰۰ ایلده هانسی درس لری وار و اوندان هانسی نتیجه لری چیخارتمالی ییق؟

- میّلی تحصیل سیستمی نین قورولماسی ضرورتی نین اساسلاندیریلماسی؛
- میّلی دیلده تمیزلیک و دیلین اینکیشافی؛
- اسکی ایدئولوژی-سیاسی ایرتین (زردابی، احمد آغا اوغلو، علی حسین زاده، علی مردان توپچوباشی، رسول زاده، میرزه بالا ممدزاده و ب.) منیمسه نیلمه سی؛
- یئرلیچیلیک و طایفاچیلیغین آلتئرناتیوی کیمی میّلی بیرلیک فیکری نین فورمالاشدیریلماسی؛
- آدلارین و سوی آدلارین میّلیشمه سی؛
- آذربایجان جوغرافیاسی خاربیجینده کی سویداش لارلا علاقه لرین گوجلندیریلمه سی؛
- تورک دونیاسی نین بیرلیگی شعورو و ب.

گونئی ده آذربایجانچیلیق مفکوره سی نین طلب لرینی آشاغیداکی کیمی فورموله ائتمک اولار:

- ایران دا تورک اتنیک زوناسی نین و گونئی آذربایجانین سرحد لری نین بلیرلنمه سی؛
- هارادیر آذربایجان؟ سوالینا اساسلاندیریلیمیش علمی جاوابین حاضیرلانماسی؛
- بوتؤو آذربایجان شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- اقتصادی و سوسیال-دئموقرافیک ساحه لرده تئهران حکومتی نین آیری-سئچکیلیک سیاستی نین ایفشاسی و ب.

«بوتؤو ایرانچی لار» نین دلیل لری نه دیر؟

شرطی اولراق «بوتؤو ایرانچی لار» آدلاندیرا بیله جگیمیز بعضی میّلی ضیالی لاریمیزین فیکیر لری و داورانیش لارینی دا نظردن کنچیرمه لی بیک. بیزیم موشاهیده لریمیزه گؤره، اونلارین بیر حیصّه سی فارس کولتور اوربیتیندن قوپمایان، فارس ادبیاتینی اؤزلری اوچون عوض ائدیلمز دیر بیلن اینسان لاردیر.

تورکچو یازارلارین بیر بؤلومونون بوتون ایرانی وطن سایمالاری سببی اوزرینده دورماق گرک دیر. بیزجه، بو ضدیتلی یاناشمانی آشاغیداکی دلیل لرله ایضاح ائتمک اولار.

۱. ایران‌دا آذربایجان و تورکلوک مسئله‌لرینه حصر ائدیلیمیش کیتاب و مقاله‌لرین یازارلاری، «تجزیه-طلبلیک» ده (بؤلوجولوکده) آتهام اولونماماق اوچون بو «قورویوجو کمر» دن ایستیفاده اتمک مجبوریتینده دیرلر. بیزجه، بو دلیل، یا سبب گئرچک و صمیمی دیرسه، منطیقه ده او یغون دور، اونا آنلاشیقلی یاناشماق لازیم دیر.

۲. تاریخی آذربایجان‌دان کناردا مسکونلاشمیش تورکلرین (شیراز اطرافینداکی قاشقای تورکلری کیمی) وارلیغی؛ سون ۶۰-۵۰ ایلده میلیون‌لارلا تورکون آذربایجان‌دان ایرانین باشقا یئرلرینه کۆچمه‌سی، آذربایجان‌داکی تورکلرین ایران‌دا یاشایان تورکلرین آز حیصّه‌سینه چئوریلمه‌سی؛ بیر سؤزله، «آذربایجان آیرلسا، قالان سویداش‌لاریمیزین طالعی نئجه اولاجاق؟» اندیشه‌سی؛ . بو دلیل گلدی‌کده، دونیادا میّلی دؤولت سرحدلریندن کناردا میلیون‌لارلا سویداشی، یا اسکی وطنداشی اولان اولکهلر وار. بو دؤولتلرین وارلیغی، سرحدلری کناریندا قالان سویداش‌لارین ایستاتوسونون یوکسلمه‌سینه ان حسّاس فاکتور رولونو اویناماغا قادیردیر... اتنوسون میّلی دؤولت ایچینده کی و خاریچینده کی حیصّه‌لری آراسیندا سیخ ایش‌بیرلیگی نین یارادیلماسی ایسه یالنیز تکنیکی پروبلم دیر. آذربایجان‌دان کناردا یاشایان تورکچو اینسان‌لارین بیر قیسمینده «آذربایجانچیلیق» دو یغوسونون اولماماسی، یا ضعیفلیگی، بیزجه، غئیری-عادی حادثه کیمی قارشیلانمامالی دیر.

۳. سون مین ایلده ایران دؤولتی نین یاشاماسیندا تورکلرین، خصوصاً حاکیم تورک خاندان‌لاری نین موهوم رولو اولموش دور؛ گله‌جک ایران‌دا فارس دیلی ایله یاناشی تورکجه‌به ده رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسو وئر یلمه‌لی دیر؛ «ایرانی بیز یاشاتدیق، بیز اونا حاکیم اولدوق، ایندی نییه اونا فارس‌لارا وئرک؟» ایدّعاسی. قولغا خوش گلسه ده، یانلیش یاناشمادیر. گله‌جک ایرانین آوستریا-ماجاریستان ایمپراتورلوغو، یا چئخوسلوواکیا کیمی بیر «دوال دؤولت»ه چئور یلمه‌سی چاغدیشی بیر ایستک دیر. چونکی (۱) ایران اسکی ایمپئریا کاراکترینی ساخلاماقدادیر، ایگیرمینجی و ایگیرمی بیرینجی یوزایل‌لر ایسه ایمپئریا‌لارین یئنی دن قورولماسی دئییل، داغیلماسی دؤورودور؛ (۲) ایران اهالی‌سی یالنیز فارس‌لاردان و تورکلردن عبارت دئییل، گله‌جک ایران‌دا باشقا خالق‌لارین دا حاق‌لاری نین تأمین ائد یلمه‌سی، بو سیرادان اونلارین میّلی دیل‌لرینه رسمی ایستاتوسون وئر یلمه‌سی طلب ائد یلیر؛ (۳) تورک خاندان‌لاری ایرانا حاکیم اولموشلار (بوگونکو ایران/فارس دؤولتی نین باشیندا دوران آیت‌اله خامنه‌ای کیمی)، آنجاق تورکلر حاکیم اتنوس/میّت اولمامیشلار؛ (۴) تورکلر یالنیز آذربایجان‌دا چوخلوقدادیرلار (تههران استثنا اولاییلر)، آذربایجان سرحدلری نین خار یچینده

ياشايان توركلر آزليقداديرلار، يئرلى اهالى ايله رقابت آپاراجاق گوجه صاحب دئيبلر؛ ۵) گله جكده گونئى آذربايجانين بيرلەشه بيله جگى ان اويغون اؤلكه قوزئى آذربايجان دير و ب. «يرانا حاكيم اولاجاغيق» خولياسى ايله ياشايان لارا بير تاريخى فاكتى خاطرلا تماق فايدالى اولاييلر. گنج شاه ايسماييلين «اتا» كيمي خيطاب انتديگى سلطان ايكنجى بايزيد، گوندرديگى بير مکتوبوندا اطرافينى بوروموش فارس لارى گؤز اؤنونه آلاق اونا اؤبود- نصيحت وئريردى: «فارس لار مسئله سينده احتياطللى اول، اونلار اؤزلريندن اولمايان حؤكمدارلارا اطاعت ائتمه ين بير خالق دير.»

ايستيقلال، يا موختاريت مسئله سينه ايمان گتيرمه ين لر ين باشقا آرقومنتلرى [استدلال] ده وار. اونلارى دا قيساجا نظردن كئچيرك. ۱. ايرانين زنگين نفت ايمان لاريندان نييه امتناع ائدك؟ عكس-آرقومنت: ايرانين نفتيندن سنه نه؟ سنه آيدياتى اولسايدى، گونئى آذربايجان برباد گونده اولمازدى كى؟! گونئى ين اؤزونون موغان نفتى وار، قوزئى ين ايسه باكى نفتى. ۲. قوزئى آذربايجان موستقىل اولدو، گوردونوز باشينا نه ايشلر گلدى، بير اوووج اثرمنيه بئله جاواب وئر بيلمير. عكس-آرقومنت: قوزئى آذربايجانين باشينا اونا گوره بو ايشلر گلدى كى، او، تامين بير پاراسى دير. پارا ايسه تام كيمي بوتون پوتنسيالينى اورتايا قويا بيلمير. اوسته ليك، سون ۲۰ ايلده قوزئى موستقىل اولماسايدى، اهالى نين خئىلى حيصه سى آرتيق روسلاشميشدى.

بو گون ميلى قوه لر نه ائتمه لي ديرلر؟

بیزجه، اينديكى سياسى دورومون اؤزليگيني نظره آلاق ميلى قوه لر ين سفربرليگيني اعلان ائتمك لازيم دير. بيرينجى نؤوبه ده بو، اؤلكه خاريجينده كى دياسپورا عايد دير. زامان واردى، دياسپورا ايجرى سينده دادسيز-دوزسوز ساغچى-سولچو دارتيشمالارى گئديردى. چوخ يئرسيز ائهام ايدى. ميلى حركاتدا ساغچى دا، سولچو دا اولاييلر. اصلينده خاريج ده كى ميلى قوه لر ين اكثريتى نين كئچميشى سول پارتيا و تشكىلاتلارلا باغلى اولموش دور. بو دا آنلاشيلان دير. يالنيز سول پارتيالاردا ريتوريكا [لفاظلى]، بيانات سويه سينده ميلى مسئله لر يئر آلماشيدى. ساغ پارتيالاردا ايندى ده ميلى مسئله يئرلى-ديبلى يوخدور.

ایکینجی سی. میلی قوه لر بیر آن اؤنجه، لنگیمه دن سیاسی خطلرینی معین ائتمه لی دیرلر. اؤزونه، یا پارتیاسینا ایستیقلالچی، فئدئرالچی، کولتورچو دئمکله ایش بیتیر. کونکرت خطین ثمره لیلیگی جدی-جدی آرقومنت لرله، دلیل لرله اساسلان دیریلمالی دیر.

اوجونجوسو. پروقرام سندلرینی قایدایا سالاندان سونرا تاکتیک مسئله لر گؤروشولمه لی، ایشله نیب-حاضیرلانمالی دیر. اؤزلیکله هر خطین اؤزونون موتفیق لر مسئله سینده فیکری آیدین اولمالی دیر.

دؤردونجوسو. میلی تشکیلات لارین فعالیتینی کوردیناسیا [هماهنگ] ائده بیلن بیر مرکزین اولماسی سون درجه آرزو ائدیلن دیر. بو پارتیالار و قوه لر آراسیندا تیوی، یازیلی مطبوعات، بیغینجاق یئرلری، بیر سؤزله، اجتماعی یئرلرده و واسطه لرده داوا-دالاشا ماراتوریوم [مهلت قانونی]، یاساق قویولمالی دیر. هر جریان اؤز خطینی مدافعه ائدیپ، او بیرینی پیسله مه مه لی، یا او بیرینی تحقیر ائتمه مه لی دیر.

بئشینجی سی. اؤلکه داخیلینده تشکیلاتلارنا ایشی سرعتلنمه لی دیر.

آلتینجی سی. میلی قوه لرین (ایستیقلالچی لارین، فئدئرالچی لارین) ان چتین ایش لریندن بیر میلی بورژوازیانی میلی ایشه جلب ائتمک دیر. بورژوازی سیاسته چتین گلیر، همیشه چکینگن اولور. چونکی ثروتینی ایتیرمکدن قورخور. بو دا نورمال دیر. آما بورژوازیانین بؤیوک کسیمی میلی ایشه قاتیلما یینجا بو ایش قاباغا گئتمز. قوزئیین تجروبه سیندن اؤرنک گتیرک. اکینچی نین یارادیجی سی رحمتلیک حسن بی زردابی ناله چکیردی، یالواریدی کی، بیرجه قزئتیمیز وار، آماندی، قویمایین او باتسین... آما حاجی زین العابدین تاغیینو و باشقا میلی بورژوازی نماینده لری مئیدانا گیردیکدن سونرا دوروم دییشدی. روس حکومتی بیر قزئتی باغلا یاندا او بیرسی آچیلدی... ایندیکی قوزئی آذربایجان دا دئموکراتیک حرکاتین چیخمازا گیرمه سی نین ان اؤنملی سببلریندن بیرسی ده بودور. قوزئی ده بورژوازیانین اکثریتی حاکیمیه باغلی، یا دا اونون گونلوک کونترولوندا اولان بوروکراتیک بورژوازیادیر. او، ثروتینی ایتیرمک قورخوسوندا باشینی اگیب آشاغی، روشوتچی حاکیمیتین تضیق لری سببیدن سیاسته قاریشمیر.

باشقا بیر وظیفه ده ایران داکی میلی «سوسیال یوخاری لارین» میلی حرکاتا جلب ائدیلمه سی دیر. بو، ان چتین وظیفه دیر. ان آزیندان اولناری ایرانچیلیق دایره سیندن قوپارتماق، نئیراللاشدیرماق [خنی ائتمک] حاقیندا دوشونمه یه دیر.

سونوج

۱. آذربایجان میلی حرکتیندا موختلیف سیاسی-ایدئولوژی جریان لارین-آخیم لارین اولماسی طبیعی دیر، حتی لازیم دیر. یئتر کی، ساغلام آخیم لار اولسون.
۲. بو جریان لار بیر-بیرینه قارشى اولمامالی، عکسینه، بیر-بیرینه سئوگی ایله یاناشمالی، آرالاریندا سیخ ایش بیرلیگی یارادیلمالی دیر.
۳. اقتصادی-دئموقرافیک چکی سیندن آسیلی اولمادان تشکیلاتلانمامیش، ایدئولوژی باخیمدان شکیللنمه میس آذربایجان تورکونون، ماغمین دوروما دوشمه سی لابوددور. اودور کی، سرعتله بیلینجلنمک، تشکیلاتلانماق لازیم دیر. بو ایشی صاباحا ساخلاماق یانلیش دیر.

میلی حرکاتین دئموقرافیک ایمپئراتیولری (طلبلری)

میلی حرکاتین تاکتیک و ایستراتژی سینی معین اندرکن میلّین سای، اونون یئرلشمه سی کیمی دئموقرافیک عامل لری نظره آلماق گرک دیر. بو عامل لری کئارا قویولماسی جدی سیاسی ریسکلر یارادا بیلر.

ایران رسمی ایستاتیسیتیکاسی [آماری] ایران اهالی سی نین میلی ترکیبی حاقیندا بیلگی وئر میر. ایران ایستاتیسیتیکاسی نین مئیدانا گلمه سیندن بو یانا بو مسئله جدی نظارت آلتیندادیر. بئله بیر ناقص یاناشما ایران حاکیمیتی نین رسمی ایدئولوگیاسیندان قاناقلانیر. رسمی ایدئولوگیایا گؤره، ایران دا بیر میلت وار - «ایران میلتی». موسلمان اولمایان آزلیق لار (اثرمنی لر، آیسورلار، یهودی لر و ب.) ایران وطنداش لاری اولسالار دا، اونلار «ایران میلتی» آنلایشینا داخیل دئیل دیرلر. چوخ میلتلی ایران دا اهالی نین اتنیک-میلی ترکیبی اوزرینه قویولموش تابو موختلیف، بیر-بیری ایله او بوشمایان رقم لری اورتایا چیخماسینا نهدن اولموش دور. بیزیم اوچون بو ساحه ده ان بؤیوک اؤنمه مالیک اولان تورکلرین دقیق سای مسئله سی سیاسی و آکادمیک پروبلم اولراق قالمقادیر.

شووینیست پهلوی حاکیمیتی نین مئیدانا چیخماسیندان اول ده ایستاتیسیتیکانین مؤوجود اولماماسی سببیندن بو، پروبلم اولراق قالیردی. قاجار ایرانیندا اتنیک دئموقرافیانی آراشدیرمیش خاریجی مؤلیفلرین وئردیگی رقم لر ده بیر-بیریندن کسکین صورته فرقله نیر. مؤلیفلرین بؤیوک اکثریتی اوچون اؤلکه نی قدیم ایران («پئرسیا») و فارس لارلا اؤز دشلشدیرمک میلی اولدوغوندان فارس لاری حاکیم میلت سایماق و اونلارین سایینی شیشیرتمک میلی واردی. بو، ایلك نؤبه ده ایران دا خصوصی مارق لاری اولان روسیایا عاید دیر. دئموقرافیک سیتواسیانی [وضعیتی] ان چوخ آراشدیرمیش روس مؤلیفلرینه گؤره،

آذربایجان ایالتی نین اهالی سی اؤلکه اهالی سی نین یوزده ۲۰-۱۶-ه برابر دیر. اؤلکه میقیاسیندا «تورک-تاتارلارین» سای یوزده ۲۵-۲۰ آراسیندا تخمین ائدیلیر.^۱

اهالی نین سیاهییا آلینمسی ساحه سینده جدی تشبوت ۱۹۵۰-۱۹۴۸-جی ایل لرده ائدیلدی. ایران اوردوسو باش قرارگاهی نین کنچیردیگی بو ساییمین نتیجه لری اون جیلده چاپ ائدیلدی.^۲ بو جیلدرده بوتون یاشاییش منطقه لری حاقیندا بیر سیرا بیلگی لر، بو سیرادان اهالی نین سای ی و اونون دیلی حاقیندا قیمتی بیلگی لر وار. ایلک جیلدرده گوستریلیردی کی، اوستان لار اوزره بوتون جیلدرین چاپیندان سونرا عمومیلشدیریجی جیلد چاپ ائدیله جک، بورادا هر بیر اوستانین و بوتوؤلوکده اؤلکه اهالی سی نین میلی ترکیبی حاقیندا معلومات لار دا اولاجاق. وعد ائدیلن بو جیلد چیخمادی. بو جیلدین چاپی اؤلکه نین چوخ میلتلی قورولوشونو اورتایا قویاجاق، فارس لارین و فارس اولمایان لارین سای حاقیندا اینفورماسیا وئره جک، باشقا سؤزله، رسمی «ایران میلتی» کونسئپتی نین قوراما بیر کونسئپت اولدوغونو گوستره جکدی. بونولا بئله، یاشاییش منطقه لری نین ساییم ماتریال لاری اساسیندا دیل منسوبیتینه اویغون اولاراق اهالی نین میلی ترکیبینی تخمین ائتمک مومکون دور. ماحمود پناهیان-تبریزی بو ماتریال لار اساسیندا آپاردیغی حسابلامالاردا معین ائتمیش دیر کی، ۴۰-جی ایل لری ن سون لاریندا اؤلکه نین ۱۶،۵ میلیونلوق اهالی سی نین ۵،۳ میلیونو، یا یوزده ۳۲،۱-ی تورکجه دانیشیردی.^۳ سوونت شرق شوناسی ق. پئترووون حسابلامالارینا گؤره، زنجان شهرستانیندا کی عمومی اهالی نین (۴۰۸،۸ مین نفر) یوزده ۹۸،۶-سی تورک، ۰،۳-و گیلک، ۰،۶-سی کورد، ۰،۴-و تات ایدی.^۴ بیزیم عینی قایناق اساسیندا آپاردیغیمیز حسابلامالارا گؤره، بو دؤورده اوچونجو اوستانین (شرقی آذربایجانین) عمومی اهالی سی نین (۱۷۹۵۰۰۰ نفر) یوزده ۹۸،۴-و تورک، یوزده ۰،۴-و کورد، یوزده ۰،۲-سی فارس و ب. ایدی. دؤردونجو (غربی آذربایجان) اوستانین اهالی سی نین میلی ترکیبی مورگب دیر: عمومی اهالی نین (۸۹۷۲۹۲) یوزده ۶۵،۱-ی تورک، ۳۱،۴-و کورد، ۲،۴-و آیسور، ۱،۱-ی اثرمنی. گونئی

۱- مثلاً باخین:

- Л.К.Артамонов, *Северный Азербайджан. Военно-географический очерк*, СПб, ۱۸۹۰, с. ۱۹-۲۹; П.А.Риттих, *Политико-статистический очерк Персии*, СПб, ۱۸۹۶, с. ۳۹; А.И.Медведев, *Персия. Военно-статистическое обозрение*, СПб, ۱۹۰۹, с. ۴۰۰-۴۰۱.

۲- فرهنگ جغرافیای ایران (آبادیها)، ج. ۱-۱۰، تهران، ۱۹۵۴-۱۹۴۹.

۳- محمود پناهیان-تبریزی، فرهنگ جغرافیای ملی تورکان ایران زمین، ج. ۲، (بئرسیز)، ۱۹۷۲، ص. ۳۷۱-۳۷۴.

۴- Г.М.Петров, *Первый астан Ирана, Краткие сообщения Института Востоковедения*, Москва, ۱۹۰۹, т. XXXVI, с. ۱۰۲.

آذربایجانین اساس اراضی-انطبائی واحیدلری اولان شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان و زنجانین عمومی اهالی سی نین (۳۱۰۱ مین نفر) یوزده ۸۸-ی تورک، یوزده ۹-و کورد، قالانلاری ایسه فارس لاردان، آیسورلاردان، ائرمینی لردن، تالیش لاردان، تاتلاردان عبارت ایدی.^۱

۱۹۵۶-جی ایلین نوپا بریندا اؤلکه تاریخینده ایلك عمومی سیاهییا آلمانا کئچیریلدی (سونراکی هر ۱۰ ایلده بیر دفعه بو تکرار ائدیلدی). شرقی و غربی آذربایجان اوستانلاریندا و زنجان شهرستانیندا اؤلکه اهالی سی نین یوزده ۱۷-نین مسکونلاشدیغی آشکار اولدو. آما یئنه ده رسمی ایستاتیسیتیک ماتریال لاردا اهالی نین میلی ترکیبی حاقیندا معلومات لار وئرلمه دی. بونولا بله بیرینجی عمومی ساییم چرچیوه سینده «یئرلی» دیل لرده دانیشان اهالی نین حسابلانماسی نین نتیجه لری «آمار در ایران» («ایران دا ایستاتیسیتیکا») ادلی مجموعه ده وئریلدی. بو قایناغا اساساً، اؤلکه اهالی سی نین تخمیناً یاری سی دؤولت دیلیندن، فارسجادان فرقلی ۸۰-ه یاخین «یئرلی» دیله دانیشیردی.^۲ ۱۹۷۳-جو ایلده دیل قروپ لاری نین سای حاقیندا تخمینى معلومات لار چاپ ائدیلدی. بو قایناق لارا گؤره، ۱۹۵۶-جی ایلده تورکجه ۳،۹ میلیون، ۱۹۷۳-جو ایلده ایسه ۵،۰ میلیون اینسان دانیشیردی کی، بو دا موافیق اولاراق اؤلکه اهالی سی نین یوزده ۲۰،۶-آ (جمعی ۱۸،۹ میلیون) و یوزده ۱۵،۵- (جمعی ۳۲،۲ میلیون) برابر ایمیش. بو رقم لر هم اول، هم ده سونرا ایشیق اوزو گؤرموش رقم لره او یغون گلمیر. بعضی رقم لری وئرک. مشروطه اینقیلابی نین قهرمانی، سونرالار اؤلکه سیاستینده موهوم رول اوینامیش سید حسن تاغی زاده ۱۹۶۰-جی ایلین دنکابریندا مهرگان سالونوندا کی مشهور چیخیشیندا تورک لرین اؤلکه اهالی سی نین اوچده بیرینه برابر اولدوغونو ایدعا ائتمیش دیر. گؤرکملی شرق شوناس عالیم مرحوم صالح علیئو حساب ائدیردی کی، ایران اهالی سی نین یوزده ۲۸-۲۵-ی تورک دور.^۳ ایسلام اینقیلابیندان سونرا اوزه چیخیمیش بیر سیرا معلومات و تحلیل لر ایران اهالی سی نین تخمیناً اوچده بیرى نین تورک لردن عبارت اولدوغو فیکری نین داها گئرچکچی یاناشما اولدوغونو تصدیق ائدیر. ۱۹۷۹-جو ایلین مارتیندا مووقتی حکومتین باش ناظر موعاوینی ده اونا یاخین رقم گؤستر میشدی.^۴ حاضریدا میلی

^۱ - Н.Л.Насибзаде, «Географический словарь Ирана» как источник для определения национального состава населения Южного Азербайджана, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri*, cild XLI, ۱۹۸۵, s. ۸۳-۸۶.

^۲ - آمار در ایران. نشریه سالانه آمار عمومی، تهران، ۱۳۳۸، ص. ۱۰۱-۱۰۰.

^۳ - С.М.Алиев, Иран, *Современная Азия. Справочник*, Москва:Наука, ۱۹۷۷, с. ۳۸۶.

^۴ - کیهان، ۱۹۷۹، ۳، ۲۸.

حرکات فعال لارینین ان چوخ حالاندریدیگی رقم ۳۰ میلیون دور (اؤلکه نین عمومی اهالی سی ۷۵ میلیون). اتنیک بیرلیکلرین، بو سیرادان تورکلرین سایینی دقیق معین ائتمه لی اولان گله جک ساییم لار بو مسئله یه آیدینلیق گتیره جک. بورادا بیزیم سای مسئله سینده وورغولماق ایسته دیگیمیز اساس فیکیر اودور کی، ایران دا تورکلرین سای ایله باغلی پروبلمی یوخدور، وئرلمیش، یا وئرله جک رقم لر فرقله نه بیلر، آما بو کمیت تورکلرین اؤز وارلیغینی و لیاقتینی قوروماغا یئترلی دیر. سای باخیمیندان تورکون چکی سی او قدر آغیر دیر کی، فارس المنتی اون ایل لرله تورکو اودماغا چالیشسا دا تورک اونون بوغازیندا قالمیش دیر. ایکینجی وورغولماق ایسته دیگیمیز مقام - گئنیش میقیاسلی میقراسیا پروسئسینه باخمایاراق، ایران تورکلری مسکون اولدوغو اساس اتنیک آرئالی، یعنی آذربایجانلی بوشالتمامیش، یا دا دؤولت بو اراضیه باشقا اتنیک عنصرلری یئرلشدیره بیلمه میشدیر. عکسینه، بو اتنیک اراضی شرقه دوغرو گئنیشلنمیش دیر.

۱۹۷۶-جی ایل و اوندان سونراکی ساییمین نتیجه لری گؤستر دی کی، آذربایجان اهالی سی نین اؤلکه اهالی سینده خصوصی چکی سی آشاغی دوشموش دور. ۲۰ ایل عرضینده (۱۹۵۶-۱۹۷۶) بو رقم ۱۷-دن ۱۵،۴-ه ائتمیش دیر. بو مثیل سونراکی اون ایل لرده ده داوام ائتمیش دیر. آذربایجان اهالی سی نین خئیلی حیصه سی ایرانین باشقا ایالت لرینه کؤچموش دور. رسمی ایستاتیسیتیک ماتریال لار گؤستریر کی، بو گون آذربایجان حساب ائندیدگیمیز اردبیل، شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان، همدان یین و ب. یئرلی تورک اهالی سیندن داها آرتیغی تهران و اصفهان دا، خوراسان و مازنداران کیمی بؤلگه لرده مسکون دورلار. بو گون دونیادا ان چوخ آذربایجان تورکونون توپلو شکیلده جمعلشدیگی شهر تهران دیر. بو شهرین اهالی سی نین ۱۲ میلیون دان ان آزی ۶-۵ میلیونو تورک دور و تهرانلی بو گون خالص فارس شهری سایماق دوغرو دئییل. کوتله وی میقراسیا پروسئسی، خصوصاً ایران تورکلری نین یاری دان چوخونون گونئی آذربایجان دان کناردا یاشاماسی یئنی دئموقرافیک سیتواسیا یاراتمیش دیر. اونلارین بعضی لرینی قئید ائدک.

آذربایجان دان کناردا یاد کولتور موحیطینده یاشایان لارین، خصوصاً اونلارین ایکینجی و اوچونجو نسلی نین دوغما کولتورو ایله علاقه لری ضعیفله میش، حاکیم فارس کولتورو اونلارین خئیلی حیصه سی نین سیاسی داوانیشینی معین ائدن عامیله چئوریلیمیش دیر. بو، بیر سیرا مؤلف لرین گونئی آذربایجانین ایران تامینا اینتئقراسیاسی آدلاندردیقلاری حادثه نین

یارانماسیندا اساس عامل اولموش دور. بونو ایران تورک لری نین بیر حیصّه سی نین ایرانا اینتتقراسیاسی فاکتی کیمی قبول ائتمک مجبوریتینده ییک.

دئموقرافییک پروسئس لرده دیقتی چکن باشقا بیر یئنی حادثه ایسه غربی آذربایجان اوستانی اهالی سی نین کوردلشمه سی دیر. خصوصاً بیرینجی و ایکینجی کؤرفز ساواش لاریندان سونرا بورادا خئیلی کورد یئرلشدی. اورمو شهری و اطراف کندلرده کوردلرین سایبی آرتدی. بونون سیاسی حیاتا یانسیماسی دا وار، گله جکده ده اولاجاق. مرکزی حاکیمیتته قارشى موباریزه ده ایندی مارق لاری اوست-اوسته دوشسه ده، صباح بو اراضی نین هانسی میلته عاید اولماسی موباحیثه مؤوضوعسو اولاجاق. کورد لیدرلرین کئچمیشده و ایندی بو اراضی لره ایدعالی اولماسی بللی فاکت دیر. بو اراضی نین گله جکده قاراباغ پروبلمی کیمی یئنی پروبلملر یارادا بیللمه سی ده تامامله مومکون دور. غربی آذربایجان اوستانی نین کوردلشمه سی بوندان آز اؤنمی اولمایان باشقا ریسکلر ده یارادا بیلر. نظره آئینمالی دیر کی، سرحدین او تاینیدا ایغدير و اطرافی نین دا زامان کئچدیگجه کوردلشمه سی ایستراتژی باخیمدان تهلوکهللی دوروم یارادا بیلر. تورکییه ایله گونئی آراسیندا ایستراتژی اتیک کوریدورون کسيلمه سی تهلوکهللی گئچکلشه بیلر.

آذربایجان اهالی سی یالنیز تئهرانا کؤچمه دی. هم شاه، هم ده ایسلام جومهوریتی دؤورونده تئهران نئچه یوز مین آدم اوچون کئچید منطقه سی رولونو اوینادی. ۱۹۶۴-۱۹۶۳- جو ایل لرده اورمو یاخینلیغینداکی ساعاتلی کندینده اوزون مودتلی آراشدیرما آپارمیش بیر یاپون تدقیقاتچی سی یازیردی کی، کندین یاشلی اهالی سی ۶۰- جی ایل لری اول لرینده قازانچ دالینجا کنددن گئیدیریلر. کؤچن لری خئیلی حیصّه سی کنده دؤنمه دی. بو آراشدیرجی نین گؤستردیگی میقراسیا ایستیقامت لریندن - کوویت، باغداد، آبادان، تئهران - باشلیجاسی کوویت ایدی.^۱ ایسلام اینقیلابیندان سونرا خاریجه کؤچن دؤرد میلیون خئیلی حیصّه سی تورک ایدی. بو کؤچ دالغاسی آذربایجان دیاسپورونو فورمالاشدیردی. خاریجه کی آذربایجان تورک لری نین یوزده دوخسانی گونئیلی دیر. بو یئنی سیتواسیا میللی مسئله نین قوبولوشونا یئنی چالارلار گتیردی. مؤوضوعموز اوچون اؤنملی اولدوغوندان بیر نئچه مقاما دیقتی چکمک یئرینه دوشردی.

۱۹۹۰- جی ایل لرده سرعتله سیاسی لهشن دیاسپورون آکتیو حیصّه سی آذربایجانین گله جگی ایله باغلی جدی ایدئیا لار ایره لی سورمه یه باشلادی. دیاسپورون سیاسی فیکیر

^۱ - *Tayobunko kenkyudzyo kiyō*, Tokio, ۲۳۹, N ۳۸, ۱۹۶۵, s. ۱۰۵-۱۱۰.

حیاتی بعضاً جدی مباحیثه و مناقیسه‌لره ده گتیریب چیخایردی. اؤزونو «ایستیقلالچی»، «موختاریتچی»، یا «دیلچی» آدلاندیران‌لار آراسیندا کسکین فیکیر توققوشمالاری یادداش‌لارا یازیلدی. آذربایجان دیاسپورو سانکی اؤزونون سیاسی میسسیاسینی اونوتموش، وطنده موباریزه آپاران اینسان‌لارین نماینده‌سی دئییل، اؤزونو آذربایجانین گله‌جگینی معین ائدن یئگانه گوج صلاحیتینده حیس‌اندیردی. بو مؤوضوعونو آیرینتی‌لارینا گیرمه‌به‌جه‌بییک. یالنیز اونو قئید ائتمک ایستردیک کی، بو اورک‌بولاندیران فیکیر توققوشمالاری سنگیمک اوزره‌دیر. آرتیق دیاسپوروموز آذربایجانین گله‌جگی مسئله‌سینده آروپا و آمئریکادا بیر-بیرینی قیرماقدانسا، اورمودا، تبریزده، تئهران‌دا، باشقا شهرلرده گئدن پروسس‌لری پروفئسسورنال شکلده دونیایا چاتدیرماغی داها فایدالی ایش سایماقدادیر.

بو قیسا یازی‌نین یئکونو اولاراق وورغولاماق ایستردیک کی، اؤزونو میلت اولاراق درک ائدن اتنیک بیرلیگین ایستیقلال آرزوسو ان طبیعی آرزودور. بونونلا بلله، بیزیم فیکریمیزجه، یوخاریدا تصویر ائتمک ایسته‌دیگیمیز یئنی دئموقرافیک سیتواسیا، میلی حرکاتین تاکتیک و ایستراتژی‌سی حاضرلارکن ایمپراتیو قایدادا نظره آلینمالی‌دیر. میلی قوه‌لرین بیر حیصه‌سی‌نین فئدئالیست خطی اساسلاندیرماق اوچون دئموقرافیک عامیلی (تورک‌لرین ایران جوغرافیاسیندا یاییلمالاری و یاری‌دان چوخونون گونئی‌دن کناردا یاشاماسینی) آرقومنت اولاراق گؤستمه‌سینی آنلاشیقلی قارشیلماق گرک‌دیر. «گله‌جک ایران ایکی دیللی اولمالی‌دیر» دئین‌لر ده بو دئموقرافیک آرقومنت‌دن ایستیفاده ائدیرلر و بونو دا آنلاشیقلی قارشیلماق مجبوریتینده‌بییک.

میلی حرکاتین سوسیال-اقتصادی ایمپراتیولری (طلبلری)

گونئی آذربایجان دان ایرانین باشقا بؤلگه لرینه و خارجی اؤلکه لره میقراسیانیق میقیاسی نین گئنیشلیگی سون اون ایل لرده بورادا یعنی دئموقرافیک دوروم یاراتمیش دیر. بو، عینی زاماندا گونئی ده ایقتیصادیاتین دورومونو دا گؤسترن بیر عامیل دیر. نییه اینسان لار اؤز یوردونو - یوواسینی ترک ائتمیش لر؟ ایلکین جاوابی بو ایالتین اقتصادی وضعیتینده آخترماق لازیم دیر.

تاریخاً، گونئی آذربایجان ایرانین ان اینکیشاف ائتمیش اراضی سی اولموش دور. تبریز، خوی تیجارت یول لاری نین اوستونده یئرلشیردی. تبریز ایرانین ان بؤیوک اقتصادی مرکزی ایدی. ایلک صنایع موسیسه لری ده بورادا یارانمیشدی. پهلوی لرین حاکیمیته گلمه سی ایله آذربایجانین اؤلکه ایقتیصادیاتیندا چکی سی آزالماغا باشلادی. رضا شاه دؤورونده بورایا جزئی دؤولت اینوئستیسسیاسی [سرمایه گذاری] یؤنلدیلدی. ۳۰-جو ایل لرده دؤولتین اینشا ائتدیگی ۸۳ یئنی یئیینتی محصول لاری، توخوجولوق و صنایع نین دیگر ساحه لرینه عاید موسیسه لردن یالنیز بیر - میاندواب (قوشاچای) شکر فابریکی آذربایجان دا تیکیمیشدی.

محمد رضا زامانیندا رسمی تهرانین سیاستی ده اقتصادی جهت دن آذربایجانین ضعیفلندی. ۱۹۶۲-جی ایلده شرقی آذربایجانا اوستاندار تعیین ائدیلمیش دهقان اعتراف ائتمه یه مجبور اولموشدو کی، «قیسا وخت عرضینده آذربایجانین مرکزی اوستان لارا نسبتاً ایگیرمی ایلیک گئرلیگینی آرادان قالدیرماغا اومید بسله مک اولماز.»^۱ ۱۹۶۵-جی ایلین یونوندا ایرانین باش ناظیری هووئیدا ۴۵ ائکسپئرت دن عبارت بیر هیئت له آذربایجانا سفر ائتدی. سفرین مقصدینی هووئیدا بئله فورموله ائتمیشدی: «من آذربایجانا ان یوکسک ایختیصاصلی متخصص لری گتیرمیشم و آذربایجان دا اقتصادی وضعیت نورمال حالا دوشمه یینجه، بو ایالتی ترک ائتمه یه جه یم.» تبریزده اولارکن باش ناظیر اعتراف ائتمه یه مجبور اولموشدو کی، «آذربایجان اهالی سی حکومتین فعالیتیندن راضی دئییل دیر». او، حکومتین دیقتینی آذربایجان صنایع سی نین پروبله لرینه یؤنلتمک، یئرلی اؤزل سرمایه نین فعالیتینی

۱ - کیهان، ۱۹۶۲، ۰۲، ۱۶.

گنیشلندیرمک و آذربایجان دا ایری دؤولت موسیسه‌لری نین تیکینتی سینی گوجلندیره جگی حاقیندا وعدلر وئردی.^۱ «آغ اینقیلاب» دئییلن دؤورده، ایران ایقتیصادیاتیندا حقیقتاً دییشیکلیکلر اولدو. تهراند و باشقا مرکزی اوستانلاردا ایری موسیسه‌لر تیکیلدی، اؤزل سرمایه فعالیتینی گنیشلندیردی. تبریزده ده دؤولت بعضی ماشین قاییرما موسیسه‌لری تیکدی. آما مرکزی اوستانلارلا آذربایجان آراسینداکی فرق داها دا آرتدی. رسمی رقم‌لره مراجعت ائدک. ۱۹۷۲/۱۹۷۳-جو ایلده شرقی و غربی آذربایجان اوستانلاری نین پایینا ایرانین «ایری» ماشین قاییرما موسیسه‌لرینده حاضرلانان شرطی-تمیز محصولون جمعی ۸،۲٪-ی دوشوردو.^۲

بو آیری-سئچکیلیک سیاستی اسلام جومهوریتی دؤورونده ده داوام ائتمیش، آذربایجانلا مرکزی اوستانلار آراسینداکی فرق قالمیش دیر.^۳ ۱۳۷۱-جی (۱۹۹۲/۱۹۹۳) ایلین رسمی ایستاتستیکاسینا گؤره، شرقی آذربایجان، اردبیل، غربی آذربایجان و زنجان اوستانلاریندا معدن صنایعی (نئفت‌سیر) اوزره جمعی ۲۰۴۳ موسیسه واردی. بونلار ایرانداکی جمعی موسیسه‌لرین یوزده ۱۳-ه برابر اولسا دا، ایستحصال ائدیلن ماللارین یالنیز یوزده ۶،۸-ی وئیردی. ایری صنایع موسیسه‌لری نین ایسه بورادا یوزده ۱۴-و یئرلشیر، ایستحصال ائدیلن امتعه‌نین یوزده ۱۳-و اونون پایینا دوشوردو.^۴

اقتصادی جهتدن گئریده قالماسینا باخمایارق، آذربایجان، ایرانین طبیعی ثروتلر باخیمیندان ان زنگین بؤلگه‌لریندن بیریدیر. صنایعین اینکیشافی اوچون دئمک اولار کی، هر جور پوتنسیالا صاحب دیر. خالخال، آستارا، ماراغا، زنجاندا داش کؤمور یاتاقلاری، یئنه زنجان، اهر، حسن آباد، قاراداغدا دمیر فیلیزی، یئنه بورالاردا میس، آلیمینیوم، کرومیت، منگنز، کوبالت، نیکل، فوسفات و ب. یاتاقلاری واردیر.^۵ ۷۰-جی ایل‌لرده خاریجی شیرکت‌لرین کشفیات ایشلری گؤستریدی کی، آذربایجاندا زنگین اوران احتیاطلاری وار.^۶

۱ - یئنه اورادا، ۱۹۶۵، ۷، ۲۲.

۲ - نتایج سرشماری از کارگاههای بزرگ صنعتی ۲۵۳۲، تهران، ۲۵۳۶، ص. ۱۲۳.

۳ - مثلاً باخین:

- Hooshang Amirahmadi, A Theory of Ethnic Collective Movements and its Application to Iran, *Ethnic and Racial Studies*, vol ۱۰, N۴, October ۱۹۸۷, pp. ۳۷۶-۳۷۸.

۴ - سالنامه آماری کشور ۱۳۷۲، تهران: مرکز آماری ایران، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۹، ۱۷۴، ۱۳۳.

۵ - مثلاً، باخین:

- *Iran Almanac and Book of Facts* ۱۹۶۱ (n.a.), s. ۱۴

م. کیهان، جغرافیای مفصل ایران، ج. ۳، تهران، ۱۳۱۱، ص. ۳۹؛ بورس، ۱۹۷۷، ۱۰، ۳۰، ۱۹۷۸، ۰۹، ۲۴.

۶ - بورس، ۱۹۷۴، ۰۲، ۰۳؛ اطلاعات، ۱۹۷۷، ۱۰، ۲۲.

طبیعی ثروت‌لر سیراسینا زنگین نئفت و طبیعی گاز یاتاق‌لاری دا عایددیر. ۱۹۶۵-جی ایلین ۷ یون تاریخی *اطلاعات* قزنتی یازیردی کی، تبریزین مرکزینده سو قویوسو قازیلدیغی واخت نئفت فونتان ووروب. نئفت و قازین کومپلنکس گئو-کشفیات ایش‌لری (پاکستان و تورکییه نین ایشتیراکی ایله) موغان دوزونده، اطراف بؤلگه‌لرده بول نئفت و گاز یاتاق‌لارینی آشکار ائتدی. گئولوژی کشفیات ایش‌لرینی اوغورلا تاماملانماسیندان سونرا موغان دوزونده‌کی نئفت و گاز یاتاق‌لارینی ایستیثماری نظرده توتولموشدو. ۱۹۶۷-جی ایلین ۱۶ مارت تاریخی کئیهان قزنتی بیلدیریدی کی، ایخراج مقصدی ایله تورکییه‌دن کئچمکله آرالیق دنیزینه قدر نئفت کمری چکمک پلانلاشدیریلیر. اورادان ایسه نئفتی آوروپا چیخارتماق دوشونولوردو. آنجاق سونرالار کشفیات قویولاری باغلانندی، موغان نئفت و گازی ایستیفاده‌سیز قالدی. ۱۹۶۶-جی ایله سووئت طرفی دانشیق‌لار زامانی آذربایجان یاتاق‌لارینداکی نئفت و گازی چیخارتماق و سووئتلره ایخراج ائتمک اوچون ایشه باشلاماق تکلیفی وئردی. آنجاق ایران طرفی همین یاتاق‌لارین توخونولماز میلی احتیاط ساییلدیغینی سبب گتیره‌رک بو تکلیفی رد ائتدی.^۱

گئنیش‌میقیاسلی میقراسیا و اقتصادی گئریلیک گونئی‌ین سوسیال ایستروکتورونا دا تأثیرسیز قالمادی. آذربایجان‌دان کؤچن‌لر یالینیز توپلومون آشاعی طبقه‌لری اولمادی. اؤزل سرمایه ده آذربایجانی ترک ائتدی. بو سرمایه پایتاخت تهراند و فارس بؤلگه‌لرینده آبادلیق یاراتدیغی حالدا آذربایجانین اؤزونده فلاکتلی دورغونلوق حؤکم سوروردو.

میلّیتین اقتصادی جهت‌دن قودرتلی حیصّه‌سی‌نین سیاسی داورانیشی‌نین اؤنملی سایدیغیمیز بعضی جهت‌لری اوزرینده قیساسا دورماقدا فایدا وار. بورژوازی (بوروکراتیک، یا صنایع-تیجارت) ثروتیندن، یا دا سوسیال ایستاتوسوندان دولایی چکینگن اولور. او، بیر قایدا اولاراق رادیکال شوعلارلاردان قورخور. آما بو سوسیال طبقه‌لری قازانماق میلی حرکات اوچون چوخ اؤنملی دیر. چونکی حرکاتین آرخاسیندا بورژوازی و میلّیتین باشقا یوکسک سوسیال طبقه‌لری دورماییبسا، بو حرکات ایره‌لیله‌یه بیلمز. عکسینه، اونلارین حرکاتا قاتیلماسی بو حرکاتا گوج وئرمیش اولار. اودور کی، بیزیم فیکریمیزجه، بورژوازی اوچون جلب‌اندیجی، عینی

^۱-باخین:

- Nəşib Nəşibzadə, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin ۶۰-۷۰-ci illəri)*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۴۱-۴۲.

زاماندا نېسبتاً تهلوكه سيز اولان يومشاق شوعارلار يېن قويلوماسينا خوش گورو ايله ياناشماق طلب اولونور.

قوزئى يېن تاريخى تجروبه سيندن بير مثال گتيرك. حسن بى زردابى نېن ياراتديغى ايلك تور كجه ميلى قزئت -/كينيچى (۱۸۷۷-۱۸۷۵) اونا گوره داوام گتيره بيلمده كى، آرخاسيندا ميلى بورژوازيا دورموردو. حسن بى رحمتليك دفعه لرله قزئنده خالقا مراجعت انديب، ناله چكير، تك قزئتين قاپانماسينا يول وئرمه مگه چاغيريدى. اكينچى قزئتيندن فرقى اولاراق ۱۹۰۵-جى ايلدن سونرا روس حكومتى نېن حيات، ايرشاد، فويوضات كيمي قزئت- ژورنال لارى قاپانماسينا باخما ياراق، ميلى مطبوعات فورمالاشا بيلدى. چونكى ميلى مطبوعاتين آرخاسيندا آرتيق ميلى بورژوازيانين حاجى زين العابدين تاغييئو، عيسى آشوربىلى كيمي نماينده لرى دورموشدولار.

بوروكراتيك بورژوازيا دا ميلى حركاتين ديقتله ياناشاجاغى اؤنملى سوسيال طبقه دير. اونون بير حيصه سى گله جكده ميلى حركاتين اؤنملى ايشتيراكچى سينا چئوريلمه پوتنئسياليني اؤزونده ساخلايير.

تاريخاً تورك سولاله لرى نېن يانينداكى مأمورلار اساساً فارس لاردان عبارت ايدى. بؤيوك سلجوقلو ايمپراتورلوقوندان باشلا ياراق مولكى ساحه لر اوچون مأمورلار فارس لاردان ييغيليردى. سلجوقلو سلطان لارين يانينداكى نظام الملك اؤرنكى سونرالار دا داوام ائتىدى. حتى صفوى لر دؤورونده تورك بوى لارى كيچيك ياشلى ايسمايىلى حاكيميته گتيرديكن آز سونرا او و سلفى طهماسيب تورك لرى پرن-پرن سالماق خطى گؤتوردولر، فارس لارى داها آرتيق شكيله ايداره چيليك آپاراتينا جلب ائتديلر. شاه ايسمايىلين ايلك وكيلى معلوم دور كى، اونون لئه سى شاملو حسين بى اولموشدور. ۱۵۰۸-جى ايلده اونو وظيفه سيندن گؤتوردوكن سونرا شاه ايسمايىل يئرئنه فارس لاردان امير نجم الدينى تعيين ائدير. سونونجو اؤلدوكن سونرا (۱۵۱۰) يئنى دن فارس لاردان امير يار احمد هوزانى گتيريلير. اوسته ليك، «وكيل» بوتون دؤولت وظيفه لر يندن اوستون توتولماغا باشلاندى. بو، دؤولتده گورو آلميش تورك- قيزيل باش بى لر ينى قيزديرميش، اونلار دا اؤزبك لرله ساواشدا صفوى اوردوسونو دستك سيز قويموشدولار. بو سونونجو وكيلى ده اؤلدوكن سونرا ايسمايىل يئنى دن فارس لاردان عبدالباقى آدى بيريسينى، اوندان سونرا ايسه ميرزه شاه حسين اصفهانينى وكيلى تعيين

ائتمیشدی.^۱ بوروکراتیک آپاراتدا فارس لاری یئرلشدیرمک میلی شاه عباس دؤورونده زیروه یه چیخدی. ۱۹۲۵-جی ایلده حاکیم سولاله‌نین دییشمه‌سی پروسئسی‌نین باشا چاتماسی - رضا پهلوی‌نین حاکیمیت‌ه گلمه‌سی ایله ایداره‌چیلیک آپاراتیندا فارس لار اؤزلرینی داها دا مؤحکم‌لندیردیلر. بونولا بئله تورک‌المنتی ده دؤولت ایستروکتورلاریندان تامامیله تمیزلنمه‌دی. خصوصاً اسکی عنعنیه اویغون اولاراق اوردودا و اونون کوماندا هئیتینده تورک‌لر خصوصی چکییه مالیک ایدیلر. اصلینده سیاسی ائلیت یئنه ده اساساً ایکی اتنیک‌المنت - فارس لار و اونون کیچیک طرفداشی اولاراق تورک‌لر - حسابینا فورمالاشدی. آما قراروئرمه صلاحیت‌لرینه مالیک حساس دؤولت وظیفه‌لرینی داها چوخ فارس لار توتوردو.

ایسلام جومهوریتینده ده وضعیت آشاغی-یوخاری عینی‌دیر. ویلایتی-فقیه‌ین تورک اولماسی دورومو دییشدیرمیر. دؤولت آپاراتی‌نین کیلید نقطه‌لرینه اساساً حاکیم‌میلتین نماینده‌لری یئرلشدیریلیمیش‌دیر.

سون یوز ایلده آذربایجان و تورکلویه ان بؤیوک ضربه اونون میلی مدنیتینه و میلی آیدین کسیمینه دیدی. سوسیال-صینفی ایستروکتوردا سونونجونون چکی‌سی یئترسیز قالدی. آیری-آیری میلی آیدین‌لارین فداکارلیغینا، گنج نسیلده سرعتله ایره‌لیله‌ین ایدئولوژی دییشیک‌لیگه باخمایاراق، آیدین کسیم بوتؤولوکده هله ده میلی حرکات جانی-دیله باغلانماییب.

یوخاریداکی فاکت‌لارا دایاناراق آذربایجان میلی حرکاتی، یا ایران‌دا تورک میلی حرکاتی اوچون آشاغیداکی مسئله‌لرین دیقت طلب ائتدیگی نتیجه‌سینه گلیمک مومکون‌دور: میلی حرکاتین اساس شوعلارلاریندان بییری - تهرانی ائقتیصادیات ساحه‌سینده آیری-سئچکیلیک سیاستی‌نین دایاندریلماسی - چوخ اؤنملی‌دیر و تقدیر ائدیلمه‌لی‌دیر؛ میلی حرکاتدا هله ده اؤزونو گؤسترن ساغچی-سولچو بؤلگوسو یانلیش‌دیر و بو، میلی بورژوازییا مونسایبته یانسیمالی‌دیر؛ عکسینه، میلی حرکاتین اساس هدف‌لریندن بییری میلی بورژوازیانی قازانماق، اونون باشقا موهوم مسئله‌سی «سوسیال یوخاری لاری» میلی حرکات جالب ائتمک‌دیر؛ میلی حرکاتین آیدین‌لار طبقه‌سی حاقیندا خصوصی یاناشماسی اولمالی، اونون میلی حرکاتداکی چکی‌سی آرتیریلمالی‌دیر.

^۱ -باخین:

- Roger Savory, *Iran under Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, ۱۹۸۰, pp. ۵۵-۵۷.

جومهورىتى قوران لار و اونلار يىن وارث لرى

۱۹۱۸-جى ايلين مابين ۲۸-ده آذربايجان تارىخينده ايلك دفعه مېلى مستقىل دۇولت ياراندىغى اعلان ائىلدى. آذربايجان جوغرافياسيندا مستقىل دۇولت يارانمىسى ايلك حادثه دئىلدى. آما مېلى اساسدا، «آذربايجان» آديندا ايلك دفعه ايدى دۇولت يارانىردى. اوروپالى لارين ۱۶-جى يوزايل دن سونرا كئچدىكى دۇورو آذربايجان يئنى دن ۱۹۱۸-جى ايلدن سونرا كئچمەلى ايدى - بو جوغرافىادا مېلت-دۇولت قوروجولوغو (nation-state building) باشلانيردى.

آذربايجان مېلى شوراسى - بئگانە لئگيتيم (مشروع) اورقان - مېلت-دۇولت قوروجولوغونون ايمپئراتيورلى (طلب لرى) نه اويغون اولراق دونكى مستملكه آذربايجانيندا حقيقتاً «هئچ دن بير دۇولت قورمالى ايدى.» يعنى دۇولتى خاراكتئريزه ائدن آتريوت لار - خزينه و ماليه سيستمى، عالى دۇولت ايداره چيلىگى اورقان لاريندان توتמוש، يئرلى حاكيميت اورقانلارينداك يئنى ياراديلمالى ايدى؛ ياراناجاق اوردوسو اعلان ائدىلميش سرحدلرين قارانتياسينا، باشقا سؤزله، وطنين سووئرئئلىگى پرينسپى نين قارانتياسينا چئوريلمەلى ايدى؛ نئفت صنايعسى برپا ائدىلمەلى، اوسته ليك، كندده آقرار اصلاحاتى دا پاريلمالى ايدى؛ مېلى مدنيتى تنظيملمه ييب، اونو يوكسلده بيله جك تحصيل، مدنيت، ائله جه ده صحيه ناظيرلىك لرى قورولمالى ايدى. بير سؤزله، گؤروله جك ايش لر حديندن آرتيق چوخ ايدى. اؤزو ده بو ايش لر ايلك آلتى ايدا باكسووت دئيبين ياد روس-اثرمنى رژيمي ايله، داها سونرا ايسه اثرمنستان و ايچده كى اثرمنى لرله پئرمائنت [ادامى] محاربه شرايطينده پاريلمالى ايدى. ياخشى كى، حربى قوروجولوق و محاربه ايشى نين اساس آغيرليغى ايلك آلتى ايدا عثمانلى محمئجىگى نين بوينونا دوشموشدو.

اىستىقلال بياننامه سينده يازيلدىغى كيمي، آذربايجان دۇولتى دئموكراتيك رسپوبليكا، او دۇورون تعبيرى ايله دئسك، خالق جومهوريتى اولمالى ايدى. يعنى مېلى حاكيميت مفكوره سى ايداره چيلىگين ان ائفئكتلى، آما ان چتتين فورماسيندا گئچكلكشمەلى ايدى. بورادا حقوق دۇولتى قورولمالى ايدى، قانونون عالىليگى تامين ائدىلمەلى ايدى. بو، موسلمان شرفينده ايلك بئله جورأتلى آدديم ايدى. عثمانلى دا سلطانلىق، ايران دا ديگر مونارخيا

فورماسی شاهنشاهلیق، عرب دونیاسی نین خئیلی حیصه سی موستملکه، قالان حیصه سی ایسه کیچیک شئیخلیک لر ایدی. کیچیک و کئچمیش موستملکه آذربایجان موسلمان دونیاسی اوچون مودئل یاراتمالی ایدی.

میلت قوروجولوغو ساحه سینده ده عصرلرله اؤز حلینی گؤزله یین پروبلم لر حلّ ائدیلمه لی ایدی. دؤولتین آدی بئله تکجه بولشئویکلر دئییل، قونشو ایران طرف دن ده اعتراضلا قارشیلانندی. قاجار ایرانی قونشو آذربایجانا ایدعا اولونا بیله جگیندن قورخاق، یئنی یارانمیش دؤولتین آدی نین «آذربایجان» آدلاندیریلماسینا اعتراضینی بیلدیردی. بیر مدت مطبوعات ساحه سینده موباحیحه-ایضاحات ایشی گئتدیکن سونرا رسمی باکی ایران طرفینی گونئییه ایدعالی اولمادیغینا ایناندىرا بیلدی. ۱۹۱۹-جو ایلین سون لاریندا آرتیق قاجار ایرانلا دئموکراتیک آذربایجان آراسیندا کونفدراسیاین یارانماسی احتمال لاریندان بحث ائدیلمه ییدی. هر حالدا ایکی اؤلکه آراسیندا موناسیبت لر نورمال اینکیشاف ائدییر، ایجراسینی گؤزله یین اولارلا رسمی سند ایضالانیردی.

موستملکه دؤورونده چار رژیمی نین قصداً قاتیب-قاریشیدیریغی اتنونیم (خالقین آدی) و لونقونیم (دیلمین آدی) مسئله لرینه ده آیدینلیق گتیریلمه لی ایدی. میلی حکومتین بو ساحه ده بیر پروبلمی اولمادی: قانون وئریجیلیک قایداسیندا میلتین آدی نین البته «تورک» اولدوغو، اؤلکه اهالی سی نین اکثریتی نین ده دانیشدیغی دیلمین بیرمعنالی اولاراق «تورک دیلی» اولدوغو تثبیت ائدیلمه ییدی. (عثمانلی دا بو زمان «عثمانلی میلتی» و «عثمانلی لیسانی»). میلی شعورون اینکیشافی نین قارشى سینی آلان بو منفی عامل لر میلی حکومتین چتینلیک چکمه دن حلّ ائتدیگی حقوقی آکتلار [ایش لر] اولدو. کیملیک مسئله لری نین آیدینلاشماسی اوچون چار رژیمى ایله کئچمیش موناسیبت لره ده آیدینلیق گتیریلمه لی ایدی. بیر سیرا سندلرده آذربایجانین روسیاین موستملکه سی اولدوغو، بورادا روسیاین آجیماسیز موستملکه ظلمو یئریتدیگی گؤستریلدی، بو سیاستی عکس ائتدیرن سندلرین بیر حیصه سی حتی ایشیق اوزو بئله گؤره بیلدی. اثرمنی لرین جینایت لرینی آراشدیران و اولاری سندلشدیرن فوق العاده ایستینتاق کومیسسیاسی فعال ایشه باشلادی.

میلت قوروجولوغو ساحه سینده ان اؤنملی ایشلردن بیرسی تحصیل سیستمینده باشلادی. تحصیل سیستمی نین میللیشمه سی و اینکیشافی اوچون چوخ اهمیتلی قرارلار وئریلدی. بونون یانیندا دؤولت کارگوزارلیق ایشی نین دؤولت دیلمینه - تورکجه یه کئچمه سی حاقیندا (تاریخده ایلك دفعه) تاریخی قرار وئریلدی. آذربایجان حکومتی ۱۹۱۸-جی ایلین

يونون ۲۷-ده قرار وئردى: «دؤولتى ليسان تورک دىلى قبول ائدیلەرک، ایله ریده بوتون محکمه، ایدارئی-داخیلیه و سایر دوایر وظیفه لری باشیندا دوران لار بو لیسانی بیلن لر اولانا قدر حکومتی موسسسه لرده روس دىلى ایستعمالینا دا موساعیده ائدیلین.»^۱ پارلامنتین رسمی دىلى تورکجه اعلان اولونموش، دیگر میلت لری نماننده لری نین اؤز چیخیش لارینی روس دىلینده ائتمه لری مقبول حساب ائدیلمیشدی. بونولا بئله رسمی سندلرین اوستونده پارلامنتین صدر موعاوینى حسن بی آغایئو بعضاً بئله بیر درکنار دا قویارمیش: «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغی اوچون انجامسیز قالیر.» خالق جومهوریتی دؤنمینده میلى کیملیگین فورمالاشماسی ایستیقامتینده تایی-برابری اولمایان ایش لر گؤرولدو. اصلینده «آذربایجان» و «تورک» آدلاری نین رسماً قبولو دا بو اونیکال [تاپسیز] دؤوره عایدیر. ۱۹۲۵-جی ایله رسول زاده یازیردی: «روسیا ایداره سینده کی موسلومان لارا «تورک» دئدیتمک بوگون قازانیلمش بیر داعوادیر. یالنیز تورک کلمه سی دئیل، «آذربایجان» آدی دا قازانیلمیشدیر.»^۲

سیاسی ائلیتین اکثریتینی پارلامنت و حکومت ده کی موساوات پارتیاسی نماننده لری، ائله جه ده یئنه پارلامنت و حکومتده موساواتلا بیرلیکده یئرین موسستقل دئموکراتیک قروپون عضولری تشکیل ائدیردی. سوسیال منشأ باخیمیندان اکثریتی ضیالی و کیچیک ایداره چی مأمورلار ایدی. یئنی دؤولت و میلت قوروجولوغو اوچون گرکلی اولان مین لرله یئرلی کادر فلاکتلی شکیلده آز ایدی. روس آیری-سئچکیلیک سیاستی ایداره چی کادرلارین سون درجه آز اولدوغونو شرطلندیریردی. رسول زاده ایضاح ائدیر: «ائرنی کیلیسه مکتب لری، گورجولرین اصیل زادگان تشکیلاتینا مخصوص میلى مکتب لری سنه لردن بری ائرنی و گورجو معاریفینی تعمیم ائتمکده ایکن، موسلومان لارا بؤیله بیر ایمتیاز وئريلمیوردو. میلى معاریف یالنیز خصوصی مکتب لرده اوخونان اسکی اصول، مسجد «مکتب خانه لرینه» منحصر ایدی.»^۳

بئله بیر آغیر شرایطده آذربایجان خالق جومهوریتینی (آذربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسینی) قوران لارین گؤردوگو بؤیوک ایش لری ن بؤیوکلوگو داها آیدینلیغی ایله اورتایا

^۱ - *Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binağüzarlıqları məcməi*, no ۱, ۱۵ təşrinə-sani ۱۹۱۹, s. ۱۸.

^۲ - Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Genclik*, İstanbul: Amedî matbaası, ۱۹۲۵, s. ۶.

^۳ - Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyyəti (Keyfiyyət-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, İstanbul: Azərbaycan Türkləri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, ۱۹۹۰, s. ۶۴.

چىخىر. بو مىللى-دئموكراتىك كسىم آزساىلى اولماسىنا رغما، گۇردوگو ايشلره گۇره سونراكى نىسىلر اوچون اۇرنك اولدولار. شخسى فعالىتلىرىنىن اۇنمى اوزره سىرالانمىسى بلكه ده مومكون دور. فقط ان اۇنمىسى بو تارىخى مىلت-دؤولت قوروجولوغو پروسسسىنده اونلارنى صمىمى اىشتىراكى دىر و بو اىشتىراك مىللى تارىخىمىزده اونلارنى دايم شوكرانلا ياد ائتمهيه اساس وئرىر. ممد امين رسولزاده - مىللى شورانىن صدرى و پارلامنتده موساوات فراكسىياسىنىن باشچىسى، على مردان بى توپچوباشى (توپچوباشوو) - پارلامنتىن صدرى و پارسى صولج كونفرانسىنداكى آذربايجان هئىتىنىن باشچىسى، فتحعلى خان خويسكى - باش ناظىر، نصىب بى يوسىفبىلى - باش ناظىر، حسن بى آغاىو - پارلامنت صدرىنىن موعاوونى، خليل بى خاصممد - ناظىر، شفى بى روستمبىلى - ناظىر موعاوونى، ممد يوسىف جعفروو - پارلامنتىن صدر موعاوونى، بئهبود خان جاوانشىر - ناظىر، دوكتور سولطانوو - قاراباغىن قوبوناتورو، صمداغا مئهمانداروو - حربى ناظىر، مصطفى بى وكيولو - ناظىر، ميرزه بالا ممدزاده - «اىستىقلال» قزئتىنى رئاكتورو، اوزئىير و جئيهون حاجىبگلى قارداش لارى - ايكى دىلده «آذربايجان» قزئتىنىن ناشىرلىرى و باشقالارى بو مىنلردن يالنىز بىر نئچهسى دىر. بو سىياهييا قافقاز اىسلام اوردوسونو، اونون كوماندانى نورو پاشانى، قافقاز اىسلام اوردوسونون اونلارلا ضابط و عسگرىنى، داها سونرا ايسه آذربايجان اوردوسونون اونلارلا شهيد ضابطىنى و عسگرىنى علاوه ائتمك اولار و لازىمدىر.

۱۹۲۰-جى ايلين آپرئلين ۲۷-ده حاكىمىتى آلتى شرطله (بئشىنجى شرط: «كئچمىش دؤولت خادىملىرى، حكومت عضولرى و مىلت وكيولرىنىن هئچ بىر كس سىياسى جىنايتده اتهام ائدىلمهيهك») اله آلمىش كومونىستلر سىياسى ائلىتىن محوینه باشلادى. اوردو ضابطلرىنىن توتموش، كىچىك مولكى مأمور وظيفهسى داشىمىش هر بىر كس قارا سىياهى لارا سالىندى. اكثرىتى محو ائدىلدى. سووئت رژىمى اۇزونه، اۇز ماهىتىنه اويعون يئنى سىياسى ائلىت ياراتمالي ايدى.

سووئتلرىن يئنى سىياسى ائلىت پروژهسى

۱۹۲۰-۱۹۸۰-جى ايللرده سووئتلرىن يئنى سىياسى ائلىت ياراتماق ساحهسىندهكى سىياسىتىنى قىساجا نظردن كئچىرمك اىسترسك، آشاغىداكى اۇنمىلى مقاملارنى قئىد ائتمك مجبوريتىنده يىك.

بیرینجی سی. ۷۰ ایلیک سووئت دؤورونده موسکوانین آذربایجانا یؤنهلیک سیاستی بیر-بیریندن فورماجا فرقلی بیر نئچه مرحله نی کئچسه ده^۱، کاراکتر باخیمیندان چار دؤورونون سیاستی نین داوامی ایدی. چار دؤورونده پلانلانمیش ایش لری ن خئیلی حیصه سینی محض سووئت دؤورونده حیانا کئچیرمک مومکون اولدو. بو تدبیرلرین اساس مقصدی سووئت آذربایجانیندا مرکز دن قاجما مئیل لری نین قارش ی سینی آلماق اولدوغوندان، بو مئیل لری ن اساس تکان و ثریجی عامیلی اولان میّی شعورون فورمالاشدیر یلماسی و یؤنلد یلمه سی، لویال [وفادار] سیاسی ائلیتین یئتیشدیر یلمه سی دیقت مرکزینده ایدی. بونا اویغون اولاراق سیاسی تئور، میّی ضیالی لاری ن فیزیکی جهت دن محو ائدیلمه سی ایله یاناشی، «فورماجا میّی، مضمونجا سوسیالیست مدنیت» فورمولو ایله میّی شعورا تأثیر ائدن بوتون عامل لری ن قارش ی سینی آلماغا چالیشدیلار، میّی ضیالی لار محو ائدیلدی. میثلی نادیر اؤلکه لرده تصادف اولونان کولتور سوی قیریمی حیانا کئچیر یلدی: اتنیک بیرلیگین آدی (اتئتونیم) دیشدیر یلدی («تورک» اولدو «آذربایجانلی»؛ میّلتین دانیشدیغی دیلین ده آدی (لینقوونیم) عوض ائدیلدی («تورک دیلی» اولدو «آذربایجان دیلی»)^۲؛ ایفبا اول لاتینا، سونرا کیر یله دیشدیر یلدی؛ سوی آدلاری نین سونونا روس «اوو»، «یئو» شکیلچی لری علاوه ائدیلدی؛ خالقین اتنیک منسوبیتینی گؤستر ن بوتون علامت لری ن اوزرینه تابو قویولدو؛ نوروز بایرامی کیمی میّی بایرام لار قاداغان ائدیلدی؛ دینین جمعیت ده کی رولو یاس مراسیم لرینه قدر سون درجه محدود لاشدیر یلدی؛ اون دوققوزونجو عصر ده چار رژیم ی ایرانین مدنی نفوذونون قارش ی سینی آلماغا چالیشیر دیسا، روس-بولشئویک رژیم ی تاریخ شوناسلیقدا (میّی شعورو فورمالاشدیران اساس عامل لردن بیر ی) پان ایرانی می تشویق ائتمه یه باشلادی؛ آذربایجان ی تورک دونیاسیندان (خصوصاً تورکیه دن) تجرید ائتمک سیاستینده کومونیست رژیم ی چار یزدن یالنیز قدارلیغی ایله فرق لندی؛ قوندارما «سووئت خالق ی» و «سووئت پاتریوتیز می [وطن سئورلیگی]» آنلاییش لاری جمعیته تحمیل ائدیلدی و ب. و ای.آ.

۱- مثلاً، باخین:

- Nesib Nesibli, Azərbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu, *Avrasya Dosyası*, sayı ۱, cilt ۷, İlkbahar ۲۰۰۱, s. ۱۴۴-۱۴۵.

۲ - آمتریکالی رنگیون متخصصی ص. ائندئرس ویمبوش بو باره ده یازیر: «بیلدیگیم قدر ییله هنج بیر دیش گوج باشقا بیر خالقا، حت ی ناواھالی لارا (آب-ده هیندو آرنلیق - ن.ن.) بو قدر باشاری لی بیر بابانجی کیملیک ائمپوزه ائدیله بیلمه میشدیر.» - S. Enders Wimbush, The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol ۳, no ۳, ۱۹۸۵, p. ۷۱.

ایکینجی سی. میلی کولتور ساحه سینده کی دؤولت تئوریزیمینه باخمایاراق، سوونت آذربایجان خئیلی مودئرنلشدیریلدی. صنایعلشمه، یئنی سوسیال سینف لر، علم-تحصیل، صحیه سیستمی نین، مدنیت ساحه لرین گورونمه میس اینکیشافی ایله میلتین، خصوصاً باکی نین شهر اهالی سی نین صورتی دییشدی (ع. حسین زاده دئمیشکن، میلت «فیرنگ قیافه لی» اولدو). یئنی دن روسلاشمیش سیاسی، سوسیال، مدنی ائلیت («rusofil nomenklatura») فورمالاشدیریلدی.

بئله لیکله، دؤولت موستقیللیگی نین ۱۹۹۱-جی ایلین اوکتیابریندا برپاسی عرفه سینده شیمالی آذربایجان تورکلری، کئشمکئشلی، دراماتیک، ضدیتلی میلت-دؤولت قوروجولوغو پروئسینی یاشایاراق، میلی کیملیگین بیچیملمه سی باخمیندان خئیلی پروبلم لرله اوز-اوزه قالدی. اتنونیم، لینقونیم، اتنوگنز کیمی کؤکلو مسئله لرده فرقلی تصورلر میلی حیاتی خاراكتئریزه ائدن جهت لر ایدی. میلی شعور باخمیندان شیمالی آذربایجان جمعیتی بیر-بیرینه ضد - روسلاشمیش ائلیته و اوزونو درک ائتمک ایسته ین، آما میلی شعور و قاریشمیش خالقا بؤلونموشدو. اؤلکه ده مودئرنلشمه نی بیرینجی آرسایلی، آما حاکیم طبقه تمثیل ائدی، ایکینجینی تمثیل ائدن خالق ایسه میلی حیاتی اوزو تصور ائدیگی کیمی قورماق ایسته ییردی. واختیله رحمتلیک ضیا گؤک آلیپین گؤستردیگی تهلو که یئنیجه موستقیللیگینه قوووشموش شیمالی آذربایجان تهدید ائتمکده ایدی: «میلی کولتور و گولو، آنجاق مدنیته ضعیف بیر میلتله میلی کولتور و پوزولموش، آنجاق مدنیته یوکسک اولان باشقا بیر میلت سیاسی ساواشا گیرنده کولتور و گولو اولان میلت دایم غالب گلمیش دیر»^۱.

چاغداش آذربایجانین میلی ائلیت پروبلمی

۱۹۸۷-جی ایلدن سونرا آچیق شکل آلمیش اثرمنی تجاوووزو شیمالی آذربایجان عملی-باشلی سیلکه له دی، میلی ائلیتین دورومونو آیدینلیغی ایله اورتایا قویدو. آذربایجان توپلومونون و میلتین بؤلونموشلوگو تئزلیکله آیدین اولدو.

میلی-آزادلیق و دئموکراتیک حرکات گئدیشینده رسمی و یئنی یارانماقدا اولان آزاد مطبوعاتدا سوونت دؤرونون میراثی کسکین تنقید ائدیلمه، بونا قارشو ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایل لر موستقیل خالق جومهوریتی قویولور و وصف ائدیلمه، آذربایجان موهاجیرتی ایرینی

^۱ - Ziya Göyaly, *Türkçülüğün Əsasları*, Bakı: Maarif, ۱۹۹۱, s. ۴۸

ۋلكهيه قايتارماق اوچون م. ا. رسولزاده، م. ب. ممدزاده كيمي موهاجيرت ليدئرلر يني ائرلر چاپ انديلير، عصرين اول لر ينده كي «بيز كيميک؟» سوالينا يئني دن جاواب آختاريليردى. يئني دن «تورك»، «آذربايجان توركو» آنلاييش لارى وطنداشليق حقوقو قازاندى. يئني يارانماقدا اولان سىياسى و كولتور تشكىلاتلار يني دن دئمك اولار هامى سى گؤستريلن آنلاييش لاردان ايستيفاده انديردى. جنوب مؤوضوعسو (جنوبى آذربايجانلا باغلى مسئله لر) يئني دن پوپوليارلىق قازاندى.

گؤرونمه ميش اتنيك پاسسيونارلىقلا [اشتياق] ياناشى، سووئت دؤورونون ميراثى دا اؤزونو گؤسترتمكه ايدى. كوتله مئيدانا «باكىلى، شكىلى، ناخچيوانلى... كيمي داخيل اولموش، آذربايجانلى كيمي چيخميش» (صابير روستمخانلى) اولسا دا، خالق حركاتى گئديش ينده آز سونرا مئلتلشمه ساحه سينده كي ناقصلىكلر گؤرونمه يه باشلادى. هر شئى دن اول خالق حركاتى داخيل ينده چوخ تئزلىكله يئرليچىلىك مئيل لر سىياسى تشكىلاتلار يني دن سىياسى گوج مركزلر يني دن يارانماسيندا اؤزونو گؤسترمه يه باشلادى. آذربايجان كومونىست پارتىياسى يني دن سونونجو باشچى سى و آذربايجان رسپوبليكاسى يني دن بيرينجى پريزدنتى اولموش آياز موپليوو سلفلر ي كيمي حاكىميت يني قوروماق اوچون يئرليچىلىك دن ايستيفاده اندهرك، اصلن باكىلى اولان لارى غئيرى-باكىلى لارا، خصوصيله ائرمينيستان دان قووولموش قاچقين لارا قارشى قويماغا، اولنلار ي (باكىلى لارى) تشكىلاتلانديريب، مئلى آزادلىق و دئموكراتيا ايسته يني چوخ رنگلى حركاتى ضعيفلتمه يه چاليشدى. آذربايجان كومونىست پارتىياسى يني دن ايكنينجى آدمى ويكتور پوليانىچكونون «يختيراعسى» اولان «يئراز» (يئرنوان آذربايجانلى لارى، ائرمينيستان دان قووولموش قاچقين لار) و «باكىنئتس مئلتى» (باكىلى مئلتى) آنلاييش لارى مئلى آزادلىق حركاتينا قارشى قويولدو.

ابوالفض ائلچى بگين ۱۹۹۲-جى ايلين يونوندا آذربايجان رسپوبليكاسى يني دن پريزدنتى سئچيلمه سى مئلى آزادلىق حركات يني (عيني زاماندا دئموكراتيانى) تمثيل ائدن قوه لر يني مئلت يني دن ياديرغاميش نومئسكلاتورا (كومونىست توتاليتار رژيم) اوزرينده غلبه سى يني دن تظاهرو ايدى. ائلچى بى حكومتى دئكولونيزاسيا [استعمارزدايى] سىياستى چرچيوه سينده مئلى حيات يني مئلتلشمه سى ايستيفام يني دن بعضى ايش لر گؤره بيلدى. مؤوجود كونستيتوسيان يني دن طلبينه اويغون اولاراق، آذربايجان دىلى يني دن دؤولت اورقانلار يني دن ايستيفاده سى يني دن تامين انديلمه سينه قرار وئريلدى. ۱۹۹۲-جى ايلين دئكابرين ۲۲-ده ايسه مئلى مجلس دؤولت دىلى حاقيندا قانون قبول اندهرك، اونون «تورك دىلى» اولماسى حاقيندا تارىخى عدالتى

تثبيت ائتىدى. بو قانونلا ايستالين رژىمى نىن «تورک» آنلايشى اوزرينه قويدوغو تابو گۇتورولدو. عىنى زاماندا تحصيل سيستمى نىن ميللىشدىرىلمەسینه باشلاندى، برپا ائدىلميش (۱۹۹۱-جى ايلين دنكابرى) لاتين قرافيكاسى ايله آز مدتده يئنى درسليك لر چاپ ائدىلدى، مىلى مکتبلرین ايستاتوسو و پوپوليارلىغى آرتدى. تورک توپونىم لرى نىن برپاسى ايشى سورعتلندىرىلدى. مىلى مجلس روسلاشدىرىلميش سوي آد سونلوق لارى نىن («اوو»، «يئو») ديشدىرىلمەسى حاقيندا سادەلشدىرىلميش قايدالارى تصديق ائتىدى. فقط مىلى-دئموكراتىك قوه لرین ايداره چىلىك ساحەسینده كى سهولرى اوزوندن، ائله جه ده «تارىخى عنعنەسى تورک و اسلام دوشمانلىغىنا داپانان» روسيانين (م. ا. رسولزاده) جەهلرى ايله بير ايلدن سونرا ائلچى بى حكومتى دئوريلدى.

گنجه قياميندان سونرا (۱۹۹۳-جو ايلين يونو) حاكيمتە گلميش حئيدر عليئو اسكى پارتنومئىنكلاتورانين حاكيميتىنى برپا ائتىدى، روسيانى قيجىقلاندىرماماق، اسكى سياسى ائلتىن دستگىنى قازانماق اوچون ائلچى بى حكومتى نىن دئكولونىزاسيا [استعمارزدايى] سياستيندن امتناع ائتىدى. يئنى پرزىدنت «چوخ مىلتلى آذربايجان» دان، «چوخ مىلتلى باكى» دان بحث ائتمەيه باشلادى. يئرلىچىلىك يئنى سياسى ايستىبلشمئىن [استقرارين] فورمالاشدىرىلماسيندا اساس پرېنسىپه چئوريلدى. ۱۹۹۳-۱۹۹۶-جى ايل لردە اقتداردا ايكىنجى شخس اولموش مىلى مجلسين صدرى رسول قولئو مىلتچىلىگين مورتجع جريان اولدوغونو، اؤلكه اهالى سى نىن خئىلى حيصه سىنى تشكيل ائدن ائرمينستان اصيلى لرىن سياسى حياتدا دومينانت [اغالب] قوه اولماسى نىن لابودلوگونو اساسلاندىرماغا چالاشدى. اؤلكەده سياسى ثابىتلىگى تامين و شخسى حاكيميتىنى مؤحكملندىردىكدن سونرا پرزىدنت عليئو ائلچى بگين قيسامودتلى حاكيميتى دؤورونده الده ائدىلميش ناپليت لرىن اوستونه گئتىدى. بو باغلامدا آذربايجان رسپوبليكاسى نىن يئنى كونستيتوتوسياسى نىن قبولو (۱۹۹۵-جى ايلين نويابرى) عرفەسینده مىلتىن و مىلى دىلين آدى اطرافيندا حاكيميتىن موذاكىره آچماسى و اونو يۇنلندىرەمەسى دىقتى چكىر.

آذربايجان رسپوبليكاسى نىن يئنى كونستيتوتوسيا لايحه سى نىن ۲۳-جو مادەسینده دؤولت دىلى نىن «آذربايجان دىلى» اولماسى حاقيندا مودعا قويولدو. بو مادەنى رفراندوم دان كئچىرمك اوچون اؤلكە نىن بير سىرا موسيسه و تشكىلات لارىندا، علم لر آكادئمياسيندا موذاكىره لر تشكيل ائدىلدى.

حئيدر عليئو حاكيميتى نين ضربه لر يندن بيريسى ده تحصيل سيستمينده باشلانميش ميلىشمه نين قارشى سى نين آينماسيندا، روس دىلى نين (ادبياتى نين، تاريخى نين) يئنى دن آذربايجان تحصيل سيستمينده رولونون آرتماسيندا اؤزونو گؤستردى. آذربايجان رسپوبليكاسى نين ايستىقلالى نين برپاسيندان كئچن ايل لرده روسجا تحصيل آلان لارين ساىى آزالمادى، عكسینه آرتدى. «آينا» قزئتى ۱۹۹۷-جى ايلين مابيندا رسمى ايستاتىستىكايا اساساً يازيردى كى، آذربايجان رسپوبليكاسيندا ۴۰ تاماميله روس، ۳۸۱ عدد ايسه «بين الملل» مکتب وار. اساساً باكى دا يئرله شن بو مکتبلرده شاگيردلر روسيادان گتيريلن درسليك لردن اؤيره نير، نتيجه ده «روس دؤولتى نين وطن پرورلى كيمي تربيه اولونورلار»^۱ ايل لردير موداكيره ائديلن تحصيل حاقيندا يئنى قانون لايحه سى ده تحصيل سيستمى نين ميلىشديريلمه سيني نظرده توتمور. قانون لايحه سى نين ۷-جى ماده سى دؤولت تحصيل موسيسه لر ينده آذربايجان دىلى ايله ياناشى، ديگر دىل لر ين (اوخو: روس دىلى نين) ده ايستيفاده سيني مومكون ساير.

تحصيل سيستمينده درين بحران، روشوت و كورروپسيا تاماميله اؤلكه علمينه و مدنيت ساحه سينه ده عايددير. ميلى شعورون اينكيشافينا مثبت تاثير ائده بيله جك اجتماعى علم لر ساحه سينده ايستىقلال دؤورونده دورغونلوق حؤكم سورمكده دير.

مستقىل آذربايجان رسپوبليكاسيندا ميلى كيمليك ساحه سينده كى دورومو سياسى پارتيا لارداكى كسكين ايدئولوژى فيكىر آيرىلىق لارى و چاتيشمالارى دا گؤستيرير. كوسموپوليتيزمله [جهان وطنى] ميلىتچىلىك آراسينداكى فيكىر آيرىلغينا سبب اولان ديگر مسئله ده ميلىت ين آدى و مضمونو ايله باغلى ايدى. ليبرال كسيم «آذربايجان ميلىتى - اتنىك منسوبيت يندن آسىلى اولما يارق بوتون اؤلكه وطنداش لارى نين سوسىال-سياسى بيرلىگى دير» فورمولونا^۲ او يغون اولراق، اتنىك آزلىق لارى قيچىقلانديرماماق، اولنارى «آذربايجان ميلىتى» توپلومونا قاتاراق سئپاراتيزمين قارشى سيني آلماغا چاغيريردى. موساواتچى كسيم ايسه بو جور ساده لؤوح جهدين بير واختلار «عثمانلى ميلىتى» ياراتماق جهدى كيمي اوغورسوز اولاجاغىنى، اؤلكه اهالى سى نين بؤيوك اكثريت ينى تشكيل ائدن توركلرين اونسوز دا قارشىميش ميلى شعورونو داها دا قارشىديرماقلا نتيجه له نه جگىنى بيلديرير، آذربايجان دا «بير ميلىت» (توركلر، يا آذربايجان توركلرى) كونسئپسياسى نين اؤلكه نين اونيتارلىغى نين

^۱ - Ayna, ۹ may ۱۹۹۷.

^۲ - Məsəvatın etnik siyasət konsepsiyasının əsasları, Yeni Məsəvat, ۳ avqust ۱۹۹۵.

[واحیدلیگی نین] ایدئولوژی اساسی اولدوغو، اتنیک آزلیق لارین حقوق لاری نین بو اونیتار دؤولتده قورونماسی ضرورتی فیکرینی مدافعه ائدیردی.

بئله لیکله، ایستیقلالی نین برپاسیندان خئیلى کئچمه سینه باخما یاراق، آذربایجان رسپوبلیکاسیندا میلى کیملیک پروبلم لرینه آیدینلیق گتیریلمه ییب، او، داها دا قاریشدریلیب. حاکیم سیاسی ائلیت میلتینه یاد گؤزله باخیر، تحصیل سیستمینده میلتلشمه نین قارشى سی آلینیر، ادبیات و علم ساحه سی بحران ایچینده دیر، سیاسی پارتیالارین و جمعیتین بیر قیسمینده آشاغیلیق کومپلنکسی [گرگینلیگی، عئده سی] حاکیم دیر. بو گون اوچ آذربایجان وطنداشی «بیز کیمیک؟» سوالینا دؤرد فرقلی جاواب وئرمکده دیر. میلى کیملیک ساحه سینده یوزایل لرین ایچیندن گلن غئیری-معینلیک احوال-روحیه ده، یازی لاردا، و نهایت، سیاسی فعالیتده اؤزونو آچیقلیغی ایله بوروزه وئرمکده دیر. بو دا اؤز نؤبه سینده شیمالی آذربایجانین حیاتی پروبلم لری نین - ایستیقلالی نین دؤنمزلیگی نین تأمین، اراضی بوتؤولوگونون برپاسیندا منفی رول اویناماقدادیر.

اعتراف ائتمک لازیم دیر کی، دئموکراتیک حرکات ایفلاس ائدیب. میلى حرکات دا ایفلاس ائدیب. میلى-دئموکراتیک قوه لر بو گئرچکلیکدن چیخیش ائده رک، بو گئرچکلیگی درک ائده رک، سون ۲۰ ایللیک موباریزه یولونو کریتیک [تنقیدی] باخیشلا یئنی دن دیرلندیرمک، درین علمی تحلیل آپارماق مجبوریتینده دیر. اوغورسوزلوق لارین سببینی نئفت و حاکیم رژیمین رئپرئسسیالاری ایله ایضاح ائتمک کیمی آسان یول توتماق فایدا وئرمز.

تحلیل لرین ایستیقلامت لریندن بیرى کیمی ایل لرله بیلدیردیگیم فیکری یئنی دن تکرار ائتمه یه مجبورام. میلى-دئموکراتیک حرکاتین لیدئرلى غرب اؤلکه لری نین آذربایجان دا دئموکراتیا ایستگینی و خالقین اؤزونون دئموکراتیا یا حاضر اولماسی فیکرینده غئیری-اوبیئکتیو، ایفراط اوبتیمیمست [خوشبینانه] مؤوقع توتوبلار. نئفت، گئوپولیتیکا، گئوئکونومیکا و سایر مارق لارین هومانیتار (دئموکراتیا) مارق لاریندان نه قدر بؤیوک اؤنم داشیدییغینی سون ایل لرین حادثه لری آچیقلیغی ایله اورتایا قویدو. سون ایل لرین حادثه لری عینی زاماندا چوخ آچیق شکیلده اورتایا قویدو کی، خالقین دئموکراتیا ایستگی هئچ ده بوتون ایستک لرین اوستونده دورمورموش، ان واجیبی ایسه اهالی نین اکثریتی نین احوال-روحیه سینى معین ائتمیرمیش.

تحلیل اولوناجاق مسئله لردن بیرى ده، منجه، بو اولمالی دیر: دؤولت قوروجولوغو دؤولتچیلیک ایدئولوگیاسی طلب ائدیرسه، میلت قوروجولوغو دا میلتچیلیک طلب ائدیر و

میلتلشمه نین معین سوپه سینه نایل اولونما یینجا دئموکراتیک ایداره چیلیک باره ده دوشونمه یه بئله دیمز. بو مونا سیبتی (دؤولت-میلّت) و اونلارین اینکیشاف سوپه سینی معین ائتمک ایسه میلی-دئموکراتیک قوه لرین بوینونا دوشور و -آچیق دئیک-اونلارین اوبیئکتیو علمی تحلیل آپارماق قابیلیتیندن آسیلی دیر.

نتیجه

میلی-دئموکراتیک قوه لر میلی اینتیبا ه دؤورونون (۱۹۰۵-دن سونرا) زنگین ایدئولوژی-سیاسی میراثی نین میراثچی سی دیر و بو میراثا صاحب دورمالی، بو میراثدان یالنیز تبلیغات منبعی کیمی ایستیفاده ائتمک پراکتیکاسیندان ال چکمه لی، هم ده اوندان اؤیرنمه لی دیر. نسپیل لر آراسیندا قیریلیمیش علاقه اوندا برپا اندیلیمیش اولار. سووئت سیاستی نین محصولو - فورما جا میلی، مضمونجا کوسموپولیت طبقه نین بو میراثا شریکسیز صاحب دورماق جه دینه قارشى، اسکی ایدئولوژی-سیاسی میراثی بوتون خالقین عمومی مالینا چئویرمگی قویماق اولار.

میلتلشمه و میلتلشمه نین طلب لری محض میلی قوه لرین اساس فعالیت ساحه لریندن اولمالی، پراکتیک ایشله یئنی دن خالقین سئوگی سینی قازانمالی، یالنیز بوندان سونرا یئکه سیاسی وظیفه لر قالدیرماق اولار.

توپچوباشی نین سوال لاری

گونازتی وی-ده کی «بؤیوک لری میز» سیلسیله وئریلیش لری چرچیوه سینده علی مردان بی توپچوباشی (توپچوباشوو، تیفلیس، ۱۸۶۲ - پاریس، ۱۹۳۴) حاقیندا صحبتیمیزده بو بؤیوک شخصیته عاید اولان بیر آرخیو سندی حاقیندا قیساجا سؤز آچماق ایمکانیمیز اولموشدو. دئمیشدیک کی، بو سند آذربایجان رسپوبلیکاسی دؤولت آرخیوی نین ۸۹۴-جو (داخیلی ایش لر ناظیرلیگی) فوندو، ۱۰-جو سیاھی، ۳۵-جی ایشین ۵ و ۶-جی ورق لری ایله قئیده آلینمیش دیر. گؤزل خطله یازیلیمیش ال یازی سیندان عبارت اولان بو سندده علی مردان بی چوخ اؤنملی سوال لار اورتایا قویور. سوال لارین بیرینجی حیصه سی «اساس سوال لار»، ایکینجی سی «تورک دؤولتچیلیگی مسئله لری» باشلیغی آلتیندا وئریلمیش دیر. متن لری سونوندا مؤلفین شخصی مهورو و ۱۳۳۷ رقمی یازیلیمیش دیر. سونونجو هیجری تاریخله ۱۹۱۸/۱۹۱۹-جو ایله برابر دیر. بو، علی مردان بگین گئیش صلاحیت لرله ایستانبولدا کئچیریلمه سی نظرده توتولان صولح کونفرانسیندا ایشتیراک ائتمک مقصدیله بو شهرده یاشاییب، عثمانلی نین دؤولت آدام لاری ایله گؤروش لر کئچیردیگی دؤوردور. بللی دیر کی، بو کونفرانس باش توتما دیقدا آذربایجان پارلامنتی پاریس صولح کونفرانس نین ایشینه قاتیلماق اوچون علی مردان بی توپچوباشی نین رهبرلیگی ایله نماینده هئیتی نین یارانماسی حاقیندا قرار قبول ائتمیشدی. پاریسه یولا دوشمزدن اول توپچوباشی خئیلی واخت ایستانبولدا گؤزله مهلی اولموش، عینی زاماندا دیپلوماتیک گؤروش لری نی داوام ائتدیرمیشدی. بو سند ده توپچوباشی نین گؤروش لرده قالدیردیغی، موذاکیره ائتدیگی مسئله لر حاقیندادیر.

گونازتی وی ایزله ییجی لری نین طلبینی گؤز اؤنونه آلیب، بو سندین روسجادان ترجمه سینی وئریرک.

اساس مسئله لر

حقیقتاً می ایسلام اونا تاپینان لارین مدنی اینکیشافی و اوغور قازانماسی قارشسی سیندا انگل دیر؟

- اگر يوخ، اوندا موسلمان خالق لارى نين معنوى-اخلاقى، اؤزلىكله سوسىيال-اقتصادى و سىياسى باخىمدان ايندىكى كدرلى حالينى نئجه ايضاح ائتمهلى؟
- ايسلامين يئنى لشمهسى، حتى اونون اساس لارى نين (مثلاً هانسى لارى نين!) كؤكلو ديشمهسى، يئنى ايسلامين («ئو-ايسلامين») يارانماسى نين زامانى و ايمكانى گليب چاتمايىبمى؟
- مؤوجود حالى ايله خليفه نين [خليفه ليگين] وارليغى مومكوندورمو و اونا بوندان سونرا حتى احتياج وارمى؟
- موسلمان خالق لارى نين سوسىيال-اقتصادى موقاويله لر و اتفاق لار اساسيندا بيرلشمهسى مومكوندورمو؟
- ايندىكى موسلمان خالق لارى دؤولت لرى نين رسپوبليكى اوصولو ايسلامين اساس لارى نينا ضد دئيبيل كى؟!؟

تورك دؤولتچىلىگى مسئله لرى

- توركىيهدن گومان كى، قوپاجاق اراضى لر (عربىستان، سورىيا، فلسطين، مئسوپوتامىيا، ئئرمىستان، آدالار) اولمادان تورك دؤولتى مؤوجود اولمايىلمى؟
- تىكجه تورك لردن، يا دا اساساً تورك المنتيندن عبارت اولان حيات قابىليتلى بير دؤولتين يارانماسىنى گؤزله مك اولارمى؟
- بئله اولان تقدىرده اونون مركزى (پايتاختى) هارادا اولمايىلمى؟
- تورك لره بؤيوك باش آغرىسى گتيرمىش اىستانبولون تحويلى هانسى نئيجه لرى وئره بيلىر؟
- كونستيتوتسىيالى مونارخىيا، پارلامنتلى مونارخىيا، يا رسپوبليكىكا؟
- هر بير دؤولت قورولوشوندا دىنى ايش لرين دؤولتچىلىكدن آيرىلماسى ضرورى دىرمى؟
- آذربايجان، توركوستان، كوردوستان [!]]، وولقابويو، كريم و قوزئى قافقازين تورك-تاتار (موسلمان) خالق لارى نين يئنى يارانمىش دؤولت لرى نينه تورك دؤولتى نين مونسىبىتى نئجه اولمايىلمى و اولمالى دىر؛ اولنارين ايندىكى تورك دؤولتى نينه تام بيرلشمهسى آرزو ائدىلن و مومكون دورمو؟
- يا دا اولنارلا باغمىسىزلىق وئرىب، بو ساحه ده اولنارلا ياردىم ائتمكله اولنارلا، اؤزلىكله آذربايجان، توركوستان و قيرغىزىستان تورك لرى ايله سىخ اقتصادى و سىياسى اتفاقدا اولمالى؟

- ھىچ كسىن تورپاغىنى ايشغال ائتمەمىش، تارىخاً توركلرە مەخسۇس اراضىلردە مۇحكەملىمىش تورك المىتى نىن اينتىباھى، اونون آسىادا اويغون چكىيە صاحب اولماسى بوندان سونرا مومكون اولارمى؟

-ھانسى يول لارلا بونا نايىل اولماق مومكون دور؟

-تورك خالق لارنىنى مدنى-اقتصادى و سياسى باخىمدان بىرلشديرمك، ائله جه ده [اونلارى] صولح كونقرئسىنه حاضىرلاماق اوچون توركلرىن مسكون اولدوغو بوتون اولكەلردە بۇلمەلرى اولان واحىد بىر تورك مىلى-سياسى اورقانين بىر آز اۇنجه يارانماسى ضرورتى تصور ائدلىرمى؟

-بوتون تورك خالق لارنىنى كونقرئسىنى چاغىرماق نۇوبتى و ان ياخين وظيفه دئىلمى؛ بو كونقرئس صولح كونفرانسى نىن چاغىرىلماسىنا قدركى دؤورده تورك مىلتىنه عايد موھوم مسئلهلرىن موذاكىرەسى ايله، ائله جه ده بو فونكسىيالارىن يئرینه يئتىرىلمەسى اوچون تورك مىلى-سياسى اورقانين سئچىلمەسى ايله مشغول اولما بىلردى.

آذربایجان - تورکییه: نهره دن نهره یه؟

موحتملاً بورادا بولونان هر کس، یا دا مطلق چوخونلوق تورک دونیاسی نین بیرلیگیندن یانادیر. سورو بو: سووئتلرین داغیلماسیندان سونرا یارانمیش یئنی دوروم دان گرکینجه یارارلانا بیلدیک می؟ بوندان داها آرتیق انتقراسیون دوزئیینه اولاشمامیز مومکون اولابیلدی می؟ اگر قانع ائدیجی بیر سویه یه اولاشا بیلمه دیکسه، نه دنی نه؟

مسئله نی آذربایجان-تورکییه ایلیشکی لری اؤرنگینده اله آماغا چالیشا جاغام. ایکی اؤلکه آراسیندا کی ایلیشکی لرده کی پروبله لر عموم-تورک انتقراسیونو [ائتلاف] پروبلمینده ده ایشیق توتاییلر. اؤته یاندان، بیزیم باخیشیمیزا گؤره، تورک دونیاسی آراسیندا کی آرزو ائدیلن انتقراسیون اؤنملی درجه ده آذربایجانلا تورکییه آراسیندا کی انتقراسیونو باغیملی دیر. چونکی آذربایجان:

۱. جوغرافی باخیمدان - تورک دونیاسی نین مرکزی دیر؛
۲. دئمؤگرافیک باخیمدان - آذربایجان تورک لری سایجا تورکییه تورک لریندن سونرا ایکینجی دیر؛
۳. ژئوپولیتیک باخیمدان - تورک دونیاسی نین حسّاس یئری دیر - بوغازی دیر؛
۴. ائکونومیک باخیمدان - یئنی انرژى پروژهلرینده اؤنچول مؤوقع لردن بیرینده دیر، اوسته گل - تورکیستان (اورتا آسیا) اوچون ترانزیت اؤلکه دیر.

هله ۱۹۲۰-جی ایلده ممد امین رسولزاده بئله یازیردی: «اسکی تورانین گؤبگینده آذربایجان آدیندا بیر گنج، ایگید (قهرمان) دلی قانلی وار. یئنی تورانین آچاری اوندادیر. اونونلا آنلاشمازلیق چیخارارسان، اؤنجه اونون کؤنلونو قیریب، اونا بیر ضرر وئررسن، بوتون چابالارین بوشا گئدر، امکلرین خاراب، تاختین بر باد اولار.»

قوزئی آذربایجانلا ایلیشکی لر

تورکییه ایله قوزئی آذربایجان جومهوریتی آراسینداکی ایلیشکی لر ۱۹۹۱-دن بو یانا حئیرانلیق دؤنمین یاشامیش، انتقراسیون یولوندا بللی بیر مسافه قطع ائدلمیش دیر. باکی-جئیهان پئترول خطی ایله باکی-ارزوروم دوغال گاز خطی چالیشر، باکی-قارس دمیریولونون اینشاسی یاخین آیلاردا تاماملانا بیلر. عسکری ایلیشکی لر باخیمیندان دا بعضی ایش لر گؤرولموش، پئترول دیشیندا ائکونومیک ایلیشکی لر قورولموش، اوخول لار آچلمیش دیر.

آما بو قدر. آشاغی-یوخاری ۱۰۰ ایل اؤنجه عموم-تورک بیرلیگی ایدئالینی ساوونموش اولو بابالاریمیز بو دورومدان، ایکی قارداش اؤلکه آراسینداکی ایلیشکی لر دن راضی قالاجاقدی می؟

۲۰۱۰-جو ایله تورکییه آذربایجان رسپوبلیکاسی نین ایدخالیندا (۷۷٪) و ایخراجیندا (۸٪) یئددینجی یئرده دیر. تورکییه نین خالق قارشیسیندا رئیتینگی [روتبه سی] ایلدن-ایله ائنیب یوکسلیر. مدنی ایلیشکی لر داواملی دئییل، و نهادینه اولمامیش دیر. آیریجا تورکییه «مودئل دؤولت» ایمیحینی ایتیریب...

آذربایجان مطبوعاتیندا دارتیشیلان مسئله لر تورکییه یه تطبیق ائدیلن بیر طرفلی ویزا رژیم و تورک سئریال لاری نین آذربایجان تئلکانال لاریندان ییغیشدیریلماسی دیر. هر ایکی سینی باشا دوشمک چتین دیر. اولجه بو سئریال لارین ترجمه سینی او یغون گؤردولر، سونرا قاداغان ائتدیلر. ۱۰۲ ایل اؤنجه عثمانلی ایمپئریاسیندا ایشله دیلن دیلدن («عثمانلیجا» دان آذربایجان داکی دیله («تورکجه یه») «ترجمه ضرور بلیگی» حاقیندا خالق شاعریمیز صابیر گونش قرئتینده (N ۷۸, ۱۹۱۰, ۱۷, ۱۱) بئله دئمیش دیر:

«عثمانلیجادان ترجمه تورکه» - بونو بیلیم،
گئرچک یازیبور «گنجه لی»، یا اینکی هَنک دیر؛
مومکون ایکی دیل بیر-بیرینه ترجمه، اما
«عثمانلیجادان ترجمه تورکه» نه دئمک دیر؟!

آنورمال دورومون باشلیجا نه دنی، منجه، بو:

تورکییه نین آذربایجان سیاستی یالنیز حاکیمیتنه قارشى سیاست اولدو، خالقا ائتمه دی. تورکییه دئموکراتیک دؤولت اؤزلیگینی قوللانیب، توپلوملا، اؤزلیکله میلی و دئموکراتیک

گوجو تمثيل ائدن موخالیفتله داواملی و وئریملی ایلیشکی لر قورا بیلمه‌دی. سیویل توپلوم قورولوش لاری آراسینداکی ایلیشکی لر داواملی دئییل. آذربایجان وطن سئورلری نین، تورک میلّیتیچی کسیمین ایستگی بو ایدی: کئچن بو زامان ایچینده ایلیشکی لر او قدر گلیشسین، او قدر توپلوم لار آراسیندا یاخین ایلیشکی لر یارانسین کی، اونون گله جگی آرتیق ایقتیدارلارا باغیملی اولماسین. نه یازیق، بونو سؤیله مک چتین. من، تورکییه جومهوریتی دؤولتی نین دیش تورک لرین مسئله لرینی چؤزمک اوچون یارادیلدیغینی دوشونن اینسان لاردان دئییلیم. آما دیش تورک لرین مسئله لری چؤزولرسه، تورکییه جومهوریتی، تورک میلّتی داها گوجلر اولار دوشونجه سینده ایم.

۲۰۱۱-ده تورک شوراسی نین اولوشومو فوق العاده بؤیوک بیر اولای. ایلك خبر اولاراق اورتاق تورک دیلی نین اولوشدورولاجاغی اعلان ائدیلدی. بونون گئرچکچی ایستراتژی اولدوغو شوبهه لی. هر دیلدن، آغیزدان ۵-۳ سؤز آلیب، «اورتاق تورک دیلی یاپماق» ائسپرانتو یاپماق کیمی موثبت سونوجو اولمایاجاق بیر چالیشما. تورک دؤولت لرینی و میلّت لرینی گله جکده بیر یئرده توتماق ایسته ییریکسه، تورکییه جومهوریتی دؤولتی تورک دونیاسینا یؤنه لیک سیاستینی دییشدیرمه لی دیر. اؤنجه لیکله بؤیوک ائلچیلیک لر خالقا ائتمه لی، اینسان لارلا چالیشیلما لی، کولتور مرکز لری، کیتاب دوکان لاری آچیلما لی... بیر سؤزله، تورکییه اؤز وارلیغینی خالق یانیندا سورعتله گوجلندیرمه لی دیر.

مسئله نین آذربایجان اؤلچوسونه گلک. یئنی باغیمسیز تورک دؤولت لرینی اورتایا چیخماسی گئنل تورک تاریخینده فوق العاده بؤیوک حادیثه دیر. بو آن بو دؤولت لرین اؤز باغیمسیزلیغینی ایتیرمه سی تهلوکه سی سؤزقونوسو دئییل. ان بؤیوک مسئله و یا سورون استبدادی رژیم لردن قورتولاراق دئموکراتیک دؤولت فورمالاری و میلّت-دؤولتین اولوشماسی دیر.

ایلك اؤنجه اله المامیز گرکن مسئله: سووئت ایتیفاقی نین چؤکوشوندن سونرا بو دؤولت لر نهدن دئموکراسی یولونو یوخ، یئنی دن سیاسی رژیم لرین سرتلشمه سی یولونو توتدولار؟ بیرینجی نهدنی، توپلومون سوسیال قورولوشوندا آراماق گرکیر. سووئت دؤنمینده یارادیلیمیش ایداری بوروکراسی نین گوجونو قیرماق مومکون اولمادی. بو صینیف سووئت دؤنمینده دومینانت (غالب) سوسیال طبقه ایدی: سیاسی، اقتصادی، ایدئولوژیک باخیمدان اونا رقیب اولابیله جک بیر گوج مرکزی یوخ ایدی. آیدین لار طبقه سی ۱۹۳۷-ده قورشونا دوزولدوکدن سونرا یئرده قالان لارین بؤیوک اکثریتی ضعیف، قورخاق، عقیده سیز ییغین لارا دؤنوشدورولدو،

ایدارى بوروکراسى نین «خیدمتچی سی» اولدو. سوونت رژیمى ایش آدم‌لاری طبقه‌سینی انکونومیک و فیزیکیس اولاراق محو ائتدی. ایشچی-کندلی صینیفی کومونیست پروپاگاندا‌سی نین ملزمه‌سی اولاراق قوللانیلدی، آما او اسکی «رعیت» (رعایا) و یا «krepostnoy» (کوله) دئییلن سوسیال طبقه‌دن فرقلنمه‌دی. سوونت‌لرین چؤکمه‌سیندن آز سونرا توپارلانماغی باشاران بو بوروکراسی، سیاسی ایقتیدارینی تحکیم ائتدی. اؤزللشدیرمه ایله اقتصادی گوجونو آرتیران بو طبقه یئنی دن دومینانت (غالب) گوجه دؤنوشدو. آما اسکی میلی اولمایان ایدئولوژی‌سینی، کریمینال [جنایتکار]-روشتوچی کاراکترینی دیشدیرمه‌دی. بو، ایندیکی اوتوکراتیک [مستبد] رژیم‌لرین سوسیال ماهیتینی اولوشدوران فاکتوردور.

آذربایجانین، تورکیستان‌داکی دؤولت‌لرین دئموکراتیکلشمه‌سی تورکیه‌نین خئیرینه‌دیر. چونکی بو روحسوز و فراخسوز [دارا] استبدادی رژیم‌لر میلی دئییل، میلی اولماز. اونلار ان آزی تورکیستان‌دا بیرلشه بیلیرلر. تورکیه ایله طبیعی-قارداشلیق ایلیشکی‌لری قورا بیلیر، حتّی تورک بایراغینی گؤی‌لردن ایندییه بیلیرلر. بو استبدادی رژیم‌لر گئنل (عموم)-تورک انتقراسیونو [ائتلافی] قارشى سیندا ان اساسلی انگل‌دیر. «افندی، سیز گنج دؤولت‌سینیز، دئموکراتیک اولما‌نین اوچون زامان احتیاج‌نینیز وار» آرقومانی [استدلالی] دا دوغرو دئییل، دوشونجه‌سینده‌یم. چونکی، داها ۹۳ ایل اؤنجه آذربایجان، تورک دونیاسی و ایسلام عالمینه دئموکراتیک، لائیک، مرقه مملکت و دؤولت مودئلینی اؤنرمیشدی. آذربایجان‌داکی و دیگر تورک جومهوریت‌لرینده‌کی رژیم‌لر زامان کئچدیکجه داها گئریچی و زوربا رژیم‌لره چئوریلیر. بو دؤولت‌لرین باغیمسیزلیغینی تهدید ائده‌جک هر هانسی بیر دوروم یوخ. «بو اؤلکه‌لرین گوونلیک سورون‌لاری وار» ایدعالاری سسلندیریلمکده‌دیر، آما اصلینده بو پروپاگاندانی یاپان ایقتیدارلارین ایقتیداردا قالما سورون‌لاری وار. بعضی، «آذربایجانى ستون دوست‌لاریمیزین» ایکیده بیر «سوزه دئموکراسی یوخ، میلی سورون‌لارینیزی و قاراباغ سورونونو چؤزمه‌نین لازیم»، دئییه تلقین‌لری اولور. یانلیش. چونکی بو گونه قدر قازاندیغیمیز آجی تجربه‌لر، و دونیانین تجربه‌سی و تئوری‌سی (مثلاً، هانس مورگنتاؤونون میلی گوج تئوری‌سی) عکسینی ایشبات ائدیر. آذربایجانین یوکسلیشى و اؤز پرولم‌لرینی اؤزو چؤزه بیله‌جک دوروما گلمه‌سی بورادا میلتلشمه‌نین درینلشمه‌سیندن و دؤولتین دئموکراتیکلشمه‌سیندن آسیلی‌دیر. او قدر!

تورک جومهوریت‌لرینده، اؤزللیکه قوزئی آذربایجان‌دا حاقي تاپدالانان، دؤیولن، حبس ائدیلمن اینسان‌لارین اکثریتی میلتیچی-تورکچو اینسان‌لاردیر. تورکیه جومهوریتی دؤولتی اونلاری دستکله‌یه بیلیرسه، هئج اولماسا آنتی‌میلی رژیم‌لرین مؤحکملمه‌سینده ایشتیراک

ائتمه‌سین. «سئچکی» آدلی ظالم، حاقسیز و عدالت‌سیز کامپانیالاردان سونرا تورکییه‌نین دؤولت یئتکیلی لری‌نین اونلارا تله‌سیک دستک وئرمه‌سی تامامیله یانلیش دیر. سؤزده «تورک دونیاسینی سئون» اینسان‌لارین بو اولومسوز توتوم و داورانیش لاری تورکییه‌یه امتیاز گنتیرمز، تام ترسی اوتانچ گنتیرر. بو فیکره اؤنملی بیر تنز ده علاوه ائتمک گرکیر: تورکییه جومهوریتینده هانسی پارتی ایقتیداردا اولورسا اولسون، تورک دؤولتی‌نین تورک دونیاسینا یؤنه‌لیک سیاستی تورکچو سیاست اولمالی دیر!

۱۹۹۰-جی ایل‌لرین باش‌لاریندان دویدوغوم یانلیش بیر یاناشمانی دا دبله گتیرمکده فایدا وار. «بیزیم دردی‌میز آرمیش کیمی، بو تورکی جومهوریت‌لر ده هاردان چیخدی؟» کیمی شیکایت‌لر وار. بونو یالینیز «هامیمیز ائرمی‌بیک!» دئییه بیلن شخص‌لر دیله گتیره بیلر. مسئله یه تاجیر نؤقطة‌یی-نظریندن باخیلسا بئله، خارجی جی تورک‌لرین ایضافه یوک اولمادیغینی گوؤرمک اولار. تام ترسینه، تورکییه جومهوریتی دؤولتینی گوجلندیره‌جک اولان بیر ایلاهی لوظف‌دور. بونو یاخشیجا دیرلندیرمک لازیم‌دیر. تورک جومهوریت‌لری‌نین اقتصادی، مالی، اینسانی، جوغرافی، سیاسی... پوتانسیئلی تورکییه جومهوریتی‌نین گوجونه گوج قاتابیله‌جک فاکتورلاردیر. نه‌دن تورک جومهوریت‌لرینده توپلانمیش و مؤوجود ایقتیدارلارین هارا خرجه‌یه‌جگینی بیلمه‌دیگی بؤیوک مالی قایناق‌لاردان تورک دونیاسی اوچون اورتاق بانکین قورولماسی ایمكانی موداکیره ائدیلمه‌سین؟ نه‌دن تورک دونیاسیندا سرمایه‌نین، اینسان‌لارین، بیلگی‌نین آزاد دولاشیمی مسئله‌سی بوگون دارتیشیلماسین؟

گونئی آذربایجان قونوسو

داها بؤیوک چتینلیک‌لر گونئی آذربایجان قونوسوندا قالماق‌دادیر. گونئی آذربایجان تورک دونیاسی‌نین مارق‌لاری باخیمیندان چوخ اؤنملی دیر. چونکی تورک دونیاسی‌نین تورپاق بوتونلوگونون یارانماسی یالینیز گونئی اوزریندن اولابیلر. داها دوغروسو، ایغیر-خوی اتنیک کوریدورو اوزریندن یاپیلا بیلر. سون ۲۰-۱۵ ایلده بو کوریدور چوخ سورعتله کوردلشدیریلیر. منجه، تورکییه‌ده بعضی آکادئمیسین‌لر و سیاستچی‌لر آتاتورک‌ون «یورددا صلوح، دونیا دا صلوح» پرینسپینی دوزگون تقدیم ائتمیرلر. بؤلگه‌ده بیزیم ایراده‌میزین دیشیندا قارغاشا وار. هر یؤنو ایله اونا حاضر اولمامیز گرک‌دیر. بونو ایراق‌دا، تونوس‌دا، میصیره‌ده، لیبیادا، ایندی ده سوریه‌ده باش وئرن‌لر ده گوئستردی. ایل‌لرجه «بیز ایراقین تورپاق بوتونلوگوندن یاناییق»

دئیب، ايراق تورک ليرینی گؤز آردی ائتديلر. ياخشی خاطر لاييرام، ۱۹۹۰-جی ایل ليرين باش لاريندا ايراق تورک لری درنگی نين باشقان لاری درد ايچينده يانيرديلار کی، لوندون دا دئديک ليريميزی بو آنکارادا دئيه بيلميریک. بورادا بيزيم آغزيميزی قاپاديرلار. ايندی ايراق تورک لری نين فاجيعه لری نين ايزله ييجی سی اولدوق. او زامان دا دييرديلر کی: ايراق تورک ليرینی دستکله سک، کورد مسئله سی چيخاجاق. بؤلگه ده گلشن سورجی ياخشیجا آنلاماييب، اونا اويغون اؤنله ييجی تدبيرلرين آلينماماسی ايراق تورک ليرینی چتين دوروما سالدی.

قونشو دؤولت ليرين تورپاق بوتونلوگوندن يانا اولماق، بو تورک توپولوق لارینی گوجلنديرمگه ضيدّ دئيبيلدير. تکرار اولاراق سؤيله ييم: تورکيه جومهوريتی دؤولتی دئموکراتیک دؤولتدير، بورادا سيويل توپلوم قورولوش لاری چوخ ايش لری ائده بيلر.

عینی فيکير قونشو ايرانا ايليشکين توتومدا دا دوغرو دور. ايرانين تورپاق بوتونلوگوندن يانا اولماق توتومو آنلاشيلاندير. آما بو مسئله تورکيه نين، و يا آذربايجان جومهوريتی نين ايراده سی ديشيندا ايسه، او زامان گله جک بحران لارا حاضير اولماق گرکمز می؟

ايران دا ايکی دؤنه چاليشميش، ايران اوزرينه دوکتورا تئزی يازميش، ايکی ایل آبش دا درس وئرميش، نهايت، بير آذربايجان تورکو اولاراق منه گؤره گونئیلی تورک ليرين سيناق قارشى سيندا قالاغای قورخوسو هيچ زامان بو قدر بؤيوک اولماميشدير. فيکريمجه، بو بؤلگه ده وضعيت کؤکلو شکیلده دييشه جک. او زامان ايران دا تورک لرله کوردلر آراسيندا گله جک قاراباغ لارين و يا کرکوک ليرين ياراناجاغینی گؤزله مه لی بيک. بو منفی پرسپکتیوين بيزلری تهديد ائتديگی فيکيرینی گؤز اؤنونه آلماييزی خواهيش ائديریم.

قوزئی ده اولدوغو کیمی - بلکه داها چوخ - گونئی ده ده اساس مسئله میلی شعور دور. اسکی ايمپراتورلوق ماهيتینی قوروماغا داوام ائدن ايران دا تورک لر بؤيوک گوج دور: ايقتيصاددا، سياسی حیاتدا، دئموگرافی ده آغيرليغی اولان بير اتنيک عنصر دور. دؤولتين باشينداکی شخص تورک، آنجاق فارس دان داها چوخ ايرانچی! بونونلا ياناشی ديقتينيزی چکه بيله جک بير باشقا فاکتور وار: ايران تورکو ۳۰-۲۰ ایل اؤنجه کی، حتی ۱۰ ایل اؤنجه کی اينسانيميز دئيبيل. بونا دليل اولاراق هيچ اولمازسا، www.youtube.com، يا www.gunaztv.com سيته لرينه گيريب اون مين لرحه اينسانين ايستاديوم لاردا «هارای،

ھارای، من تورکم!»، «تورک دیلینده مدرسه، اولسون گرک هر کسه!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار ھارا، بیز ھارا!» قیشقیرماسینا شاھید اولماق یئتیرلی دیر.

عموم-تورک انتقراسیاسیندا [ائتلافیندا] اورتاق تاریخ شعورونون یئری

تخمیناً ۱۰۰ ایل اۇنجه تورکچولوگون بۇیوک لری باغیمسیز تورک ائل لری نین بیرلشه جگینی بیلدیریدیلر. سوونت ائتفاقی نین داغیلماسی عرفه سینده و سونراسیندا یئنی بئش باغیمسیز تورک دؤولتی نین یارانماسی تورک بیرلیگی فیکرینه یئنی نفس گئتیرمیش دیر: آدریاتیک دنیزیندن توتמוש چین سدینه قدر تورک جوغرافیاسی نین بیرلشمه سی ایله باغلی اییمسر [خوشبینانه] بیانات لار وئریلدی. کئچن زامان ایچینده یئنددی تورک جومهوریتی و چئشیدلی تورک توپولوق لاری آراسیندا انتقراسیون یۇئونده بللی بیر مسافه قطع اولونوب. فقط ۱۰۰ ایل، یا ۲۰ ایل اۇنجه کی اییمسر روح آرتیق یوخ، بو سورجین هئچ ده راحت اولمایاغاغی فیکری اوستون دور. نهدن گئل تورک انتقراسیونو آرزو و طلب ائدیلن سورعتله گئرچکلشمه ییر؟

چئشیدلی نهدن لر سیراسیندا دنیا تورک لری آراسیندا «عینی کؤکن گلدیک» بیان لارینا رغماً، اورتاق تاریخ کونسئیتی نین اولماماسی ان حساس قونودور. هر تورک جومهوریتی و توپولوگوندا میلی-اتنیک اولوشوم، اورتا یوزایل لر و یئنی دؤنم تاریخی اوزرینه چئشیدلی، بعضاً ده ضدیتلی آنلایش لار وار.

سوونت لردن میراث قالمیش رسمی آذربایجان تاریخی کونسئیتی بونا چارپیجی بیر اؤرنک دیر. تاریخ کیتاب لاریندا کی آذربایجان تاریخی جوغرافیایا دایالی دیر. اوسته لیک حدیندن آرتیق سیاسیلشدیریلیمیش، تورکلوگه دوشمن بیر کونسئیت دیر. بو تاریخ ایران شوناسلیغین (Iranian Studies) بیر بؤلومو کاراکتری داشیییر. بورادا آذربایجان تورکونون کئچمیشی تاماماً تحریف ائدیلمکده، ایندیکی «آذربایجانلی لار» سلجوقلورین ایشغالیندان سونرا دیل لری دییشدیریلیمیش اسکی ایران دیللی لر (دولایسییلا فارس لار)، قافقاز دیللی لر (لزگی لر و ب.) اولراق تقدیم ائدیلمکده دیر. باشقا سؤزله، بوگونکو آذربایجانلی لار بو رسمی «آذربایجانلی» آنلایشینا گؤره، دئوشیرمه [توپلانمیش، قاریشیق] ائنتوسودور. رسمی تاریخچیلیگه گؤره، آذربایجان تاریخی نین ان غرور وئریجی دؤنمی صفوی لر دؤنمی دیر. چونکی بو زامان «بۇیوک بیر ایمپراتورلوق قورولموش دور.» اسکی پادشاه لار

ایچینده اتنیک کۆکنی بللی اولمایان شاه ایسماییل ختایی میلی قهرمان اولاراق سئچیلیمیش و اونا باکی دا بؤیوک بیر هئیکل اوجالدیلیب. (او بیرری ایکی اسکی «قهرمان» - بابک و جاوانشیرین ایسه تورک اولمادیغی بللی دیر). سووئت دؤنمینده ده، ایندی ده شاه ایسماییلا اؤزل ایستاتونون [موقعیّت] وئريلمه سی تورک دونیاسینی شیعه و سوئی اولاراق ایکی یه بؤلموش، تاریخی ایران دؤولتینی یئنی دن اینشا ائتمیش، ایندیکی تئوکراتیک دؤولتین اساس لارینی قویموش صفوی دؤولتی نین قوروجوسو اولماسیلا ایضاح ائتمک اولار.

رسمی تاریخچیلیگه گؤره، ۱۹-جو یوزایلین باش لاریندا آذربایجان ۳ آلترناتیوون بیری سئچمک زوروندا ایدی: یا فنودال، گئری قالمیش ایران، یا عثمانلی ایله بیرلشمه لی؛ یا دا «گلیشمیش روسیانین» بیر پارچاسی اولمالی. تاریخی تجروبه آذربایجانین دوغرو «سئچیم ائندیگینی» اثبات ائدیر: «آذربایجان روس مدنیت آلاینا گیرمکله او بیرری دؤولت لره نسبت چوخ گلیشدی.»

بو تیپ غئیری-علمی تئزیس لری سایینی چوخ آرتیرماق اولار. فقط بوراسی تام آیدین دیر: ایندیکی رسمی آذربایجان تاریخی آنلایشی میلی و علمی آنلایش دئییل دیر: آذربایجان تورک لری نین تاریخی صونعی شکیلده گئنل تورک تاریخیندن قوپاریلیمیش، ساختالاشدیریلیمیش دیر. اسکی و اورتا نسیل اینسان لارین میلی شعوروندا او یغونسوزلوق و قارماشیقلیق دوزگون و ایناندیریجی تاریخ شعوروندا مالیک اولمامالاریندان ایره لی گلیر.

آذربایجان تاریخچیلیگینده کی بو گرگین دوروم آز-چوخ بوتون اسکی سووئت مکانیندا عینی دیر. بیلیمس، اوبیئکتیو، اعتبارلی اورتاق تاریخ آنلایشی نین حاضیرلانماسی، تورک جومهوریت لری و توپولوق لاریندا تاریخ کیتاب لاری نین آنا کونسئپتینه چئوریلمه سی گونوموزون عاجیل مسئله لریندن دیر.

نه دن تاریخ شعور ووزرینده دوروم؟ چونکی میلی شعورون ایکی بؤیوک طرفی وار: کئچمیش حاقیندا دوزگون، ایناندیریجی اورتاق شعور و گله جکله ایلگیلی اساسلاندیریلیمیش اورتاق آنلایش لار. آذربایجان داکی آنتی-دئموکراتیک، غئیری-میلی رژیم بونلارین اولوشماسینی ایسته میر. نه دن؟ چونکی او زامان بودجه حسابینا اینسان لارین بئینینه سوخولماسی ایسته نیلن رسمی پروپاگاندا نین [تبلیغاتین] اساس لاری یوخ اولاجاق.

سونوج

تورکييه و ديگر تورک دؤولت لری و توپلوقلاری نین عموم-تورک بیرليگينه احتياجي وار. بو دؤولت و توپلوقلار برابر اولارلارسا، میلی مسئلهلریمیزین چؤزولمه سی اوچون حساس بیر اولوملو فاکتور الدهه ائتمیش اولارلار. بو قیبریس، قاراباغ، ديگر مسئلهلر اوچون ده دوغرو دور. کسینلیکله امینم، یئددی باغیمسيز تورک دؤولتی نین هر هانسی شکیلده بیرليکده حرکت ائتدیگی گؤرونوسو حالیندا بئله آروپا بیرليگی، فرانسا تورکييه یه ایندیکی کیمی یاناشا بيلمزدی.

باکی دا تئز-تئز سؤیله دیگیم فیکری بورادا دا ایفاده ائتمک ایسته بیرم. باکی، بؤلونموش آذربایجانین سیاسی مرکزی دیر، آذربایجان جومهوریتی آشاغی-یوخاری ۴۰ میلیونلوق آذربایجان تورکونون بیرلیک دؤولتی دیر. سیاسی مرکز کیمی باکی بللی سوروملوقلار داشییر و اوندان وازکئچمه سی مومکون دئییل.

آنکارا دا تورک دونیاسی نین سیاسی مرکزی دیر. لوظفا آنکارا اؤز وظیفه سینین اونوتماسین! سووئت دؤنمینده تورک دونیاسیندا اولومسوز ایشلر اولدو. عموم (ورتاق)-تورک ادبی دلی نین یئرینه یئرل دیل لر کئچدی، یئنی کیملیکلر یاراندى. بو، ایراده میز دیشیندا باشیمیزا گلدى. تحمل ائتمک زوروندا قالدیق. آرتیق زامان دیشیمیش دیر، باغیمسيز یئددی دؤولته صاحیبیک، چوخ سایدا تورک توپلولوغو دا اؤز ایراده سینین گؤسترمدکده دیر. بو زامانی یاخشیجا دیرلئندیره رک، اوندان تورک دونیاسی نین بوتونلشمه سی اوچون ایستیفاده ائتمک زوروندا ییق. آرتیق داها چوخ زامان ایتیرمگه حاقیمیز یوخ!

قاراباغ پروبلمينه گئر چكچي ياناشما

۱۵ ایل دیر داوام ائدن و حلی هله گورونمه یین ائرمینیستانین تجاویزونه موختلیف یاناشمالار وار. بو ایل لرده آن ساده لؤوح فیکیرلردن توتوموش، آن فاناستیک ایدئیلارلا قدر سسلنمیش دیر. حیاتی پروبلمیمیزه موناسیبتده لیبرال و اینقیلابی باخیش لار اوستونلوگه مالیک اولموش دور. بئین الخالق تشکیلاتلارین، بئین الخالق ایجتیماعیتین یاردیمینا بؤیوک اومیدلر بسله نیلیب، «حاکیمیت بیزده اولسا، قاراباغ پروبلمینی آسانلیقلا حل آندریک» کیمی بیاناتلار سسله نیب. پروبلمین علمی جهتدن درک ائدیلمه سی و اوندان چیخیش یولونون آختاریلماسی یؤنوند، بیزجه، آن فیدالی واسطه گئر چكچي ارنالیست نظریه، خصوصیه اونون اؤزگینی تشکیل ائدن گوج نیسبتي نظریه سی اولاییلر.

گوج نیسبتي نظریه سی نه دیر؟

گوج نیسبتي نظریه سی (theory of balance of power) بئین الخالق موناسیبتلره مودئرن باخیشین یارانماسی ایله مئیدانا چیخمیش، اون سککیزینجی عصردن ۱۸۹۰-جی ایل لره دک بؤیوک بریتانیانین خارجی سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتمیش دیر. او، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-جو ایل لردن سونرا یئنیدن دیقتی چکمیش دیر. داها سونرالار بو نظریه آمئریکا عالیمی هانس مورگنتاؤ طرفیندن دریندن ایشلنمیش و آن پوپولیار نظریه یه چئوریلیمیش دیر. قیساجا، بو نظریه یه گوره؛

- سیاست - گوج/قودرت اوغروندا موباریزه دیر؛

- گوج - بیرسی نین فیکیرلرینه/حرکت لرینه تأثیر واسطه سیله اونون اوزرینده کونترولاً صاحب اولماق دیر؛

- میلی گوج - جوغرافی گوج، طبیعی ثروت لار، صنایع قابیلیتی، حربی حاضرلیق، اهالی، میلی کاراکتر، میلی احوال-روحیه (مورال)، ائله جه ده میلی دیپلوماتیا و اقتدار کیمی کومپوننتلردن [مؤلفه لردن] عبارت دیر؛

- بئین الخالق موناسیبتلرده اساس اوپونچو میلت-دؤولت لردیر (nation-state)؛

- میلت-دؤولت تهلوکه سیزلیگینی اؤزو تأمین ائتمه لی دیر (self-help پرینسیپی).

دؤولت لار آراسی گوج نیسبتي/بالانسینی تأمین ائتمگین کلاسیک یول لاری بونلاردیر:

- سیلاحلانمین آرتیریلماسی،
- مومکون قدر اراضی نین توتولماسی،
- نئیترال بوفئر دؤولتین یارادیلماسی،
- موْتفیق لر،
- موداخیله،
- گوج نیسبتینی دییشمک اوچون قارشی طرفین موْتفیق لری نین آله آلینماسی.

بعین الخالق مونا سیبت لره رئالیست/گئوچکچی یاناشمانین جانینی تشکیل ائدن بو نظریه نی قاراباغ پروبلمی نین ایضاحینا و حلّی مسئله سینه تطبیق ائتسک، نه آلینار؟

قاراباغ پروبلمی نین یارانما سبب لری

پروبلمین یارانماسی و ایل لردیر اؤلکه نی ایفلیج وضعیتینده ساخلاماسی اونا گؤره مومکون اولموش دور کی، مونا قیشه نین اول لریندن ایندییه دک آذربایجانلا ائرمینستان آراسیندا گوج تارازلیغی اولمامیش دیر. ائرمینستان، میّلی گوج (national power) باخیمیندان ۱۹۸۷- جی ایلده - ایروان دا قاراباغ طلب لری نین رسمی سویه یه چیخاریلما سیندان، باشقا سؤزله، ائرمینستانین تجا ووزونون باشلانما سیندان سونرا - آذربایجانا نیسبتاً اوستونلوگه مالیک اولموش دور:

- ائرمنی لر قاراباغ اوغروندا اهالینی موباریزه یه جلب ائتمک باخیمیندان، موْتشکیل لیک سویه سینه گؤره قونشولاریندان فرقلنمیش دیر،
- روس حاکیمیتی نین ۲۰۰ ایللیک میراثی سببیندن ائرمنی لر حربی حاضرلیق باخیمیندان داها اوستون ایدیلر،
- ائرمینستان داکی یئرلی سووْت اقتداری آذربایجان داکی همکارلارینا نیسبتاً داها چوخ میّلی حرکاتا باغلی اولموش دور.

بو سببلره گؤره، آذربایجان دان اوستون مؤوقعه صاحب اولان ائرمینستان و ائرمنی لر تشبؤثو آله آلمیش، اوستون داخیلی عامل لرله یاناشی، خارجی عامل لری ده میّلی موباریزه سینه جلب ائتمه یه چالیشمیش دیر.

۱۵ ایل کئچندن سونرا میّلی گوج نیسبتینده دوروم نجه دیر؟ میّلی اقتدار گوجو ساحه سینده، میّلی ایدئیا ساحه سینده آذربایجانلا ائرمینستان آراسیندا تارازلیغین

یارانديغینی دوشونمورم. آن حسّاس ساحه لردن بیری - سیلاحلی قووه لر ساحه سینده دورومون آذربایجانین خئیرینه تام دییشدیغینی ایذا ائتمک ده بؤیوک جورأت طلب اندیر. آذربایجان اوردوسونون ایلدن ایله قووتلنمه سی حاقیندا سسله نن بیانات لار بیزی سئویندیرمه یه بیلمز. آما روسیایین ائرمینیستان اراضی سینده حربی بازالاری نین اولماسی، سون ایل لرده ائرمینی اوردوسونون سورعتله سیلاحلاندیغینی نظره آلمیش اولساق، بو ساحه ده ایفراط اوپتیمیزمه [خوشبین لیگه] یئر قالما دیغینی گؤرریک.

بونولا بئله، داخلیلی عامیل لر سیراسیندا آذربایجانین بیر نئچه ساحه ده، ایلك نؤوبه ده اهالی و ایقتیصادی پوتنسیال ساحه سینده ائرمینیستان دان اوستونلوگو شکسیدیر. خصوصیه زنگین نئفت-گاز احتیاط لاری آذربایجانین اوستون مؤوقعینی تأمین ائده بیلر. جوغرافی گوچون پوزیتوو (آذربایجان اراضی باخیمیندان ائرمینیستان دان ۲،۵ دفعه گئنیش دیر) و نئفاتوو (گله جک حربی عملیات لار یوکسک داغلیق اراضیده آپاریلمالی دیر) طرف لرینی ده موذاکیره ائتمه یه دیر.

قاراباغ پروبلمینه موناسیبتده خاریجی عامیل لرین رولو

قاراباغ پروبلمی نین حلّی یالنیز بیزدن آسیلی دیر کیمی تئزیز لر ده، منجه، گئرجک دورومو ادئکوات [یئترینجه] عکس ائندیرمیر. خاریجی عامیل لرین ده رولو چوخ بؤیوک دور و اونلار موصول نظره آیینمالی دیر.

۱۹۹۴-جو ایلین ماییندا ائرمینیستانلا آتش کس حاقیندا سازیشین، آز سونرا دونیایین نهنگ نئفت شیرکت لریله کونتراکت لارین [قرارداد] ایضالانماسی واسطه سیله حئیدر علی یئو قاراباغ مسئله سی نین حلّینده دؤنوشه نایل اولماغی دوشونوردو. علی یئوین احتیمال لارینا گؤره، دونیایین بؤیوک دؤولت لرینی تمثیل ائدن نئفت شیرکت لری نین آذربایجان ایقتیصادیاتینا بؤیوک کاپیتال قویماسی بو دؤولت لرین قاراباغ مسئله سینده موناسیبتی نین دییشمه سینه سبب اولاجاق. حقیقتاً، بیر-بیری نین آرخاسینجا ایضالانان نئفت کونتراکت لاری دنیا اؤلکه لری نین عمومیتله بؤلگه ده ثابت لیگین یارانماسینا، او جومله دن آذربایجانا ماراغینی آرتیردی. لاکین بونلار قاراباغ موناقیشه سی نین حلّی اوچون ضروری اولان گوچ بالانسی نین کؤکلو دییشمه سینه گئیریپ چیخارمادی.

۱۹۹۲-جى ايلين فنوراليندان قاراباغ پروبلمى نين حلى آتت-ه حواله انديلميش، بونونلا او، رسماً بئىن الخالق كونفليكت [موناقيشه] ايستاتوسو الميش دير. حاضيردا قاراباغ صولح پروسسینه اساس طرفلر اولان آذربايجان و ائرمينيستان دان باشقا آتت مينسك قروپونون همصدرلرى صيفتینده روسيا، آبش و فرانس (آوروپا بيرليگینی تمثیلاً) آکتیو جلب اولونموشلار. جنوبى قافقازدا و خزر دنيزى حۇوزەسى بۇلگەسینده اساس اويونچولار آراسیندا کسکين نوفوذ موباريزەسى گئدير.

كونفليکتين حلىنى اۇزونون ماراتلارى اوچون اهميتلى حساب ائدن آبش-لا بو بۇلگەنى اۇزونون گئوپوليتیک نوفوذ دايرهسینده ساخلاماغا چالیشان روسيا آراسیندا کسکين موباريزە گئتمکده دير. آبش و آوروپا بيرليگینی نين بورادا نوفوذو ايل به ايل آرتماقداديرسا، روسيانين نوفوذو پروپورسيونال [متناسب] اولاراق آزالمقدادير. ۱۱ سنتيا بردان سونراکی سياسی پروسس لردە بو مثیل داها آيدین اۇزونو گۇسترير.

بو مثیل قاراباغ پروبلمینه موناسيبتده معین ديشيکليکلر يارادسا دا، اونو گۇسترمگە مجبوروق کی، آدی چکيلن اساس اويونچولار ائرمینی لوبیسی نين دونيادا آن گوجلو اولدوغو دؤولت لردير. اولارین كونفليکتين حلىنده اراضی بوتؤولوگو پرينسپينه بيرمعنالی اوستونلوک وئره جکلری و خريستيان ائرمينيستانی اؤزلريندن اينجیک سالاجاقلارینی دوشونمک ساده لؤو حلوک اولاردی. هر حالدا بۇيوک دؤولت لر آراسیندا سياسی بازارليقد/سؤوده لشمه ده (bargaining) قاراباغ بير کارت کیمی آکتیو ايشتيراک ائدير و بو بازارليغين قاراباغ صولح پروسسینده رولو بۇيوک اولاجاق.

سونوج

بئله ليکله، قاراباغ پروبلمی نين حلى اوچون هر شئی دن اۇنجه گوج بالانسی نين ديششمه سی ضروری دير. هم داخیلی، هم ده خاريجی فاکتورلاری عکس ائتديرن گوج بالانسی نين يارانماسی ايسه ياخين ايل لردە بۇيوک گوج لر آراسینداکی نوفوذ موباريزه سی نين نتيجە سیندن، آذربايجان رسپوبليکاسیندا، ائله جه ده خئیلی درجه ده ائرمينيستان دا گئده جک پروسس لردن آسيلي دير.

حئيدر علی يئو اقتداريندان فرقلی اولاراق حاکيميتته ايدعالی اولان رئال آلتئرناتيو گوج لر پروبلمه راديکال ياناشاجاقلارینی وعد ائديرلر. قاراباغ سئپاراتيزمی دالغاسیندا حاکيميتته

گلمیش روبئرت کوچاریان دان فرقلی اولاراق، اونون خلفی (ائرمینیستاندا دا نۆوبتی پوزیدنت سئچکی سی ۲۰۰۳-جو ایلدە کئچیریلەجک) پروبلمین حلینه کونستروکتیو [یاپیچی، سازنده] یاناشا بیلر (حتی کئجمیش پوزیدنت تئر-پئتروسیان دان کونستروکتیو). اوسته گل، بو ایکی قونشو اۆلکەده جمعیتین بیر حیصه سی نه موخاریبه، نه صلوح وضعیتیندن یورولموش، قارشیلیقلی کومپرومیس لرە [آنلاشما، مصالحه] مئیلی دیر.

داغلیق قاراباغین ائرمینیستانا بیرلشدیریلمه سی، یا قاراباغین ائرمینی سئپاراتچی لارینی قوووب آذربایجان دان چیخارتماق نیت لری غئیری-رئال گۆرونور. عدالتلی تورپاق دیشدیریلمه سی مسئله نین بیردفعه لیک حلینه یاردیم ائده بیلردی، آما بو پرسپکتیو هر ایکسیندن ده آز احتمال ائدیلیر. حقیقتاً، اۆلکە رهبرلیگی نین آذربایجان رسپوبلیکاسی نین سووئرئنلیگی و اراضی بوتۆولوگو پرنسیپلری چرچیوه سینده قاراباغ ائرمینی لرینه یوکسک موختاریت ایستاتوسونون وئرللمه سی فورمولو داها چوخ احتمال ائدیلیر.

بعضی تکلیفلر

آن چوخ احتمال ائدیلن، آذربایجان داخیلینده ائرمینی موختاریتی واریانتینی دا موذاکیره ائتمه لی بیک. موختاریت، مسئله نین تام حلی دئمک دئیل. بو موختاریت آذربایجان دؤولتی نین گله جگینه نئجه تاثیر ائده جک؟ آذربایجان دؤولتی و جمعیتی ضعیف اولسا، قاراباغ موختاریتی اونو الدن سالان عامیله چئوریلەجک. خاریجی دؤولت لرین آذربایجانین داخیلی ایش لرینه موذاخیله ائتمک واسطه سی اولاجاق.

یوخ، آذربایجان جمعیتی و دؤولتی اۆزونو توپارلاسا، میلتلشمه و موذرنلشمه، باشقا سۆزله، گوجلو دؤولته و جمعیتته چئوریلە بیلسه، قاراباغ عامیلی، یا موختاریتی توپارلاپیچی عامیله چئوریلە بیلر.

گوج بالانسینی خئیریمیزه دیشمه لی بیک. بونا نئجه نایل اولماق مومکوندور؟

دئیلن لری چالیشاجام تکرار ائتمه ییم و تئزیس فورماسیندا بعضی تکلیفلریمی بیلدیریم.

۱. اوردو قوروجولوغوندا اساسلی دؤنوش یاراتماق اوچون آذربایجاندا تورکیه نین، یا ناتو-نون، یا آبش-ین کیچیک، سیموولیک حربی حیصه سی نین یارادیلماسی یئتمیر (بلکه ده

زبانلی دیر). آذربایجان اوردو قورولوجلوغو ایشینه تورک سیلاحلی قووه لرینی داها آرتیق شکیلده جلب ائتمک لازیم دیر. مؤوجود وضعیتی بنده نیز قناعتبخش حساب ائتمیر... مولکی حربی ناظیردن باشقا قالان کوماندا هئیتی آذربایجانلی ضابطلرین ده ایشتیراکی شرطی ایله تورکییه سیلاحلی قووه لری نین ایختیارینا وئریلمه لی دیر.

۲. دیپلوماتیامیزین آکتیولشمه سی ایستیقامتینده خئیلی پوتنسیال وار.

- آبش-داکی ائرنی لوببی سینی نئیترالیزه [خنثی] ائتمک اولار و لازیم دیر. یهودی و عموم تورک لوببی لری ایله داها آرتیق ایش بیرلیگینه نایل اولماق گرک دیر.
- موثقیق لریمیزی بو ایشه داها یاخیندان جلب ائتمک اولار و لازیم دیر. یالنیز کئچن ایل آذربایجان م ائرنیستاننی تجاوزکار اؤلکه اعلان ائتدی. موثقیق لریمیزین پارلامنت لری نین ده بو قراری چیخارتماسی گرک دیر.

- اورتا آسیا ال دیمه میس پوتنسیال دیر.

- خارجی تبلیغات ایشی سون درجه یاریتماز دیر. ائرنیستانین تجاوزونو ثبوت ائدن کیتاب و بروشورلره، اولارین یایلماسینا بؤیوک احتیاج وار.

۳. قاراباغ پروبلمی اقتدار دییشسه بئله آسانلیقلا حل آندیلمه یه چک. بللی دیر کی، اوغورلو موحاریبه اوچون ضروری حاضرلیق ایش لری گؤرولمه لی دیر. بونو قاراباغ میلی پروقرامی چرچیوه سینده حیاتا کئچیرمک اولار. بو پروقرامین اساس کومپوننت لری [مؤلفه لری]:

- پروقرام چرچیوه سینده اوردو قوروجلوغونون، اؤلکه ایقتیصادیاتی نین دیرچلدرمه سی نین، سوسیال عدالتین یارانماسی نین، اؤلکه اهالیسی نین معنوی روح یوکسکلیگی نین آرتیریلماسی نین اساس استقامت لری ایجتیماعیتین و بوتون گوج مرکز لری نین ایشتیراکی ایله م-ده گئنیش موذاکیره ائدیلیر؛

- قاراباغ میلی پروقرامی م-ده قانون ایستاتوسوندا تصدیق ائدیلیر.

- قاراباغ میلی پروقرامی نین گئچکلشمه سینه نظارت ائدن پارلامنت کومیسسیاسی یارادیلیر؛ م-ده مومتمادی دینله مه لر کئچیریلیر؛

- ایلین سونوندا قاراباغ میلی پروقرامی موذاکیره ائدیلیر؛ دوروم دیرلندیریلمه سی آپاریلیر و مووافق قرار قبول ائدیلیر.

بیز میلی بیرلیگین یارانماسی ضرورتیندن یانا-یانا بحث ائدیریک. میلی بیرلیگین یارانما مئخانیزمی ده محض قاراباغ میلی پروقرامی اولاییلر، قاراباغ میلی ایدئیایا چئوربله بیلر.

(۲۰۰۲-جی ایل مایین ۲۵-۲۴-۲۵ ده باکی دا کئچیریلیمیش «قاراباغ دونن، بو گون و صاباح» آدلی علمی-عملی کونفرانس دا چیخیشین متنی)

میلی مجلس پارلامنت دیرمی؟

پارلامنتین میسیاسی

تاریخاً پارلامنت مطلق مونارخیانی محدودلاشدیران، خالقین سسینی و ایراده‌سینی ایفاده ائدن اورقان کیمی مئیدانا چیخمیش دیر. اینگیلترده «ماقنا کارتا» کیمی تانینان آزادلیق‌لارین بؤیوک خارتییاسی [منشورو] ایله کرال حاکیمیتی ۱۲۱۵-جی ایلده محدودلاشدیریلدی. بو تاریخ و بو سند دونیادا پارلامنتاریزمین باشلانغیجی سایلیر. همین واختدان اعتباراً بو اینستیتوت خئیلی دییشمیش، حاضریدا نورمال/دئموکراتیک اؤلکه‌لرده او، حاکیمیتین بیر، یا دا آن اساس بوداغینی تشکیل اندیر. حاکیمیت بوداق‌لاری ایسه بیر-بیری نین فعالیتینه نظارت ائده‌رک، دیگری‌نین شیشمه‌سینه یول وئرمیر. بورادان دا «check and balances» (حرفی ترجمه‌سی «یوخلاما و تارازلاشدیرما») پرنسیپی مئیدانا چیخیب.

آذربایجان رسوبلیکاسی‌نین کونستیتوسیاسینا گۆره (ماده ۷، اوچونجو)، دؤولت حاکیمیتی، حاکیمیتین بؤلونمه‌سی پرنسیپی اساسیندا تشکیل ائدیلیر. بو آنا یاسامیز قانون وئریجی حاکیمیتین آذربایجان رسوبلیکاسی‌نین میلی مجلسی (م.م) طرفیندن حیاتا کئچیریلمه‌سینی طنطنه‌لی صورتده بیان اندیر. فقط گئرچکده م.م حاکیمیتین بیر قولو دئییل، ایجرا حاکیمیتی‌نین یالیز علاوه‌سی‌دیر، باشقا سؤزله، م.م-ه پارلامنت دئمک اولماز. موخالیفت مطبوعاتی‌نین اونو پرزیدنت آپاراتی‌نین نوتاریال کونتورو [دفتر اسناد رسمی] آدلاندیرماسی او قدر ده اساس‌سیز دئییل. باکی شهری ایجرا حاکیمیتی و اونون صدری اویغون اولراق باکی بلدییه‌سی و باکی مئری [شهرداری] اولمادیگی کیمی، م.م ده پارلامنت دئییل. اونا اسکی قایدا ایله «آلی سووت» دئسک داها دوغرو اولار.

م.م-ین صلاحیت‌لری محدوددور

قووه‌ده اولان کونستیتوسیا یا گۆره (ماده ۹۵)، م.م-ین ۱۹ بندلیک صلاحیت‌لری مجموع‌سونا

- م.م-ین اؤزونون ایشی‌نین تشکیلی،
- انضباتی-اراضی بؤلگوسونده دییشیکلیک‌لر،
- دؤولت‌لر آراسی موقابله‌لرین تصدیق و لغو ائدیلمه‌سی،
- ناظیرلر کابینئتینه اعتمادم،

- رفراندوم و آمیستیا [عفو] مسئله‌ری کیمی بئش مستثنا صلاحیت داخل دیر.
- قالان صلاحیت‌لرین دیگر بؤیوک حیصه‌سی پرزیدنتین تقدیماتی ایله یئرینه یئتیریله بیلر. یعنی
- دیپلوماتیک نوماینده‌لیکلرین تأسیسی،
- دؤولت بودجه‌سی نین تصدیق ائدیلمه‌سی و اونون ایجرا سینا نظارت،
- اینسان حقوق لاری اوزره مووکیلین سئچیلمه‌سی،
- حربی دوکترینانین تصدیقی،
- باش ناظرین تعیین ائدیلمه‌سینه راضیلیق،
- کونستیتوسیا محکمه‌سی، عالی محکمه، آپئللیاسییا [تجدید نظر] محکمه‌سی حاکیم لری نین تعیینی،
- باش پروکورورون وظیفه‌یه تعیین و وظیفه‌دن کنارلاشدیریلما‌سی،
- حاکیم‌لرین وظیفه‌دن کنارلاشدیریلما‌سی،
- میلی بانکین ایداره هئیتی عضولری نین تعیینی و وظیفه‌دن آزاد ائدیلمه‌سی،
- سیلاحلی قووه‌لرین تعییناتی ایله باغلی اولمایان وظیفه‌لرین ایجرا سینا راضیلیق وئرمه‌سی،
- موحرابیه اعلان ائدیلمه‌سینه و صلح باعلانما سینا راضیلیق
- یالنیز پرزیدنتین تقدیماتی ایله حیاتا کئچیریله بیلر. باشقا سؤزله، پرزیدنتین تقدیماتی اولماسا، م م بو مسئله‌لره قاریشا بیلمز.
- ایمپیچمنت [استیضاح] قایداسیندا پرزیدنتین وظیفه‌دن کنارلاشدیریلما‌سی ایسه کونستیتوسیا محکمه‌سی نین تقدیماتی اساسیندا اولایا بیلر، باشقا سؤزله، بو صلاحیت‌لری ده م م مستقل یئرینه یئتیره بیلمز.
- بو او دئمک دیر کی، م م یالنیز قانون وئریجیلیکله مشغول اولمالی دیر. م م-ین ایجرا حاکیمیتی اوزرینده پارلامنت نظارتی یوخ درجه‌سینده دیر، او یالنیز ناظرلر کابیننتی نین ایلیک حسابات معروضه‌لری نین موذاکیره ائدیلمه‌سی و اونا اعتیقاد مسئله‌سینی حل ائده بیلر؛ سیاسی وظیفه‌لره تعییناتدا رولو صیفیرا برابر دیر؛ یالنیز حسابلاما پالاتاسی [اتاق محاسبات] واسطه‌سیله بودجه نین ایجرا سینا نظارت ائده بیلر. دؤولت سیاستی نین

فورمالاشماسیندا اونون تأثیرى مینیموم دور. اودور کی، قاراباغ کیمی مستثنا اهمیتلی میلی پروبلمله بیرباشا باغلی اولان کومیسسیا بورادا یوخدور.

بئله لیکله، پارلامنت ایدارهچیلیگی اولان اولکهلر بیر یانا قالسین، حتی پرزیدنت ایدارهچیلیگی اولکهلرینده کی عالی قانون وئریجی اورقاناً نیسبتاً م-ین صلاحیت لری سون درجه محدود دور. مثلاً، آبش پارلامنتی (konqres) حاکیمیت اورقان لاری نین یارانماسی و قورولوشو مسئله لرینی حل ائدیر. یئنی ناظیرلیکلرین، فئدرال آگئنتلیکلرین یارانماسی و لغوی کونقرئسین مستثنا صلاحیت لرینه داخل دیر. سفیرلر و فئدرال اهمیتلی باشقا مأمورلار یالینز سنناتین تقدیماتی و راضیلیغی ایله تعیین اولونور. بو بیر یانا قالسین، حؤکومتین فعالیتینه نظارت ده آبش پارلامنتی نین صلاحیتینه داخل دیر. بو مقصدله کونقرئس و سننات خصوصی تحقیقات کومیسسیالاری یارادا بیلر. کومیته و کومیسسیالار پرزیدنت ده داخل اولماقلا ایسته نیلن مأمورو اینفورماسییا وئرمک اوچون دعوت انده بیلر، ایسته نیلن مأمورون ایستعفا سی مسئله سینی قویا بیلر. کونقرئس عالی محکمه یه تابع اولان محکمه اورقان لاری یارادا بیلر، سنناتلا راضیلاشاراق عالی محکمه نین عضولرینی و فئدرال حاکیم لری تعیین ائدیر. آبش آدیندان موحاریبه و صلح مسئله لرینی، اوردو و دونانمین [ناوگان] ایدارهچیلیگی قایدالارینی معین ائدن، اولکله خاریجینده اوردونون فعالیتینه ده راضیلیق وئرن کونقرئس دیر. کونقرئس اؤزو خصوصی محکمه فونکسیاسینی دا یئرینه یئتیره بیلر. آبش نمونه سینده «check and balances» پرنسیپی گوجلو پارلامنت - گوجلو پرزیدنت فورماسیندا تظاهر ائدیر.

م-ین ایش پوسئورونداکی [جایگاهینداکی] چاتیشمازلیق لار

۱. قانون لایحه لرینی بویوک اکثریتی پرزیدنت آپاراتیندان پرزیدنتین ایضاسی ایله گلیر. علاقه دار ناظیرلیکلر و ایجرا اورقان لاری لایحه نین ایدئاسینی، کونستیتوال اساسینی، اسکلتینی تقدیم ائدیر. پرزیدنت آپاراتیندا خصوصی اولاراق بو ایشه مسؤل ائدیلیمیش قانون وئریجیلیک و حقوق ائکسپرتیزاسی [کارشناسی] شؤعبه سی ایسه همین سختم [طرح] اساسیندا لایحه لر حاضیر لایب، رهبر لیکله راضیلاشدیریر. سونراکی مرحله ده لایحه لر م-ین علاقه دار کومیسسیالاریندا موذاکیره یه چیخاریلیر. بللی دیر کی، کومیسسیالارین صدری و صدر موعاوین لری حاکیم پارتییانین فعال لاریندان تشکیل اولونور. اونلار دا پرزیدنت

آپاراتیندان گۆندریلن لایحه‌لری اولدوغو کیمی، یا جزئی دییشیکلیکلرله پلئئار [مجمع عمومی] ایجلاس لارینا چیخاریلماسینی تأمین ائدیرلر. داها سونراکی مرحله ده اکثریتی ی-آپ-دان اولان چوخلوق پرینسیپال [اساس] قانون لارین ایجرا حاکیمیتینه صرف ائدن طرزده تصدیقلمه‌سینی تأمین ائدی. بئله‌لیکله، پریزیدنت آپاراتی نین آدی چکیلن شؤعبه‌سی اصلینده م-ین اوستونده دوران بیر اورقان رولونو اویناییر و م-ین صلاحیت‌لرینی منیمسه‌ییر.

۲. م-ده «موخالیفت» آنالیزی یئرینه «آزلیقدا قالان» ایفاده‌سی ایشله‌نیلیر. «بیطرف لر» (۱۹۳۰-جو اییل لرده پارتیالی و پارتیاسیز بولشئویکلر تئرمینی اولدوغو کیمی، بونلارا دا ایندی «پارتیاسیز ی-آپ-چی‌لار» دئمک اولار) غئییری- رسمی یاری-فراکسیا ایستاتوسو وئرلییر، اونلارین نوامینده‌سی م رهبرلیگینده موعاون‌لردن بیری کیمی تمثیل اولونور. فراکسیا یاراتماق اوچون داخلی نیظامنامه‌یه اساساً (ماده ۴۳) ۲۵ نفرین اولماسی ضروری‌دیر. ۱۲۵ نفرلیک م اوچون بو، چوخ آنورمال رقم‌دیر. مثلاً، ۱۲۰ نفرلیک ایسرائیل کنستتینده رسمی فراکسیا یاراتماق اوچون ۳ نفر بئله یئترلی‌دیر.

۳. م عضولری نین ایش شرایطی برپاددیر: ایکی نفره بیر کیچیک اوتاق (اما آپارات ایشچیسینی نین بیر قایدا اولاراق آیری اوتاغی وار)، کؤمکچی نین اولماماسی، نقلیات واسطه‌سی نین اولماماسی، کامپیوتر و ب. واسطه‌لرله تأمیناتین یوخلوقو، یئرلرده اوفیسین اولماماسی و ب.

۴. پلئئار [مجمع عمومی] ایجلاس لار آز کئچیریلیر (هفته‌ده جمعی ایکی دفعه)، اوسته لیک محدود واخت مودتینده: ۱۸,۰۰۰-۱۶,۰۰۰ و ۱۴,۰۰۰-۱۲,۰۰۰. م رهبرلیگی عمومیتله چالیشیر کی، موداکیره‌لر مومکون قدر آز اولسون، داها چوخ فورمال کاراکتر داشیسین. ماراقلی‌دیر کی، موداکیره‌لرده چیخیش مودتی ده غئییری-قانونی اولاراق (داخلی نیظامنامه نین ۱۱-جی ماده‌سی) بیر قایدا اولاراق ۱۰ دقیقه دن ۵ دقیقه‌یه ائدییریلیر.

۵. سئسسیالارین [جلسه‌لرین] ایش پلانی م رهبرلیگی طرفیندن حاضرلانییر، دئپوتات‌لارین تکلیفلری نظره آیینمیر.

۶. دنیا پارلامنت‌لری اوچون سجه‌وی اولان دؤولت باشچیسینی نین پارلامنتده خالقا ایلیک موراجیعتی بیزیم م-ه عاید دئییل.

۷. دینله‌ملر، سورغو-سوال ایجلاس لاری اولمور.

۸. م-ین نوفوذونون آشاغی اولماسی نین (رأی سورغولاری بونو گؤستریر) سببلریندن بیرری ده بورادا ائتیک نورمالارا همیشه رعایت ائدیلمه‌مه‌سی دیر.
۹. م-ین کیتابخاناسی «یوخدور» دئسک، بو، حقیقته داها چوخ اویغون اولار.
۱۰. م-ین ایشی کای-و-ده خسیسلیکله، غئیری-پروفئسیونال و غرضلی ایشیقاندیریلیر. موقایسه اوچون، آبش کونقرئسی نین ۳ تی وی کانالی وار.
۱۱. م-ین علمی-پراکتیک تحقیقات لار ایستیقامتینده فعالیتتی یوخدور.
۱۲. راتیفیکاسییا [تصویب] تقدیم اولونموش سندلرین دیلی بیر قایدا اولاراق بر باد اولور.
- م بونو سبب کیمی گؤستره رک بیر دفعه بئله بو ناقیص متن لری یئیندن ایشله مک اوچون گئری قایتارماغا جورأت ائتمه ییب - یئنه ده عینی منطق: «پرزیدنتین ایضاسی ایله گؤندریلمیش سنده نئجه میز قویاق؟»
۱۳. دنیا پراکتیکاسی [ارویه‌سی] نظره آلینمیر، یا دا کومیسبالارداکی «موزاکیره لر» واختی سطحی نظره آلینیر. حالبوکی سند تقدیم اولوناندا بو و یا دیگر مسئله ایله باغلی هئچ اولماسا بیر قروپ اؤلکه نین تجروبه‌سی موقایسه اوچون بیلدیریلمه‌لی دیر. بونون عکسینه، قانون لایحه لری باشقا اؤلکه نین (اساساً روسیانین) قانونندان تر جومه اوصولو ایله موزاکیره یه چیخاریلیر.
۱۴. م-ین نه اینکی حقوق شوناس لارلا علاقه لری محدوددور، حتی وطنداشین اورایا کئچمه‌سی موشکول ایشدیر. م عضوونون سئچیجی سینی م بیناسیندا قبول ائتمه‌سی ده پراکتیک اولاراق آسان ایش دئییل: بونون اوچون او، ایکی هفته اول عضو اولدوغو کومیساینین صدرینی تاپیب، اونا عریضه ایله موراجیعت ائتمه‌لی، اونون ایجازه سیندن سونرا عریضه سینی م-ده کی تهلوکه سیزلیک خیدمتینه تقدیم ائتمه‌لی دیر.
۱۵. قانون لارین ایجتیماعی ائکسپئرتیزاسی تجروبه‌سی یوخدور.
۱۶. نورمال پارلامنت لر اوچون خاراکتئریک اولان قانون لایحه لری نین موختلیف ماراق قروپ لاری طرفیندن لوببیلشدیریلمه‌سی گؤرونمور.

نییه بئله دیر؟

آچیغینی دئیک کی، بو، خئیلی درجه ده تعجؤبلودور. چونکی م-ه مودئرن دون گئیندیرمکله، اونو ایشلک اورقانا چئویرمکله، داها ائفئکتلی شکیلده حاکیمیتته لئگیتیملیک

گۇرۇنتوسو ياراتماق اولار. م م عضولرى نين اكثريتى اونسوز دا تعيناتلى [منصوب] دئوتات لاردى. اوسته ليك، پريزىدنت اۆلكه ده باش وئرن هر شئى اوچون تك باشينا مسئوليت داشيبيير و دايم سياسي-پسيخولوژى لئگيتيمليگى نين توكنمه سى تهلوكه سى ايله اوزله شير. بو كازوسون [قضية نين] ايضاحى، گۇرونور، اوندادير كى، حاكيميّت اسكى توتاليتار، حاضيركى اوتوريتار ديرلره ايفراط درجه ده باغلى دير و ائفئكتلى گۇرونونو بئله تهلوكه لى سايير.

پارلامنت اولماغين شرطلىرى

قانون وئريجىليك حاكيميّتى نين درين ايصلاحينا بۇيوك احتياج وار. م م-ين فاسادى نين [ناماسى نين] دئييل، مضمونجا ديشمه سى اوچون، باشقا سؤزله، اونون نورمال پارلامنته چئوريلمه سى اوچون آشاغيداكى لار اؤن شرط دير:

۱. عمومىيلى رفراندوملا م م-ين صلاحيت دايره سى اجرا حاكيميّتى نين حسابينا گئنىشلنديريلمه لى دير. يعنى حۇكومتين م م قارشيسيندا مسئوليتى آرتيريلمالى دير. بونون اوچون م م-ه تگجه باش ناظيرليگه ناميزدين دئييل، بوتون حۇكومتين تركيبي نين، ائله جه ده قورولوشونون تصديق ائدىلمه سى صلاحيتى، حۇكومت عضولرى نين فعاليتينه آيرى-آيرىلىقتا نظارت ائتمك و اونلارن ايستعفا سى مسئله سيني قالديرماق حقوقو وئريلمه لى، بوتون سويه لردن اولان حاكيم لر م م-ده تصديق ائدىلمه لى دير. فؤوق العاده و حربى وضعيت اعلان ائتمك حقوقو دا پريزىدنتين تقديماتى ايله م م-ه وئريلمه لى دير.

۲. ديگر اؤن شرط اۆلكه ده آزاد و عدالتلى سئچكى لرين كئچيريلمه سى دير. چونكى يالنيز سئچىجى لر قارشيسيندا مسئوليت داشييان، مستقىل دوشونن و حركت ائده بيلن ميلت وكيلى لرى صلاحيت لرى گئنىشلنديريلميش قانون وئريجى اورقانى نورمال ايشله ين پارلامنته چئوپره بيلر.

۳. بو اؤن شرط لردن باشقا م م-ين پارلامنت اولماسى اوچون م م-ين داخىلى نيظامنامه سينده و آذربايجان رسپوبليكاسى ميلى مجلسى دئوتاتى نين ايستاتوسو حاقيندا قانوندا يوخاريدا گؤستريلميش ايستيقامت لرده ديشبكلگين اولماسى دا واجيب دير.

يئنى موساوات، ۲۵ سئنتيابر ۲۰۰۶، ص. ۱۱.

رسول زاده نین یوبیلئی

۱۲۵ یاشی تامام اولدو. میلی-دئموکراتیک قوه لر و موستقیل ضیالی لار ممد امین رسول زاده نین دوغوم گونونو بایرام توتدولار، بو شخصه اولان احترام لارینی بیلدیردیلر. مراجعت لره باخمایاراق اقتداردان هله ده سس چیخمیر. ی آپ-ین م-ده کی اساس سؤز چولریندن بیرسی دئدی کی، ۱۲۵ ایل یوبیلئی تاریخی دئیلمیش (?)، نییه محض

رسولزاده نین یوبیلئینی کئچیرمه لی بیک، بَیم باشقالاری - علی مردان بی توپچوباشی، فتحعلی خان خویسکی، نصیب بی یوسفیلی - یوخدو؟ بو فیکرلری منطیق خطاسی، یا بهانه کیمی ده قبول ائدیب اوستوندن کئچمک اولاردی. هله باکی دؤولت اونوئرسیئتئیندن رسولزاده نین آدی نین گؤتورولمه سیندن، کوکلا تئاتری نین قارشی سینداکی کیچیک باغچادا اونا هئیکل قویماق قراری یئرینه، بورادا فوتتان لار قوراشدیریلما سیندان سونرا بورادا تعجوبلو نه وار کی؟ آما بو، سیرادان بیر یانلیشلیق دئییل، بیزیم فیکریمیزجه، جدی، دوشوندوروجو حال دیر.

کیم دیر رسولزاده؟

هر شئی دن اول دؤولت و اؤلکه سویه سینده خاطره سی نین یاد ائدیلمه سینا ایسته دیگیمیز شخص کیم دیر سوالینا قیسا و کونکرتت جاواب وئرمک گرک دیر.

رحمتلیک رسولزاده نهنگ دؤولت آدامی دیر. آذربایجانین مستقیلیگینی اعلان ائتمیش، ۱۹۱۸-جی ایلین دراماتیک حادثه لری نین مرکزینده دورموش آذربایجان میلی شوراسی نین صدری اولموش دور؛ ترابزون، باتوم و ایستانبول کونفرانس لاریندا اؤلکه نی تمثیل ائتمیش؛ عثمانلی دان حربی، سیاسی، مالیّه یاردیمی آلماغا نایل اولموش؛ پارلامنتده ان بؤیوک موساوات فراکسیاسینا باشچیلیق ائتمک اونون قیسمتینه دوشموش؛ بوتون تورک لرین، ایلك نؤبه ده آذربایجان تورکونون فخر قاینای - آذربایجان خالق جومهوریتی نین - ایلك میلی دؤولتیمیزین قورولماسیندا ان اوستون رول اوینامیش شخص لردن بیرسی، بلکه ده بیرینجی سی دیر. تکجه بو خیدمت لرینه گؤره رسولزاده نین خاطره سینا عزیز توتماق لازیم دیر.

رحمتلیک رسولزاده ایگیرمینجی یوزایلین بیرینجی یاری سیندا سیاسی پروسس لرین تام مرکزینده اولموش، میلی-دئموکراتیک حرکاتا رهبرلیک ائتمیش دیر. گنج یاش لاریندا باکی داکی فعالیتی زامانی، تهراندان (۱۹۱۱-۱۹۰۸) و ایستانبول دا (۱۹۱۳-۱۹۱۱) چالیشارکن، یئنی دن باکی یا قایدیب داعواسینا داوام دئیرکن او عینی آمال اوغروندا - میلی و دئموکراتیک حاق لار اوغروندا مباریزه آپارمیش دیر. ایلك میلی پارتیانین (موساواتین) قورولماسی احتیاجینی اساسلان دیراندا دا، دونیا محاربه سی نین اؤزو ایله باهم کؤکلو دییشیکلیک لر گتیره جگینی یازاندا و بو دییشیک لیگه حاضر اولماغا چاغیراندا دا، روسیا

موسلمان لاری نین سیاسی خطی نین معین اولونماسیندا اوینادیغی موهومّ فعالیت و اختی، جنوبی قافقازین باغیمسیزلیغی نین اعلان اولونماسی پروسئسینده کی کیمی رسولزاده جورأتلی اولدوغو قدر ده گئچکچی سیاستچی ایدی. حادثه لرین ماهیتینه و ارماق، سیاسی مئیل لری قباقدانان گؤره بیلیمک بؤیوکلوگونه صاحب ایدی. ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئیلینده آنادولویا یاردیم آدی ایله گلن اوردونو ائله همین ایشغالچی روس اوردوسو آدلاندیران، سووئت تیپلی مستقبللیگین یئنی فورمادا موستملکه چیلیکدن فرقلنمه دیگی نین فرقینده اولان دا اودور. آذربایجان میلی مرکزی نین یارادیجی سی، عمومیتله، عؤمرونون سونونادک آذربایجان موهاجیرتینی تشکیلاتلاندیران، اونا روح و درینلیک وئرن ده اودور. او، سووئت لرین دونیا آغالغی ایدعاسیندا اولدوغو قارنلیق دؤورده یالنیز آذربایجانی، یالنیز سووئت تورک لرینی تمثیل ائتمه دی، مظلوم سووئت میلت لری نین قیسیلما یان حاق سسی اولدو. دئییلن لره گؤره، آتاتورک دایم آرتان سووئت باسقی لارینا قارشی رسولزاده یه آذربایجان ایشیندن واز کئچمه سینی، بؤیوک میلت مجلسینه نامیزدلیگینی ایره لی سورمه سینی تکلیف ائتمیشدی. رسولزاده آذربایجان داواسینی داوام ائتدیرمگی، تورکیه نی ترک ائتمگی سئچمیشدی. سون نفسینده ده اوچ دفعه «آذربایجان» دئتمیشدی. بئله بیر سیاستچی یوکسک حؤرمته لاییق دیر. یئتر کی قیمت قویان اینصافلی اولسون.

رحمتلیک رسولزاده میلی مفکوره نین نهنگ نماینده سی دیر، میلی ایدئولوگیانین شکیللنمه سینده ان بؤیوک رولو اولموش شخص لردن بیریدیر. بو ساحه یه امگی کئچمیش بوتون شخص لرین اوستوموزده حاقی بؤیوک دور، آما ایدئولوژی مؤوضوع لاردا هانسی بؤیوک تاریخی (یا معاصر) شخصیتیمیز رسولزاده قدر امک صرف ائدیب؟ رسولزاده اولکهنین ایدئولوژی-فیکیر تاریخینده و ایندی سینده نادیر شخص لردن بیر کیمی قبول ائدیلمه لی دیر.

رحمتلیک رسولزاده بؤیوک عالیمدیر. اونون *ایران تورک لری، آذربایجان جومهوریتی، آذربایجان پروبلمی، آذربایجان شاعیری نظامی، چاغداش آذربایجان تاریخی، پان تورانیزم حاقیندا، آذربایجان دا روس کولونی سیاستی کیمی کیتاب لاری* اولکهنین کئچمیشینی و ایندی سینی درک ائتمه یه گرکلی اولان درین تدقیقات اثر لری دیر. رسولزاده نین تاریخ کونسئپسیاسی خصوصیه دیقتی چکیر. عالیمد رسولزاده نین میلی علمی-اجتماعی فیکرین اینکیشافینداکی بؤیوک رولونو رد ائتمک جاهیللیک دیر.

رحمتلیک رسولزاده اۇتن عصرین بیرینجی یاری سیندا میلی ژورنالیستیکانین ائله گۆزه گلیم نومونهسی یوخدور کی، اورادا اونون ایمضاسی گۆرونمه سین. یا مؤلیف کیمی، یا دا قرئت و درگی لرین یارادیجی سی اولاراق. تهراندایا یاراتدیغی *ایرانی-نوین دن سونرا مشهور آچیق سۆزو تاسیس ائتمیش*، موهاجیرت دؤورونده *یئنی قافقازیا درگی سینی*، داها سونرالار *آدری-تورک*، *اودلو یورت*، *بیلدیریش*، *ایستیقلال*، *قورتولوش*، *پرومتئی*، *آذربایجان* یین اساسینی قویموش، بو و باشقا مطبوع اورقانلاردا یوزلرله مقاله یازمیش دیر. پروفئسور شیرممد حوسئین اووون حاضر لاییب چاپ ائتدیردیگی رسولزاده نین ائرلری نین بیرینجی و ایکینجی جیلدری یالنیز ۱۹۱۴-۱۹۰۳-جو ایل لری احاطه ائدیر. ۱۹۵۵-۱۹۱۵-جی ایل لری احاطه ائده جک ائرلرین نئچه جیلد اولاجاغینی حؤرمتملی شیرممد معلمین فداکار امگی نین نتیجه سینده بیله جه ییک. رسولزاده میلی ژورنالیستیکانین ان باشدا گلن ایسیم لریندن بیری دیر و سیاسی پوبلیسیستیکا ساحه سینده اؤلکه میقیاسیندا اونولا موقاییسه ائدیله جک ایکینجی شخصی گؤستمک بئله آسان ایش دئییل. عصریمیزین سیلووشو اثرینی آذربایجان سیاسی پوبلیسیستیکاسی نین شاه اثری سایماق گرک دیر.

بیر سۆزله، ۷۱ ایلیک حیاتی دؤورونده (۱۹۵۵-۱۸۸۴) رسولزاده بؤیوک عزم و صداقتله میلته خیدمت ائتمیش، ایدئولوگیا، دؤولت حیاتی، علم، ژورنالیستیکا و پوبلیسیستیکا ساحه لرینده نهنگ میراث قویموش، اؤرنک شخص اولموش دور. مشروطه حرکاتی نین قهرمانی، ایرانین گؤرکملی سیاست آدامی سید حسن تاغی زاده یاخیندان تانیدیغی رسولزاده حاقیندا یازمیش دیر: «رسولزاده ائله بیر فوق العاده آدام دیر کی، عؤمروم بویو شرقده اونا بنزر بیر شخصه راست گلمه دیم دئسم موبالیغه ائتمیش اولمارام.»

اونا بور جلوبوق، هم ده احتیاجیمیز وار

میلت-دؤولت قوروجولوغو نظریه سی، ائله جه ده دونیا تاریخی، بو سیرادان ائله بیزیم میلی تاریخیمیز ده ثبوت ائدیر کی، دؤولتین گوجلوماسی شرط لریندن بیریسی ده دؤولتله میلتین بوتونلشمه سی دیر. حاکیمیت نه قدر میلی کولتوره دایانیرسا، او قدر دایانیقلی اولور. حاکیمیتله خالق آراسیندا قوپوقلوق اولدوغو، میلی کولتوره تورک سولاله لری لاقئید یاناشدیغی سببیدن دیر کی، ۱۷-جی یوزایله صفوی لر ایمپراتورلوقو فارسلاشدی. وطنداشین دوزگون تاریخ شعورو ائنینده-سونوندا دؤولتین گوجلوماسینی شرطلندیریر.

تاریخ شعورو هم ده اؤرنک شخص لرین، باشقا سؤزله، میلی قهرمان لارین چاغداشلاشدیریلماسی، اونلارین ایش لرینین تبلیغی یولو ایله فورمالاشدیریلیر. بو ساحه ده سووئت دؤوروندن چوخ دا ایره لی گنتمه میشیک - یادلار بیزه سیرینیب، اؤز قهرمان لاریمیز گیزله دیلیب. رسمی تاریخ شوناسلیق جاوانشیری - فارس ساسانی عائله سی نین قالیغینی، کولتور باخیمیندان اثرمنیلشمیش بیر شخصی میلی قهرمان اولاراق تقدیم ائتمکده دیر. اونون میلی تاریخیمیزه و میلتیمیزه نه دخلی وار؟ یا دیگر بؤوک «میلی» قهرمان. ایران دیرلرینی ایسلام دیرلری قارشو سیندا مدافعه ائدن لرین - خرمدین لرین باشچی سی بابکین آذربایجان تورکونه نه دخلی وارمیش؟! یادلاری قهرمان کیمی سیریماقلا یاناشی، گئچک قهرمان لاریمیزی یادلاشدیرمیشلار. بو تورپاق لاری بیزه وطن یاپان سلطان توغورول، آلپ آرسلان، سلطان ملیکشاھ کیمی نهنگ سرکرده و دؤولت آدام لاری بو گون ده تاریخ کیتاب لاریندا «ایشغالچی» آدلاندیریلیر. مئی، آتتیل، گورشاد کیمی تورک قهرمان لاریندان آذربایجان تورکونون خبری یوخدور. قدیم و اورتا عصرلرین جاھانگیرلیک دؤورونون اونلارلا تورک جنگاوریندن آذربایجان داکی خلفلری خبرسیزدی.

یا دا اؤرنک اولاراق ان سون حادثه نی گوسته رک. کنچمیش ۲۶-لار باغینی قازان واخت اورادان استپان شومیانین سوموکلری چیخمادی. مئدیا بونو سنئساسیا [احساس] کیمی تقدیم ائتدی. گویا بو آدامین سوموکلری تاپیلسایدی، اونون بو میلتین دوشمنی اولدوغو آیدین اولمایا جاقدی؟! آلیوشا جاپاریدزی دئییلن کومیساردان گورجولر امتناع ائدیبلر، بیزیمکی لر نییه اوندان (و هئیکلیندن) ال چکمیرلر؟ بیر آدام ایضاح ائده بیلرمی: مشهدی عزیزبگ اوو نه یی ایله چاغداش آذربایجان وطنداشی اوچون اؤرنک شخص اولمالی دیر؟ اونون هئیکلی نه یین سیموولودور؟ یوخاریدا آدی چکیلیمیش بیرنجی جومهوریت خادیم لرین هانسی نین باکی دا هئیکلی وار، هانسینا لاییق یوبیلئی کئچیریلدی؟

...رسول زاده ۵۴ ایل دیر دونیاسینی دییشیب. اونون بیزه دئییل، بیزیم اونا احتیاجیمیز وار. گوردوگو بؤوک ایش لره، یازدیغی فایدالی اثرلره، اوزون ایل لر یورولمادان وطنیمیزی و میلتیمیزی خاریجده تانیدیبلر، حاق لاریمیزی مدافعه ائتدیگینه گؤره اونا بورجلویوق. وطنی آذربایجان نه ساغلیغیندا، نه ده وفاتیندان سونرا بو شخصه هئج نه وئرمه ییب. میلت اولماق اوچون، اؤزونو درک ائتمک اوچون، بوتونلشمک اوچون اونا احتیاجیمیز وار، اونا بورجلویوق.

نتیجە یثرینه

اۆتن مقاله لرین بیری نده یازمیشدیق کی، حکومت گنج-تئز موخالیفتین الیندن اونون سیلاحینی - میلی دیرلری آلاجاق، بو سیرادان رسول زاده یه هییکل ده قویاجاق. بونو میلت-دؤولت قوروجولوغو نظریه سی نین ایمپئراتیولری (طلب لری) ایله اساسلاندیرماغا چالیشمیشدیق. آما اولمادی. اۆلکه ده اۆز یولوندا گئتمه یین او قدر ایش لار وار کی - بو دا اونلاردان بیری. ایندیکی اقتدار میلی دیره - رسول زاده نین حیاتی و یارادیجیلیغینا صاحب چیخمیرسا، اۆز و بیلر. رسول زاده و جومهوریت خادیم لری مؤوضوعسونو موساوات-سی آپ مونسابت لری نین کناردا تصوّر انده بیلیمیرسه، بو، آرتیق سۆزون بیتدیگی مقام دیر. بیزدن دئمک.

اما بیر مقامی دا علاوه ائتمه مک اولمور. لیلی پوت لار آراسیندا نهنگ شخص (داهی رهبر، پلانئتار لیدئر، سۆنمه یین اولدوز و ب.) اولماز، اولسا-اولسا اوندان قالیئوئر چیخار. محض نهنگ دؤولت آدمی بؤیوک کیشی لر آراسیندا چیخیر. سووئت رژیم میلی تاریخیمیزی ۱۹۳۷-دن باشلادی و «آذربایجانلی» آدی ایله میلتیمیزی بؤیوک تورک کئچمیشیندن قوپارتدی. میلی دؤولت تاریخینی ده بو عنعنه یه او یغون اولاراق ۷۵ ایل آزالتماق دوزگون دئییل.

تاریخ شعوروموز و ایروان

هوجوما کئچمیشیک. جبهه خطینده دئییل. بیانات لاردا، رادیو-تئلویزیادا، مطبوعاتدا. چوخ لاریمیزی خوشونا گلیر - بو اثر منی لره درس وئرمک لازیم دیر.

هوجومون مقصدی ایستاتوس-کوونون [وضعیتین] داغیدیلماسی دیر. البته، ایندیکی دورومون داوام ائتمه سی میلتیمیز و دؤولتیمیز اوچون زیانلی دیر. آما داغیدیلان هدف نه دیر؟

ئىرمنى لرین قاراباغدا قوردوغو سنگرلرمى؟ ئىرمنى تېلېغاتى نىن حاقىمىزدا ياراتدىغى منفى ايمىچى؟

ايروان طلبى نه گتيرير، نه گوتورور؟

«مىلى شورا قديم آذربايجان شهري ايروانى ائىرمنى لره باغيشلاييب»، «ايروان ۹۹ ايلليگه ائىرمنىستانا ايجاره يه وئربليپ»، «مىلى شورانين تاريخى سهويىنى دوزلتمك لازيم دير»، «دئموكراتيك جومهوريت ائىرمنى لره مقاومتى تشكيل انده بيلمه دى»، «بئىن الخالق گوج لر موستقىلليگين عوضينده ايروان دان امتناع ائتمگى طلب ائديبلر» كيمى ايدعالار سسله نير. ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جى ايل لر تاريخىنى آزدان-چوخدان بيلن آدامين حئير تلمه مه سى مومكون دئيل. ۱۹۱۸-جى ايلين ۲۹ مايندا آذربايجان مىلى شوراسى ايروانى يئنى يارانماقدا اولان ائىرمنىستان (آارات) رسپوبليكاسى نين مركزى كيمى تانيماتاق حاقيندا قرار وئرب. و بورادا نه «سهو» وار ايميش؟ سيراسى ايله، آما قيسا.

زاقافازيا فئدئراتيو دئموكراتيك رسپوبليكاسى جنوبى قافقازين روسيادان ايستىقلالينى آپرئلين ۲۲-ده اعلان ائتميشدى. بو دؤولتين قوروجولارى اوچ مىلئتتير روسيا دؤولت دوماسينا سئچيلميش نماينده لرى ايدى. مايبين ۲۸-دن سونرا يئنى موستقىل دؤولت لرین بير-بيرىنى تانيماسى پروسسسى باشلادى. گورجولر دئديلر كى، تيفليس بيزيم پايताخت دير (بو شهرده ائىرمنى لر همين واخت گورجولردن ده چوخ ايدى) گئدين، اؤز اولكه نيزده پايताختينيزى معين ائدين، حكومتينيزى قورون و سونرا دا گلين ديپلوماتيك علاقه لر ياراداق.

آذربايجان مىلى شوراسى نين ايكى حياتى مسئله ده چتينيلىگى واردى. بيريسى موستقىللىك مسئله سینه موناسيبتده ايلحاقچى لارين طلب و تضيق لرى، او بيريسى ده باكيني پايताخت سايمالارينا باخمياراق، اونون روس-ائىرمنى قوه لرى طرفيندن ايشغال آلتيندا اولماسى و سونونجولارين مووقتى پايताخت گنجه اوزرينه هوجوما حاضيرلاشمالارى. آذربايجان مىلى شوراسى هر ايكى مسئله ده ان دوغرو قرارى قبول ائندى (تفروعات كيتاب لاردا وار). ائىرمنى مىلى شوراسى دا، طبيعى، پايताختينى معين ائتمه لى ايدى، چونكى دؤولتيني قورماق ايسته ييردى. ايستك لرى ايروان ايدى. اورادا خيلى (۴۵،۵٪) تورك ياشاييردى. ايختياريندا حربى گوجو اولمايان، هئچ دن بير دؤولت قورماق ايسته ين بو نادير شخص لر (مىلى شورانين عضولرى) نه ائتمه لى ايديلر؟ اعلان اولونموش دؤولتى هئچ كس

تانیمیر، آذربایجانین خئیلی حیصه‌سی ایشغال آلتیندادیر، بو اینسانلار نه ائتمه‌لی ایدیلر؟ عثمانلی دؤولتی بئله ائرمنی‌لری تانیییردی، آذربایجان حکومتی ائرمنی‌لره بو بؤلگه‌ده وطن حاقی تانیماماقلا نه قازانا بیلردی؟ آذربایجانین فیزیکی وارلیغی نین سوال آلتیندا اولدوغو حساس بیر زاماندا اونا یاردیم ائتمگی (بوتون ریسکلره رغماً)، آذربایجان خیلاص ائده جگینی وعد ائدن عثمانلی رهبرلیگی، او جمله‌دن انور پاشا دا ائرمنی‌لره دیل تاپماغی مصلحت گؤروردو. دئتال لارا وارمادان بیرمعنالی گؤستمک ایسته‌ییرم: می‌لی شورا ان دوزگون آددیمی آتدی.

عمومیته، می‌لی دؤولتین بان‌لری باره‌سینده اسکی کومونیست تبلیغاتی عنعنه‌لرینده، غئیری-علمی، اینصاف‌سیز ایدعالار آغیل‌آماز بیر ایش‌دیر. بو ایل می‌لی تاریخیمیزین ان بؤیوک حادثه‌سیندن - تاریخده ایلک دفعه می‌لی دؤولتیمیزین اعلانیندان ۹۰ ایل کئچیر. می‌لی تاریخیمیزین او مقدس گون‌لرینی و شخصیت‌لرینی تبلیغ ائتمک‌دسنه، ایستیقلال قهرمان‌لارینا هئیکل‌لر قویماقدانسا، مؤحتشم خاطره مئموریا‌لاری [آنیت‌لاری] یاراتماقدانسا، اونلارین مقدس فعالیتینی سوال آلتینا آماقلا مشغولوق. آشاغیلیق کومپلکسینده [عقده‌سینده] چیرپینان، فقط میلت اولماق ایسته‌ین بو خالقین تاریخی یادداشینا ضربه وورولور. «ایروانی وئردیلر» ایدعاسی‌نین بیرینجی بؤیوک، هم ده منفی طرفی بودور.

واختینیزی «نییه محض ایندی بو مسئله اورتایا آتیلیب؟» سوالینی جاوابلان‌دیرماغا صرف ائتمک ایسته‌مزدیم. سئچکی ایلینده قاراباغ صولح پروسنسی دئییلن دانیشیق لاردان بیر شئی گؤزلنیلیمیر. نسه ائتمک لازیم‌دیر.

ایروانی طلب ائتمگین ایکینجی منفی طرفینه کئچک.

دیپلوماتیا، اونون بیر کومپونئنٹی [مؤلفه‌سی] اولان خاربیجی تبلیغاتین بیرجه میسسیاسی وار - خاربیجی دونیادا دوست قازانماق، دوست‌لارین سایینی آرتیرماق. اوسته‌گل، تاریخی دئتئرمینیزم [جبر تاریخی] پرینسیپی ایله اراضی-سرحد پرولم‌لرینه یاناشماق بئین‌الخالق حقوقون حرفینه بئله ضیددیر، یالنیز گولوش دوغورور. بعضی ائرمنی‌لرین ناخچیوان طلبی اصلینده بیزه خئیردیر - اوندان فایدالانماغی باجارقلا لازیم‌دیر، اونلاری یامسیلاماق دئییل!

یانلیش تاریخ کونسئپسیامیز

یئنی گلمیشکن، سوونت دؤورونده اثرمنی تله سینه دوشدوک. غئیری-علمی پریموردیال پرینسیپینه [زلی چیلیک اصول لارینا] اساسلانان تاریخ شوناسلیق یارادیلدی. ساختا، یانلیش، ان واجیبی ایسه زیانلی «آذربایجانلی» کونسئپسیاسی میلی شعورون اینکیشافی قارشسییندا کئچیلمز سده چئوریلدی. لاپ بؤیوک چین سدی کیمی. قدیم تورکلر بو سدی دفعه لرله آشا بیلیمشدیلر. ۲۲۰۰ ایلدن سونرا ایندیکی تورکلر بو سدی کئچه بیلیمیر.

نتیجه ده آذربایجان وطنداشی، خصوصاً تورکلر اؤزونو درک ائده بیلیمیر، آذربایجان تاریخی عموم تورک تاریخیندن تجرید ائدیلیب. بوتون تورکلر، او جمله دن آذربایجان وطنداشلاری نین اکثریتی اوچون عوضسز تاریخی دیر اولان متنی، آتتیل، بؤیوک هون ایمپراتورلوغو، گؤی تورکلر، اورخون عابیده لری، بؤیوک سلجوق ایمپراتورلوغو ... اونلار اوچون یاددیر. اودور کی، تاریخ شعورو ناقص اولدوغوندان اوندا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراندى، ایندی ده بو کومپلئکس دن آزاد اول بیلیمیریک. مستقل آذربایجانین مستقل تاریخ کونسئپسیاسی نه وخت یاراناجاق؟ یئنه هانسیسا عاغیل سیز اثرمنی دیغاسی (اؤزو ده دیقت ائدین: رسمی شخص دئییل!) ناخچیوانی اثرمنی تورپاغی ساییرسا، اونو طلب ائدیرسه، بیز ده ایروانیمی طلب ائتمه لی بیک؟ یئنه ده اثرمنی نین دیکته ائتدیگی او یون قایداسی!

بیز اثرمنیستان دان آذربایجانین اراضی بوتؤولوگونو تانیماغی، قاراباغ دان الینی چکمگی طلب ائدیریک. اثرمنیستانین اراضی بوتؤولوگونو تانیماماقلا اثرمنی ایشغالچی لارینا خارجی تبلیغاتدا علاوه آرقومنت [استدلال] وئرمیش اولوروق. اثرمنی یه بوندان قیمتلی هدیه تصور ائتمک اولماز! «دونیا ایجتیماعیتی» آدلان دیردیغینیز بؤیوک گوج لرین آذربایجانا علاوه تضییق لری اوچون اساس وئرمیش اولوروق. چوخ واجیب مقام لاردان بیر یسی ده - بو تبلیغات یاریشیندا، یا محاربه سینده گولونج گؤرونوروک. تورپاغی ایشغال آلتیندا اولان دؤولت تورپاق لارینی آزاد ائتمک باره ده دوشونمه لی دیر، اونو گئنیشلندیرمگی دئییل!

بیر زامان لار بو آجی تجروبه نی فلسطینلی لر ده یاشادی. خارجی تبلیغات لاریندا یهودی لرین فلسطینده وطن حاقی نین اولمادیغینی وورغولادیلار، ایستاتستیک [آماری] رقم لرله بونو اساسلان دیرماغا چالیشدیلار. یهودی لر بو سهودن درحال ایستیفاده ائتدیلر، عکس-تبلیغاتلا فلسطینلی لرین یهودی لره وطن حاقی تانیما دیقلا رینی، اونلاری قونشو

اولاراق بئله قبول ائتمه دیکلرینی گؤستریب، آردینجا دا راکت و تانک لاری گؤندردیلر. بو، ایندی ده داوام ائتمکده دیر. آما فلسطینلی لر، ان آزی رسمی سویه ده، بو یانلیش تبلیغات دان ال چکیبلر.

م-م-ین گؤزله نیلن «ایروان قراری» نه وئزر؟

- رامیل سفراووو میلتی قهرمان کیمی تقدیم ائتمک نه وئردیسه - اونو!
- باکی یا گل میش قاراباغ ائرمینی سینی شیللمک نه وئردیسه - اونو!
- باکی داکا قبریستانلیق پروبلمی نین یؤندمسیز «حلی» آروپا شوراسیندا (۱۱۴۲۱) سایی سند) و دونیا مطبوعاتیندا نه وئردیسه - اونو!
- قرانت دینکی اولدورمکله، تورکییه نی چیخمازا سوخماق نه وئردیسه - اونو!

بس نه اولسون؟

هر شئی دن اول قاراباغ پروبلمینه یاناشمادا «ائرمینیستان-آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه سی» کونسئپسیاسیندان [مفهوموندان] ال چکیم لازیم دیر. اونا گؤره کی:

- «موناقیشه» («کونفلیکت») سؤزو - کونفلیکتولوگیا علمی نین ایفباسیندان یاناشمیش اولساق - موباحیثه لی اراضی، تورپاق و سایره یه موناسیبتده ایستیفاده ائدیله بیلر. بیز بو سؤزو ایشلمکله قاراباغی موباحیثه لی اراضی ساییریق. دوغرو دئییل!
- پروبلم «داغلیق قاراباغ» سرحدلرینی چوخدان آشیب. بیز اونون سرحدلرینی محدودلاشدیرماقلا ائرمینی یه داها بیر هدیه وئریک، هئچ اونون فرقینده ده دئییلیک!
- قاراباغ پروبلمیمیز «ائرمینیستان-آذربایجان موناقیشه سی» دئییل، چونکی قاراباغ و اطراف رایون لار ائرمینیستانلا آذربایجان آراسیندا موباحیثه لی، موناقیشه لی اراضی دئییل.
- بو پروبلمین ان دوغرو آدی «ائرمینیستانین آذربایجان تورپاق لارینی ایشغال آکتی» دیر و ایشغال اولونموش وطن تورپاق لارینی ایشغال دان آزاد ائتمه لی بیک - والسلام!

«موناقیشه» نه زامان باشلادی؟ رسمی جاواب: ۱۹۸۸-جی ایلین فئورالیندا **دق مو** خالق دئوتات لاری سووتتی نین معلوم قراری ایله. «داغلیق قاراباغ موناقیشه سی» کونسئپسیاسینا گؤره، بو، دوغرو دور. آما «بئش مرتبه لی ائوین آلتینجی مرتبه سی» وارمیش. داغلیق قاراباغین

۸۰ مین ائرمینی سی ۷ میلیونلوق خالقینی، ائرمینی لر دئمیشکن، بئله آسانلیقلامی آزدی؟ حقیقت «آلتینجی مرتبه» ده دیر. یئنی تاریخی دؤورده ائرمینیستانین آذربایجانا قارشی اراضی ایدعالاری محض ائرمینیستان آکادئمیاسی نین موسکویا پئتیسیالاری [طومارلاری]، ایروانین اوپئرا مئیدانیندا «قاراباغ» باغیرتی لاری، قاراباغ کومیتہ سی...، یعنی ائرمینیستانین تجا ووزو محض ۱۹۸۷-جی ایلده باشلادی.

سون زامان لار سسلندیریلن بیر فیکره ده مونسابیت بیلدیرمک گرک دیر. رسمی شخص لر ایکبده-بیر قاراباغی ائرمینی دن پوللا آلاجاق لاری حاقددا اومیدلر یاراتماغا چالیشیرلار. قاراباغین پوللا آیینماسی مومکون دئیل، وطن ساییریقسا - اونو وئره جگیمیز قانلا گئری قایتارماق مومکون دور. وطندن پای وئرمک کیمی، وطنی پوللا آزاد ائتمک فیکرینه دوشمک ده، یومشاق دئسک، یانلیش دیر.

کئچن ایل خوجالی گئنوساید آکتی ایله باغلی موذاکیره لرده چوخلو دیرلی تکلیف لر سسلندی. هانسی بیرسی ایجرا اولوندو؟ مثلاً، من تکلیف ائتمیشدیم کی، خوجالی جینایتی نین بیرباشا تشکیلاتچی سی اولموش روبئرت کوچاریانی قاچقین لار بئین الخالق محکمہ یه وئرسین لر. آذربایجان دیپلوماتیاسی قارشی سیندا دوست دؤولت لرین پارلامنت لری نین ائرمینیستانی تجا ووزکار دؤولت کیمی تانینماسینا نایل اولماق وظیفه سی قوبولسون. دیگر بیر تکلیف - م-ین اینفورماسیا مرکزینی قاراباغ ایستراتژی آراشدیرمالار مرکزینه چئویرمک - ده قبول ائدیلمه دی. همین اینفورماسیا مرکزی ده بو گون لرده یانلیش «ائرمینیستان- آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه سی» آدلی و مضمونلو کیتابچانی بیزه پایلادی، رهبرلیک ده احسن دئدی. ایندی ایروانا ایدعا ائدیریک - منطیق هانی؟

قاراباغلا باغلی **خاریجی تبلیغاتیمیز** نئجه اولمالی دیر؟ اساس ایدئیا، منجه، بئله اولمالی دیر: ائرمینیستان بیزیم تورپاق لاریمیزی ایشغال ائدیب. آما بیز قونشویوق، بیر جوغرافیادا یاشاماغا محکوموق. ائرمینیستان اهالی سی نین آج و غضبلی قالماسی اوچون اونون ریفاه دؤولتینه چئوریلمه سینده ماراقلی ییق. آذربایجانین انرژی رئسورس لاری [قیناق لاری] و بئین الخالق لایحه لر ائرمینیستانین دا بوندان ایستیفاده ائتمه سینه ایمکان یارادیر. بو لایحه لر جنوبی قافقازی ریفاه چاندیرماغا یئتر. یئتر کی، ائرمینیستان ایشغال دان ال چکسین.

بو، مسئله نین تبلیغات طرفی. عملده ایسه هم صلح، هم ده محاربه یولو آذربایجانین گوجلنمه سیننی طلب ائدیر. آذربایجان ائرمینیستان دان تک حربی بودجه نین میقدارینا گؤره

فرقلنمه‌له‌لی‌دیر. آذربایجان ایشغالچی قونشودان حقوقی دؤولت اولماسی ایله، کورروپسیا [یولسوزلوق، فساد] سویه‌سی‌نین آزیغی، دئموکراتیکلیگی‌نین یوکسکلیگی، میّی بیرلیگین مؤحکملیگی ایله فرقلنمه‌لی‌دیر. آذربایجان ائرمینیستان‌دان هر ساحه‌ده بیر باش یوکسک اولماسا، قاراباغ ائرمینی‌لری اوچون جلب‌اندیجی اولماسا، اؤزونون حیاتی پروبلمینی حل‌آنده بیلمه‌یه‌جک.

قونشو و تجاوزکار دؤولتین پایتاختی ایله باغلی رسمی سند قبول ائتمه‌یه حاضیرلاشان م-ین ده بوینونا بؤیوک مسؤولیت دوشور. قاراباغ میّی پروقرامی قبول ائدیله بیلر. هر ایلین سونو قاراباغ صولحونه، یا قاراباغ محاربه‌سینه نه قدر یاخینلاشدیغیمیز موداکیره ائدیلب، ایجرا اندیجی حاکیمیت‌ه اوینغون توصیه‌لر وئریله بیلر.

نتیجه یئرینه

«ایروان بیزیم‌دیر» دئتمک یوخ - قاراباغی دوشمندن آزاد ائتمک لازیم‌دیر. اونون اوچون بیرینجی نؤوبه‌ده دوزگون کونسئپسیامیز اولمالی‌دیر. اونون اوچون رحمتلیک ائلچی‌بگین «بیز تورکلوگوموزو درک ائندن سونرا میّی پروبلم‌لریمیزی حل‌آئتمه‌یه باشلا یاغاق» دوستورونا جدی یاناشماق لازیم‌دیر. اونون اوچون معینلشمیش غئیری-معینلیک‌دن قورتارماق لازیم‌دیر.

یئنی موساوات، ۱۴.۰۲.۲۰۰۸.

گوئی قافازدا دئموکراتیا، اتنیک پروبلم‌لر و کونفدراسیا:

آذربایجان‌دان باخیش

(۲۰۰۴-جو ایل، قیسالدیلمیش تئزیس واریانتی)

اثرمنیستان طرفیندن ۱۹۸۷-ده باشلانمیش تجاویز ۱۷ ایل دیر داوام اندیر و قاراباغ پروبلمی نین حلّی پرسپکتیوی گؤرونمور. سببلرینی گوج دنگه سی، یا هانس مورگنتاوتون مشهور میّی گوج نظریّه لری ایله آکادئمیک قایدادا اوزون-اوزون ایضاح ائتمک اولار. آذربایجانین بو حیاتی پروبلمی نین همین نظریّه لری تاماملایان ساده سیاسی ایضاحی دا وار. غیری-لئگیتیم پرزیدنت لر نه آذربایجان دا، نه ده اثرمنیستان دا بو پروبلمین («کونفلیکتین» «موناقیشه» نین دئیل) سیاسی یوللا حلّی نین طلب ائدیگی قارشیلیقلى گؤذشت لره گنده بیلمز، بو گؤذشت لری ضرور بلیگینه اؤلکه اهالیسینی ایناندریا بیلمز. (حربی یوللا حلّ واریانتی ایسه هئچ رئال گؤرونمور). خالقین راضی بلیغینی آلمادان بو گؤذشت لره گئتمک آرزوسوندا اولان حاضیرکی پرزیدنت خارجی گوج لری تضييقی ایله، یا اولاری ممنون ائتمک اوچون بو ایشه جورأت ائتسه، موباحیثه لی لئگیتیم لیگینی بیر قدر ده دایانقسیز ائتمیش اولار.

داها دا ایره لی گندیب، بئله بیر احتمالی ده نظردن کئچیرمک اولار: جمعیتین و موخالیفتین ضعیفلیگیندن ایستیفاده ائده رک، پولیس رژیمی واسطه سیله اونون داها دا ضعیفله دیلمه سینه نایل اولموش خارجی گوج لر، آذربایجان حؤکومتینی گؤذشت لره مجبور اندیرلر. بو واریانتین دا پرسپکتیوی گؤرونمور. چونکی بو واریانتدا سیاسی ثابتلیگی ساخلاماق مومکون اولمایاجاق کی، بو دا غربین ایقتیصادی، گئوسیاسی و گئو استراتژی مارق لاری اوچون چوخ تهلوکه لی دیر.

حتی صادالانان غیری-رئال واریانت لارین آذربایجان دا باش توتدوغونو تصوور ائتمه یه اؤزوموزو مجبور ائتمیش اولساق بئله، یئنه بیر شئی آلینمیر. چونکی اثرمنیستان جمعیتی نین آزاد و عدالتلی سئچکی نتیجه سینده سئچیلمه میس روبرت کوچاریانین گؤذشته گئتمک، حتی آن ناچیز گؤذشت لره گئتمک تکلیفینی بئله قبول ائتمه سی آغیلا باتمیر. بئله لیکله، آیدین اولور کی: قاراباغ پروبلمی نین («اثرمنیستان-آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه سی» اوغورسوز ترمین دیر) حلّینده معین ایمکانین یارانماسی اوچون مطلق هر ایکی اؤلکه ده آزاد و عدالتلی سئچکی لر نتیجه سینده وطنداش لارین اعتبار ائدیگی، گؤوندیگی فداکار لیدرین اولماسی گرک دیر.

حتی بو دا مسئله نین تام حلّی دئمک دئیل دیر. یئنه آذربایجانین تیمثالیندا ایضاح ائتمه یه چالیشاق. آزاد و عدالتلی سئچکی لر نتیجه سینده اهالی نین ۷۰-۶۰٪ نین سسینی آلمیش یعنی لیدرین (لاپ اولسون بیرلشمیش میّی-دئموکراتیک قووه لرین لیدرین) نین

الف) اثرمنی‌لرین هیکه‌سی، **ب)** روسیاین تضحیق‌لری، **پ)** ایرانیین اینتریق‌لاری، **ت)** غربین **(آب و آب‌ش)** اثرمنی‌لرین ضعیفله‌دیلمه‌سینه یول وئرمه‌مک ایستگینه قارشی قویاجاغی موثبت عامیل‌لر (اؤلکه ایقتیصادیاتی‌نین مؤحکم‌لندیریلمه‌سی، وطنداش هم‌رای‌لیگی‌نین یاخشی-پیس تأمین، اوردونون گوجلندیریلمه‌سی و ب.) قاراباغ کیمی آغیر پروبلمین حلّی اوچون کیفیت ائده‌جکمی؟ باغیشلایین، بیز بو خیالی وارینتین موثبت نتیجه وئره‌جگینه ده شوبهه ایله یانا شیریق.

قاراباغ پروبلمی بیر یانا قالسین، آذربایجانین یاخین گله‌جگینی داها بیر تهلوکه ده تهدید ائتمکده‌دیر. بو مسئله‌نی ده قیساچا ایضاح ائتمه‌یه چالیشاق. سیاسی و ایقتیصادی اینفراستروکتور و نفت گلیرلرینه (یا باشقا مینترال ریسورسلرین ایخراجیندان الدهه ائدیلمیش گلیرله) حاضر اولمایان جمعیت‌لری او، دونیانین هئچ بیر اؤلکه‌سینده خوشبخت ائتمه‌یب. نفت گلیرلرینه نظارت ائدن حاکیم غئیری-دئموکراتیک رژیم‌لر اونو پولیس رژیم‌نین مؤحکم‌لندیریلمه‌سی و لویال سوسیال بازانین گئنیشلنمه‌سینه صرف ائتمیش، نتیجه‌ده همین اؤلکه‌لرین هئچ بیر ریفاه دؤولتینه چئوریلمه‌یب. عکسینه، اونلار یئنی-یئنی سوسیال-سیاسی، حتی ایقتیصادی پروبلم‌لرله اوزله‌شیلر. بو ساحه‌ده سون اون ایل‌لرین تجروبه‌سی «هوللاند خسته‌لیگی» سیندرومو، نوروژ و نیجئریا مودئل‌لری و ب.) و بو تجروبه لرین هر طرفلی آنالیزی نتیجه‌سینده یارانمیش جیدّی نظریه‌لر (جهانگیر آموزگار، تئری لینن کارل، ریچارد اوتی و باشقالاری‌نین نظری عمومیلشدیرمه‌لری) نفتین آذربایجانین گله‌جک اینکیشافینی نجه مورگب‌لشدیره‌جگینی تصوور ائتمک اوچون کیفیت‌دیر. نفت فاکتورونون قاراباغ‌دان دا دهشتلی آغیر نتیجه‌لره سبب اولاجاغینی دوشونوروک.

آذربایجان سیاستی، سوسیال حیاتی و ایقتیصادیاتی آرتیق تامامیله نفتینه اینتکسلسیب [باغلائیپ].

نفت گلیرلریندن آسیلی اینکیشاف، سورعتله آذربایجان سوسیال برابر سیزلیگین داها دا درینلشمه‌سینه، غئیری-نفت ساحه‌لری‌نین تنزولو و جمعیتده ایستهاک احوال-روحیه‌سی‌نین آرتماسینا، کورروپسیانین میّلی تهلوکه‌سیرلیگی داها آرتیق تهدید ائتمه‌سینه دوغرو آپاریر. بو یولون سونو قونشو ایران‌دا معلوم اینقیلابا نتیجه‌لندی. بوگون آذربایجان‌دا گندن پروسس‌لر ۷۰-جی ایل‌لرین ایرانیندا کیندان پرنسپ اعتباریله چوخمو فرقله‌نیر؟

آیریجا اونو دا علاوه ائدک کی، ۱۹۹۰-جی ایل لرین پوپولیار کئچید نظریه سی (زبیقنو بژئزینسکی نین «بؤیوک کئچید» مقاله سینه باخماق اولار) - شرقی آوروپا و آوراسیانی ۲۷ پوست-سوسیالیست اؤلکه سی نین هامی سی نین ۲۰-۱۵ ایل عرضینده دئموکراتیکلشمه یه جگی حاقیندا نظریه اؤزونو دوغرولتمادی. کئچمیش سووت رسپوبلیکالاری نین بیر قروپوندا کئچید دؤورو آرتیق اؤزونه مخصوص شکیلده تاماملانیب، اولاردا آرتیق اوتوروشموش اوتوریتار رژیم لر (consolidated autocracies) یارانیب. آذربایجان دا سونونجو قروپدادیر.

بیر سؤزله، دونیادا فوق العاده پروسسلر، یا دا معجزه باش وئرمه سه (کی گله جگیمیزی بونا باغلا یا بیلمه ریک)، یاخین ایل لرده قاراباغ پرولیمیمیزین ویرچوال عدالت پرینسپیی اساسیندا حل ائدیله جگینه اینانمیریق. عینی زاماندا خارجی جی گوج لرین آرا-سیرا وئردیگی تکلیف لره (آت مینسک قروپونون همصد رلری نین تیمثالیندا)، ایل لرله سورن ایکی طرفلی، یا چوخ طرفلی دانیشیق لارین اوغورلا نتیجه له نه جگی ایلغیمینا االدانماق ایسته میریک. هر کئچن گون آذربایجاننی داغلیق قاراباغ دان بیر آددیم دا اوزاقلادیریر. اوسته لیک، یئرسیز تعریف لهن نفث ستراتئگیاسی آذربایجاننی اوچوروما دوغرو آپاریر. بس نجه اولسون؟

قاراباغ، ائله جه ده نفثه ایندئکسلشمیش اینکیشاف پرولم لری نه، عمومیتله، اؤلکه نین گله جگینه تامامیله یئنی، پرینسپییال فرقلی یاناشما طلب ائدی لیر. ایلک نؤوبه ده گورمک ایسته مه دیگیمیز یئنی گئرچکلیکلری دیقتله نظر دن کئچیرمگیمیز لازیم دیر. بیزدن اوزاق گورونسه ده بو گئرچکلیکلرین «آذربایجان خالق» اذلانان بؤلونموش جمعیته ده بیر باشا دخلی وار.

بو ایل تخمیناً عینی واخندا آبش حؤکومتی بؤیوک یاخین شرق (Geater Middle East) لایحه سیننی، آوروپا بیرلیگی ایسه یاخین قونشولار پروقرامینی (European Neighborhood Policy) اعلان ائتدی. او بیرری گوج مرکزی - روسیا دا نفث گلیرلری نین آرتیمیندان روحلانا راق «یاخین خاریج» ستراتئگیاسینی «لیبئرال ایمپئریالیزم» شکلینده داها آیدین ایفاده ائتمگی اؤزونه روا بیلدی. روسیا ایله سون ایکی یوزایلده «ایچ-ایچه یاشاماغیمیزین» نتیجه لری بللی دیر - بو درسی آرتیق کئچمیشیک. آمئریکان-یهودی پروقرامی آذربایجاننی دا ایچینه آلیر. اما آذربایجانین گئریده قالمیش ایسلام عالمی اوچون مودئله چئوریلمه سی (حتی بو، باش وئرسه بئله) اونون سیویل یازاسیا مرکز لری دن یئنه ده اوزاق قالماسی دئمک اولاردی. بو حالدا «گئنیشلنمیش آوروپا» ایله «بؤیوک یاخین شرق» ین

سرحدی گورجوستان-آذربایجان سرحدی اولا بیلر. بو دا بیر باشقا تهلوکه دیر و دیقته آیینمالی دیر.

ایکینجی آلتیرناتیو چتین و خیال کیمی گؤرونسه ده آذربایجانین گله جگی نین، او جومله دن، میلی تهلوکه سیزلیگی نین تأمین اولونماسی باخیمیندان او بیرری لریندن فرقله نیر. آوروپا بیرلیگی نه عضولوک ستراتگیسی قاراباغ و نفت پرولم لریمیزین ده چؤزوله بیله جگی اومیدینی یارادیر. بو یازی نین مقصدی ده همین پرسپکتیوی آیدینلاشدیرماق دیر.

آب بؤلگه یه یاخینلاشیر

قونشو و قارداش تورکیه آب-یه عضولوک مسئله سینا اؤزونون میلی ستراتگیسی حالینا گتیرمیش، بو یولدا سون اون ایل لرده اوزوجو مسافه قطع ائتمیش دیر. آب-یه گیریش مسئله سی اطرافیندا اوزون ایل لر دیر گندن موباحیثه لره باخما یاراق، اؤلکه نین سیاسی پارتیا لاریندان هنج بیرى بو استراتژی خطین علیه نه اولمامیش، حتی کونستراتیو [محافظه کار]- ایسلامچی پارتیا ساییلان حاکیم آکپ حاضیردا بو وظیفه نی یئرینه یئتیرمک اوچون موجدیله وئرمکده دیر. بو ایلین اوکتیابریندا آب کومیسسیسی، نهایت، تورکیه نین سیاسی کریترییالارا [معیارلارا] جاواب وئردیگی حاقیندا قرار چیخارمیش، بلوکا داخیل اولان اؤلکه لرین دؤولت و حؤکومت باشچی لاری دئکابردا تورکیه نین عضولوگو مسئله سینه موناسیبت لرینی بیلدیره جکلر. آب-ده تورکیه نین عضولوگونو ایسته مه ین سیاسی گوجلر چوخدور، اما تورکیه نین سیاسی ائلیتی دییشن یئنی دنیا دوزنینده اؤلکه نین گله جگی نین محض آب ترکیبینه تأمین ائدیلمه سینا ضروری حساب ائدیر.

دیگر اهمیتلی قونشوموز گورجوستان دا دا دیقته دیر گلیشمه لر باش وئرمکده دیر. ۲۰۰۴/ ۲۰۰۳ سئچکی لری عرفه سینده گورجولر آنلادیلار کی، پرزیدنت شوارنادزئ نین بلدچیلیگیله گئندیکلری یول اوچوروما آپاریر، اؤزونوقوروما اینستینکتی [غریزه سی] گورجولری مخمری اینقیلابا گتیریب چیخارتدی. بو سئچکی لر گورجوستان اوچون آب ایستیقامتینه آتلمیش بیر آددیم اولدو (آذربایجان داکی سئچکی لر ایسه اؤلکه میزی تورکمینیستان ایستیقامتینه یؤنلتدی)، پرزیدنت ساکاشویلی ایلك گؤندن آب-یه عضولوک مسئله سینا استراتژی پریریئت [اولویت] اعلان ائدی. ساکاشویلی نین آجار پرولمینی اوغورلا حل ائتمه سی، قطعیتله اوستتین پرولمینی نین اوستونه گئتمه سی، دؤولت

ايداره چيلىگى و ديگر ساحه لرده درين ايصلاحات لارا باشلاماسى بۇلگه ده ديشيكليرين باشلاياجى اوميدىنى وئيرىر. بيزيم فيكرىمىزجه، حاضيردا پريزىدنت ساكاشويلى جنوبى قافقازين ليدئرئينه چئوريلمىش، گورجوستان ليدئر دؤولت اولموش دور. سياسى-ايقتىصادى و سوسىيال ديشمه لر ساحه سينده قونشولاريني يئنه ده اوسته له ميش گورجوستان، آذربايجان و ائرمينيستان اوچون مودئله چئوريلمك شانسينا ماليك دير.

ساكاشويلى پريزىدنت سئچيلديكن آز سونرا آذربايجانلا سرحدلرين شقافليغى، ايقتىصادى علاقه لرين گئيشلنديريلمه سینه يۇنلميش تكليف وئردى. آذربايجان حؤكومتى طرفيندن آدئكوات [يئترلى] تپكى اولمادى. (باكى-تيفليس-جئيحان استنادير، بو بئين الخالق لايحه نين گئرچكلشمه سيني انگلله مك رسمى باكى نين ايراده سى خاريجينه دير). رسمى مئديا ساكاشويلى نين اوغورلاريني و قطعيتلى سياست خطيني سوال آلتينا آلدى، اؤزونو ايسه غئيرى-جيدى شخص كيمي تقديم ائتمه يه چاليشدى. بورچالى داكى آيرى-آيرى خوشاگلمز حاديه لر ده شيشيرديلدى (حالبوكى بورچالى داكى حاديه لر اساساً سويداش لاريمىز پروسس لرله آياقلاشماماسى نين گؤستريجى سى كيمي ديرلنديريلمه لى دير).

گورجوستان سياسى ائليتى نين آب-يه جان آتماسى نه قدر صميمى و قطعيتلى اولسا دا، بو اوزون پروسسين قارشى سيندا دوران آن بؤيوك مانعه اؤلكه ده كى اتنيك پروبلم لرين (و اونلارين آرخاسيندا دوران شيمال قونشوسونون تضييق لرى نين) حل آنديلمه مه سى دير. بو استراتژى ايستك قارشى سيندا دوران ديگر بؤيوك مانعه ده آيريجا گؤتورولموش بير قافقاز دؤولتى نين (گورجوستانين) آب-يه عضولوگونون چتينيلىگى دير. يالنيز اتنيك-سرحد پروبلم لرى چؤزولموش بوتؤو جنوبى قافقاز تركيبينده كى گورجوستانين، يا باشقاسى نين آب-يه عضولوگو رئال گؤرونور. بير قدر ده آچيق ايفاده ائتميش اولساق، جنوبى قافقازين اوچ موستقىل دؤولتى نين-آذربايجان، گورجوستان و ائرمينيستانين - معاصر گوج مركزلريندن (روسيا، آب، آب ش) بيرينه اينتقراسياسى بورادا هانسيسا فورمادا بيرليگين اولماسيني طلب ائدير. اودور كى، پريزىدنت ساكاشويلى حاكيميتى نين ايلك هفته لرينده آذربايجان و ائرمينيستانلا اينتقراسيانين درينلشمه سينده ماراقلى اولدوغونو بيان ائتدى.

تاریخی تجروبه نه دئییر؟

جنوبی قافقاز، حتی بو توولوکده قافقازلار، جوغرافیاسی نین اؤزلیکلیرى، اتنیک ترکیبین مورگبلیگی، بورادا هژمون اتنیک واحیدین اولماسی اوزوندن هنج واخت آیریجا بؤلگه یارادا بیلیمه میس، موختلیف دؤولت لرین ترکیبینه قاتیلیمیش، اوزون مودت بورادا آیری-آیری موستقیل دؤولت لر مؤوجود اولمامیش دیر. دیقته دیر تاریخی فاکت دیر کی، جنوبی قافقازین اوچ اساس خالقى ۱۹۱۸-جى ایل آپرئیلین ۲۲-ده روسیادان موستقیللیک لرینى محض کوللکتیو شکیلده اعلان ائتدیلر و زاقافقازیا فئدئراتیو دئموکراتیک رسپوبلیکاسینی یاراتدیلار. آرتیق موستقیل اولموش شیمالی قافقاز، آز سونرا جنوب-غربی قافقاز (قارس) جومهوریتی ده جنوبی قافقاز رسپوبلیکالاری ایله بیرلشمک آرزوسونو بیلدیردیلر. بیرگه موستقیل حیات چوخ آز چکدی - داخیلی ضیدیت لر و خاریجی اورینتاسیالار [اگریش] آراسینداکی فرق لر اوزوندن بو دؤولت قورومو جمعی بیر آى یاشادی. موستقیل میلی دؤولت لر ده خاریجی تضییق لر قارشى سیندا عاجیز اولدوقلارینی ثبوت ائتدیلر. ۱۹۱۹-جو ایلین ایونوندا ایضالانمیش آذربایجانلا گورجوستان آراسیندا سووئت روسیاسیندان گؤزله نیلن تهلوکه به قارشى حربی-مودافیعه پاکتی ایضالاندى، ائرمینیستان دا بو موقاوله یه قوشولماغا دعوت ائدیلدی. اوچ اساس دؤولت آراسینداکی ضیدیت لر، خصوصاً ائرمینیستانین روسیا یا اورینتاسیاسی [اگریشی] بورادا قافقاز کونفدراسیاسی نین یارانماسینا مانع اولدو و آوروپانین بورایا ماراغینی آزالتدی. دؤورون آن گوجلو دؤولت لریندن بیرى اولان بؤیوک بریتانیانین خاریجی ایش لر ناظیری آرتور بالفور بو زامان جنوبی قافقازی نظرده توتاراق یازیردی: «اگر اونلار بیر-بیری نین بوغازینی اوزمک ایسته ییرسه، نییه بیز اونلارا مانع اولمالی ییق... دئمه لی ییم کی، مدنی اولماق ایسته مه یین بیر نچه خالقین مدنیلشمه سی اوچون بیز بوتون پولوموزو و آدام لاری میزی صرف ائتمه یه جه ییک».

قافقاز کونفدراسیاسی ایدئاسینی سووئت لر گئرچکلشدیردی. جنوبی قافقاز ۱۹۳۶-۱۹۲۲-جى ایل لرده زوراً فئدئراللاشدیریلدی.

ماراقلی دیر کی، سیاسی موحاجیرت ده قافقازین بیرلیگینی اونون گله جگی اوچون ضروری شرط حساب ائتمیش دیر. هله ۱۹۱۵-جى ایلده آذربایجان، گورجوستان و شیمالی قافقازین نو ماینده لری ایستانبولدا قافقاز کومیته سی یاراتمیش، همین ایلین دئکابریندا بئرلین و ویانایا هیئت گؤندره رک، آلمانیا و آوستریا-ماجاریستان دان کؤمک ایسته میشدی. قافقاز کومیته سی نین مئموراندموندا قافقازین خیلاصی اوچون دؤرد موستقیل دؤولتدن

(اثرمنیستان داخیل) عبارت بیر کونفدراسیاینین یارادیلماسی ضرورتی وورغولانیردی. ۱۹۲۱- جی ایلده پاریسده یارانمیش قافقاز شوراسی، ۱۹۳۴- جو ایلده قافقاز ایستیقلال کومیتیهسینه چئوریلدی و او، بروسسئلده قافقاز کونفدراسیاسی پاکتینی اعلان ائتدی. بو سنده گۆره، موستقیل قافقاز اۆلكه‌لری (آذربایجان، گورجستان، شیمالی قافقاز) خارجی سیاست، حربی و گۆمروک ایشلرینی بیرلشدیرمه‌لی ایدی. ۱۹۴۰- جی ایلده اثرمنی موحاجیرت تشکیلات لاریندان بعضی سی بو پاکتا قوشولدوغونو اعلان ائتدی.

۱۹۹۱- جی ایلده چئچئنئیستان پرزیدنتی جۆوهر دودایئو «قافقاز ائوی» تشبۆثو ایله چیخیش ائتدی. ۱۹۹۳- جو ایلین گنجه قیامی نۆبۆتی توپلانتی نین باکی دا کئچیریلمه‌سینه مانع اولدو و ۱۹۹۴- جو ایلین سونوندا بیرینجی چئچئن-روس موحاریبه‌سی بو تشبۆثو سیاسی گۆنده‌لیکدن چیخارتدی.

نۆبۆتی تشبۆث آذربایجان و گورجستان پرزیدنتلری طرفیندن ایره‌لی سورولدو. ۱۹۹۶- جی ایلین مارتیندا یکی اۆلكه‌نین باشچی سی «قافقاز بۆلگه‌سینده صلح، ثابیتلیک و تهلوکه‌سزلیک حاقیندا» تیغلیس بیاننامه‌سینی ایمضالادی. ماراقلی دؤولت‌لر (ایلك نۆبده‌ده اثرمنیستان نظرده توتولوردو) بو تشبۆثه قوشولماغا دعوت ائدیلدیلر.

تخمیناً عینی واختدا روسیا فئدئراسیاسی «قافقاز دۆردلوگو» (روسیا، آذربایجان، گورجستان و اثرمنیستان) فورمولونو ایره‌لی آتدی. پرزیدنت‌لرین بیر نئچه گۆروشوندن سونرا بو تشبۆث ده سیاسی گۆنده‌لیکدن چیخاریلدی.

نۆبۆتی ایلده گورجستان، اوکراین، آذربایجان و مولدووانین دؤولت باشچی‌لاری **گوام** بیرلیگی نین یارانماسی حاقیندا تشبۆثده بولوندولار. بیر نئچه ساممیتدن [ایچلاس] سونرا بو امکداشلیق تشکیلاتی دا یئرینده سایماغا باشلادی.

آت‌ت-ین ایستانبول زیروه توپلانتی سیندا (۱۹۹۹- ون نوپابری) آذربایجان پرزیدنتی جنوبی قافقازدا تهلوکه‌سزلیک و امکداشلیق پاکتینی ایمضالامای تکلیف ائتدی. قافقاز ثابیتلیک پاکتی کیمی تانینان بو سندده خارجی حربی قووه‌لرین (یعنی، روسیاینین) بورادان چیخاریلماسی، اوچ قافقاز دؤولتیندن باشقا تورکییه و روسیاینین، ائله‌جه ده **آب ش** و **آب- نین** (۲+۲+۳ فورمولو) بو پاکتا قوشولماسی نظرده توتولوردو. اثرمنیستانین دؤولت باشچی سی آز سونرا بورایا ایراننی دا (۲+۳+۳ فورمولوندا) علاوه ائده‌رک آلتئرناتیو تکلیف وئردی. داها

سونرا تورکىيە پىرزيدىنتى دىمىرآلىن دە يىنى رىئاكسىياسىندا [تحريره] تکلېف ايرهلى سورولدى و ... آز سونرا قافقاز ئابىتلىك پاكى گۇندەلىكدن چىخارىلدى.

۲۰۰۲-جى ايلين آپرئلىندە ترابزوندا تورکىيە، آذربايجان و گورجوستان (تآگ) پىرزيدىنتلرى نىن زىروه توپلاتىسىندا بو اۆلكه لر آراسىندا اىمكداشلىغىن داها دا گىنىشلىندىريلمەسى، قافقازلاردا صولج، ئابىتلىك و اىقتىصادى ريفاه مسئلەلرى موداكيره ائىدىلى، بىر سىرا سىندلر ايمضالاندى. قبول ائىلمىش قارار گۆره، بو فورماتدا نۆوبتى توپلاندى ۲۰۰۳-جو ايلده تىفلىس دە كئچىرىلمەلى ايدى.

بئله لىكلە، بو قىسا اىجمال گۇستىرير كى، موستقىل قافقازدا موختلىف فورمالاردا بىرلىك ايدىئاسى دايم گۇندەلىكده اولموش، حياتى پروبلەملرلىن حلى اوچون كونفدراسيا تىپلى بىرلىگىن يارانماسى اوغون يول ساپىلمىش دىر.

بىرىنچى مرحله

گورجوستانىن، خصوصاً اونون جوغرافىاسى نىن آذربايجان اوچون فوق العاده بۇيوك اهمىتى وار. اصلينده دوست اولمايان دۆولتلىرىن گىوپولىتىك موخاصيره سىندن چىخماغىن يىنگانە يولو گورجوستان دىر. عىنى زاماندا خرىستىان دۆولتى اولماسى اعتبارىلە ايشده استراتژى موئفيقه چئوريلمىش گورجوستان، آذربايجانىن آروپايا، عمومىتله، غربه چىخىشى اوچون ال وئرىشلى كۆرپو اولما بىلر. تىفلىسىن اوچ طرفينده ياشايان سويداش لارىمىز دا ايكى قونشو دۆولت آراسىندا ياخين ايلشكى لردن يارارلانا و گلە جكدە بىرلشدىرىجى المنته چئوريله بىلر.

آذربايجانلا گورجوستان آراسىندا علاقه لرىن كونفدراسيا سوپه سىنەدك اينكىشافى آذربايجانىن مىللى ماراتق لارىنا تام اوغون گلير. آذربايجان، پوتنسىيالى بۇيوك اولدوغوندان بو كونفدراسيادان قطعياً چكىنمەمەلى دىر. عىنى زاماندا آذربايجان وطنداشى «كونفدراسيا» سۆزوندن اوشونمەمەلى دىر، كۆنوللو كونفدراسيا موستقىللىگه ضد دئىل، موستقىل اينكىشافىن بىر عامىلى دىر.

هله ده سياسى گۇندەلىكده قالان تآگ (تورکىيە-آذربايجان-گورجوستان) لايحه سى نىن اىقتىصادى، حربى-استراتژى و سياسى-دىپلوماتىك ساحه لر حسابىنا گىنىشلىنمەسى و

گئرجکلشمه سی جنوبی قافقازین آب ایله بوتونلشمه سی پروسی نین بیرینجی مرحله سی نین تاماملانماسی نین آن یاخشی واریانتی اولاردی.

ایکینجی مرحله

البته، اؤزونو عنعنوی اولاراق روسی نین نوفوذ دایره سیندن کناردا حیسّ ائده بیلمه یین ائرمینیستانین آذربایجان-گورجستان اتقاقینا قوشولماسی آن چتین احتمال اولونان مسئله دیر. هرچند کی ائرمینی جمعیتی نین احوال-روحیه سینده ده بعضی دییشیکلیکلر باش وئرمکده دیر. مثلاً، سون عموم میّی رأی سورغوسو گؤستمیش دیر کی، ائرمینی لرین ۷۶٪-ی مددب-یه نیسبتاً آب عضولوگونه اوستونلوک وئریر.

آذربایجان-گورجستان (یا دات آگ) اتقاقی ایلك نؤبه ده ایقئیصادی اینکیشاف تئمی، دئموکراتیکلشمه نین درینلشمه سی سویه سی، تهلوکه سیزلیک ساحه سینده سیخ و صمیمی امکداشلیغی ایله ائرمینی جمعیتی اوچون مودئل اولمالی دیر. بو اتقاقین اوغورلاری، ائله جه ده غربین شیرنیکلندیرمه سی / تضييق لری ائرمینی جمعیتی نین احوال-روحیه سینده دییشیکلیک یارادا بیلر. آذربایجان-گورجستان بیرلیگی هر ساحه ده اینکیشافی ایله تجرید اولونموش ائرمینی لر اوچون جلب اندیجی اولا بیلر. ائرمینی جمعیتی عینی زاماندا دوشونمه لی دیر کی، اینکیشاف ائدن، ایلدن ایله گوجلنه ن یئنی بیرلیک سرحدلری داخیلینده بوتون ائرمینی لرین، او جومله دن، قاراباغ ائرمینی لرین ده ماراق لاری ایندیکی نه محاریبه، نه ده صلح شرایطیندن قات-قات یاخشی تأمین اولوناجاق.

اوچونجو مرحله

آب-نین جنوبی قافقاز سیاستینده Traceca، Tacic، Inogate پروقراملاری نین اؤزل یغری وار و اونلار آرتیق ایشله ییر. جنوبی قافقازین اوچ اؤلکه سی آرتیق آتّت و اوروپا شوراسی نین عضو دور. آن سون آکت آب-نین قونشولوق پروقرامی دیر. اینتئقراسی انین داها هانسی ساحه لری احاطه ائده جگینی دئمک چتین دیر. آن اساس سوال - بو اؤلکه لرین آب-یه عضولوک مسئله سی نه وخت گئرجکلشه بیلر سوالینا جاواب وئرمک اوندان دا چتین دیر. حتّی بعضی متخصص لر بو مسئله یه پئسسیمیست [بدبین] یاناشد یقلارینی دا گیزلتمیرلر.

مسئله‌نین پرینسیپال [اصلی] طرفی بو «تکنیکی» مسئله‌لر دئیل. واجب اولان جنوبی قافقاز (یا دا جنوبی قافقاز اؤلکه‌لری + تورکییه) دؤولت‌لری و جمعیت‌لری طرفیندن بئله بیر ایستگین اولماسی و درک اولونموش بو ایستک نامینه پروسسین باشلانماسی دیر.

ریفاه‌ها چاتمیش، دئموکراتیک، موناقیشه‌لرسیز، کونفدراتیو جنوبی قافقازین آب اوچون جلب‌اندیجی اولاجاغی شوبهه دوغورمور. یاخین ایل‌لرده توکنه‌جک شیمال دیزی انرژى داشیییجی لاری‌نین عوضله‌ییجی‌سی کیمی خزرین انرژى احتیاط‌لارینا احتیاج و روسیادان انرژى آسیلیلیغینی لغو ائتمک ضرورتی آوروپانین بو بؤلگه‌یه (نئفت و گاز کمرلری‌نین کئچه‌جگی تورکییه قاریشیق) ماراغینی شرطلندیریر.

نتیجه

قیسا شکیلده شرح ائتمه‌یه چالیشدیغیمیز فیکیرلر بعضی وطنداش‌لارا ساده‌لۇوح گۇرونه بیلر، حتّی بعضی‌لری‌نین اونو غضبله قارشیلایاجاغینی دا احتمال ائتمک اولار. آما فنودال قصریندن چیخیب (آن آزی فیکیر باخیمیندان)، مؤوجود میّلی گوجوموزو، نهایت، گئرچک دیرلندیرمک لازیم‌دیر. بیردفعه‌لیک اوغورسوزلوقوموزون گئرچک سبب‌لرینی درک ائتمک، «بیز قافقازدا لیدئر دؤولتیک» کیمی عنعنه‌وی پریپیسکالاردان [ضمیمه‌لردن] ال چکمک گرک‌دیر (موقایسه اوچون: خارجی متخصّص‌لر آذربایجانی «failed states» [اوغورسوز دؤولت‌لر] کاتئقوریاسینا عاید ائدیرلر). حتّی خوش‌اگلمه‌ین، اعتراف ائتمه‌یه جور‌ا‌ئیمیز چاتمادیغی بیر فیکری ده علاوه ائتمه‌لی‌یم: بیزیم جمعیت‌گورجو و اثرمنی جمعیت‌لریندن گئریده قالیر و بو گئرلیک ایندی یارانماییب، اون دوققوزونجو عصردن اوزو بری آرتاراق بۇیومکده‌دیر.

عینی زاماندا گورجوستان و ائرمنیستان خریستیان دؤولت‌لری‌دیر و شیمالی آذربایجانلا کئچمیشی آشاغی-بوخاری بیر اولموش‌دور. اونلارلا قونشولوغون بو موثبت طرف‌لریندن ایستیفاده ائتمکده ده فایدا وار.

آذربایجانین میّلی مارق‌لاری طلب ائدیر کی، غئیری-ا‌ئفئکتیو رسمی بالانس سیاستینه بوندان آرتیق واخت صرف ائتمه‌دن، آب-یه عضولوک استراتئگیاسی قطعیتله اعلان ائدیلیسین؛ قافقاز کونفدراسیاسی ایدئیا‌سی اقتدار و موخالیفت طرفیندن ایره‌لی سورولسون؛

ایلیک آددیم اولاراق گورجوسان (و اولا بیلسین اوسته لیک تورکییه) ایله علاقه لر کونفدراتیو مونسیت لر سویه سینهدک گئیشلندیریلسین.

قافقاز کونفدراسیاسی (یا باشقا بیر بیرلیک فورماسی) ایدئاسی نین گئرچکلشمه سی اتنیک-اراضی پروبلملری نین خئیلی درجه ده یومشالماسی گئدیشینده قاراباغ پروبلمی نین ده حلینده واسطه اولا بیلر.

قافقاز کونفدراسیاسی ایدئاسی جنوبی قافقازین آوروپایا اینتئقراسیاسی پروسسینه تکان وئرہ بیلر. بو اینتئقراسیا ایسه اونون ریفاه و ترقی یه چاتماسینا نهدن اولار.

گونئی آذربایجان دا میلی حرکتین کئچمیشی ایله ایندیسی

(چاغداش گونئی آذربایجانین صاباحی باشلیقلی علمی کونفرانسداکی معروضه نین اساس تئزیس لری)

قوزئی آذربایجان دا یارانمیش/یارادیلیمیش عنعنه‌وی تصوّر بئله‌دیر: گونئی‌ده دؤرد اینقیلاب اولوب، آما نهدنسه مسئله حلّ اولونماییب، ایندی ده حلّ اولونمور. نییه؟ جاواب محض بو «دؤرد اینقیلاب» یاناشماسیندادیر. داها دوغروسو، بو اینقیلاب‌لارین کاراکترینده. اونلار میّلی-آزادلیق حرکات‌لاری ایدی، یوخسا باشقا مقصد داشیییردی؟ گونئی‌ین بوگونو و گله‌جگینی دوغرو-دوزگون تصوّر ائتمک اوچون بو سوالا دقیق جاواب وئرمک گرک‌دیر.

یئنی کؤرؤکلەنن بیر فیکیر ده دقیق دئییل، حتی زیانلی‌دیر. دئییرلر، «آمریکا ایرانی ووراجاق و سویداش‌لاریمیزین مسئله‌سینی حلّ ائده‌جک.» قوزئی‌ده اولدوغو کیمی، گونئی‌ده ده مسئله‌لریمیزین باشقاسی طرفیندن - اؤزوموزون فداکارلیغیمیز نتیجه‌سینده دئییل - حلّ ائدیله‌جگی گؤزلنتی‌سی یارادیلیر. بو، باشقا بیر پروبلم‌دیر. گونئی آذربایجانین گله‌جگی مؤوضوعسو اوچون نووه مسئله‌سی اطرافیندا یارانان بحرانین میّلی حرکاتا تأثیری مسئله‌سینه ده آیدینلیق گتیرمک لازیم‌دیر.

قرار وئریلدی تاریخه گیرمه‌یک، پروبلمین بوگونو و صاباحی حاقیندا دانیشاق. حقیقتاً ده تاریخه گیرسک، اورادان چیخا بیلیمه‌یه‌جه‌ییک. یالنیز چوخ قیسا شکیلده «دؤرد اینقیلاب» کونسئپتینه مونسبیتیمیزی بیلدیرک.

- مشروطه اینقیلابیندا آذربایجان و تورک‌لر ایرانین مودئرنلشمه‌سی یولوندا چالیشدی، فداکارلیق ائتدی. آما اینقیلابین نتیجه‌لریندن فارس‌لار فایدالاندیلار. تبریزی‌لی علی رحمتلیک سونرالار دئییه‌جکدی: «بیز یورغا گئتدیک، اونلار میندیله.»

- ۱۹۲۰-۱۹۱۷-جی ایل‌لر حرکاتی، اؤزللیکله ۱۹۲۰-جی ایل تبریز عصیانی زامانی ایرانین اراضی بوتؤولوگو و مستقیلیگی اساس مقصد ایدی. هر ایکی‌سینده (مشروطه و ۱۹۲۰-جی ایل) گونئی آذربایجان سیاسی جهت‌دن فداکارلیق ائتدی، آما میّلی باخیمدان غفلتده قالدی. باشقا سؤزله، گونئی هئج بیلمه‌دی نه‌یه خاطر جانیندان، مالیندان کئچیر. (کلاسیک فورمولا: سونونو دوشونن قهرمان اولمازا!) محض بو فداکارلیق و غفلتین نتیجه‌سینده ایرقچی پهلوی رژیمی اورتایا چیخدی.

- ۲۱ آذر حرکاتی میّلی ظولمه اعتراض ایدی، «ایران میّلی» ندن فرقلی میّلت اولماق عزمی‌نین ایفاده‌سی ایدی. آما حرکاتین و میّلتین طالعینی ایستالینین ایراده‌سینه باغلاماق یانلیشلیغینی یاشادیق.

- اوزون ایل لر گونئی ایدئیانین یوخ، خاریزماتیک لیدئترین آرخاسینجا گئتدی. باشقا سؤزله، آغ آتین بئلینده پئیدا اولاجاق قهرمانین بیزی قورتاراجاغینی دوشوندوک. بو، «آغ آتین بئلینده پئیدا اولموش شخص»، یعنی آیت الله شریعتمداری، داها دوغروسو، اونون قطعیت سیزلیگی و ایرانچیلیگی ایدی ۱۹۷۹/۱۹۸۰-جی ایل حرکاتینین، یا «اینقیلابی نین» اساس اوغورسوزلوق سببی.

بو - میلی حرکاتین قهرمانلیق لارلا دولو، آما فاجعه لرله نتیجه لنمیش کئچمیشی نین ان قیسا شرحی. شوکور لر اولسون، میلی حرکاتین اولکی دؤورلری ایله موقایسه ده بو گون دوروم کؤکلو صورتده فرقلی دیر. نهدیر بو فرق؟

۱. میلی حرکاتین ایدئولوگیسی باخمیندان تامامیله یئنی کیفیت مرحله سینده بیک. میلی حرکات پان-ایرانچی چرچوه دن آرتیق سییریلب چخیب. حرکاتین بوتون تاریخی بویو (خصوصاً مشروطه و ۱۹۲۰-جی ایل لر دؤورو) میلئتین ایستک لری پان-ایرانیست فیکیر سیستمی داخلینده فورموله ائدیلمک مجبوریتینده بوراخیلیمیشدی. ایندی مین لرله اینسان «هارای، هارای من تورکم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟!»، «گونئی آذربایجان ایران دئییل!» دئییه هایقیریر. اون ایل لرله رسمی ایدئولوگیانین یاراتدیغی تصورلر، تۆهمت لر و نتیجه ده آشاغیلیق کومپلئکسی آرادان گئدیب.

اون ایل لرله ایران رسمی تبلیغاتی تورک لر «سیز تورک دئییل سینیز، سیز فارس لارین بیر قانادی اولان آذری لرسینیز» دئییب، اینسان لارین بئینینی یوماغا چالیشدی. یئنی نسیل میلی یازارلارین اویئکتیو یازی لارینا دایاناراق، دئییر کی، کسروی چیلیگین علمی اساسی یوخدور، من تورکم. اون ایل لرله میلئتمیزه «سیز گلمه سینیز» دئییب، اونلاردا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماغا چالیشدی لار. ایندی کی گنجلیک سنین بورادا ۲۵۰۰ ایللیک تاریخین وارسا، من بو جوغرافیادا ۷۰۰۰ ایل دیر وارام دئییر. پهلوی لردن ده اؤنجه اهمنی لر و ساسانی دؤولت لری سیویلیزاسیا مودئل لری کیمی تقدیم ائدیلمیش، فارس لارین اؤز لری نی بئله یالان-پالان تاریخچیلیگین اسیرینه چئویرمه یه چالیشمیش لار. ایندی نه اینکی بیزیم گنجلیک، حتی ناصر پورپیرار کیمی بعضی ایران یازارلاری بئله بو اساس سیز ناغیل لاری اله سالی رلار...

یوز ایل لرله ایرانین بوتونلوگونون تأمیناتی اولموش مذهب آلوده چیلیگیندن تورک لری ن اوزاقلاشماسی سون اون ایل لرین ان اؤنملی یئنی حادثه لریندن دیر.

تاریخی کنج‌میش حاقیندا ایناندریریجی کونسئپت چاغداش اتنولوگیا علمینه گۆره میلت اولمانین ایلکین شرطی دیر. قوزئی دن فرقلی اولراق گونئی ده کنج‌میشیمیزله باغلی داها میلی و داها گنرچکچی یاناشما وار. تبریزی علی، جاواد هئیت، حسن راشیدی کیمی دیرلی فیکیر آدم‌لاریمیزین اثرلرینده میلی تاریخیمیزه عموم-تورک تاریخی چرچیوه‌سینده یاناشیلیر و دوغروسو دا بودور.

۲. پان-ایرانیزم بحران دؤورونه قدم قویوب، یا بحران دؤورونو یاشاییر. ایرانین بوتونلوگونو تأمین ائتمگین، یا بوراداکی فرقلی خالق‌لاری بیر یئرده توتا بیله‌جک آلتئرناتیوین اولماماسی چوخ اؤنملی فاکتوردور. اؤلکه موخالیفتی هئچ اولمازسا سؤزده آلتئرناتیو اولراق دئموکراتیا پرینسپینی مدافعه ائتمک مجبوریتینده دیر. دئموکراتیا ایسه دئسنترالیزاسیا [عدم تمرکز] طلب ائدن ایداره‌چیلیک فورماسی دیر. ایران‌دا «دئموکراتام» دئین کسین میلی آزلیق‌لارین حاق‌لارینی گؤزآردی ائتمه‌سی اونون سؤزده دئموکراتلیغی نین گؤستریجی‌سی دیر.

۳. بو گون اهالی نین نئچه فایزی نین بو و یا باشقا فورمادا میلی حرکاتی دستکله‌دیکلری حاقیندا دقیق رقم وئرمک مومکون دئییل. بورادا «اکثریت» (یا «چوخلوق») سؤزوندن ایستیفاده ائده بیلمه‌ریک. اصلینده هئچ بیر حرکاتی، یا اینقیلابی بو «چوخلوق» باشلامایب. پاسسیونار [توتقولو، پرشور] آزلیق حرکاتی باشلاییر، دئدیگیمیز «چوخلوق» ایسه سونرا اونا قوشولور.

هر حالدا حرکاتین کوتله‌وی‌لیگینی گؤسترن علامت‌لر ایسته‌نیلن قدر دیر. بز قالاسی حرکاتیندا مین‌لرله اینسان ایشتیراک اندیردی. اونون قارشسی سینی آلدیقدان سونرا اون مین‌لرله گنج ایستادیوم‌لارا تۆکولوشوب، میلی شوعلارلار دئمه‌یه باشلادی. ایندی حرکات داها کوتله‌وی و رادیکال تراختور مرحله‌سینی یاشاییر.

۴. میلی حرکاتین دؤرد موهومّ دؤورونده ده تهلوکه قوزئی دن گلدی. شرطی اولراق ستارخان، خبابانی، پیشه‌وری و شریعتمداری حرکات‌لاری دئییه آدلاندیردیگیمیز میلی حرکات دؤورلرینده شیمال‌دان گلن قوه اونلارین یاتیریلما‌سیندا بیرینجی درجه‌لی رولو اوینادی. ۱۹۷۹-جو ایلده سووئتلرین افغانیستانا گیرمه‌سی شریعتمداری نین گئری چکیلمه‌سی نین اساس سببلریندن بیر اولدو. ایندی دوروم دیشیب، اؤزو ده کؤکلو شکیلده. قوزئی‌ده آذربایجان رسپوبلیکاسی نین موستقیل وارلیغی گونئی اوچون چوخ اؤنملی فاکتوردور. بو فاکتورور ایران تبلیغاتی و آذربایجان رسپوبلیکاسی اقتداری نین یانلیش سیاستی هئچه اندیرمک ایسته‌سه ده، بو فاکتورون تأثیرینی آرادان آپارماق مومکون دئییل دیر.

تورکییه جومهوریتی حکومتی نین ایران داکی تورکلرین پروبلم لرینه عمومیتله بیگانه قالمالاری مسئلهسی آیریجا مؤوضوع دور. آما تورکییه جومهوریتی نین مؤحتشم وارلیغی و تورکییه تیوی کانال لاری نین تأثیرینی تهران نه قدر ایسته سه ده آرادان آپارا بیلیمیر و آرادان آپارا بیلیمز.

۵. اون ایل لرله ایران دا آذربایجان مسئلهسی روسیانی، یا سونرالار سوؤت لرین کونترولوندا اولان حرکات ساییلیب. بو سببدن دولایی غرب، اونا اینام سیز یاناشیب، حتی ۱۹۴۶-جی ایلده گونئی ده کی سویداش لاریمیزین فاجعه لرینده آبش حکومتی موهوم رول اویناییب. گونئی ده کی میلی حرکاتین چار، یا کومونیست روسیانی کونترولوندا چیخماسی یئنی سیتواسیا [دوروم] یارادیب. اونو دا علاوه ائدک کی، حاضریدا میلی آزلیق لارین، یا مظلوم خالق لارین میلی حرکات لارینا غرب دونیاسی ایستی یاناشیر. سون آی لاردا کونفرئسمئن روراباھترین ایران دا سویداش لاریمیز مسئله سینه دیقّتی چکمه سی، بو مسئله نین آبش کونفرئسمینده ایلکین موذاکیره سی و داها سونرا گله جک موذاکیره لر ی بونا ثبوت ساییللا بیلر.

۶. خومئینی رژیم آکتیو قوه لرین خاریجه گئتمه سینه چالیشدی و بوندان اوزون ایل لر چوخ ممنون اولدو. چونکی ایشینه یارایبیردی. آما سونرا فارس اولمایان لارین، ایلک نؤوبه ده تورکلرین ده خاریجده دیاسپورو باراندی. بو دیاسپور یئنی فنئومئن [پدیده] دیر و ایران داکی ایرقچی رژیمین باش بلاسی دیر. عکسینه، میلی سیاسی دیاسپور اولکه داخیلینده کی حرکاتین خاریجده اساس دایاغی دیر.

۷. زامان واردی ایران دا میلی موناسیبت لر دئینده فارس-تورک موناسیبت لری نظره آلینیردی. ایندی کوردلر، عربلر، بلوچلار، تورکمن لر (اونلار هم ده سوؤ آزلیق دیر) آراسیندا دا میلی اؤزونودرک پروسئسی کیفایت قدر ایره لیله میش، غئیری-فارس لارین میلی حرکات لاری آراسیندا کووردیناسیانی [هماهنگی] یارانماسی گونوموزون اساس پروبلم لریندن بیرینه چئوریلیمیش دیر.

آرتان ایمکان لار، حرکاتین پئرسپئکتیولرینه مثبت تأثیر ائدن عامیل لر سیاهی سینی بیر آز دا اوزاتماق اولار. ایندی ایسه کئچک میلی حرکاتین قارشسی سیندا دوران پروبلم لره.

۱. یوخاریدا میلت یارادیجیلیغی نین ایکی موهوم شرطیندن بیرینی نین - کئچمیش حاقیندا دوزگون کونسئپتین یایلماسی حاقیندا دئدیک. میلتلشمه نین ایکینجی شرطی - میلتین گله جگی حاقیندا پوپولیاری کونسئپتین اولماسی ضروری دیر. بو ساحه ده بؤیوک پروبلم

قالماقدادیر. گونئی آذربایجانین ایستیقلاللی، مدنی و انضباطی موختاریتینی ایستهین بیر نئچه پارتیا وار. اولار ان آزیندان «نییه محض ایستیقلال؟»، «نییه محض موختاریت؟»، «نییه محض رسمی دیل؟» سوال لارینا ایناندریجی جاواب لار وئرمهلی دیرلر.

۲. گورون او کی، حرکاتین مادی قاینای پروبلمی قالماقدادیر. ان اعتبارلی مادی قاینای میلی ایش آدم لاری دیر. اولاری ایناندرماق و حرکاتا جلب ائتمک حساس مسئله دیر.

۳. دونیانین ان قدار رژیم لریندن اولان مولّا رژیمی اؤلکه داخیلینده تشکیلاتلانا ایمكان لارینی محدودلاشدیرمیش دیر. بونا باخمایاراق میلی حرکاتین اوغور قازانماسی اوچون اؤلکهده معین قوروم لارین (حتی ادبی-بدیعی درنک لر فورماسیندا) آز زامان ایچینده سیاسیلمه سی اوچون بو گون ایش لر گئنیشلنمه لی دیر.

۴. حرکات آشاغیلیق کومپلئکسیندن سییریلیب چیخاراق خارجی موثقیق لر مسئله سینه جدی یاناشمالی دیر. بیلدیگیمیز قدرینجه، بو ساحه ده بؤیوک پروبلم لر وار. حتی میلی حرکاتین ان طبیعی موثقیق اولان آذربایجان رسوبلیکاسی، تورکییه، قیبریس و باشقا اؤلکه لرده ده لوببی پروبلمی حلّ اندیلمه ییب. بو و باشقا اؤلکه لرده گونلک ایشله یین نوماینده لیک لر اولمالی دیر.

یارانمیش یئنی ایمكان لار (فورصت لر) اؤز-اؤزونه گئرچک لشمه یه جک. اوانقاردین بوینونا بؤیوک تاریخی میسسیا دوشور. آجی و دراماتیک کئچمیشیمیزدن درس آلمیش اوانقاردین بو دفعه یانلیش یولا گیرمه یه جگی، میلتیمیزین قارشسییندا دوران اؤنملی تاریخی ایش لرین اوغورلا حلّ اندیله جگینه اینامیمی ایفاده ائتمک ایستردیم. بو فیکره بیر ده اونو علاوه ائتمک ایستردیم: کیم بیلیر، بلکه گونئی ده کی حرکات قوزئی یین ده سیاسی تیخانیق لیکدان چیخماسینا تکان وئره جک.

سون